İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

116953

TEVFİK RÜŞTÜ ARAS'IN SİYASİ KİŞİLİĞİ

116953

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON DAİRESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Fadime TOSİK
9784

DANIŞMAN
Doç. Dr. Mesut AYDIN

MALATYA – 2002

T.C. İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ 1923

İşbu çalışma jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

BAŞKAN :Prof. Dr. Salim CÖNGE

Adı, Soyadı ve Ünvanı

ÜYE :.....

Adı, Soyadı ve Ünvanı

Doç.Dr.Masut AYDIN

ÜYE :.....

Adı, Soyadı ve Ünvanı

Onay,
Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

30/04/2002

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER I
ÖNSÖZ VII
KISALTMALAR VIII
KAYNAKLAR IX
GİRİŞ 1

I. BÖLÜM

TÜRK YUNAN MÜNASEBETLERİ ve TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1- RUM İSYANLARI ve YUNANİSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞINI KAZANMASI 23
2- YUNAN YAYILMACILIĞI ve OSMANLI DEVLETİ 26
3- YUNAN MACERA ARAYIŞLARINA ÇEKİLEN SED: TÜRK İSTİKLAL HARBİ 28
4- LOZAN BARIŞ KONFERANSI ve ANDLAŞMASI 32
5- TÜRK – YUNAN İLİŞKİLERİ ve MÜBADELE MESELESİ 37
a- Lozan'da Mübadele Meselesinin Ele Alınışı 38
b- Muhtelit Mübadele Komisyonu ve Tevfik Rüştü Bey'in Faaliyetleri 41
b.a- Muhtelit Mübadele Komisyonunun Kuruluşu 41
b.b- Muhtelit Mübadele Komisyonunun Faaliyetleleri ve Etabli Meselesi 41
c- Muhtelit Mübadele Komisyonundaki Anlaşmazlık 54
ç- La Haye Adalet Divanı ve Etabli Meselesi 58
6- TÜRK – YUNAN DOSTLUĞUNUN ZİRVEYE ULAŞMASI (YAPILAN ANDLAŞMA ve SÖZLEŞMELER) 61
a- Tevfik Rüştü Aras'ın Dışişleri Bakanlığına Getirilişi ve Gerçekleştirilen Mübadele İtilafnamesi (1 Aralık 1926) 61
b- Ankara Mukavelenâmesi (10 Haziran 1930) 65

T.C.

c- Venizelos'un Ankara'ya Gelişi: Dostluk Andlaşması ve Ticaret Sözleşmesi İle Askeri Protokolün İmzalanması (30 Ekim 1930) 69
ç- Türkiye'nin Milletlerarası Politikada Önemli Bir Adımı: Milletler Cemiyetine Giriş (18 Temmuz 1932) 71
d- Samimi Andlaşma Misâkı ve Dostluk Dönemi (14 Eylül 1933) 72
e- Türk – Yunan Dostluğunun Tazelenmesi: 27 Nisan 1938 Tarihli Dostluk Andlaşması 79

II. BÖLÜM
MUSUL MESELESİ ve TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1- MUSUL'UN COĞRAFYASI ve İNGİLTERE'NİN MUSUL'A OLAN İLGİSİ 82
2- I. DÜNYA HARBİ'NDE MUSUL 83
3- MONDROS MÜTAREKESİ ve MUSUL'UN İŞGALİ 86
4- PARİS BARIŞ GÖRÜŞMELERİ ve MUSUL 89
5- MİSÂK-I MİLLİ POLİTİKASI ve MUSUL 90
6- LOZAN KONFERANSI ve SONRASINDA MUSUL 92
a- Lozan Konferansı ve Musul 92
b- Haliç Konferansı 98
c- Milletler Cemiyeti Meclisi 100
ç- Ankara Andlaşması 112

III. BÖLÜM
TÜRK – RUS MÜNASEBETLERİ ve TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1- RUS İHTİLALİNE KADAR TÜRK – RUS MÜNASEBETLERİ 116
2- TÜRK – SOVYET RUSYA İLİŞKİLERİ ve MOSKOVA ANDLAŞMASI (16 Mart 1921) 118

T.C. 1923 Sosyal Bilimler Enstitüsü

3- LOZAN SONRASI GELİŞMELER ve DOSTLUK ve TARAFSIZLIK ANDLAŞMASI (1925) 124
4- 1925 DOSTLUK ve TARAFSIZLIK ANDLAŞMASINDAN SONRAKİ DÖNEMDE İKİ ÜLKE ARASINDAKİ MÜNASEBETLER 128
a- Tevfik Rüştü Aras'ın Odessa Ziyareti Ticaret ve Seyr-i Sefain Andlaşması 129
b- Silahsızlanma Konferansı ve Türk – Sovyet Yakınlaşması 132
c- Türk – Sovyet Münasebetleri Çerçevesinde Briand – Kellog Paktı 133
5-DOSTLUK ve TARAFSIZLIK ANDLAŞMASININ YÜRÜRLÜK SÜRESİNİN UZATILMASINA DAİR PROTOKOLLER 135
a- Karahan'ın Ankara Ziyareti ve Tarafsızlık Andlaşmasının Uzatılması 135
b- Tevfik Rüştü Aras'ın Moskova Ziyareti 139
c- Türk – Sovyet Münasebetleri ve Deniz kuvvetlerinin Sınırlandırılması Protokolü (1931) 142
ç- Litvinoff'un Ankara Ziyareti ve Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasının Uzatılması 142
d- İsmet İnönü'nün Moskova Ziyareti (1932) 146
6- TÜRKİYE'NİN MİLLETLER CEMİYETİ'NE GİRİŞİ ve TÜRK-SOVYET MÜNASEBETLERİ 149
a- Dörtlü Pakt Karşısında Türk – Sovyet Dayanışması ve Tecavüzün Tarifi Andlaşması 151
b- 1933 Silahsızlanma Konferansı ve Türk – Sovyet Dostluğu 157
c- Türk – Sovyet Dostluğunun Gözden Geçirilmesi: Dostlık ve Tarafsızlık Andlaşması ve Eklerinin On Yıl Süre ile Uzatılması 158
ç- Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasında Yardımlaşma Paktı Denemesi 162
7- MONTRÖ KONFERANSI ve TÜRK – SOVYET MÜNASEBETLERİ 166
a- Türk Projesine Sovyet Çekinceleri ve İttifak Teşebbüsleri 166
b- Sovyet Taleplerinin Türk – İngiliz Münasebetleri Çerçevesinde Değerlendirilişi 174
c- Türkiye'nin İttifâk Hususundaki Sovyet İsteklerini Reddetmesi 179

T.C.

ç- İttifak Paktının İmzalanmamasından Doğan Kırgınlığın Giderilmesi: Ankara'nın Girişimleri 185

IV. BÖLÜM

BALKAN PAKTI ve TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1- BALKAN PAKTININ HAZIRLIK DEVRESİ 196
a- Balkan Paktı Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Balkanlı Devletlerle Görüşmeler 196
b- Balkan Paktı ve Sovyet Çekinceleri 205
2- BALKAN PAKTI 209
3- BALKAN PAKTININ MİMARI TEVFİK RÜŞTÜ ARAS HAKKINDA YAPILAN DEĞERLENDİRMELER İLE YERLİ ve YABANCI BASINDAKİ AKİSLERİ 214
4- BALKAN PAKTINDAN SONRAKİ DÖNEMDE ÜYE DEVLETLERİN ÇOK YÖNLÜ MÜNASEBETLERİ ve DÖNEM TOPLANTILARI 216
a- Balkan Paktı Üyelerinin Olağanüstü Toplantısı 217
b- Balkan Paktı Daimi Konseyi I. Dönem Toplantısı (30 Ekim 1934) 218
c- Balkan Paktı Daimi Konseyi II. Dönem Toplantısı (10 Mayıs 1935) 221
ç- Balkan Paktı Daimi Konseyi III. Dönem Toplantısı (4 Mayıs 1936) 222
d- Balkan Paktı Daimi Konseyi IV. Dönem Toplantısı (15 Şubat 1937) 225
e- Balkan Paktı Daimi Konseyi V. Dönem Toplantısı (25 Şubat 1938) 229
5- BALKAN PAKTI DEVLETLERİ İLE BULGARİSTAN ARASINDA ANDLAŞMA (31 Temmuz 1938) 232

V. BÖLÜM

SÂDÂBAD PAKTI ve TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1- TÜRK – AFGAN İLİŞKİLERİ 236
2- TÜRK – İRAN İLİŞKİLERİ 242
3- TÜRK – IRAK İLİŞKİLERİ 248
4- SÂDÂBAD PAKTI 250

T.C. İstanbul Bilgi Üniversitesi

VI. BÖLÜM

BOĞAZLAR MESELESİ: MONTRÖ BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİ ve TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1- OSMANLI DEVLETİ ZAMANINDA BOĞAZLAR MESELESİ 256

2- LOZAN BARIŞ KONFERANSI'NDA BOĞAZLAR MESELESİ 262

3- MONTRÖ KONFERANSI ÖNCESİNDE DÜNYANIN GENEL DURUMU 268

4- MONTRÖ BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİ 281

a- Montrö Konferansı Öncesi Gelişmeler ve Türk Notası 281

b- Lozan Boğazlar Sözleşmesini İmzalayan Devletlerce Türk Notasına Verilen Cevaplar 286

c- Montrö Boğazlar Konferansının Toplanması 289

c.a- Konferansın Toplanacağı Yer ve Zaman Tesbiti 289

c.b- Konferansa Hazırlık ve Türk Heyetinin Seçilmesi 290

c.c- Konferansa Katılan Devletlerin Boğazlar Rejimi İle İlgili Tezleri 291

c.ç- Montrö Boğazlar Sözleşmesinin İmzalanması ve Kamuoyuna Yansımaları 320

VII. BÖLÜM

HATAY MESELESİ ve TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1- HATAY'IN COĞRAFYASI ve FRANSA'NIN BÖLGEYLE İLGİLENMESİ 325

2- MONDROS MÜTAREKESİ ve TATBİKATI 325

3- ANKARA İTİLAFNÂMESİ 327

4- İSKENDERUN SANCAĞI ve SURİYE YÖNETİMİ İÇİNDEKİ STATÜSÜ 328

a- Atatürk'ün 1923-1936 Yılları Arasında Sancak Meselesine Yaklaşımı 331

b- Sancak Meselesinin Ortaya Çıkışı 333

c- İskenderun, Antakya Statüsünün Tanınması Yönünde Ankara'nın Girişimleri 334

5- YENİ BİR DEVLETİN DOĞUŞU: HATAY, HATAY'IN TÜRKİYE'YE İLTİHÂKI 356

SONUÇ 373

BİBLİYOĞRAFYA 384

İNDEKS 397

EKLER 408

T.C.

ÖNSÖZ

III. Selim dönemiyle başlatılan ıslahatlar çerçevesinde oluşturulmaya çalışılan "Türk Hariciyesi" ve "Türk Hariciyecisi" tipi en görkemli dönemine Türkiye Cumhuriyeti zamanında ulaşmıştır. Zira, sivil – bürokrat tipinin ortaya çıkışı ve dolayısıyla "Türk hariciyeci aileleri geleneği"nin gelişmesi belirli bir süreci kapsamaktadır. Bu aynı zamanda "Türk asker doğmuştur, diplomasi yapamaz" şeklindeki mevcut bir kanaati de silmiştir.

Atatürk dönemi Türk hariciyesi incelendiğinde önemli isimlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu isimlerden birisi de Tevfik Rüştü Aras'tır. Atatürk döneminde büyük başarılara imza atan ve **"Atatürk'ün Dışişleri Bakanı"** olarak adlandırılan Ahmet Tevfik Rüştü Aras mektepli bir doktor olmasına rağmen dışişlerinin bütün kurallarını çok iyi kavramış alaylı bir diplomat ve milletlerarası barış davasının ölmez bir bekçisidir.

Çalışmamızda Tevfik Rüştü Bey'in Dışişleri Bakanı olmadan önce ve olduktan sonraki dönemde yaptığı siyasi faaliyetlerini incelemeye çalıştık. Çalışmamız sırasında TBMM Kütüphanesinden oldukça istifade ettik. Bu nedenle bize her türlü kolaylığı gösteren TBMM Kütüphanesi Müdürü Ali Rıza CİHAN'a yine gazete taramaları sırasında yardımlarını esirgemeyen TBMM Kütüphanesi Mikrofilim Bölümü yetkililerinden Cihan ERKAL başta olmak üzere bütün görevlilere, Ayın Tarihlerini taramam esnasında yardımlarını esirgemeyen Milli Kütüphanedeki görevlilere, beni yüksek lisans yapmam için teşvik eden ve çalışmam için gerekli ortamı sağlayan anneme, ayrıca tezimin yazılması sırasında yardımları dokunan Levent BEYAZ'a, yoğun mesailerine rağmen yardımlarını esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Salim CÖHÇE, Yrd. Doç. Dr. Recep DÜNDAR'a müteşekkirim. Bu çalışmanın yapılmasına imkan sağlayıp, gerekli yönlendirmeleri ve düzeltmeleri yapan hocam Doç. Dr. Mesut AYDIN'a şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Fadime TOSİK
Malatya - 2002

T.C.

KISALTMALAR

A.A	: Anadolu Ajansı
AAMD	: Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
agt.	: Adı geçen tez
Bkz.	: Bakınız
BMM	: Büyük Millet Meclisi
C.	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
KF	: Komünist Fırkası
Nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİH	: Türk İstiklâl Harbi
TKF	: Türkiye Komünist Fırkası
vd.	: ve devamı

T.C. Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Merkezi Bilimler Bilgi Merkezi 1523

KAYNAK TENKİDİ

Atatürk dönemi Türk dış politikası, üzerinde çok söz söylenen ve araştırılan bir konudur. Malzeme bakımından çok zengin ve çeşitlilik gösteren bu dönemin ihtisas çalışmaları ile irdelenmesi gerekmektedir. Bu düşünceden hareketle Atatürk dönemi Türk dış politikası Tevfik Rüştü Aras'ın siyasi kişiliği ve faaliyetleri etrafında araştırılmaya çalışılmıştır.

1. ARŞİV BELGELERİ

Dönemin en önemli kaynağını hiç şüphesiz arşiv belgeleri oluşturmaktadır. İlk müracaat edilmesi gereken arşiv ise T.C. Dışişleri Bakanlığı Arşividir. Fakat, çalışmamız sırasında Dışişleri Bakanlığı Arşivinden istifademiz mümkün olamadı. Zira, Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerinin Başbakanlık Arşivler Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivine taşınması ve hala tasnif işlemlerinin tamamlanamamış olması konumuz açısından büyük bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir.

Konumuz itibariyle müracaat ettiğimiz diğer bir arşiv ise TBMM Arşivi olmuştur. Fakat, buradan da istifademiz oldukça sınırlı kalmıştır. Adı geçen arşivden sadece Tevfik Rüştü Aras'ın Hâl Tercüme Varakasını ve Milletvekilliği mazbatalarını ihtiva eden belgelerine ulaşabildik.

* * *

2. YAYINLANMIŞ BELGELER

Arşiv belgelerinin eksikliğini gidermek şüphesiz ki, mümkün değildir. Fakat, dönemin resmi evrâkı ve yazışmalarının bazı yayınlarda kronolojik bir sıra takip edilerek yayınlanmış olması, bir nebze olsun bu eksikliği gidermektedir. Bu cümleden olmak üzere müracaat ettiğimiz ilk eser, **Lozan'ın İzlerinde On Yıl** olmuştur.

a- Lozan'ın İzlerinde On Yıl

Eser, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu tarafından Tevfik Rüştü Aras'ın Dışişleri Bakanlığına getirilişinin onuncu senesi münasebetiyle hazırlanmıştır. Adı geçen eserde; Tevfik Rüştü Aras'ın 1925-1935 yılları arasında TBMM'de, Milletler Cemiyeti Meclisinde ve muhtelif yerlerde vermiş olduğu toplam altmışsekiz beyanatı ile TBMM

Hariciye Encümenininde mazbata muharriri olarak hazırladığı layihalar (Lozan Andlaşmasının tasdiki münasebetiyle) sunulmaktadır.

b. Türk Dış Politikasında 50 Yıl

Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Müdürlüğü, Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü kutlamalarına bir katkı olmak üzere 11 cilt halinde yayınlamıştır. Biz konumuzla ilgili ilk beş cildi inceleyerek değerlendirmeye çalıştık. Bunlar; **Kurtuluş Savaşımız (1919-1922), Lozan (1922-1923), Cumhuriyet'in İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934), Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939), İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**dır. Bu eserler esas itibariyle belgelere istinad etmektedir. Ancak olayların yaşandığı ve diplomatik faaliyetlerin cereyan ettiği günlerin havasını, bunlara katılanların şahsiyet ve üslübunu aksettirebilmek için belgeler ve metinlerde bazı hatalar da mevcuttur.

c. Atatürk'ün Milli Dış Politikası I-II

Dışişleri Bakanlığı Arşiv Dairesi Başkanlığı tarafından Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümü vesilesiyle hazırlanmıştır. Her iki ciltte de Dışişleri Bakanlığı Arşivinden seçilmiş 100'er belge bulunmaktadır. Birinci Cild 1919-1923, ikinci cild ise 1923-1938 yıllarını kapsamaktadır. Eski yazı ve yabancı dilde kaleme alınmış olan belgeler Türkçe çevirileri ile birlikte kitaplarda yer almıştır. Belge çevrilerinin altlarına ayrıca mahiyetleri hakkında bilgi veren kısa açıklamalar ilâve edilmiştir. Kitapların giriş kısmında Atatürk'ün dış politika ile ilgili bazı açıklamalarına da yer verilmiştir.

Çalışmamız esnasında bu resmi yayınlardan başka Ankara Üniversitesi Siyasi Bilgiler Fakültesi Devletler Hukuku Profesörü Seha L. Meray tarafından çevirisi yapılan **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler** adlı eserden, yine S. L. Meray'ın Osman Olcay ile birlikte çevirisini yaptığı **Montreux Boğazlar Konferansı Tutanaklar, Belgeler** ile **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)** adlı eserlerden faydalanılmıştır. Yine, Emekli Büyükelçilerden Osman Olcay'ın **Sevres Antlaşmasına Doğru,** adlı belge kapasitesi yoğun eserden istifade

edilmiştir. Ayrıca, Dışişleri Bakanlığı Arşivinden derlenen **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları** adlı eserin I. cildi ile *"Atatürk'ün Yabancı Devlet Adamlarıyla Görüşmeleri"* başlıklı Belleten'de çıkan yazışmadan faydalanılmıştır.

Araştırdığımız dönem ile ilgili Meclis'te yapılan görüşmeleri takip edebilmek, meselelere karşı milletvekillerinin yaklaşımını anlayabilmek için **TBMM Gizli Celse Zabıtlarından** ve **Zabıt Ceridelerinden** de istifade edilmiştir. Andlaşmaların maddeleri için de Düstur (III. Tertip)dan yararlanılmıştır.

Ayın Tarihi, Ankara'da Başvekalet Basın Yayın ve İstihbarat Umum Müdürlüğü tarafından çıkarılmıştır. **Ayın Tarihi'**nin ilk sayısı Eylül 1339(1923) tarinde neşredilmiştir. Dergi birinci sayı da "Bu sene Eylül'den itibaren her ayın nihayetinde Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umûmisi **Ayın Tarihi** ünvanı altında bir mecmua neşr ediyor. Bu mecmuanın neşrinden maksadı memleket dahilinde ve haricinde cereyan eden siyasi, ictimai ve iktisadi, hadisat-ı mühimmeyi takib ve her ay nihayetinde bu vekayi-i tarihîyi bir vesika ile tesbit etmektir" şeklinde sunulmuştur.

Derginin yayınına, Haziran 1931 tarihinde ve seksen altıncı sayıda ara verilmiştir. Mayıs 1931'den Aralık 1933'e kadar çıkarılmayan dergi 1934 yılının Ocak ayında tekrar çıkartılmaya başlanmış ve bu neşriyat 1957 yılına kadar devam etmiştir. Biz, 1924 – 1938 yılları arasındaki sayılarını inceledik.

Araştırmamız esnasında bir çok tetkik eser gözden geçirilmiş ve azami derecede istifade edilmeye çalışılmıştır. Bunlar, bibliyografyada gerektiği şekliyle verildiği için burada ayrıca değerlendirmeye alınmamıştır.

* * *

3. HATIRALAR

Atatürk dönemi Türk dış politikası içinde yer alan yetkili ve renkli simaların çeşitli tarihlerde kaleme aldıkları hatıraları ise müracaat ettiğimiz bir başka kaynak grubunu oluşturmaktadır. Bunların içinde de ilk görülen ve

değerlendirmeye alınan elbette ki, Tevfik Rüştü Aras'ın **Görüşlerim** adlı hatırası olmuştur.

a. Görüşlerim

Tefik Rüştü Aras'ın 1925-1942 yılları arasında dışişleri teşkilatında önemli görevler üstlenmiş olması O'na Türk ve dünya politikasını yakından takip etme fırsatını vermiştir. O, 1942'den sonra dışişleri teşkilatında resmi bir görev üstlenmemiş olmasına rağmen dünyada meydana gelen olayları yakından takip etmiştir. Hem görevli olduğu dönemin hem de sonraki bu birikimlerini ise çeşitli gazetelerde, yazılar yazarak insanlara sunmuştur. İşte bu gazete yazılarının bazılarını **Görüşlerim** adlı iki ciltlik eserde toplamıştır. Tevfik Rüştü Aras'ın bu eseri Atatürk dönemi ve Türk dış politikasıyla II. Dünya Harbi sonrası ortaya çıkan olayları inceleyen araştırmacılar açısından önemli bir kaynak niteliğindedir.

1945'te yayınlanan kitabın birinci cildinde 32 tane ayrı makale vardır. Bu makalelerde ise öncelikle Dışişleri Bakanlığı yaptığı dönemdeki olaylarla ilgili hatıralarına yer vermiştir. 1968 yılında yayınlanan kitabın ikinci cildinde ise 102 makale bulunmaktadır. Bu makaleler çoğunlukla 1961, 1965. 1966 ve 1967 yıllarına ait olup **Tan, Yeni İstanbul, Yeni Tanin, Yeni Gazete** ve **Milliyet**'te yayınlanmıştır. Makalelerin içeriğine baktığımızda daha çok II. Dünya Harbi sonrası ortaya çıkan meselelerden bahsedildiği görülmektedir. Bu meseleleri ise şöyle sıralayabiliriz; Silahsızlanma, Amerika – Sovyet çekişmesi ve kutuplaşma, Arap – İsrail Savaşları, Kıbrıs Meselesi ve Berlin Meselesidir. Ayrıca Tevfik Rüştü Bey eserin önsözünde Dışişleri Bakanlığı görevinden uzaklaştırılmasının nedenlerini anlatmıştır.

Tevfik Rüştü Bey, iki ciltlik eserinde olayların tarihlerini belirtirken oldukça titiz davranmıştır. Olayları ifade ederken hemen hemen hiç hata yapmamış olması dikkat çekicidir. Bu da bize Tevfik Rüştü Bey'in hatıralarını hafızasında ne kadar canlı tuttuğunu ve sakladığını göstermektedir.

T.C.

b. Vatan Hizmetinde

Yusuf Kemal Tengirşek Milli Mücadele'ye erken bir tarihte katılmış ve Atatürk'ün İkinci Dışişleri Bakanı olmuştur. Ayrıca 1921 tarihli Moskova Andlaşması ve 1922 tarihli Türkiye-Fransa arasında imzalanan Ankara İtilafnâmesi görüşmelerine katılmış ve bu görüşmeleri eserinde izah etmiştir. Bu nedenle eseri Milli Mücadele yıllarını inceleyen bir araştırmacı için kullanılabilecek en önemli eser niteliğindedir.

c. Hatıralar II

İsmet İnönü, Milli Mücadele yıllarında üstlendiği önemli görevini Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan sonraki yıllarda da devam ettirmiş ve Cumhuriyetin ilk başbakanı olmuştur. Bu nedenle de eser büyük önem taşımaktadır. Bu eserde İsmet Paşa, Mudanya Konferansından başlayarak kendisinin bizzat katıldığı olayları, Cumhurbaşkanlığı dönemine kadar anlatmaktadır. Ayrıca eserde, Cumhurbaşkanı olduktan sonraki döneme ait hatıra defterindeki yazılar da mevcuttur. Bu yazılar Metin Toker tarafından 12-31 Ocak 1974 tarihinde Hürriyet Gazetesinde "İnönü'nün Hatıra Defterinden Sayfalar" yazı dizisi şeklinde neşredilmiştir.

ç. Atatürk'ten Hatıralar II

Hasan Rıza Soyak'ın hatıraları, Milli Mücadele ve Atatürk döneminin olayları ve şahsiyetleri için önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Hasan Rıza Soyak Milli Mücadele'nin başından ölümüne değin, Atatürk'ün yanında uzunca bir süre görev yapmıştır. Bu görevleri arasında özel kalem müdürlüğü ve genel sekreterliği gelmektedir. Bu da Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında bir çok olayın en yakın ya da tek tanığı olmasını sağlamıştır.

d. Moskova Hatıraları

Bilindiği gibi Ali Fuat Cebesoy, Moskova'ya gönderilen ilk Büyükelçi'dir. Bunun için Millî Mücadele yıllarındaki Türk Sovyet ilişkilerini inceleyenler açısından önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Biz de Moskova

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1973

Andlaşması ile ilgili görüşmeleri incelerken Yusuf Kemal Tengirşek'in Vatan Hizmetinde adlı hatıra kabilinden eseriyle karşılaştırmalı bir şekilde kullandık.

e. Asım Us'un Hatıra Notları

Tanin ve **Vakit** Gazetelerinde yazılar yazan Asım Us'un bu eseri 1930-1950 yılları arasını kapsamaktadır. Asım Us, İkinci Meşrutiyet ile Atatürk dönemine ait hatıralarını **"Gördüklerim, Duyduklarım"** adlı eserinde daha önce yayınlamıştır. Bu eseri ise onun devamı niteliğinde olup hatıratta olaylar anlatılırken tarihlere yeterince dikkat edilmemiş sadece yıllar verilmekle yetinilmiştir.

* * *

4. SÜRELİ YAYINLAR

a. Gazeteler

Dönemin müracaat edilen bir başka kaynak grubu ise süreli yayınlar içinde değerlendirebileceğimiz gazetelerdir. TBMM Kütüphanesinden temin ettiğimiz **Cumhuriyet, Hakimiyet-i Milliye, Ulus, Milliyet, Tanin, Vakit, Tan, Hizmet, Akın, Tasvir, Akşam, Politika** ve **Vatan** gibi yayınlarıyla değişik dönemlere ışık tutan gazeteler, önemli olaylar dikkate alınarak gün gün taranmış ve önemli bilgilere ulaşılmıştır.

b. Dergiler

Araştırmamız esnasında **Belleten, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi, Askeri Tarih Belgeleri Dergisi** ve **Harp Tarihi Vesikaları Dergi**lerindeki makale ve belgelerden de istifade edilmiştir.

T.C.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde Dışişleri Bakanlığı görevi uzun bir süre sadrazamın uhdesinde kalmıştır. Sadrazam'a bu görevinde reisü'l küttâb ve onun emri altında çalışan beylikçi[1] ve amedî[2] kalemleri yardımcı olmuşlardır.

III. Selim dönemine gelindiğinde her alanda olduğu gibi diplomasi alanında da önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. İlk olarak, Osmanlı Devletinin Hıristiyan devletlerle eşitliği prensibinden hareketle, denge siyaseti izlenmesi kabul edilmiştir. Bu düşüncenin bir gereği olarak Avrupalı devletlerin başkentlerinde daimî elçiliklerin kurulmasına hız verilmiştir. Zira, o döneme kadar bütün Avrupa devletlerinin İstanbul'da bir misyonu, büyükelçiliği bulunmasına karşın Osmanlı Devletinin hiçbir Avrupa Devletinde elçiliği bulunmuyordu. Bu tarihlere kadar Osmanlı Devletinin diplomasi alanındaki faaliyetleri ve haber alma kaynakları, "devletin güvenini kazanmış" imtiyaz sahibi azınlıklardan Fenerli Rumlar'ın tekelindeydi. Güçlü olduğu dönemlerde devletin "gözü-kulağı" olan Rumlar, Avrupa'da olup-biteni İstanbul'a bildirmelerine karşın, gerileme dönemleriyle birlikte bu görevlerine yerine getirmedikleri gibi Osmanlı Devleti aleyhine gelişen bir çok olayda da önemli roller üstlenmeye başlamışlardı. İşte, hem yukarıda işaret edilen eşitsizliği gidermek hem de diplomasi alanındaki "ihanet şebekesi"nden kurtulmak amacıyla Avrupa devletlerinin başkentlerinde büyükelçilikler açılması yoluna gidilmiştir.[3] Bu durum ise reisü'l küttâplığın önem kazanmasına neden olmuştur.[4] II. Mahmut Mart 1836'da reisü'l küttâplık makamını nazırlık

---

[1] Beylikçi Kalemi yabancı devletlerle yapılan anlaşmalar, kanunlar, berat ve fermanlar ile imtiyaznameler, gayri müslim cemaatlerin hukukî durum belgeleri vs. tutmakta idiler. Ayrıca Divan'ın diğer üç kaleminden (Tahvil, Rüus, Amedî) gelen yazıları görerek, üzerlerine kendi "*sah*" işaretini koymak ve reisü'l küttâbın isteklerine hazır bir şekilde yürütüp, saklamak beylikcinin görevleri arasında idi. Bkz. Kemal Girgin, **Osmanlı Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilât ve Protokol)**, Ankara 1994, s. 16

[2] Amedî Kalemi dışişleri bakımından çok önemli idi. İlk devirlerde reisülküttâbın birinci derece buyruk altı, bir bakıma özel kalem müdürü gibiydi. Kalemin görevi, yabancı devletler ile yapılan görüşmeler, tutanaklar, andlaşma örnekleri, yabancı devletlere gönderilen mektuplar, elçi, konsolos, yabancı tüccarlara yazılan ve yabancılardan gelen yazıları toplamak ve saklamaktı. Bkz. K. Gîrgin, **age.**, s. 16

[3] Mesut Aydın, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, (Basılmamış eser), s. 34

[4] Oral Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, Ankara 1987, s. 131

T.C.

(bakanlık) seviyesine yükselterek "Umur-ı Hariciye Nezareti"ni kurdurtmuştur. Böylece dışişlerinde yeni bir teşkilatlanmaya gidilmesini sağlamıştır.[5] İlk Dışişleri Bakanlığı görevinede son Reisü'l küttâp Ayıntâbî-zâde Hacı Mehmet Akif Efendi'yi getirmiştir.[6] Ayrıca III. Selim döneminde uygulamaya konulan Avrupa'nın büyük başkentlerine daimi elçiliklerin gönderilmesi usulü yeniden teşkilatlandırılarak sağlam kaidelere bağlanmıştır.[7] Tanzimat Fermanı'nın ilanı ise Dışişleri Bakanlığı için önemli bir dönemeç olmuş[8] ve zamanla bakanlık teşkilatında bazı yeni düzenlemelere gidilmiştir.[9]

Osmanlı Mebusan Meclisi'nin İtilâf Devletleri kuvvetlerince basılıp, İstanbul'un resmen işgal edilmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğini yaptığı millî hareket Ankara'da Türkiye Büyük Millet MEclisi'ni açmıştır. Meclis, açılışından kısa bir süre sonra 2 Mayıs 1920 tarihinde 3 numaralı Kanunu[10] kabul ederek İcra Vekillerinin (Bakanlar Kurulu) seçimi ve tayinini yapmıştır. Böylece Hariciye Vekilliği (Dışişleri Bakanlığı) kurulmuş[11] ve bakanlığa da Amasya Milletvekili Bekir Sami Bey getirilmişti.

Millî Mücadelenin başlangıç tarihi olarak kabul edilen 1919 yılı ile Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümüne kadar geçen yaklaşık yirmi yıllık dönemde Türk Dış Politikasına bizzat Atatürk yön vermiştir. Onun için dönem "Atatürk Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası" olarak adlandırılmıştır. İşte bu dönem içerisinde Atatürk beş dışişleri bakanı ile çalışmıştır. Bunlar; Bekir Sâmi (Kunduh), Yusuf Kemâl (Tengirşek), İsmet (İnönü), Şükrü (Kaya), Ahmet Tevfik Rüştü (Aras)'dür. Bu beş bakan içerisinden yalnız Ahmet Tevfik Rüştü Aras "Atatürk'ün Dışişleri Bakanı" olarak adlandırılmıştır. Bunun nedeni ise

---

[5] K. Girgin, **age.**, s. 18; 1836 tarihli Hariciye Nezaretinin teşkilatını belirleyen nizâmname için bkz. K. Girgin, **age.**, s. 19-28
[6] K. Girgin, **age.**, s. 76
[7] E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi V**, Ankara 1994, s. 164
[8] K. Girgin, **age.**, s. 28
[9] Yeni düzenlemeler için bkz. K. Girgin, **age.**, s. 29-37
[10] İcra Vekillerinin seçimene dair kabul edilen kanun için bkz. K. Girgin, **age.**, s. 117
[11] Dışişleri Bakanlığı üç kişilik kadrosu ile Ankara Valilik binasının üst katındaki bir odada faaliyete geçirmiştir. Daha sonra ise iki katlı Düyun-u Umumiye binasının üst katına taşınmış ve eleman sayısını da artırmıştır. Bkz. K. Girgin, **age.**, s. 118

Tevfik Rüştü Bey'in 4 Mart 1925'ten 11 Kasım 1938 tarihine kadar bu görevde kalmasıdır.

Tevfik Rüştü Bey 1299 (1883) yılında Kal'a-i Sultâni'de (Çanakkale) doğmuştur. Annesi Şerife Hanım ve babası Hasan Rüştü Bey'dir. İlk öğretiminden sonra İzmir ve Üsküp İdadisinde okuyup buradan "aliyyü'l-alâ" derece ile me'zun olmuştur. Daha sonra İstanbul Nümûne-i Terakki Mektebi'ne girerek burayı 1903'te birincilikle bitirmiştir. Bunu müteakib Beyrut Büyük İdadisine giren Tevfik Rüştü Bey akabinde Beyrut Fransız Mekteb-i Tıbbiyesinden girerek mezun olmuştur. Paris'te Profesör Pozri nezdinde jinekoloji ve Profesör Pier nezdinde ise akuşman eğitimi gördü. 2 Mayıs 1908'de İzmir Guraba-i Müslimin Hastanesi Fahri Kabileliği ile göreve başlayan Tevfik Rüştü Bey, 16 Şubat 1909'da Selânik Vilâyeti Sıhhiye Müfettişliğine getirildi. 13 Ekim 1911'de Meclis-i Umûr-ı Tıbbıye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye üyeliğine ilaveten Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği görevine getirildi. 13 Mart 1913'de Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi Birinci Müfettişi oldu. Nisan 1915'de Hıfzüssıhha Müdür Muavini olan Tevfik Rüştü Bey sırasıyla 15 Şubat 1914'de Heyet-i Teftişiye Riyasetine, 1 Mart 1916'da Sıhhıye Müfettiş-i Umumiliğine, 24 Haziran 1918'de de Meclis-i Ali-i Sıhhi üyeliğine getirilmiştir.[12]

Tevfik Rüştü Bey, Mustafa Kemal Atatürk ile 1904-1905 yıllarında Beyrut'ta Burç meydanındaki bir kahvede tanışmış, daha sonra Mustafa Kemal Atatürk Selânik'teki Ordu Müşirliğinin Kurmay Heyetine (13 Ekim 1907) naklettikten sonra Şam'dan bu göreve başlamak üzere İzmir'den geçerken Konak meydanında karşılaşmıştır. Bu karşılaşma ayrılmaz bir arkadaşlığın başlangıcı olmuş ve Meşrutiyetten sonra da arkadaşlıkları güçlenmiştir. Nitekim 22 Eylül 1909'daki İttihat ve Terakki Fırkasının Selânik Kongresine kongre üyesi olarak birlikte katılmışlardır.

---

[12] **TBMM Arşivi, TBMM Azasının Tercüme-i Hâl Varakası, No: 333**

Tevfik Rüştü Bey, siyasetle ilgilenmeye başlamasında Mustafa Kemal Atatürk ile tanışmış olmasının etkili olduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir. "Bu raslantılar hayatımı değiştirdi. Oysa ben siyasetten uzak, mesleğim üzerinde çalışmak kararındaydım. Mustafa Kemal beni büyülemişti."[13]

Siyasete ısınmaya başlayan Tevfik Rüştü Bey, Osmanlı Mebusan Meclisi'nin açılması üzerine Selânik'ten İstanbul'a taşınmış olan İttihat ve Terakki Fırkasının Genel Merkezinin 31 Mart Olayı üzerine dağılması sonucunda oluşturulan Fırkanın yeni Genel Merkezine İzmir'den üye seçilmiştir.[14] Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra İttihat ve Terakki Fırkası liderlerinin 2 Kasım 1918'te memleketi terketmek mecburiyetinde kalmaları üzerine, İttihat ve Terakki siyasi ömrünü tamamlamıştır. Kendini fesh eden İttihat ve Terakki Fırkası'nın üyeleri lekelenmemiş kişilerden olmak üzere Teceddüt Fırkası adında yeni bir fırka kurulmasına karar vermişlerdir. 11 Kasım 1918'de kurulan Teceddüt Fırkasının idare heyetinde Tevfik Rüştü Bey de görev almıştır.[15]

Mondros Mütarekesinden sonra İstanbul'a gelen İtilâf Devletleri hükümete baskı yaparak 30 Ocak 1919 tarihinden itibaren Tevfik Rüştü Bey'in de içinde bulunduğu eski ittihatçıları[16] tutuklayarak divan-ı harbe verdirtmişler ve 9 Mart'ta da Bekir Ağa Bölüğü'ne göndermişlerdi. Atatürk, İstanbul'da bulunduğu son günlerde Tevfik Rüştü Bey'i ve diğer ileri gelen ittihatçıları burada ziyaret etmiştir.[17] Tevfik Rüştü Bey bu ziyaret ile ilgili olarak "... işte, Mustafa Kemal 1919 yılında Samsun'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılacağı sırada, Bekirağa Bölüğü tutukevinde beni ve Fethi Okyar'ı ziyarete geldi. Pırıl,

---

[13] Kemal Arıburnu, **Atatürk ve Çevresindekiler,** Ankara 1994, s. 160; Hikmet Bayur, **Atatürk Hayatı ve Eserleri (Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar)**, Ankara 1990, s. 23

[14] H. Bayur, **age.,** s. 43

[15] H. Bayur, **age.,** s. 195 vd; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler I,** İstanbul 1988, s. 37; Teceddüt Fırkasının kurucuları arasında Yunus Nadi, İsmail Canbolat, Hüseyin Hüsnü Paşa gibi İttihatçılar da yer almışlardır. Bkz. Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü I,** Ankara 1993, s. 21

[16] Tutuklananlar arasında Fethi Okyar, Hüseyin Kadri, Hüseyin Cahit, Hamallar Kahyası Ferit, Ziya Gökalp, Mithat Şükrü, Kara Kemal'de bulunmaktaydı. Bkz. Z. Sarıhan, **age. I.,** s. 112 vd.

[17] H. Bayur, **age.,** s. 303; Mustafa Kemal Bekir Ağa Bölüğünde Fethi (Okyar) Bey'i ziyaretinde ona "Bâb-ı alî ve saray benim hakkımda derin gaflet içinde bulunuyorlar. Meseleden henüz İngilizler'in haberi yoktur..." demiştir. Bkz. Mesut Aydın, **Millî Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri,** İstanbul 1992, s. 15

pırıl üniforması içinde... Bu hem sevgi bağını gösterir hem cesaretini... Çünkü, o sırada bizi tutukevinde ziyarete gelmek, çıkarken tutukevi kapısının üzerine kapanması tehlikesini göze almak demekti. Ama vefalıdır. Geldi. Fethi Okyar'la ayrı, benimle ayrı, uzun uzun konuştu. Samsun'a gideceğini ve tasarladığı programın ana hatlarını bize anlattı. Bundan dolayı heyecan içinde, O'nun Samsun'a varmasını bekliyorduk." demektedir.[18]

Tevfik Rüştü Bey İngilizler'in tutukluları Malta'ya götürdükleri 1919 Ağustosunda beş günlük muvakkat tahliye ile serbest kalmış[19] ve Teceddüt Fırkasının kongresine katılmıştır. Kongre'de Anadolu'ya nasıl yardım edilebileceği hususu üzerinde görüşmelerde bulunulurken Tevfik Rüştü Bey'in de içinde bulunduğu bir grup bilfiil katılmayı kabul etmiştir. Bu nedenle muvakkat tahliye müddeti bitmeden evvel Anadolu'ya gitmek çareleri ararken Kadıköy vapurunda XX. kolordu Kumandanlığına tayin edilen Kiraz Hamdi Paşa ile tanışmış ve onunla birlikte Eskişehir'e gelmiştir. 13 Eylül 1919'da Sivrihisar'da Ali Fuat Paşa ile görüşmüş[20] ve O'na Kiraz Hamdi Paşa'nın müdahelesiyle Bekirağa Bölüğünden kurtulduğunu söylemiştir. Ali Fuat Paşa Tevfik Rüştü Bey hakkında; "... sözlerinden Kiraz Hamdi Paşa'nın adamı olmadığını ve sırf hizmet maksadıyla Sivrihisar'a geldiğini anlamıştım. Suallerimin hiç biri cevapsız kalmamıştı. Hamiyet ve vatanperverliğinden şüphe edilebilecek bir hali yoktu. Her şeyi samimi ve açık olarak mütalâa ediyordu. Kendisine açılabilir ve başka hizmetler de isteyebilirdim. Şehirde böyle becerikli, zeki ve şayan-ı itimat bir arkadaşa ihtiyacımız vardı." demektedir. Tevfik Rüştü Bey'de Kiraz Hamdi Paşa ile niçin Eskişehir'e geldiğini Ali Fuat

---

[18] K. Arıburnu, **age.**, s. 161

[19] Tevfik Rüştü Bey'e beş günlük muvakkat tahliye imkânı sağlayan İngiliz subayı La Fontoine'dir. Bu kişi I. Dünya Harbi sırasında Tevfik Rüştü Bey'in Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi görevini sürdürürken İstanbul'da "*Droguerie Centrale*" adını taşıyan bir ecza deposuna sahipti. İngiliz uyruklu olmasından dolayı ise baskı görmekteydi. Tevfik Rüştü Bey, onun aşırı baskı görmesini önlemişti. Mütarekeden sonra subay olarak İstanbul'a gelen La Fontaine, Tevfik Rüştü Bey'in harb günlerinde yaptığı iyiliğin karşılığı olarak beş gün için hapisten çıkarmıştır. Bkz. H. Bayur, **age.**, s. 276

[20] Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü II**, Ankara 1994, s. 104; Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondrostan Mudanyaya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)** Ankara 1970, s. 64

Paşa'ya şöyle izah etmiştir. "Sizi temin ederim ki paşam ben Anadolu'ya millî bir vazife yapmak için geldim. Hamdi Paşa benim için bir vasıtadan başka bir şey değildi. Bundan sonra Anadolu'da kalacağım. Hareketinize canla başla katılacağım"[21] Böylece Tevfik Rüştü Bey Millî Mücadele hareketine katılmıştır. [22]

Tevfik Rüştü Bey, TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerde Menteşe Milletvekili olan Kurmay Yarbay Mahmut Nedim Bey'in Düzce – Adapazarı yöresindeki ayaklanmada tümeni ile yaptığı harekât sırasında 21 Nisan 1920'de şehit düşmesi üzerine boşalan milletvekilliğine 17 Haziran 1920'de seçilmiş ve 1 Temmuz 1920'de Meclis'e katılmıştır.[23] I. Meclis'te ikinci grup milletvekilleri arasında yer alan[24] Tevfik Rüştü Bey, 22 Eylül 1920'de Kastamonu İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçilmiştir.[25] Ancak bu görevi kısa sürmüştür. Çünkü 11 Ekim de Doğu'da bilimsel incelemeler yapmak üzere kurulan heyete Mustafa Kemal Atatürk tarafından seçilmiştir.[26] Mustafa Kemal Atatürk, bu heyetin gönderilmesinin nedeni 11 Ekim 1920 tarihinde yapılan TBMM'nin gizli celsesinde şöyle ifade etmiştir; "...Rusya'ya bir sefaret heyeti gönderiyoruz. Bu heyet-i sefaret esasen mâlum olan ve mazbut olan kadrosu dahilindedir. Fakat Rusya'da ve Rusya ile temasla namütenahi islâm kitleleri vardır. Bu islâm kütleleri içinde bizim ifâ edebileceğimiz bir takım hususî, mahrem ve fevkalâde vazaifimiz vardır. Bittabi bu vazaifin mahiyeti ilân edilerek oraya memur, heyet gönderilemez. Sırf bu vazaifi mahsusayı ifâ

---

[21] Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları,** İstanbul 2000, s. 231-234

[22] Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim I,** İstanbul 1945, s. 108

[23] **TBMM Başkanlığı Genel Sekreterliği Kanunlar Müdürlüğü,** (25. 03. 1937 tarih ve 2888 nolu yazısı.)

[24] Ahmet Demirel, **I. Meclis'te Muhalefet, II. Grup,** İstanbul 1994, s. 124

[25] Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, I,** Ankara 1994, s. 366 vd; Tevfik Rüştü Bey, İstiklâl Mahkemesinde görev almasından dolayı TBMM'nin 22 Nisan 1925 tarihli 144 sayılı kararı ile Kırmızı – Yeşil Şeritli İstiklâl Madalyası almıştır. Bkz. **Türk Parlamento Tarihi, I. Dönem I,** s. 656 vd.

[26] Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, III,** Ankara 1995, s. 763, 1021; Heyette bulunan diğer üyeler ise, İsmail Suphi Soysallıoğlu (Burdur), Besim Atalay (Kütahya), Fuat Carım (İzmit) Beylerdir. Besim Bey yolda hastalandığı için Erzurum'dan Ankara'ya geri dönmüştür. Bkz. **Türk Parlamento Tarihi, I. Dönem III,** s. 207

ettirebilmek, takip ettirebilmek, icabında izhar edebilmek üzre heyet-i sefaretin kadrosuna heyet-i ilmiye namiyle bir heyet ilâve edilmiştir. Heyet-i ilmiye denildiği zaman manasından istidlâl edildiği gibi orada yalnız tekikat-ı ilmiye yapacak değildir. İfade ettiğim gibi vazaifi mahsusa ifa görecektir." [27]

Mustafa Kemal Atatürk'ün bu heyeti Rusya'ya göndermekdeki temel amacı ise, Rusların Türklere karşı ideolojik alandaki tutumlarını iyice anlamak ve Rusya'daki yeni rejimi incelemekti. Mustafa Kemal Atatürk böyle önemli bir göreve en yakın arkadaşı olan Tevfik Rüştü Bey'i uygun görmüş ve onu heyetin başkanı olarak görevlendirmiştir.[28] Ayrıca Tevfik Rüştü Bey, Mustafa Kemal Atatürk tarafından 18 Ekim 1920 tarihinde kurdurulan Türkiye Resmi Komünist Fırkasının da ileri gelenleri arasında yer almıştır.[29]

Tevfik Rüştü Bey Komünist Fırkasına girişi ile ilgili olarak, "...Ben o zaman Kastamonu İstiklâl Mahkemesinde görevliydim. Yusuf Kemal Tengirşenk başkanlığında bir heyet Rusya'ya gidiyordu. Atatürk, beni acele Ankara'ya çağırttı ve heyete katılmamı söyledi. "Bir Komünist Partisi kurdurdum. Ben partiye girmedim. İsmet, Ali Fuat ve Fevzi Paşalar partiye girdiler." Kurtuluş Savaşının ilk günlerinde zayıftık. Hilafet de, Enverciler'de karşımızdaydı. Batı ülkeleri, bize hayat hakkı tanımıyordu. Atatürk "Bizi dünya tanımazsa, komünistlerle birlik olur, kurulan yeni dünyada yerimizi alırız. Fakat memlekete yabancı eli sokmayız. Görüşümüzde samamiyiz, bu bir oyun değildir. Ama ne olursak biz oluruz, asla yabancı eli karıştırmayız" diyordu. Atatürk bana bundan sonra, "Komünist Partiye ister gir; ister girme; git konuş. Direktifini verdi." demektedir.[30]

---

[27] **TBMM Gizli Celse Zabıtları I**, Ankara 1985, s. 153

[28] Mete Tuncay, **Türkiye'de Sol Akımlar I/2**, İstanbul 1991, s. 246

[29] Türkiye Komünist Fırkasının diğer ileri gelenleri arasında Mahmut Esat Bozkurt, Yunus Nadi Abalıoğlu, Kılıç Ali, İsmet İnönü, Ali Fuad Cebesoy, Fevzi Çakmak, Hakkı Behiç Bayiç, Refik Koraltan, Süreyya Yiğit gibi kişiler yer almaktadır. Bkz. Mete Tuncay, **Türkiye'de Sol Akımlar I/1**, İstanbul 1991, s. 92; İlhan Darendelioğlu, **Türkiye'de Komünist Hareketleri**, İstanbul 1973, s. 97 vd.; Feridun Kandemir, **Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası**, İstanbul 1966, s. 115; Aclan Sayılgan, **Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972)**, İstanbul 1972; s. 177 vd; Füruzan Hüsrev Tökin, **Türkiye'de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi 1839-1965**; İstanbul 1965, s. 65; İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1925)**, Eskişehir 1985, s. 110

[30] Doğan Avcıoğlu, *"Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Anlatıyor"*, **Yön, S. 83**, (30 Ekim 1964), s. 5

Tevfik Rüştü Bey, TBMM'nin bir üyesi olduğu için bu göreve giderken ya Meclis tarafından izinli kabul edilmesi ya da milletvekilliğinden ayrılması gerekiyordu. Mustafa Kemal Atatürk, yakın arkadaşı Tevfik Rüştü Bey'i bu göreve kendisi getirdiği için Meclis tarafından onun izinli sayılmasını istemekteydi. Bu nedenle 22 Kasım 1920 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisine gelen Mustafa Kemal imzalı aşağıdaki tezkere Meclis'te okunmuştur;

"...Büyük Millet Meclisi Kastamonu mıntıkası İstiklâl Mahkemesi üyelerinden Dr. Tevfik Rüştü Bey'in Doğu'ya gidecek fennî ve ilmi tetkikat heyetine tayini dolayısıyla kendilerinden boşalan sözü geçen mahkeme üyeliğine başka bir kişinin seçilmesini ve Tevfik Rüştü Bey'in görevi devam ettiği sürece izinli sayılması hakkında gerekli muamelenin ifası ve neticenin bildirilmesini rica ederim efendim."

Bursa Milletvekili Muhittin Baha, tezkereninin okunmasından sonra gidecek heyetin Meclis tarafından seçilmemesinden dolayı Tokat Mebusu Nazım Bey ise usül hakkında itiraz etmiş ve bunun üzerine Meclis'te bir tartışma yaşanmıştır. Özellikle Siverek Milletvekili Mustafa Lütfi Bey "Madem ki Türkiye Komünist Partisi adına gidiyorlar. Neden yüksek huzurunuza teklif ediliyor? TBMM komünist değildir. Komünist adına giden komünistlik tahsisatı alır. Madem ki TBMM adına gidiyor ve Müslüman dünyası adına gidiyor, TBMM üyelerinin seçmesiyle gitmeli ve o suretle tahsisat verilmeli sonra komünist adına gelince, değil BMM'de Türkiye'de bir komünist fikri, ruhu zannetmem ki olsun, olmaz ve yalnız başına giydiği kalpağını kırmızı şeritle çevirmekle olmaz. Böyle komünistliği reddederim." demiştir.

Yapılan tartışmalardan sonra Bursa milletvekili Muhittin Baha, Mustafa Lütfi Bey'i sert bir şekilde eleştirmiş ve "...seçilen efendiler Komünist Partisine mensup olmakla haiz oldukları hukuki, ilmi, haysiyeti, ahlâki, bir tarafa bırakmış değildirler. Ne zihniyet, ne akıl iledir ki Rusya'ya gidecek kişeler Komünist Partisine mensup olmakla haiz olduğu için gitmemesini arzu ediyor.

Bu nasıl anlayıştır ki Rusya komünisttir ve buradan komünist üye oraya göndermekle aralarındaki dayanışma ve uygunluk daha fazla doğrulanmış olur. Bu efendi diyor ki, hayır sakın onları göndermeyin. Ruslarla dost olurlar. Onları göndermeyin, komünistlik ve bolşeviklik aleyhine olanları gönderiniz ki, maksat hasıl olmasın..." demiştir.[31]

Mecliste çıkan tartışmalara rağmen Tevfik Rüştü Bey görevli izinli olarak Sovyet Rusya'ya büyükelçi olarak atanan Ali Fuad Paşa heyeti ile Moskova'ya giderken[32] yolda Mustafa Suphi ve arkadaşları ile karşılaşmıştır. Tevfik Rüştü Bey onlara "Kars'ta kalın, beni bekleyin, sizi kabul etmez, biz Ankara Komünistiyiz" demiştir.[33] Moskova'ya varınca da bütün dünyadan gelen Komitern delegelerinin kaldığı Lüks Oteline yerleşmiş ve Mustafa Kemal Atatürk tarafından kendisine verilen görevi yerine getirmiştir. Ayrıca durumu Mustafa Kemal Atatürk'e de bildirmekten geri kalmamıştır.[34]

Ankara Hükümeti, daha sonra da III. Komitern'in 22 Haziran-12 Temmuz 1921'de yapacağı kongreye Türk Komünistleri namına devet edilen Fuat Sabit'i tutuklattırarak yerine orada bulunan Tevfik Rüştü Bey'i görevlendirmiştir.[35] Fakat asıl Türk Komünist partililerin itirazları üzerine kongre öncesinde resmi TKF'nin katılım isteği Komitern tarafından reddedilmiştir.[36]

Ankara Hükümeti 1921 yılının ilk aylarından itibaren ülkedeki komünistleri tutuklamaya başlamış ve TKF ile Halk İştirakiyun Fırkasını kapatmıştır. Durumu Mustafa Kemal Atatürk, 16 Mayıs 1921'de Ali Fuat Paşa aracılığıyla Tevfik Rüştü Bey'e bir mektupla bildirmiştir.[37] Fakat mektup Tevfik

---

[31] Rasih Nuri İleri, **Atatürk ve Komünizm,** İstanbul 1995, s. 166 vd

[32] Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları,** Ankara 1984, s. 132

[33] D. Avcıoğlu, **agm.**, s. 5

[34] M. Tuncay, **age. I/2,** s. 240

[35] Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi (Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması 1918-1921)**, Ankara 1997, s. 363, 368

[36] M. Tuncay, **age. I/2,** s. 240

[37] Mektupta: "...Komünizm akımının ülkemizdeki gördüğü ilgi hakkında Rus çevreleriyle yaptığımız temaslardan ve bu esas içinde hazırladığımız rapordan sözeden mektuplarınızı aldık. Ülkemizin bu günkü durumu ve şimdiki şartlar, bu girişimlerimizi uygun görmeyecek bir durumdadır. Ülkemiz bugünkü savaşa başladığı günlerde düşündüğümüz, ülke ve millet bağımsızlığı prensibini, her türlü bulaşıklıktan uzak ve temiz bir şekilde kendisine belgi

Rüştü Bey'e ulaşmadan önce Tevfik Rüştü Bey III. Komitern'in Kongresince yayımlanan Moscou Gazetesine "Anadolu'nun Emperyalist Batı'ya Cevabı" adlı bir makale göndermiştir.[38] Tevfik Rüştü Bey makalede, Mondros Mütürekesinden sonraki gelişmeleri izah etmiş ve 9 ekim 1919'da kendisininde Eskişehirde bulunduğu sırada Ali Fuat Paşa'yı görmeye gelen Fransız gazeteci Gaulis ile yapılan görüşmeye işaret ederek şunları ifade etmiştir: "Bize ne sorduğunu biliyor musunuz? Bolşevik misiniz? Ben "hayır" diye yanıtladım. Tam olarak rahatlamış değildi, ama yine de memnundu, bize devrimci Rusya konusunda bin türlü yalan söyledi ve kendisininin ihtiyar dönek Clèmenceau ile iyi ilişkiler içinde olduğunu açıkladı. Peki bayan, bu fırsatı sizi daha bilgili kılmak için değerlendiriyorum ve diyorum ki o zaman Bolşevik değildim gördüğünüz gibi gizlemek isteyen insanlardan değiliz, ama bugün tüm insanlığın esenliği için, çalışan ve ezilen sınıfların kurtuluşu için, insanın insan tarafından sömürülmesine son vermek için ve sömürgeciliğin esaretine son vermek için bu davanın haklılığına ve gerekliliğine inanıyorum. Bundan çok gurur duyuyorum. Kapitalizmin ve emperyalizmin, başka bir deyişle, yalancı olduğu kadar gaddar olan bu burjuvazinin mutlak iflâsı devrimci dünyanın bu atılımı karşısında kaçınılmazdır." Yine, makalesinin sonunda ayrıca yayınlayacağı başka bir makale TBMM'nin bileşimi ve çalışmalarıyla ile Türkiye'de bir komünist parti kurulması konularında bilgi vereceğini belirtmiştir.

---

yapmış ve geçen yılda Rusların eğilimlerin ve büyük yardımlarını sağlamak için müsamaha edilen ve Komünizmi temsil eden her türlü örgütler tüm olarak ortadan kalkmıştır. Türkiye Komünist Partisi ile Halk İştirakiyun Fırkası bugün tam olarak dağılmış ve ülkede Komünizm mesleğini tutan ve temsil eden resmî, özel hiçbir örgüt kalmamıştır. Halkın geniş ölçüde devlet yönetimine katılmasını güvenlik altına alan Anayasanın etkisinde kurulacak örgütler ve ülkeler, genel yönetimimiz ruhunu oluşturacaktır. Sovyet Rusya, davamızın başarısı için en büyük içtenlik ve temiz düşüncelerle ödünç olarak yardım eden bir hükümet olduktan başka genellikle Rusları Doğu Dünyasında bizim sürekli dostlarımız olarak görmeyi kuvvetle dileriz. Ancak, bugün Rusların da anlamış ve takdir etmiş oldukları üzere, iç ve millî ilkelerimize her türlü bulaşıklık ve karışıklıktan korunmuş olarak, sımsıkı ve düşmeden bağlanmak zorundayız. Dış işlerimizde Ruslarla, kurulu ve belgelerle belirli olan ilkeler içinde en güçlü bir dost olarak işlemlerde bulunacağız. Ruslarla gelecekteki ilişkilerimizde, bu ilkeler içinde hareket olunmasını rica ederim." Bkz. M. Tuncay, **age. I/2**, s. 246 vd.

[38] M. Tuncay, **age. I/2**, s. 240 vd.

Tevfik Rüştü Bey, III. Komiternde resmi TKF'nin katılım isteği kabul edilmediği için Türkiye komünistlerinin üyelerinden biri olarak kongreye katılamamıştır.[39] Bu konu ile ilgili olarak Komiterne Türkiye komünistlerini temsilen katılan Süleyman Nuri şunları söylemiştir[40]: ".... Bir gün otelin salonlarından birinde benim tanımadığım bir adama rastladık. Salih Zeki'nin daha Türkiye'den tanıdığı bu adamın, kendisiyle biraz hoşbeş ettikten sonra Ankara resmî hükümet partisinin Komitern'in Üçüncü Kongresi'ne gönderdiği delegesi, Tevfik Rüştü Aras olduğu anlaşıldı. M. Suphi ve arkadaşlarının daha kanları kurumadan ve Ankara Halk İştirakiyun Partisi'nin bütün üyeleri hapishanelerde ağır cezalar altında inlerken, Tevfik Rüştü Aras'ın Ankara resmi Komünist Fırkasının mümessili olarak Moskova'ya Komünist Enternosyanalin Üçüncü Kongresi'ne delege diye gelmesi, bizim hemen dikkatimizi çekti. Arkadaşım Salih Zeki, Tevfik Rüştü'yü ve onun aralarında bulunduğu Türkiye ve Ankara'daki çevreleri gayet iyi bildiği için, bu zat hakkında müsbet herhangi bir fikir edinmemize imkân yoktu.

Besbelliydi ki, Tevfik Rüştü Aras'ın da içinde bulunduğu Ankara gerici çevreleri Türkiye emekçilerini kollarını sallaya sallaya serbestçe sömürebilmek için Komünist Enternasyonalini bir vasıta olarak kullanmak emeli peşindeydiler. Ankara resmi KP'nin yakın mazisini ve icraatını etraflıca izah ettiğimiz ve İcra komitesindeki arkadaşlarımızın da desteklediklerı raporumuzda Tevfik Rüştü delegelik hakkından ıskat edildi. Mandat'sının ıskatı kat'ileştikten sonra kendisi hemen Moskova'daki Türkiye Sefarethanesi'ne nakl-i mekân ediverdi. Böylelikle, Ankara resmi KF'nin Komintern saflarında yer alması önlenmiş oldu. "

---

[39] Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)**, Ankara 1967, s. 324 vd; TKF'den Salih Zeki ve Süleyman Nuri katılmıştır. Bkz. M. Tuncay, **age. I/2**, s. 360

[40] M. Tuncay, **age. I/2**, s. 361

Tevfik Rüştü Bey, konu ile ilgili olarak şunları söylemektedir; "Moskova'da aylarca kaldım. Komitern ile müzakere ettim. Komitern, o zamanki kuvvetli bir teşekküldü. Rus Komünist Partisi Genel Sekreteri Stalin, Komiterne hâkim değildi. Komiternde sonradan Stalin'in tasfiye ettiği Zinovlev ve Kanavlev hakimdi. Komitern, Mustafa Suphi'yi tercih etti. Mücedele ettim. Suphi Bey grubu aleyhine gazetelerde yazılar yazdım. Fakat bize "Resmi Komünist Fransızca Commoniste officlel" dediler ve Komiterne bizi almadılar. Bunun üzerine Atatürk "dön" dedi döndüm. Samimi idik, alsalardı komiterne girecektik. Hatta bir özel sohbette, komitenin genel sekreterine "Siz teşkilat işlerinde, parti işlerinde tecrübelisiniz. Ama askerlikte zayıfsınız. Kumandanınız yok. Bizim ise büyük bir kumandanımız var dedim. Anlamadılar."[41]

Mustafa Kemal Atatürk'ün dön çağrısı üzerine Türkiye'ye geri dönen Tevfik Rüştü Bey, 1 Kasım 1922'de Lozan Barış Konferansına delege seçilen Sıhhıye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili Rıza Nur Bey'in yerine 6 Kasım 1922'de geçişi olarak vekil seçilmiş ve Barış Konferansının kesintiye uğrayıp heyetin Ankara'ya dönmesiyle vekâleti sona ermiştir. Fakat görüşmelerin yeniden başlaması 15 Nisan 1923'te Rıza Nur Bey'in Ankara'dan ayrılması üzerine vekâtini dönem sonuna kadar sürdürmüştür.[42]

---

[41] D. Avcıoğlu, **agm.**, s.5 Mustafa Suphi, 1883 yılında Trabzon Vilâyetine bağlı Giresun kasabasında doğmuştur. İstanbul Hukuk Mektebini bitirmiş ve Paris'te Siyasi İlimler Okulu'na gitmiştir. Paris'teki öğrenciliği sırasında sol akımlara ilgi duymuştur. İkinci Meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki istibdadına karşı girişilen genel özgürlük savaşına katıldığı için 1913 yaz başında Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra Sinop'a sürülen muhalifler kafilesinde yer almıştır. 1914'te Rusya'ya siyasi mülteci sıfatıyla sığınmış ve burada Bolşeviklerle ve Türk solcular ile temas etmiştir. Ekim 1917 devriminden sonra Moskova'ya gitmiş ve 25 Temmuz 1918'de Moskova'da Türk Sol Sosyalistleri Birinci Kongresi'nin toplanmasına ve Moskova, Kazan, Samara, Saratov, Rezan, Astrahan gibi merkezlerde Türk Komünist teşkilatları kurulmasına yardım etmiştir. Mart 1919'da toplanan Üçüncü Enternosyonel'in ilk kongresine Türkiye delegesi olarak katılmıştır. 1920 yılı içinde Mustafa Kemal Paşa ile bir süre yazıştıktan sonra Sovyet Büyükelçisi Mdivani kafilesi ile birlikte 28 Aralık 1920'de Kars'a gelmiştir. Burada Moskova'ya giden Ali Fuad Paşa ve Tevfik Rüştü Bey ile görüşmüştür. Daha sonra Trabzon'a gelen Mustafa Suphi ve arkadaşları burada kendilerine karşı yapılan aleyhte gösteriler neticesinde Batum'a bir motorla hareket etmiş ancak Sürmene açıklarında Yahya Kâhya'nın adamlarından Faik Reis ve arkadaşları tarafından 28 Ocak 1921 tarihinde öldürülerek denize atılmışlardır. Bkz. Mete Tuncay, **age. I/1**, s. 98-103; Adil Dağıstan, *"Millî Mücadele'de Mustafa Suphi Olayı"* **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XII/34,** (Mart 1996), s. 172-188

[42] **Türk Parlamento Tarihi, I. Dönem I,** s. 832; **Türk Parlamento Tarihi, I. Dönem III,** s. 763

TBMM'de seçimlerin yenilenmesi üzerine 11 Temmuz 1923'de İzmir'de milletvekili olarak seçilmiş ve 11 Ağustos'ta da Meclise iltihâk etmiştir.[43] Eylül 1923'te Muhtelit Mübadele Komisyonunda Türkiye'yi temsil edecek olan 4 kişilik heyetin başkanlığına getirilmiştir. Bu görevinde gösterdiği başarıdan dolayı da 4 Mart 1925'te İsmet İnönü Başkanlığında kurulan Bakanlar Kurulunda Dışişleri Bakanı olmuştur.[44] Bu görevini sürdürürken Atatürk tarafından belirlenen dış politika ilkelerini aynen sürdürmüştür.[45]

Atatürk'ün dış politika tutumunda iki kronolojik devir vardır. Millî Mücadelenin zaferle sonuca erdirilmesine kadar süren birinci devir, diğeri ise Türk zaferi ile açılan ve Lozan müzakereleri ile yürütülmeye başlayan ve Atatürk'ün ölümüne kadar süren devirdir.[46] Atatürk, Milli Mücadele yıllarında olduğu gibi Lozan Barış Andlaşmasından sonra da dış politika ile meşgul olmuş idir. Bu hal ise Atatürk ile Başbakan İsmet İnönü'nün bazı konularda çatışmalarına neden olmuşdur. Bu çatışmalar en belirgin şekliyle Hatay Meselesi[47] ve Nyon Konferansı sırasında yaşanmıştır. Tevfik Rüştü Bey ile İsmet İnönü'yü yol ayrımına getiren en önemli gelişmelerden birisi de yine Nyon Konferansı sırasında yaşanan krizdi. İsmet İnönü, Atatürk ile aralarında

---

[43] **TBMM Başkanlığı Genel Sekreterliği Kanunlar Müdürlüğü,** 25. 03.1937 tarih ve 2888 nolu yazısı

[44] Muzaffer Gökmen, **50 Yılın Tutanağı 1923-1973,** İstanbul 1973, s. 35; Cafer Demiral, **Türkiye'nin 42 Hükümeti (25 Nisan 1920-15 Nisan 1973)** Ankara 1973, s. 130; **Vakit Gazetesi,** 4 Mart 1925

[45] Atatürk'ün dış politikadaki ilkelerini ise şöyle sıralayabiliriz: 1- Başka devletlerin iç işlerine karışmamak ve onları kendi içi işlerine kesinlikle karıştırmamak. 2- Dış politikada millî çıkarlarımızın emrettiği yolu seçmek hiçbir şekilde macera yolunu tutmamak, mümkün olduğu kadar çıkar gruplarının etkisini yurttan uzak tutmak, mümkün olduğu kadar çıkar gruplarının etkisini yurttan uzak tutmak, 3- Daima barıştan yana olmak,böyle bir barışın birinci çaresi bütün dünyanın huzur ve sosyal adalet içinde olması görüşünü ön planda tutmaktır. Atatürk'ün yaşamı boyunca savunduğu "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" ilkesine dayalı bir dış politikası bunun ifadesidir. 4- Emperyalizm ve sömürgecilik karşıtıdır. 5- Misâk-ı Millî'yi hedef almıştır. 6- Dış ilişkilerde Batı'ya öncelik tanır. Türkiye'nin çağdaş uygarlık düzeyine kavuşturulmasını öngörür. 7- Akılcıdır. 8- Dış politika doğmatik değil gerçeklerdir. Yeni sabit fikirlere göre hareket etmez daime gerçeği arar. Bkz. Sadi Irmak, *"Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri"*, **AAMD III/9,** (Temmuz 1987), s. 490 vd; Talat Yalazan, *"Atatürk'ün Dış Siyaset İlkeleri"*, **Kemalizm, 27/326,** (Eylül 1989), s. 14 vd; Halide Pek, *"Atatürk Dış Politika ve Barış"*, **Kemalizm, 27/321,** (Mayıs 1989), s. 17

[46] Jacob M. Landau, *"Atatürk'ün Büyük Nutkunda Dış Politika"*, **Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50. Yıl Sempozyumu,** Ankara 1979, s. 40 (ayrı basım)

[47] Atatürk, kendine özgü sezgi gücü ile milletlerarası ilişkiler ve politikayı değerlendirdiğinde, Türkiye'nin Hatay'ı topraklarına katabileceğine inanmaktaydı. Çünkü, Fransa gerek iç politika meseleleri ve gerekse 1930'lu yılların ikinci yarısında Avrupa'da Almanya'nın meydana getirdiği dış politika meseleleri nedeniyle Hatay'a gereken ilgiyi gösteremezdi. Fakat İsmet İnönü, Atatürk'e göre daha ılımlı bir politika izlemekten yanaydı. O, herhagi bir ileri adım atmaksızın meselenin görüşmeler yoluyla ve gerekirse uzun bir sürede halledilmesinden yanaydı. Bkz. H. Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar II,** İstanbul 1973, s. 601-608; İsmet İnönü, **Hatıralar II,** Ankara 1987, s. 283 vd.

baş gösteren krizin sebebini ise şöyle izah etmektedir; "... İtalya aleyhine fiili bir düşmanlıktan sonra, fiili bir hareket için ihtiyatlı olmamız ve girmememiz lazım geldiği kanaatindeydim. Bunun için ısrar ediyordum. Fazla uğraşmayalım diyordum. Tevfik Rüştü oradaydı. Ben hükümet nokta-i nazarı diye bunu takip ediyordum. Atatürk'de o zaman Florya'da Onlar da Tevfik Rüştü ile temas etmişler. Tevfik Rüştü'nün verdiği bilgiye göre, Florya'dan da ona ayrı talimat veriyorlarmış. Tevfik Rüştü hükümetle de Reisicumhurla da temas ederek, her iki talimatı idare etmek için gayret ve maharet göstermeye çalışıyor! Nihayet bir gün talimatlar çelişiyor. Biz, İstanbul'dan verilen emre göre Tevfik Rüştü'nün bir karar verdiğini veya vereceğini öğrendik. Böyle bir hadise oldu. tahkik ettim. İstanbul'dan talimat vermişler. Geleyim, görüşelim dedim. Gelip görüşmek için izin istedim ben... görüştüm... mutabakata vardık."[48] Buradan da anlaşılacağı gibi İnönü, Tevfik Rüştü Bey'in Nyondaki davranışlarından memnun kalmamıştı. Çünkü Başbakan, Tevfik Rüştü Bey'in hükümet kararlarına aykırı harekette bulunarak Florya Köşkü ile yaptığı telefon görüşmelerinin kararlarda çelişmeler yarattığı kanısındaydı.[49]

Atatürk ile İnönü arasında gerek dış politikada gerekse başka konularda[50] ortaya çıkan görüş ayrılığı nedeniyle Atatürk, 18 Eylül 1937 tarihinde İnönü'den bir süre görevden çekilmesini istemiş ve yerine Celâl Bayar'ın vekâlet etmesini uygun görmüştü.[51] İnönü'nün bir buçuk ay izne ayrıldığı yerine Celâl Bayar'ın vekalet edeceği 20 Eylül'de Anadolu Ajansı'nın yayınladığı resmi tebliğ ile kamuoyuna duyuruldu.[52] Fakat 28 Eylül'de yayınlanan ikinci bir resmi tebliğ ile Celâl Bayar'ın Meclis toplandığı zaman Başbakanlığa getirileceği duyuruldu.[53] İnönü'de resmen 25 Ekim'de

---

[48] İ. İnönü, **age. II,** s. 286
[49] Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam (1938-1950) II,** İstanbul 1979, s. 25 vd.
[50] Atatürk'ün bakanları sürekli eleştirmesi bunun bazı bakanların görevden çekilmesine kadar gitmesi. Atatürk Orman Çiftliği'nin hazineye devri, Çiftlikte bulunan bira fabrikası ve Bomonti Bira Fabrikasının durumu ile ilgii konularda görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Bkz. İ. İnönü, **age II,** s. 287 vd.; Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam (1884-1938) I,** İstanbul 1976, s. 494
[51] İ. İnönü, **age. II,** s. 290
[52] **Tan,** 21 Eylül 1937
[53] **Ulus,** 28 Eyül 1937

Başbakanlıktan istifa etti.[54] Yerine Celâl Bayar Hükümeti kuruldu. Tevfik Rüştü Bey Celâl Bayar Hükümetin'de de Dışişleri Bakanlığı görevini sürdürdü.[55]

Tevfik Rüştü Bey ile İsmet İnönü arasındaki uyuşmazlığın bir başka önemli sebebi de Tevfik Rüştü Bey'in İnönü'yü Washington Büyükelçiliğine atamak istemesidir. Tevfik Rüştü Bey İnönü'nün Washington'a Büyükelçi olarak atanması ile ilgili düşüncesini "Hem Atatürk'ü hem Sayın İnönü'yü huzura kavuşturmak emeli ile, Paşa'nın Birleşik Amerika Devletleri nezdinde Büyükelçi olmasını düşündüm ve bu tasavvurumu, mütalâalarını öğrenmek için bir iki yakın dostuma açtım" [56] şeklinde izah ediyorsa da asıl maksadının İnönü'yü Türkiye'den uzaklaştırmak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim; İnönü bu havadisin çıkmasından sonra Tevfik Rüştü Bey ile yaptığı görüşmeyi hatıralarında şöyle izah etmektedir; "...Bir aralık benim Amerika'ya Büyükelçi tayin olacağım havadisi çıktı. Hiç haberim yoktu. Fena halde canım sıkıldı ve çok müteessir oldum. Şiddetli tepki gösterdim. İlk buluştuğum hafta Tevfik Rüştü Bey'e sordum 'Evet' dedi. 'Haber benden çıktı' dedi 'Nasıl Oluyor?' diye sorunca izah etti.

'Siz bana her zaman söylerdiniz, Amerika'yı görmedim, dediniz. Amerika'yı görmeyi arzu ettiğinizi söylediniz. Ben de bir vesile bulup sizin Amerika'yı tanımak ve incelemek arzunuzu gerçekleştirmek istedim.'

Kendisine teşekkür ettim ve kesin olarak, kabul etmeyeceğimi, bundan vazgeçmesini bir arzuyu söylemiş olmamla onu bir vazife ile tamamlamak arasında fark olduğunu bildirdim. Çok sert konuştum ve 'Seni mesul tutarım' dedim. Hülasa, çok şikâyet ederek Tevfik Rüştü'yü bundan vazgeçirdim."[57]

Yaygın kanaate göre, Tevfik Rüştü Bey'in İnönü'yü Washington'a büyükelçi olarak göndermekteki amacı Atatürk'ün ölümü ile boşalacak olan Cumhurbaşkanlığına İnönü'nün aday olmasını engellemekti. Çünkü İnönü Büyükelçi olursa milletvekilliğinden, bu suretle de Meclis'ten ayrılmak zorunda

---

[54] **Ulus**, 26 Ekim 1937; İ. İnönü, **age. II**, s. 291
[55] **Tan**, 26 Ekim 1937
[56] Tevfik Rüştü Aras, *"Neler Olacaktı?"*, **Milliyet**, 14 Mart 1971
[57] İ. İnönü, **age. II**, s. 298 vd; Gülsün Bilgehan, **Mevhibe**, Ankara 1994, s. 259

kalacaktı. 1924 Anayasası'nın 31. maddesine göre de Cumhurbaşkanı'nın Meclis içinden seçilmesi zorunluydu. Bir başka ifadeyle TBMM üyesi olmayan kişilerin Cumhurbaşkanı seçilmesi Anayasaya göre kesinlikle mümkün değildi.[58]

İnönü haklı olarak bu davranışı kendisine karşı oluşturulan bir komplo olarak değerlendiriyor ve Atatürk'ten sonra kendisinin Cumhurbaşkanı olmaması için komplo kuranlar arasında Tevfik Rüştü Bey'i de zikrediyordu. [59] Tevfik Rüştü Bey ise tam aksi yönde bir siyasal tutum aldığını belirtmektedir:

"Atatürk'ten sonra, devletimizin başına gelmesinde, Sayın Celâl Bayar, Sayın Şükrü Kaya ile elimden geldiği kadar çalıştığım ve İkinci Cihan Harbi arifesinde ve esnâsında memleketimizin faydasını, onun etrafında toplanmakta gördüğüm hâlde, gazâbından kendimi kurtaramadım."[60] Tevfik Rüştü Bey'in bu düşüncesi Atatürk'ün ölümüyle birlikte geçerlilik kazanacak ve tasfiye edilenler arasına girecektir. Zira, Atatürk'ün ölümü üzerine 11 Kasım 1938'de Cumhurbaşkanı seçilen İnönü[61], Celâl Bayar'dan hükümeti yeniden kurmasını istemiş, fakat Tevfik Rüştü Bey ile Şükrü Kaya'nın bakan olması istememiştir.[62]

İnönü'nün Tevfik Rüştü Bey'i görevden uzaklaştırmak istemesindeki gerekçelerden biri de İnönü'nün, Cumhurbaşkanı olduktan sonra dış politikada Atatürk'ün yaptığı gibi hükümeti devre dışı bırakarak doğrudan Dışişleri Bakanı ile temas halinde olmak istemesidir. Fakat Tevfik Rüştü Aras bu düşünceler

---

[58] Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi, (1938-1945) I,** İstanbul 1996, s. 123; F. Rıfkı Atay, **Çankaya,** İstanbul 1969, s. 499

[59] İnönü, *"Şükrü Kaya,H. R. Soyak başlıca... olarak Dr. Aras ile bareber (Atatürk'ten Siyasi) bir vasiyet koparmak veya uydurmak için çok çırpındılar. Son ana kadar bu ümidi muhafaza ettiler"* demektedir. Bkz. İ. İnönü., **age. II,** s. 324

[60] Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim II,** İstanbul 1967, s. 46

[61] İnönü, Meclis'te bulunan 387 milletvekilinin 348'inde oy almıştır. Bkz. Cemil Koçak, **age. I,** İstanbul 1996, s. 142; Asım Us anılarında Şükrü Kaya'nın seçimde oy vermedğini belirtmektedir. Bkz. Asım Us, **Asım Us'un Hatıra Notları (1930-1950),** İstanbul 1966, s. 320

[62] Celâl Bayar ile İnönü arasındaki görüşme için bkz C. Koçak, **age.I,** s. 146 vd.; İnönü, iki bakanın tasfiyesi ile ilgili olarak hatıralarına şunları yazmıştır. *"Dr. Aras ile Şükrü Kaya'nın iktidardan gitmeleri memlekette hakiki bir inşirah verdi. Kendilerine karşı antipatinin bu kadar şâmil olduğunu görmek herkesi şaşırttı."* Bkz. İ. İnönü, **age. II,** s. 325

içerisinde oluşan dışişleri bakanı portresinden uzaktı.[63] Böylece Atatürk'ün daha önceden tahmin ettiği gibi[64] yakın arkadaşı ve emektar Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in siyasi olarak önüne set çekilmiş ve 12 Ocak 1939 tarihinde Londra Büyükelçiliğine atanmıştır. Bir başka ifade ile İnönü, Tevfik Rüştü Bey'in kendisi için düşündüğü fakat yapamadığını yapmıştır.[65]

Tevfik Rüştü Bey Londra Büyükelçiliği görevini sürdürürken II. Dünya Harbine Türkiye'yi sokmak isteyen İngiliz politikacılarına karşı çetin mücadeleler vermiştir. 1941 yılının sonlarında İngiltere'nin Rusya ile yakınlaşması Türkiye'de dikkatle takip edildiği gibi Tevfik Rüştü Bey de durumu Londra'dan izlemiştir.[66] İngiliz Dışişleri Bakanı Eden'in Aralık 1941'de Moskova'da Stalin ile görüşmesinde[67]ele alınan konuları bizzat Eden'den öğrenmek isteyen Tevfik Rüştü Bey, Eden'in Rusya dönüşünden sonra onunla görüşmek istemiştir. Fakat Eden tarafından Tevfik Rüştü Bey'in bu isteği üç gün kabul edilmemiştir. Bu nedenle de Tevfik Rüştü Bey Ankara'ya istifasını yazmıştır.[68] Ankara'nın da kabulü üzerinde görevinden Şubat 1942'de çekilmiş ve Türkiye'ye dönmüştür. Bundan sonra Tevfik Rüştü Bey, "bir eski Dışişleri

---

[63] Tevfik Rüştü Bey Dışişleri Bakanlığından uzaklaştırılmış olmasının sebebini şöyle ifade etmektedir: "*...Sayın İsmet İnönü devrinde dış politikada görüş ayrılığı ve bu yüzden karşılıklı tavır ve hareketlerimizdeki hırçınlık buna başlıca amil olmuştu*". Bkz. T. R. Aras, **age. II,** s. 1

[64] Tevfik Rüştü Bey Atatürk'ün ölümünden sonraki durumun değerlendirmesini şöyle yapmaktadır; "Büyük önderimiz Atatürk'ü kendisine daha çok muhtaç olduğumuz bir zamanda kaybetmekle memleketimiz çok zarara uğradı. Bunların en ağırı, başlayan yükselmenin duraklaması ve ilerlemenin gecikmesi olmuştur. Şahsıma gelince; O, benim değerli arkadaşımdı, sonra liderim oldu, ikbalimde O'nun aramızdan ayrılması ile durakladı diyebilirim. Büyük liderim, benim için bu akibeti çok önceden görmüştü de; Montrö Konferansından sonra memleketime döndüğüm gün Florya Köşkünde ziyaretine koştuğum Atatürk, öğle yemeğine alıkoymuş ve yemek sırasında iltifatlı sözlerini şu cümle ile bitirmişti; "*Tevfik Rüştü yeni yeni muvaffakiyetler için acele etme, kıskançlıktan kafanı koparacaklar ama ben hayatta oldukça hiçbir şeyden endişe etme!*" Bkz. T. R. Aras, **age. II,** s.1

[65] C. Koçak, **age. I,** s. 147 vd.

[66] Türkiye, müttefiklerinin kendisini arkadan vurmasından endişe etmektedir. Bkz. Mehmet Gönlübol vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990),** Ankara 1993, s. 160 vd.

[67] Görüşme esnasında Stalin Avrupa'nın yeniden düzenlenmesinde Türkiye'nin Ege'de Yunanistan için önemli adalarla ilgili bazı ayarlamalar dışında, 12 adayı, Bulgaristan ile Kuzey Suriye'den toprak alması gerektiğini belirtmiştir. Bkz. Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946),** Ankara 1973, s. 127

[68] Asım Us, **age.,** s. 509; Tevfik Rüştü Bey bu gecikmenin sebebini İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin görüşmeler hakkında Türkiye'ye tafsilat vermek için görevlendirdikleri İngiltere'nin Ankara Büyükelçisinin uçağının Ankara'ya geç ulaşmış olmasına ve Eden'in de Büyükelçinin Ankara'ya ulaşmasını beklemesine bağlamaktadır. Bkz. T. R. Aras, **age. II,** s. 44

Bakanı" olması yanında artık "eski bir Büyükelçi" olarak da hayatına devam edecektir.

Tevfik Rüştü Bey Türkiye'ye döndükten sonra gördüğü manzara karşısında hükümete karşı eleştirilerde bulunan çevrelerle birlikte hareket etmeye başlamış ve Ahmet Hamdi Başer, Celal Bayar ve Adnan Menderes ile temaslarda bulunmuştur. [69]

1944 yılı içerisinde Vatan ve Tanin gazetelerinde çıkan yazılarında Hükümetin dış politikasının yeterince hızlı gelişmediğini, sürekli değişen askerî ve siyasî şartlara ayak uyduramadığını belirtmiştir. Ayrıca Tevfik Rüştü Bey, yazılarında Türkiye'nin tecrid siyâsetine devam edeceği yerde, müttefiklerle daha sıkı ve yakın işbirliği içine girmesini istemekteydi. Tevfik Rüştü Bey'in yazılarında dikkati çeken bir diğer özellik ise Sovyetler Birliği ile bir ittifak kurulmasının gereğini vurgulamasıdır.[70] Tevfik Rüştü Bey'in Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında ittifakı savunması hükümet çevrelerinin tepkisine neden olmuş ve Tevfik Rüştü Bey'e karşı ağır eleştirilerde bulunulmuştur. Asım Us hatıralarında İnönü'nün bu yöndeki bir sözünü aktarmaktadır; " Atatürk'ün hayatında Rusya ile münasebetlerimizi bozanlar hep bu Tevfik Rüştülerdir. Atatürk hayatının son günlerinde Rus kâbusu içinde yaşadı. Tevfik Rüştü bize Rusya'ya karşı takip edeceğimiz siyaset hakkında ders vermeye kalkıyor. Ruslar nihayet Tevfik Rüştü eli ile Türkiye'de iş görülemeyeceğini anlayacaktır ve bizimle anlaşmak yoluna geleceklerdir."[71] Ayrıca Feridun Cemal Erkin'in Tevfik Rüştü Aras hakkında İnönü'nün tanımlamasına uygun düşen anlatımları da oldukça enteresandır. Amerika Birleşik Devletleri'nin Ankara Büyükelçisi Edwin Wilson'un Dışişleri Bakanlığına çektiği 15 Ekim 1946 tarihli telgrafda Dışişleri Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin'in kendisine "... tüm ülkede Sovyet ajanları çok aktif bir biçimde kahvehanelerde, Türkiye ile Rusya arasındaki güçlüklerin Sovyetlerin önerdikleri gibi iki ülke arasındaki görüşmelerle kolaylıkla cözülebileceğini, fakat Türkiye'nin Birleşik Devletler

---

[69] C. Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945) II**, İstanbul 1996, s. 344 vd.
[70] C. Koçak, **age. II**, s. 256 vd.

ve Birleşik Krallık gibi emperyalist gericiler tarafından görüşmelerden alıkonulduğu türünden hikayeler anlattıklarını söyledi. Bu kampanyanın, aşırı sol basında Rüştü Aras gibi Sovyet yanlısı kimseler tarafından ustaca desteklendiğini ifade etmekteydi."[72]

Tevfik Rüştü Bey aleyhinde sürdürülen "Komünistlik" suçlamaları ve kampanyası sırasında tekrar milletvekili olmak, Meclis içinde daha aktif bir biçimde muhalefetine devam etmek için açık bulunan Zonguldak Milletvekilliğe adaylığını koymuş ancak 17 Haziran 1945'te yapılan seçimi kazanamamıştır.[73] Bunun üzerine Tevfik Rüştü Bey Cumhuriyet Halk Partisinden tasvfiye edilen Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ile ayrıca milletvekilliğinden ve CHP'den istifa eden Celal Bayar ile yeni bir parti kurmak için çalışmalara başlamıştır. [74] Bu arada Tevfik Rüştü Bey Tan Gazetesi sahibi Zekeriya Sertel ile de görüşmelerini sürdürmüştür. Zekeriya Sertel konu ile ilgili olarak hatıralarında şunları yazmaktadır; "...Bana ikinci bir parti kurmanın gereğinden söz etti. Tek parti ve tek şefe karşı, özgürlük ve demokrasi savaşında beraber çalışmamızı önerdi. Celâl Bayar ile Adnan Menderes'inde bizimle beraber çalışacağını söyledi.

Ben Celâl Bayar'la, Adnan Menderes'le bir kapta kaynayamayacağımı söyledim. Fakat O, kişilerden çok ilkeler üzerinde durmanın doğru olacağını ileri sürdü."[75]

Tevfik Rüştü Bey, kısa bir süre sonra Celâl Bayar ve Adnan Menderes'ten ayrılmıştır. Bunun sebebini de Zekeriya Sertel şöyle izah etmektedir; "Yeni kurulan Demokrat Parti, ilk günlerde düşündüğümüz ilkeleri inkara başlamıştı."[76]

---

[71] A. Us, **age.**, s. 622
[72] Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler (1908-1987) II**, İstanbul 1984, s. 381 vd.
[73] A. Us, **age.**, s. 639; C. Koçak, **age. II**, s. 557
[74] C. Koçak, **age. II**, s. 560; T. Zafer Tunaya **Türkiye'de Siyasi Partiler (1854-1952)**, İstanbul 1952, s. 648 vd.
[75] Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, İstanbul 1977, s. 251 vd.
[76] Z. Sertel, **age.**, s. 265 vd.

Tevfik Rüştü Bey ülkeye demokrasinin getirilmesi için faaliyetine devam etmiş ve Emekli Mareşal Fevzi Çakmak'ın da katılımıyla 17 Ekim 1946 tarihinde gayri siyasi bir mahiyette olan İnsan Hakları Cemiyetini kurmuştur.[77] Cemiyetin başkanlığına Fevzi Çakmak, Genel Sekreterliğine ise Tevfik Rüştü Bey getirilmiştir. Derneğin üyeleri arasında Hasan Ali Yücel, Kenan Öner, Zekeriya Sertel, H. Rıza Soyak, Cami Baykut ve Rahmi Apak bulunmaktaydı.[78]

Tevfik Rüştü Bey bu cemiyetin kuruluşu münasebetiyle öteden beri kendisiyle ilgili yapılan eleştirilere de cevap vererek şöyle demiştir; "...Kendi siyasi hüviyetimi söyleyeceğim. Çünkü her fırsatta bunu tekrar etmekten zevk duyuyorum. Yalnız memleket içinde ve hatta dışında ve hatta beni uzaktan veyahut yakından tanıyan herkes bilir ki ben halis ve muhlis bir Kemalistim, hemde Atatürk'ün anladığı ve anlattığı mana ve sûmulda. Merhum Büyük reisimizle ölünceye kadar devam eden 30 seneye yakın hayatımızda bir defa bile neticede mutabık olamadığımız bir mesele hatırlamıyorum. Bana tevdii edilen işlerde her kiminle aramda ihtilaf zuhur etmiş ise Atatürk daima beni tutmuştur. Hatta TBMM devrinde I. Grup zamanında gruptan istifa etmekliğimi icabettiren bir hadisede dahi böyle olmuştur.

Aramızda aşırı solcu yeni komünist, kollektivist veya anarko sendikalist kimse bulunmadığı gibi cemiyetimize faşist veya mürteci duygulu kimselerde girmemiştir."[79] Cemiyet, iktidar ve iktidar basınının açtığı şiddetli kampanya ile karşılaşmıştır. Bu nedenlede hiçbir iş yapamadan üç ay gibi kısa bir süre içinde varlığı sona ermiştir.[80]

Tevfik Rüştü Bey'de bundan sonra böyle bir girişimde daha bulunamıştır. Sadece dış politikayı yakından takip etmiş ve gazetelerde yazılar

---

[77] Cemiyetin kuruluş amacını Fevzi Çakmak şöyle belirtmiştir; "1- Türkiye Cumhuriyeti anayasasıyla vatandaşların temin edilmiş olan hak ve hürriyetlerin meşru sayılan veya sayılmayan yollarla şu veya bu şekilde ihlâl edilmesine imkan kalmaması için bu hak ve hürriyetlere hakkıyla riayet edilmesini sağlamak. 2- Birleşmiş Milletler anayasasına imza koymuş bir millet sıfatıyla bu vesika ile memlekette tatbikini taahhüt ettiğimiz temel insan hak ve hürriyetlerinin teşrîî, siyasî, iktisadî ve içtimaiî hayatta yer almasını temine çalışmaktadır." Bkz. **Vatan**, 19 Ekim 1946

[78] **Vatan**, 18 Ekim 1946; Y. Küçük, **age. II**, s. 383; Z. Sertel, **age.**, s. 272

[79] **Vatan**, 23 Ekim 1946

[80] Y. Küçük, **age. II**, s. 383; Z. Sertel, **age.**, s. 272 vd.

yazmıştır. Tevfik Rüştü Bey 5 Mart 1951'de Türkiye İş Bankası Yönetim kurulu üyeliğine seçilmiştir. 26 Nisan 1952'de İş Bankası Yönetim Kurulu başkanlığına seçilmiş ve 2 Haziran 1960'a kadar bu görevi sürdürmüştür. Ayrıca Denizcilik Bankası Deniz Nakliyat ve Şilepçilik Yönetim Kurulu başkanlığı da yapmıştır. 27 Mayıs ihtilâlinden sonraki dönemde Adalet Partisi yerine Yeni Türkiye Partisini desteklemiş ancak etkin siyasete katılmamıştır. Yine. Büyük Kulüp, Anadolu Kulübü ve Royal Otomobil Kulübü üyeliklerini de ifa etmiştir.[81]

Tevfik Rüştü Bey, 6 Ocak 1972'de 79 yaşında İstanbul'da Bebek'teki evinde vefât etmiştir. Yakınları Onu "...Bir Boğaz'da doğdum, Türk boğazlarına bağımsızlığını kazandıran Montrö Andlaşmasını imzalamak şerefine nail oldum ve başka bir boğaz kenarında ebedi uykuma yatacığım"[82] şeklindeki vasiyeti üzerine naaşını Boğaz kıyısında Rumelihisar Kayalar Kabristanlığı'na defn etmişlerdir.[83]

Tarihin garip bir cilvesidir ki 1926 yılında İzmir Suikasti girişiminden sonraki ittihatçı temizliğinde asılan Dr. Nazım Bey, Tevfik Rüştü Bey'in kayınbiraderinin kızıyla, 27 Mayıs'ta sonra asılan Başbakan Adnan Menderes. baldızının kızıyla evliydi. Dışişleri Bakanı Fatih Rüştü Zorlu da Tevfik Rüştü Bey'in damadıydı.[84]

Bir çocuk babası olan Tevfik Rüştü Bey'e "Aras" soyadını 8 Kasım 1934'te Atatürk vermiştir.[85] Fransızca ve İngilizce bilen Tevfik Rüştü Bey askeri hekimliği arasında tıpla ilgili üç kitap yazmıştır; **Isıtma, Papatasis Humması, Çiçek Hastalığı,** bunlardan başka, Lozan Andlaşmasından sonra yaptığı konuşmalar Numan Menemencioğlu tarafından derlenerek bir kitap haline getirilmiştir; **Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl**, ayrıca günlük basında yayınlanan dış siyaset konularındaki makalelerini **Görüşlerim** adlı iki cilt

---

[81] **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi I**, s. 383; **Türkiye Ansiklopedisi I**, s. 198; **Tasvir**, 7 Ocak 1972
[82] **Milliyet**, 7 Ocak 1972
[83] M. Orhan Bayrak, **Türkiye'yi Kimler Yönetti, (1920-1992)**, İstanbul 1992, s. 75
[84] **Türkiye Ansiklopedisi I**, s. 198
[85] **Türk Parlamento Tarihi, I. Dönem III**, s. 763

kitapta toplamıştır. Bir de Fransa'da Akademi Diplomatik Genel Sekreterinin müracaatı ve isteği üzerine **Diplomasi Sözlüğü**'ne **(Dictionnaime Diplomatıque)** Türkiye'nin 1935-1945 yılları arasındaki dış politikasını yazmıştır.

I. BÖLÜM

TÜRK YUNAN MÜNASEBETLERİ ve TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

Yakınçağların başlangıcında sürekli bir gerileme dönemi içine giren Osmanlı Devleti, Fransız İnkılâbı'nın sonucunda dünyaya yayılan millîyetçilik akımından büyük ölçüde etkilenmiştir.

18. yy'ın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti ile siyasi rekabet içinde olan Rusya, İngiltere ve Fransa özellikle Balkanlar'da yaşayan toplulukları, kendi siyasetleri doğrultusunda isyana teşvik etmişlerdir.[1] Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'ne isyan ederek bağımsızlık savaşı veren ilk topluluklardan biri Rumlar'dır. [2] Rumlar, Osmanlı Devleti içinde diğer Hristiyan reayaya göre daha fazla ayrıcalığa[3] sahip olmalarına rağmen isyan etmişlerdir.

1- RUM İSYANLARI ve YUNANİSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞINI KAZANMASI

Rum isyanlarının başlaması ve başarıya ulaşmasındaki en önemli sebep, büyük devletlerin desteği ve yardımlarıdır.[4] Napolyon Bonapart'ın Yedi-Ada (Ionya Adaları) ve Dalmaçya kıyılarına yerleştikten sonra Rumlar arasında yaptığı kışkırtmalar[5] 1799-1805 yılları arasında Yedi Ada'da Fransızları yenemeyen Ruslar'ın da Fransızlar'ın kaldığı yerden devam etmeleri[6] ve Osmanlı Devleti içinde elde ettiği imtiyazlar sonucu zenginleşen ve sürekli Avrupa ile temasta olan Rum tüccar ve aydınların halka egemenlik fikrini

---

[1] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi V,** Ankara 1994, s. 108; Bayram Kodaman, **II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası,** Ankara 1987, s. 106

[2] Mesut Aydın, **Misâk-ı Millî ve Yeni Türk Devleti'nin Sınırları**, Malatya 1998, s. 213

[3] Rumlar, Osmanlı Devleti hizmetlerinde divan-ı hümayun ve elçilik tercümanlığı, Eflak-Boğdan Voyvodalıkları gibi yüksek ve gizliliği fazla olan görevlere getirilmişlerdir. Ayrıca, Rum Patrikhanesine verilen imtiyazlar sonucu bütün Ortodoks kiliselerinin yüksek mevkilerine de Rumlar getirilmişlerdi. Bkz., E. Z. Karal, **age. V**, s. 108; Bilal N. Şimşir, **Ege Sorunu, Belgeler I, (1912-1913)**, Ankara 1976, s. XXXI-XXXV

[4] M. Aydın, **age.**, s. 214

[5] Napolyon Komutanlarına verdiği bir emirde; *"Halkı kazanmak için elinizden geleni yapınız. Eğer halkın bağımsızlığa eğilimi varsa bağımsızlık duygusunu körükleyiniz"* Komutanlarının bu amaca doğru başarı ile ilerlediklerini bildiren raporları alınca ise *"Yunanistan'da kabarmaya başlayan milliyet taassubu din taassubundan daha kuvvetli olacaktır..."* diyerek Rumların silahlanmasına yardımcı olmuştur. Bkz. E. Z. Karal, **age. V**, s. 101

[6] E. Z. Karal, **age. V**, s. 109

işlemeleri isyanın sebepleri arasında yer almaktadır. [7] İsyan, Filiki Eterya Cemiyeti'nin[8] çalışmaları sonucunda 6 Mart 1821 tarihinde Eflak-Boğdan'da başlamıştı. Fakat Rusya'nın açıktan yardım etmemesi sonucu 26 Haziran 1821'de bölgeye gönderilen Türk kuvvetleri tarafından tesirsiz hale getirilmiş ve bastırılmıştı. [9]

Eflak- Boğdan havalisinde başlatılan isyana paralel olarak 6 Nisan 1921 günü Mora'da başlatılan isyan da Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler ve müdahaleler sonucunda kısmen bastırılmış ise de isyanda parmağı olduğu anlaşılan Fener Rum Patriği V. Gregorius ve bir çok metropolitin de idam edilmesi önemli sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur.[10] Teşkilatlanmaya çalışan asiler ise 22 Ocak 1822'de Epidor civarında bir meclis toplayarak bağımsız Yunanistan'ı ilan ettiler.[11]

II. Mahmud, şiddetle gelişen bu isyan hareketinin bastırılmasında kesin sonuca ulaşmak için, o sırada Avrupa usulünde yetiştirilmiş bir ordusu ve yine bu usulde kurulmuş bir donanması bulunan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemek zorunda kaldı. 26 Şubat 1825'te Mora'ya varan Mehmet Ali Paşanın oğlu İbrahim Paşa, Mora'yı kolaylıkla asilerden temizledi. Rum isyanı

---

[7] Şükrü Sina Gürel, **Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri 1921-1993,** Ankara 1993, s. 23; Baskın Oran, **Türk – Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu,** İstanbul 1991, s. 57

[8] Filiki Eterya Cemiyeti (Dostlar Cemiyeti) Eylül 1814 tarihinde Odessa'da ikisi Rum, biri Bulgar olmak üzere üç kişilik bir tüccar grubu tarafından kuruldu. Batı Avrupa'daki gizli mason cemiyetlerinin kuruluş ve işleyiş usullerini benimseyen cemiyetin başkanlığını 12 Nisan 1820'den itibaren Eflak ve Boğdan Beyleri'nden Fenerli Rum Konstantin İpsilanti'nin oğlu ve Çar I. Aleksandr'ın yaveri olan Aleksandr İpsilanti yapmıştır. Kuruluş gayesi ise Rumları Osmanlı yönetimine karşı ayaklandırmak, bu arada mümkün olursa diğer Balkanlı Hristiyan topluluklarını da bu isyana karıştırmaktır. [Bkz. M. Murat Hatiboğlu, **Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişikileri'nin 101 Yılı (1821-1922),** Ankara 1988, s. 8-10;.Georges Castellan, **Balkanların Tarihi,** (Çev: A. Y. Başbuğu), İstanbul 1993, s. 270] Bazı yazarlar ise Filiki Eterya Cemiyetinin ismini yanlışlıkla 1894 yılında kurulan Etnik-i Eterya Cemiyetinin ismi ile karıştırmaktadırlar. Bkz. Cemal Kutay, **Etnik-i Eterya'dan Günümüze Ege'nin Türk Kalma Savaşı,** İstanbul 1980, s. 7; E. Z. Karal, **age. V,** s. 109; Selahattin Salışık, **Türk-Yunan İlişkileri Tarihi ve Etnik-i Eterya,** İstanbul 1968, s. 152; Süleyman Kocabaş, **Tarihte ve Günümüzde Türk-Yunan Mücadelesi,** İstanbul 1988, s. 51

[9] M. M. Hatiboğlu, **age.,** s. 18

[10] Patrik V. Gregorius 22 Nisan 1821 de Patrikhanenin kapılarından birinde resmi kıyafeti ile idam edilmişti. İstanbul'daki Fener Patrikhanesinin bu kapısı hala kapalı tutulmakta ve kullanılmamaktadır. Bkz. M. M. Hatiboğlu, **age.,** s. 19; E. Karal, **age. V,** s. 113; S. Kocabaş, **age.,** s. 66

[11] E. Karal, **age. V,** s. 114; M. M. Hatiboğlu, **age.,** s. 20

son bulmak üzereyken Avrupa Devletleri'nin işe karışmasıyla isyan yeni bir safhaya girdi.[12]

Rusya ve İngiltere arasında 4 Nisan 1826'da imzalanan St. Petersburg Protokolü[13] daha sonra diğer Avrupa Devletleri'ne bildirildi. Avusturya ve Prusya, Protokolü perensip olarak reddetmiş olmalarına rağmen Fransa hemen kabul etmişti. [14] Sonuçta bu üç devlet arasında 6 Temmuz 1827'de, Londra Andlaşması imzalandı.[15] Bu Andlaşmaya göre Yunanistan, bağımsız bir devlet haline getirilecekti. Ayrıca "Yunanlılar, gerek kıta Yunanistan'ında gerekse adalardaki bütün Türk mallarına sahip olacaklar"dı.[16] Bu şartları kabul etmesi için de Osmanlı Devleti'ne bir ay süre tanınacaktı. Bunları kabul etmediği takdirde, üç devlet asilere yardımda bulunacaklar ve anlaşma hükümlerini Osmanlı Devleti'ne silah zoruyla kabul ettireceklerdi.[17]

Osmanlı Hükümeti, bu Andlaşmanın hükümlerini içişlerine bir müdahale saydığı için kabul etmedi. Andlaşma hükümlerinin rededdilmesi üzerine müttefikler, Osmanlı Devleti'ni cezalandırmak için ani bir hücumla Navarin'de bulunan Türk ve Mısır donanmalarını 20 Kasım 1827 tarihinde yaktılar.[18] Osmanlı Devleti, bu durumu protesto etmesi, üç devletten tazminat ve tarziye istemesine rağmen Fransa Mora'yı geçici olarak işgal etti. Rusya ise Osmanlı Devleti'ne 14 Nisan 1828'de savaş ilan etti.[19]

Bir taraftan Ruslar ile Balkanlar'da ve Kafkaslar'da savaşırken bir de Fransızlar'ın doğrudan desteklediği ve yardım ettiği Rum isyanı ile mücadele etmek durumunda kalan Osmanlı Devleti, 20 Ağustos 1829'da Edirne'nin

---

[12] M. Ali Paşa'da yapacağı yardıma karşılık Girit ve Mora Valiliklerine kendisine verilmesini istemiş ve Padişahta bunu kabul etmişti. Bkz. E. Karal, **age. V,** s. 115 vd.

[13] St. Petesburg Protokolüne göre "Yunanlılar, Osmanlı Devletine vergi ile bağlı muhtar bir devlet haline getirilecek ve bütün Türkler Yunanistan'dan çıkarılacaktır. İngiltere ile Rusya her türlü menfaat hesaplarından uzak olarak, bu teklifi Osmanlı hükümetine kabul ettireceklerdi" Bkz. N. Iorga, **Osmanlı Tarihi (1774-1912) V,** (Çev. B. S. Baysal), Ankara 1948, s. 313

[14] M. Aydın, **age.,** s. 216

[15] E. Karal, **age. V,** s. 117

[16] Bilal N. Simsir, **age. I,** s. XXII

[17] M. Aydın, **age.,** s. 217 vd.

[18] Fevzi Kurtoğlu, **Yunan İstiklal Harbi ve Navarin Muharebesi I,** İstanbul 1944, s. 55 vd; E. Z. Karal, **age. V,** s. 118; La Gorce, **Çağlar Boyu Yunanlılar,** (Çev. Doğu Araştırma Merkezi), İstanbul 1986, s. 302 vd.

düşmesi üzerine Akkerman Sözleşmesi'nin hükümlerini yerine getireceğini ve Londra protokolünü de kabul etmeye hazır olduğunu bildirerek Rusya'dan barış istedi. [20] İki devlet arasında 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Andlaşmasının en önemli maddeleri Yunanistan Devleti'nin kurulmasının Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesidir.[21]

İngiltere'nin baskısı ve isteği doğrultusunda büyük devletler arasında anlaşmaya varılarak 3 Şubat 1830'da Mora Yarımadası esas olmak üzere tam bağımsız, bir Yunanistan Devleti kurulmuştur. Büyük devletlerin artan baskıları üzerine Osmanlı Devleti 24 Nisan 1830'da Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak kurulmasını kabul ederek onayladı. Böylece Yunan Devleti resmen kuruldu.[22]

2- YUNAN YAYILMACILIĞI ve OSMANLI DEVLETİ

Büyük devletlerin baskıları sonucunda Yunan Devleti'ni tanımak zorunda kalan ve 21 Temmuz 1832 tarihindeki istekler doğrultusunda son değişikliklere razı olan Osmanlı Devleti, bu tarihten itibaren Yunanistan ile meşgul olmak durumda kalmıştır. [23]

Yunanistan, Osmanlı Devleti aleyhine ilk genişleme ve yayılma siyasetini Girit'te ortaya çıkardı. Girit'te çıkartılan isyan, her defasında bastırıldı[24] ise de Girit 14 Kasım 1913 Atina Andlaşmasına kadar Türk-Yunan münasebetlerinde devamlı bir mücadele konusu olmuştur. 1897 Osmanlı – Yunan Savaşı, Yunan yayılmacılığını büyük ölçüde engellemiş olsa dahi büyük devletlerin himayesinde olan Yunanistan bu yenilgiden hemen hiç kayıp vermeden kurtulmuş ve Balkanlardaki Osmanlı Devleti aleyhine yayılma siyasetine hız vermiştir. Bundan sonraki gelişmeler, Yunanistan'ın Balkanlı

---

[19] E. Z. Karal, **age. V**, s. 118 vd.; A. Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990, s. 56
[20] İorga, **age. V**, s. 348-352
[21] E. Z. Karal, **age. V**, s. 121
[22] Selim Sun, **1897 Osmanlı – Yunan Savaşı**, Ankara 1965, s. 9; M. M. Hatiboğlu, **age.**, s. 25 vd.
[23] M. Aydın, **age.**, s. 220
[24] E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi VI**, Ankara 1993, s. 76; Cemal Tukin, "Girit", **İslam Ansiklopedisi IV**, s. 797

devletçiklerle birlikte hareket etmesini gerektirmiş ve uygun bir ortamda Osmanlı Devleti'nden elde edebileceği toprakların hesabını yapmaya başlamıştı. Zira, arzuladığı ortamın oluşması için uzun bir süre geçmemişti.

Osmanlı Devleti'nin İtalya ile yaptığı savaştan yararlanan Balkan devletleri (Yunan-Bulgar-Sırp ve Karadağlılar) Osmanlı Devletine karşı savaş ilan etmişlerdir.[25] Bu savaşta büyük bir mağlubiyete uğrayan Osmanlı Devleti mütareke imzalamak zorunda kalmış,[26] hemen akabinde de 30 Mayıs 1913'de Londra Andlaşmasıyla Yunanistan'a Selânik, Makedonya ve Girit'i vermiştir.[27]

I. Balkan Harbi sonunda imzalanan Londra Andlaşması, Balkanlı müttefikleri tatmin etmediği ve birbirleri aleyhine topraklarını genişletme istekleri sonucunda II. Balkan Harbi başlamıştır. Bu durumdan istifade eden Osmanlı Hükümeti ise ordularına ileri hareket için emir vermiş ve Edirne'yi tekrar almıştır.[28]

14 Kasım 1913 tarihinde Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Atina Andlaşması hükümlerine göre Girit, Taşoz, Selânik, Drama, Doyran, Kavala ve Makedonya'nın büyük bir bölümü Yunanistan'a terk ediliyordu.[29]

Balkan Harbi'nin şaşkınlığını üzerinden atamayan ve kısa bir süre sonra kendini I. Dünya Harbi'nin içinde bulan Osmanlı Devleti dört yıllık bir savaştan sonra Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan çekilmişti.

Mondros Mütarekesinin uygulanışı ve onu takip eden tarihlerde İngiltere'nin Yunanistan'ı desteklemesi sonucunda, Yunan yayılmacılığı tekrar hız kazanmıştı. 3-4 Şubat 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'nda Elen isteklerini içeren bir memorandum sunan başbakan Venizelos, Meis Adası – Marmara çizgisinin batısında kalan Anadolu topraklarının Yunanistan'a

---

[25] Enver Ziya Karal, **Omanlı Tarihi IX**, Ankara 1996, s. 289
[26] E. Z. Karal, **age. IX**, s. 327; Çoşkun Üçok, **Siyasal Tarih (1789-1960)**, Ankara 1978, s. 205
[27] I. Balkan Harbi sonunda Osmanlı sınırı (Trakya) hakkında bilgi edinmek için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, II/2**, Ankara 1983, Harita I ve II
[28] E. Z. Karal, **age. IX**, s. 342; Tevfik Bıyıklıoğlu, **Trakya'da Millî Mücadele I**, Ankara 1987, s. 67
[29] Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi, II/3**, Ankara 1983, s. 245

bırakılmasını istemiştir.[30] Ayrıca Meriç çizgisinden İstanbul'a kadar Trakya'yı da talep eden Venizelos, İstanbul ve çevresi için kurulacak uluslararası statüye razı olacağını bildirmişti. [31] Bu siyasi gelişmeler sonrasında Paris Barış Konferansı'ndan Batı Anadolu'nun işgali için izin kopartan Yunanistan 15 Mayıs 1919'da İzmir'e asker çıkarmasıyla birlikte Türk-Yunan ilişkisinde de silahlı mücadele safhasını başlatmıştır.

Yunanlılar Sevr Andlaşması'nda [32] kararlaştırılan Türkiye'nin yok edilmesi (hiç olmazsa Türklerin Avrupa'dan atılması) İstanbul'un ele geçirilerek Trakya ve Ege'nin Yunan hakimiyeti altına alınması, Türk kalacak topraklar üzerinde ise bir sömürge düzeninin kurulması ve Yunanistan'ın Türkiye ile eşit bir devlet haline getirilmesi için Batı Anadolu'daki ileri harekatlarına 20 Haziran 1920 tarihinde[33] başladılar. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali ile başlayan ve Sevr Andlaşmasının imzalanmasıyla doruk noktasına ulaşan Batı Anadoludaki Yunan yayılması ve Megali İdea[34] düşüncesine tepki olarak başlatılan Türk İstiklâl Harbide ilk meyvelerini vermeye başlamıştı.

3- YUNAN MACERA ARAYIŞLARINA ÇEKİLEN SED: TÜRK İSTİKLÂL HARBİ

I. İnönü Muharebesinde[35] Yunanlılar'ın yenilmesi üzerine İtilaf Devletleri Büyük Millet Meclisi Hükümetinin de katıldığı Londra

---

[30] Balıkesir, İzmir, Aydın, Muğla Yunan toprakları içine giriyordu.

[31] M. Aydın, **age.**, s. 223; Yuluğ Tekin Kurat, **Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması,** Ankara 1986, s. 54-56; Ahmet Özgiray, *"Yunan Amaçları ve İtilaf Devletleri ile Birlikte Türkiye Üzerine Çevirdikleri Entrikalar (1914-1915)"*, **Atatürk Yolu, S. 4,** (Kasım 1989), s. 557

[32] Sevr Antlaşması 12 Şubat 10 Nisan 1920 tarihinde toplanan Londra Konferansı, 18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında gerçekleşen San Remo Konferansı ve 20 Haziran 1920 tarihli Hyte Konferansında şekillenmiştir. Bkz. Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi II.** Ankara 1992, s. 187 vd.

[33] M. Aydın, **age.**, s. 224

[34] Yunanca'da "*büyük fikir*", "*büyük ülkü*" anlamına gelmekte olan "*Megali İdea*", Yunanlılar'ın geçmişte yaşamış oldukları iddia edilen toprakları, büyük başşehir Konstantinupolis (İstanbul) olmak üzere ele geçirip eski Bizans'ı diriltmek ve iki kıtalı beş denizli büyük bir Yunanistan kurmak idealidir. Bkz. M. M. Hatipoğlu, **age.**, s. 29

[35] I. İnönü Muharebesi için bkz. **Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklâl Harbi II/3,** Ankara 1994, s. 159-230

Konferanında[36] Ankara'yı temsil eden Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, Anadolu'nun boşaltılmasını talep etti. Ayrıca Misâk-ı Millî'yi tanıtma fırsatı buldu. Bunun ötesinde herhangi bir sonuç alınamayacağı aşikardı. İngilizler de Konferans vesilesiyle Yunanlılara – uğradığı başarısızlıklardan dolayı – rahat bir nefes aldırmayı amaçlamışlardı. Zira; Yunan Kralı Konstantin, 1921 Şubatında verdiği bir demeçte, Mustafa Kemal'i ve onun güçlerini "masadan sinek kovar gibi haritadan silebileceklerini" öne sürmüştü. Londra Konferansının açılışından iki gün önce yapılan özel toplantıda Yunan Başbakanı Kalogeropulos, Türk askerlerini kuru kalabalık olarak gördüklerini ifade etmişti. Bu demeçler, onların yeni bir saldırıya geçeceklerini ortaya koymuştu. Çok geçmeden de L. George, konferansın bitiminden önce 10 Mart 1921 tarihinde, Yunan heyetine yeni bir saldırıyı onayladığını belirtmişti. [37]

Londra Konferansında, yapılan önerileri kabul etmek için verilen bir aylık süre dolmadan 23 Mart 1921'de Yunanlılar, Bursa ve Uşak istikametinde hareket geçmişlerdi. Bursa çevresinden ilerleyen kol, 23 Martta Bilecik'i, arkasından Adapazarı'nı işgal etmişti. Türk kuvvetleri İnönü mevzilerine çekildiğinden burada 27 martta şiddetli bir çarpışma başlamıştı. Yöredeki tepeler elden ele geçerken Yunanlıların işgal ettikleri Metris Tepe bütün çabalara karşın geri alınamamıştı. Uşak yöresinden hareket eden Yunan birlikleri de 28 Martta Afyon'u işgal etmişti. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, 31 Martta karşı saldırıya geçme imkanı bulmuştu. Komutanların bile ön hatlarda savaştığı kanlı çarpışmalardan sonra Yunanlılar 1 Nisanda geri çekilmeye başlamışlardı. Refet (Bele) Bey komutasındaki süvariler onları izlemeye çalışırken, onlar Bilecik'i ve Söğüt'ü yakmışlardı. [38]

---

[36] Londra Konferansına Büyük Millet Meclisi Hükümeti ilk önce çağrılmamış sadece Osmanlı Hükümetinin delege heyeti arasında Ankara temsilcilerinin de bulundurulması İtilaf Devletleri tarafından istenmiştir. Bu teklifin Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından reddedilmesi üzerine İtilaf Devletleri adına İtalya Büyük Millet Meclisi Hükümetini Konferansa davet etmiştir. Bkz. Şerafettin Turan, **age. II**, s. 244 vd.

[37] Micael Llewellyn Smith, **Anadolu Üzerindeki Göz**, (Çev. H. İnal), İstanbul 1978, s. 216

[38] II. İnönü Muharebesi için Bkz. **TİH. II/3**, s. 303-512

İsmet Paşa, Yunanlıların çekilişlerini 1 Nisanda Ankara'ya bildirirken "Düşman, binlerce ölüleri ile doldurduğu savaş alanını silahlarımıza bırakmıştır" demişti.[39] Mustafa Kemal de çok anlamlı ve çarpıcı ifadelerle dolu bir cevap vermişti. Hamdullah Suphi Tanrıöver'in kendisinin yazdığını söylediği bu telgrafın içeriği Türk İstiklâl Harbi açısından da büyük bir öneme haizdi. Telgrafta: artık bir dönüm noktasına geldiği kanısının doğduğunu yansıtması "Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz" denilerek Türk milletinin yüzyıllardır kötüye giden yazgısının artık değiştiği, yenilgilerin ve tersine gidişlerin sona erdiği vurgulanmıştı. [40]

Yunanlılar TBMM Hükümeti'nin reddettiği Sevr'i zorla kabul ettirmek için Türk topraklarında geniş çaplı bir harekât daha başlattılar ise de Mustafa Kemal'in sevk ve idare ettiği Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türkler bütün kaynaklarını harekete geçirerek düşman kuvvetini durdurmayı başardılar. [41] Sakarya Zaferi ile yalnız Ankara kurtarılmakla kalmamış, aynı zamanda 1683'de Viyana önlerinden dönen ve bundan sonra Avrupa'nın taarruzları karşısında başlayan daimi geri çekilme de son bulmuştur. Bir başka ifade ile Avrupalı emperyalist devletlerin isteklerine karşı bir set oluşturulmuştur. Ayrıca, Yunan ordusunun taarruz gücü ve Megali İdea'yı gerçekleştirme ümitleri kırılmıştır.[42]

---

[39] İsmet Paşa'nın Genelkurmay Başkanlığı'na 1 Nisan 1921'de gönderdiği raporun tam metni için Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S. 92,** (Kasım 1991), s. 102 (Belge: 2349)

[40] Ş. Turan, **age. II,** s. 247-248 Telgraf metnin aslı ise şu şekildedir: *"Bütün dünya tarihinde, sizin İnönü Meydan Muharebeleri'nde üzerinize yüklendiğiniz görev kadar ağır bir görev yüklenmiş komutanlar pek azdır. Milletimizin istiklâl ve varlığı, dâhice idareniz altında görevlerini şerefle yapan komutan ve silâh arkadaşlarınız kalbine ve Vatanseverliğine büyük bir güvenle dayanıyordu. Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz. İstilâ altındaki talihsiz topraklarımızla birlikte bütün Vatan, bugün en ücra köşelerine kadar zaferinizi kutluyor. Düşmanın istilâ hırsı, azminizin ve Vatanseverliğinizin yalçın kayalarına başını çarparak paramparça oldu. Adınızı tarihin şeref Abidelerine yazan ve bütün millete size karşı sonsuz bir minnet ve şükran duygusu uyandıran büyük gazâ ve zaferinizi tebrik ederken, üstünde durduğunuz tepenin size binlerce düşman ölüleriyle dolu bir şeref meydanı seyrettirdiği kadar, milletimiz ve kendiniz için yükseliş parıltılarıyla dolu bir geleceğin ufkuna da baktığını ve hâkim olduğunu söylemek isterim."* Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk (1919-1927),** (nşr. Z. Korkmaz), Ankara 1994, s. 394

[41] Sakarya Muharebeleri için bkz. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, II/5-2,** Ankara 1995, s. 6- 460

[42] Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar IV,** İstanbul 1991, s. 115

İtilaf Devletleri, Yunan ordusunun başarısızlığını Sevr Andlaşmasının uygulanmasına engel teşkil ettiklerini görerek, diplomatik yoldan TBMM Hükümeti ile uzlaşma yolları aramaya başladılar. Dolayısıyla, Türk – Yunan Devletleri arasında mütareke yapılması için teşebbüse geçtiler. İtilaf Devletleri'nin mütareke ve barış teşebbüslerine karşı TBMM Hükümeti de Fethi (Okyar) Bey'i Misâk-ı Millî doğrultusunda bir barışın imzalanıp imzalanmayacağını araştırmak üzere Avrupaya göndermişti. Fethi Bey Paris ve Londra'daki görüşmelerinden sonra hükümete verdiği raporda; "Maksad-ı millîyemizin istihsali, ancak faaliyet-i askerîye ile kabil olabilecektir. Başka tetkike, başka tefsire mahal yoktur".[43] şeklindeki görüşünü bildirmesinden sonra barışın ancak savaşla kazanılacağı düşüncesi kesinlik kazanmıştı.

Anadolu'nun tamamen düşman kuvvetlerinden temizlenmesi için 26 Ağustos 1922 sabahı saat 04:30'da Türk topçusunun ateşiyle Büyük Taarruz başlamış ve Türk askerleri Mustafa Kemal Paşa'nın dediği gibi Tınaztepe'de düşmanın dikenli tellerden yaptığı siperleri adeta çiğneyerek İngilizlerin dört, beş ayda işgal edemezler"dediği cepheyi yararak[44] 9 Eylül sabahı İzmir'e ulaştı ve 18 Eylül'de Batı Anadolu düşmandan tamamen temizlendi.[45]

İtilaf Devletleri, 23 Eylül 1922 tarihinde askeri çatışmaları durduracak bir mütareke talebinde bulunmuş ve bundan sonraki gelişmelerin doğrultusunda 11 Ekim tarihinde Mudanya Mütarekesi hayatiyete geçirilmişti.[46] Mütareke hükümlerine göre:

a- Mütarekenin yürürlüğe girmesinden sonra Türk-Yunan çatışması sona erecektir.

b- Yunan Ordusu Edirne dahil Doğu Trakyayı (Meriç Irmağı'nın sol sahiline kadar) onbeşgün içinde boşaltacaktır.

---

[43] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I**, Ankara 1997, s. 267

[44] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I**, s. 270

[45] Büyük Taarruz Harekatı için bkz. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi II/6-3**, Ankara 1995, s. 5, 279

[46] Mudanya Konferansı ve Mütarekesi hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi**, Ankara 1948, s. 158-180

c- Yunanlıların boşalttığı bölgeler müttefiklerce alınacak ve sonradan Türk yetkililerine devredilecektir. Bu devir-teslim işlemleri, Yunan birliklerinin çekilmesinden 30 gün sonra gerçekleştirilecektir. Barış konferansının sonuna kadar Türkler, Doğu Trakya'da düzeni sağlamak için sekiz bin jandarma bulundurabileceklerdi.[47] Bu mütareke ile Misâk-ı Millî ilkeleri kapsamında bulunan millî sınırlar, TBMM'nin kontrolüne geçmiştir. Bir başka ifade ile Mudanya Mütarekesi Türk İstiklâl Harbinin askeri ve siyasi başarısının müşterek tezahürü idi.[48]

4-LOZAN BARIŞ KONFERANSI ve ANDLAŞMASI

Mudanya Mütarekesi görüşmeleri sırasında teati edilen notalarda barış görüşmeleri için Lozan'da bir konferansın toplanmasına karar verilmiştir. Bu nota doğrultusunda 20 Kasım'da Konferans açıldı. [49]

21 Kasım'da oluşturulan 3 komisyondan en önemli olan ve Türk – Yunan sınırının da tesbit edileceği toprak ve askerlik komisyonuna İngiltere delege heyeti başkanı Lord Curzon'un başkanlık yapmasına karar verildi. Komisyon, çalışmalarına 22 Kasımdaki ilk toplantısında Türkiye'nin Avrupa sınırları yani, Trakya meselesi ile başladı.

İlk sözü alan İsmet Paşa, Doğu Trakya için 29 Nisan 1913 İstanbul Andlaşması'nın 7. maddesi ile belirtilen sınırını, yani Karadeniz'den Meriç dökümüne kadar olan Karaağaç-Mustafapaşa Köprüsü Dimetoka-Simelin parçasını ve Doğu Trakya'nın emniyeti için de Batı Trakya Halkı'nın reyine müracaat edilmesini talep etti.[50] Lord Curzon ise İsmet Paşa'nın bu taleplerinin hangi nedenlere dayandığını sormuş ve bunun üzerine İsmet Paşa, büyük devletlerin 24 Eylül 1922 tarihli notaları ve Mudanya Mütarekesi ile Doğu Trakya'yı Edirne de dahil olmak üzere, Türkiye'ye bıraktıklarını ileri sürerek.

---

[47] Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)**, Ankara 1973,s. 208 vd

[48] M. Aydın, **age.**, s. 235

[49] M. Gönlübol, C. Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara 1990, s. 41

[50] İsmet İnönü, **Hatıralar II**, Ankara 1987, s. 63.

eski Edirne Şehri'nin Meriç'in sol kıyısında olduğunu ve Edirne açıkça zikredildiğine göre Edirne İstasyonu'nun ve Karaağaç Mahallesi'nin de Türkiye'ye bırakılması gerektiğini söyledi. Ayrıca, Meriç'in batısında yaşayan halkın çoğunluğunun Türk olması sebebi ile Türk talebinin haklılığını ilave etti.[51]

İsmet Paşadan sonra Yunanistan'ın düşüncelerini ifade etmek üzere söz alan Venizelos meseleye dünya harbine girişle başlayarak bunun mesuliyetini Türkiye'ye yükleyici bir konuşma yaptıktan sonra sözlerini "... Yunanistan hatalarının neticesini çekmiştir. Kendisinde daha fazla bir şey istenemez" diyerek bitirdi.[52]

Toplantının bu ilk günlerinde sınırlarla ilgili meselelerin son derece karışık ve birbirine zıt çıkarlarla dolu olması nedeniyle, konferansın genel manzarası karşılıklı nutuk düellosundan başka bir şey ifade etmiyordu.

25 Kasım'daki toplantıda Avrupa sınırı meselesi tekrar ele alındığında Lord Curzon Türklerin Batı Trakya'da plebisit yapılmasıyla ilgili önerisini reddettiği gibi Meriç sınırı üzerinde direnmiş ve Karağaç'ın Yunanlılar'da kalmasını istemiştir.[53] Bu görüşmeler, Türkiye'nin Trakya Sınırları ile ilgili olarak konferansın kesintiye uğradığı 4 Şubat'a kadar yapılan görüşmelerin sonuncusu oldu. Yapılan görüşmeler sonucunda hazırlanan barış andlaşması tasarısında Türkiye'nin Trakya sınırları ile alakalı sözleşme ve Andlaşma hükümleri hemen hemen tespit edilmişti.[54]

---

[51] Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, I/ I-1**, Ankara 1969, s. 20 vd.; Ali Naci Karacan, **Lozan**, İstanbul 1971, s. 114 vd.

[52] A. N. Karacan, **age.**, s. 117 vd.; Cemil Bilsel, **Lozan II**, İstanbul 1933, s. 179

[53] A. N. Karacan, **age.**, s. 128 vd.; Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Ankara 1991, s. 305

[54] 4 Şubat kesintisi gündeme geldiğinde Trakya ile ilgili şu hususlar karar altına alınmıştı. "*Karadeniz'den Adalar Denizi'ne kadar Türkiye'nin sınırları aşağıdaki gibi saptanmıştır: 1. Bulgaristan ile: Rezvaya'nın denize döküldüğü yerden, Türkiye, Bulgaristan ve Yunanistan sınırlarının Meriç üzerinde birleştikleri noktada, Meriç'in sol kıyısına kadar: Bulgaristan'ın güney sınırı, şimdiki durumuyla saptanmış bulunduğu gibi. 2. Yunanistan ile: Buradan, 26 Eylül 1915 tarihli Sofya Andlaşmasıyla saptanmış olan sınırın Meriç nehrini Edirne'nin yukarısında (en amont) kestiği noktaya kadar: Meriç'in sol kıyısı; Buradan, Güney-doğu doğrultusunda, [söz konusu sınırın] Edirne'nin aşağısında Meriç'i kestiği noktaya kadar: Edirne şehrine ulaşım sağlamak amacıyla özel olarak yapılmış demiryolu yolunun son bulduğu istasyon Türkiye'ye ve Karaağaç şehri ile garı da Yunanistan'a bırakılmak üzere, 26 Eylül 1915 Sofya Andlaşmasıyla saptanmış olan sınır; Buradan, Adalar Denizi'ne kadar: Meriç'in sol kıyısı...*" Bkz., S. L. Meray, **age. I/I-1**, s. 54

Türkiye'nin Trakya sınırı ile alakalı olarak Türk-Bulgar sınırı ilk sözleşme de sonuçlandırılmış, fakat Türk-Yunan sınırı ile alakalı bir takım prüzler, sonraya bırakılmıştır.

Lozan Konferansı'nın kesintiye uğraması ve yaklaşık iki aya yakın suskunluk devresinden sonra 24 Nisan 1923 günü, Trakya sınırı meselesini görüşmek maksadı ile konferans tekrar başladı.[55] Yeniden başlayan görüşmelerde, ana hatları tespit edilen hükümlerin teferruatı ile alakalı hususları tartışılmış[56] ve sonuçta 28 Mayıs 1923 tarihinde nihaî şeklini almıştır.[57] Buna göre, Türkiye'nin Trakya sınırları[58]:

"Karadeniz'den Adalar Denizi'ne kadar Türkiye'nin sınırları Yunanistan ile şu şekilde belirlenmiştir. Arda ve Meriç'in birleştikleri yere kadar :

"Meriç'in akım yolu;

Buradan Arda kaynağına doğru bir nehir üzerinde ve Çörek Köyü'nün hemen yakınında olmak üzere arazi üzerinde belirlenecek bir noktaya kadar;

Arda'nın kolu yolu;

Buradan güney-güneydoğu doğrultusunda, Bosna-Köyün, nehrin denize döküldüğü yerde bir kilometre uzaklığında bulunan bir noktaya kadar :

---

[55] Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, II/I-1**, Ankara 1972, s. 3

[56] A. N. Karacan, **age.**, s. 336-337; Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, I/ I-2**, Ankara 1970, s. 54: Konferans müddetince başta İngiltere olmak üzere müttefikleri ve Yunanistan, Türk-Yunan sınırının Meriç Nehri ile alakalı kısmı için Türk tarafına nehrin sol tarafını kabul ettirmek istemişti. Bundan dolayı, Türk tarafı çekincesini ifade etmiş ve suyun Talweginin sınır olarak kabul edilmesini savunmuştur. Zira,suyun çekilmesi halinde nehrin yatağının değişmesi ve sudan yeterikadar istifade edilmemesi de söz konusu idi. Bunun için en uygun paylaşım ve sınır çizgisi talweg hattı olarak gündeme getirilmişti. Nitekim; İsmet Paşa, bu düşüncesine ısrarla itiraz eden müttefik temsilcisine: "*böyle mütemadiyen değişen bir hududa, hudut denilemez*" dedikten sonra "*Şayet Talveg hudut olarak kabul edilmeyerek, nehrin sol sahili kabul edilse, bunda da aynı mahsur vardır. Meriç'in sol sahili de sabit olmayıp, biz iki komşu arasında ihtilafa meydan vermemek için bu hattı istiyoruz. Teklifimizin kabulu halinde nehir iki devlet arasında müşterek demektir. Bir sahili bir hükümet, diğer sahili de diğer hükümete ait olacaktır. Esasen Talveghattı nazarı olarak ayırıcı bir hat teşkil edecektir*" ve "Biz ne toprak kazanmak ne de kaybetmek istiyoruz. Her yerde kabul edilen bir şekil teklif ederek tekrar ediyoruz. Taraflar arsında kavgaya meydan vermeyecek tek yol budur. Çünkü; sular her iki tarafa ait olacaktır. Nehirden iki tarafın faydalanması ile Türkiye'nin istifadesi bir değildir. Ziraatimiz,köylerimiz için su lazımdır" diyerek bu konuya noktayı koydu.

[57] Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, II/2**, Ankara 1973, s. 3.

[58] Türkiye'nin Trakya Sınırları için bkz. S. L. Meray, Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, II/II**, Ankara 1973, Ekli 1 ve 2 Nolu Haritalar

Bosna-Köyü Türkiye'de bırakan, belli olacak ölçüde düz bir çizgi Çörek Köy, beşinci madde de belirtilen komisyonca, nüfusunun çoğunluğunun Türk ya da Rum olarak kabul edileceğine göre, Türkiye'ye ya da Yunanistan'a verilecektir. 19 Ekim 1922'den sonra bu köye göç edenler hesaba katılmayacaklardır. Buradan, Adalar Denizi'ne kadar Meriç'in akım yolu" şeklinde tespit edilmişti. Yine Trakya Sınırı'nın tesbitiyle alakalı olarak, Türk-Yunan Sınırı'nı ilgilendiren bir hususa da açıklık getirilmişti. Bu, savaş sırasında Yunanistan'ın yaptığı tahribat ile alakalı idi. Yunanistan, tazminat ödemeyi kabul etmiş fakat, ekonomik bakımdan zayıf olması dikkate alınarak Karaağaç ve çevresinin Türkiye'ye bırakılması şartıyla bu mükellefiyetten muaf tutulması kararlaştırılmıştı. Bunun üzerine Andlaşmanın 59. maddesi hayatiyete geçirilmiş[59] ve Karaağaç'ın Türkiye'ye verilmesi ile alakalı bir de protokol imzalanmıştır.[60]

Türk – Yunan anlaşmazlığı arasında Lozan Barış görüşmelerinde ele alınan konulardan birisi de Adalar Meselesi idi. Lozan Konferansının 25 Kasım 1922 tarihli toplantısında Adalar Meselesi ele alındı. İsmet Paşa'nın iki esasa dayandırdığı[61] Adalar hakkındaki Türk Tezi;

1- Küçük ve yakın adalar ile İmroz, Bozcaada, Semadirek Türkiye'ye verilmeli

---

[59] S. L. Meray, **age. II/2**, s. 22. İlgili madde şu şekilde tanzim edilmişti : "*Yunanistan Anadolu'da savaş hukukuna aykırı olarak, Yunan ordusu ya da Yunan yönetiminin eylemleri ile işlenmiş zararları onarma yükümünü kabul eder. Öte yandan Türkiye Yunanistan'ın savaşın uzamasından ve savaş sonuçlarından doğan mali durumunu dikkate alarak, onarımlar karşılığı olarak Yunan hükümetine karşı yöneltebileceği her türlü zarar-gider isteğinden kesinlikle vazgeçer.*"

[60] S. L. Meray, **age. II/II**, s. 121 vd.: 24 Temmuz 1923 yılında imzalanan Lozan Barış Andlaşmasının yürürlüğe girmesi için anlaşmaya iştirak eden devletlerin meclislerinde tasdik edilmesi gerekmekteydi. TBMM'nin 21-23 Ağustos 1923 tarihlerindeki toplantıda Lozan Andlaşması üzerine lehte ve aleyhte bir çok görüş beyan edildi. Hariciye Encümeni Mazbata Muharriri olan İzmir mebusu Dr. Tevfik Rüştü (Aras) Bey, Lozan Barış Andlaşmasının asırlardan berli devam eden şark meselesini tamamen yok ettiğini söyledi. Daha sonra Trakya sınırı ile de ilgili olarak: "*Türkiye Balkanlarda bir âmili sulh ve müsalemet olmak gayei siyasiyesini hakim eylediği cihetle bu yolda gayri askeri bir mıntıkanın teşkil edilmesi memnuniyetle telakki olunacağı gibi iş bu mıntıkanın müstekbelen bir zamanı sulh ve huzur olması temenni olunur.*" demiştir. Bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem (1923-1927) I,** Ankara 1993, s. 67, 111

[61] S. L. Meray, **age. I/I-1**, s. 97; A. N. Karacan, **age.**, s. 131

2- Diğer adalar askerden arındırılmalı tarafsız ya da bağımsız hale konmalı.

İsmet Paşa, Anadolunun parçası sayılan Akdeniz ve Ege Denizi adalarının Anadolu'nun güvenliği için büyük önem taşıdığını ifade ederek Türk karasuları içindeki adaların Türk egemenliğine bırakılmasını istedi. Büyük devletlerce Yunanistan'a bırakılan Limni, Midilli, Sakız, Sisam, Nikarya adalarının ise askerlikten arındırılması, tarafsız ve bağımsız hale konulmasının Türkiye'nin güvenliği için zaruri olduğunu söyledi. Buna karşılık Lord Curzon, adaların Yunanistan'dan alınmasının hukuki ve ameli bakımdan güç olduğundan bahsetti.

Görüşme sonucunda bu adaların askerden arındırılması meselesi komisyona havale edildi. 29 Kasım tarihinde komisyon adaların askerden arındırılmasına karar verildiğini açıkladı.[62] Aynı gün yapılan görüşmeler sonucunda İmroz ve Bozcaada'nın Türk olarak kalması kabul edildi.

Ortadaki adaların askerden arındırılması ile kendilerine mahalli idare verilmesi noktasında anlaşıldı. [63] Bu esaslara göre 31 Ocak'ta hazırlanan ve Türk heyetine verilen anlaşma projesine İsmet Paşa tarafından 8 Martta cevap verilmiştir. Söz konusu olan cevabi metin müttefik devletlerin dışişleri bakanlarına 8 Mart 1923 tarihli mektuba ek olarak hazırlanmıştır. İsmet Paşa, "Türkiye Bozcaada'ya bağlı olan ve kimsenin yaşamadığı Merkep Adacıkları'nın, Bozcaada gibi işlem görmesini istemeyi zorunlu görmekte, Türk kıyısına yakınlığı bakımından Bozcaada ve İmroz Adaları gibi Türk egemenliği altında kalmasına büyük devletlerce 1914'te karar verilmiş olan Meis (Costellorizzo)adacığının Türk egemenliği altında bırakılmasını..." istemektedir.[64]

Konferansın ikinci devresinde zorlu bir görüşme konusu olan Meis Adası ile ilgili 8 Mart tarihli Türk teklifi, konferansın 23 Nisan 1923 toplantısında ele alındı. Türk heyetinin haklı iddiaları İngiliz ve İtalyan delegeleri tarafından

---

[62] S. L. Meray, **age. I/I-1**, s. 111-113; A. N. Karacan, **age.**, s. 132
[63] A. N. Karacan, **age...**, s. 134

kabul edilmeyince Türk heyeti sulhün temini için konferansın 4 Haziran toplantısında Meis Adası için yazdığı kayıtlardan vazgeçmiş olduğuna dair bir bildiri hazırladı. [65] Konferansın 4 Haziran tarihli toplantısında Merkep Adaları ile ilgili Türk teklifi Müttefik Devletlerin heyetleri tarafından kabul edildi. Ancak hiçbir haritada bu ad ile gösterilmemiş olan adaların bir karışıklığa meydan vermemek gayesiyle Fransız haritalarında gösterildikleri "Tavşan Adaları" adı ile anlaşmaya yazılmasına karar verildi. [66]

Türk – Yunan sınır anlaşmaları beraberinde insan unsurunu da gündeme getirmiş ve Türk – Yunan hükümetlerini bu mesele uzun süre meşgul etmiştir.

5- TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ ve MÜBADELE MESELESİ

İstiklal Harbinin sonuçlanmasından sonra binlerce Rum Türkiye'den Yunanistan'a gitmişti. Bu durum ise Yunanistan'ı kendi ülkesine dolan yeni halkını yerleştirmek gibi güç bir sorunla karşı karşıya bırakmıştı. Yeni gelenlere yer bulması gereken Yunanistan'ın durumu daha Lozan görüşmeleri başlamadan Milletler Cemiyeti'nin Eylül toplantısında ele alındı. Cemiyetin 22 Eylül 1922 toplantısında göçmenlere yardım işlerinden sorumlu Norveçli Dr. Fridtjof Nansen Türk-Yunan göçmenleri sorununu çözümlemek işlevi ile görevlendirildi. Dr. Nansen, göreve atanmasından sonra 27 Eylül'de Mustafa Kemal'e bu konu hakkında bir yazı yazdı. Ayrıca Ekim ayı içinde İstanbul'u ve Yunanistan'ı ziyaret eden Nansen, azınlıkların mübadelesini sağlamak için bir anlaşma yapılması konusunda Yunan hükümetinin rızasını aldı. 12 Ekim 1922'te İstanbul'da gelerek Ankara Hükümeti'nin temsilcisi Hamit Bey ile görüşen Nansen Anadolu'dan Makedonya'ya göçen Rumların oradaki Türklerin yaşamını olumsuz yönde etkilediğini, Türkiye'de kalan Rumların da sürekli Türklerin kendilerine baskı yaptığından yakındıklarını ifade ederek Türkiye'ye üç öneride bulundu:

---

[64] Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, I/IV**, Ankara 1973, s. 22
[65] Bu bildiri için bkz., S. L. Meray, **age. II/I-1**, s. 153
[66] S. L. Meray, **age. II/I-1**, s. 153

1- Yunanistan'daki Müslümanlarla, Anadoludaki Rumların mübadele edilmesi,
2- İstanbul'daki Rumların mübadele dışı tutulmaları,
3- Mübadelenin isteğe göre olması ve barış şartlarının belirlenmesine gerek kalmadan hemen başlanması,

Bu önerilere karşılık Türk görüşü farklı idi. Türkiye mübadeleye olumlu bakmakla birlikte İstanbul'daki Rumları da anlaşma kapsamında değerlendirmek istiyordu. Buna karşın, Batı Trakya'daki Türkleri de bu çerçeve dışında bırakmak istiyordu.

Mustafa Kemal Paşa Nansen'e 23 Ekim tarihli cevabı telgrafında mübadeleyi prensip olarak kabul ettiğini belirtmiş olmasına rağmen gerek Hamit Bey gerekse Refet Paşa ile görüşmelerinden Nansen, İstanbul'daki Rumların mübadelesinin sorun yaratacağını anlamıştı. [67]

a- Lozan'da Mübadele Meselesinin Ele Alınışı

Türk-Yunan mübadelesinin ilk adımları yukarıda belirttiğimiz şekilde atılmışken, 20 Kasım da Lozan Barış Konferansının toplanması üzerine, mübadele meselesi Lozan'a aktarıldı. Mesele Konferansın Ülke ve Askeri Sorunlar Komisyonunun 1 Aralık 1922 tarihli oturumunda savaş tutsaklarının geri verilmesi ile birlikte ele alındı.

Toplantı da Lord Curzon Türkiye ile Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesi meselesini gündeme getirmiş ve Dr. Nansen'den Rum ve Türk azınlıklarının mübadelesi konusundaki görüşlerinin neler olduğunu açıklamasını istemiştir. Konu ile ilgili uzun bir açıklama yapan Dr. Nansen Türk – Yunan hükümetiyle temaslarda bulunduğunu belirtmiş, Rum ve Türk azınlıklarının mübadelesi konusunda yapılacak herhangi bir anlaşmanın da bütünüyle tatmin

---

[67] Seçil Akgün, *"Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu"*, **Tarih Boyunca Türk - Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e kadar) 3. Askeri Tarih Semineri Bildiriler (21 – 23 Mayıs 1986)**, Ankara 1986, s. 248 vd.; Kamuran Gürün, *"Türk-Yunan İlişkileri ve Lozan Antlaşması"*, **Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Türkiyesinde 1923-1983 Dış Politika Sempozyumu, (24 Ekim 1983), Bildiriler**, İstanbul 1984, s. 27-28

edici sonuçlar vermeyeceğini beyan etmiştir. Ayrıca Dr. Nansen konuşmasında mübadele yapılacaksa bunun bir an önce yapılması gerektiğini de belirtmiştir.[68]

İsmet Paşa ise, gündem konusuyla bu konunun bağdaşmadığını bunun için de Türk görüşünü daha sonraki oturumlarda açıklayacağını bildirdi. Venizelos'un Nansen'in mübadele teklifini kabul ettiğini açıklaması ve konunun alt komisyonda görüşülmesini istemesi üzerine İsmet Paşa da konunun alt komisyonda incelenmesine rıza göstermiştir. Ayrıca Türkiye ile Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesi meselesini genel bir bakış açısıyla inceleyerek Doğu Trakya'nın 30 Kasım tarihinde teslim edilmiş olduğundan burada gerekli tesbitlerin henüz yapılmadığını Rumların Doğu Trakya'dan ayrılırken Türklere ait malların, ürünlerin ve hayvanların büyük bir kısmını alıp götürdüklerini söyledi. Bu durumun da Türk Hükümetini Yunan topraklarından gelecek binlerce Türk göçmeni yerleştirme meselesi ile karşı karşıya bırakacağını belirtmiştir. Eğer mübadele gerçekleşirse bunun İzmir ve İstanbul dahil olmak üzere Türkiye'deki bütün Rumları kapsamasını istedi.

Venizelos ise, Türk nüfusunun Yunanistan'dan zorla çıkarılmasını istemediğini ayrıca İstanbul'daki Rumların da buradan zorla çıkarılmaması gerektiğini belirtmiş olmasına karşılık mübadele ilkesini ister zorunlu ister ise gönüllü olsun kabul etmiştir. [69]

Venizelos'un mübadele konusundaki ister zorunlu ister gönüllü ilkesine karşın Lord Curzon mübadelenin sağlıklı ve hızlı bir şekilde yapılması için mübadelenin zorunlu olması gerektiğini söyledi. Ayrıca Lord Curzon İsmet Paşa'yı tehdit edercesine; İstanbul'da bulunan Rumların şehrin ticaret ve sanayisi ile meşgul olduklarını, bunların buradan ayrılmasının İstanbul'un ticaret ve sanayisinin yok olmasına neden olacağını söyledi. [70] Nüfus mübadelesi alt komisyondaki görüşmeler sonucunda ortaya çıkan anlaşma 8 Ocak 1923 tarihinde alt komisyon başkanı olan Montagna tarafından I.

---

[68] Dr. Nansen'in konuşması için bkz. S. L. Meray, **age. I/I-1**, s. 115-119

[69] İsmet Paşa ile Venizelos arasındaki karşılıklı söz düellosu için bkz. S. L. Meray, **age. I/I-1**, s. 119 vd.

[70] S. L. Meray, **age. I/I-1**, s. 123 vd.

komisyona sunuldu.[71] Komisyonda yapılan görüşmeler neticesinde 30 Ocak 1923 tarihinde Türk ve Rum ahalinin mübadelesine dair mukavelenâme ve protokol imzalandı.[72] Bu mukavelenâmede mübadeleye tabi tutulacak kimseler ve mübadelenamenin şartları hakkında hükümler bulunmaktadır. Ayrıca mukavelenâmenin uygulanmasını sağlamak ve bundan çıkacak uyuşmazlıkları halletmek için akit tarafların tayin edecekleri dörder kişi ile I. Dünya Harbine katılmamış olan ülkelerin vatandaşları arasında Milletler Cemiyeti Meclisince tayin edilecek üç üyeden müteşekkil bir komisyonun kurulması da kararlaştırılmıştı. [73] Mukavelenâmede yer alan ikinci madde her iki taraf arasında farklı şekillerde yorumlanacağı için iki devlet arasındaki ilişkiler savaş tehlikesi doğuracak mahiyette gerginleşmiştir. Farklı şekillerde yorumlanan mukavelenâmenin ikinci maddesi şöyledir:

Birinci maddede musarrah olan mübadele atideki ahaliye şamil değildir.

a) Dersaadet Rum ahalisi

b) Garbı Trakya'nın Müslüman ahalisi

Dersaadet'in Rum ahalisi addedilecekler 1912 kanunu mucibince tahdit edilmiş bulunan Dersaadet şehremaneti havzasında 30 Ekim 1918 tarihinde mukaddem sakin bulunmuş olan bilcümle Rumlardır. Garbı Trakya'nın Müslüman ahalisi addedilecekler, Bükreş Muahedenamesi ile 1913'te tayin edilen hatt-ı hududun şarkındaki havalide mütemekkin bilcümle Müslümanlardır.

Lozanda imzalanan 30 Ocak 1923 tarihli Mübadele Mukavelenâmesi Türkiye ve Yunanistan'da bulunup ta mübadeleye tabi tutulacak veya mübadeleden muaf tutulacak olanların vaziyeti ile bu mübadele işlerinden doğacak meselelerin ne suretle hal edileceğini karar altına almıştı.

---

[71] S. L. Meray, **age. I/1-1**, s. 333

[72] Bu mukavelename ve protokolü için bkz., **Düstur, III. Tertip, C. 5,** s. 84-89; Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Lozan (1922-1923)**, Ankara 1973, s. 272-278; **Hakimiyet-i Milliye,** 1 Şubat 1923; Reha Parla, **Lozan Montrö**, Lefkoşa 1987, s. 72 vd. Mübadele Mukavelenâmesi incelendiği zaman anlaşılacağı gibi *"Millî devlet"* oluşturmayı esas almış olan Türkiye ve Yunanistan, mübadele konusunda din faktörünü temel almıştır. Bkz. S. Akgün, **agm.**, s.256

[73] Bkz., Türk ve Rum ahalisinin mübadelesine dair mukavelenamenin 11. Maddesine

b- Muhtelit Mübadele Komisyonu ve Tevfik Rüştü Bey'in Faaliyetleri

b.a- Muhtelit Mübadele Komisyonunun Kuruluşu

30 Ocak 1923 tarihli Mübadele Mukavelenâmesi ile sözleşmenin tatbikinden doğacak bütün meselelerle meşgul olmak ve bunları halletmek üzere Muhtelit Mübadele Komisyonunun kurulması kararlaştırılmıştı. Komisyon onbir üyeden mürekkeb olacaktı. Bunların dördü Türk Hükümeti, dördü Yunan Hükümeti ve üçü de I. Dünya Harbine iştirak etmemiş devletler tebasından olmak üzere Milletler Cemiyeti tarafından seçilecekti. Milletler Cemiyeti bu madde hükmü gereğince 17 Eylül 1923'te üç kişilik bir heyeti bu iş için görevlendirmiştir.[74] Türk Hükümeti de Eylül ayında Tevfik Rüştü Bey başkanlığındaki bir heyeti Yunan Hükümeti ise Mösyö Papas başkanlığındaki bir heyeti görevlendirmiştir. 9 Ekim 1923 tarihinde ilk toplantısını Atina'da[75] yapan Muhtelit Mübadele Komisyonu'na da tarafsız üyelerden İsveç Dışişleri Bakanlığının Memurin Şubesi Müdürü Ekstrand başkanlık etmiştir.

b.b- Muhtelit Mübadele Komisyonunun Faaliyetleri ve Etabli Meselesi

Muhtelit Mübadele Komisyonu ilk toplantısında mübadele havalisini mıntıkalara taksim ederek her mıntıka halkının sevk tarihini tesbit etmekle meşgul olmuştur.[76] Buna göre Türkiye'ye gönderilecek Müslümanların sırası, sahilde oturanlar kışın, iç kesimlerde oturanlar ise yazın gönderilecek ve mübadele on sekiz ayda bitirilecekti.[77] Ayrıca komisyonda, Türk, Yunan ve tarafsız heyet üyelerinin iştiraki ile üç tali komisyon oluşturuldu.[78]

23 Ekim'de yapılan komisyon toplantısında Epir Arnavutlarının mübadeleye tabi olup olmadıkları tartışılırken Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'de

---

[74] Özden Zeynep Alantar, *"Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi"*, **Türk Dış Politikasının Analizi**, (Der: F. Sönmezoğlu), İstanbul 1994, s. 50

[75] Komisyonun toplanma merkezi olarak seçilen yer aslında Selanik'ti. Fakat, komisyon üyeleri Selanik yerine Atina'da toplanmayı tercih etmişlerdi. Bkz., **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Ekim 1923

[76] **Hakimiyet-i Milliye**, 17 Ekim 1923

[77] H. Cevahir Kayam, *"Lozan Barış Antlaşmasına Göre Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun TBMM'de Görüşülmesi"*, **AAMD IX/27**, (Temmuz- Kasım 1993), s. 601

[78] **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Ekim 1923; Tevfik Rüştü Bey İstanbul Ticaret Odası Başkanı İbrahim Paşazâde Hüseyin Bey'i Kavala, Müftü Ahmet Beyi de Drama Muhtelit Mübadele Heyeti Tali komisyonlarına üye tayin etmiştir. Bkz. **Hakimiyet-i Milliye**, 24 Ekim 1923

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

ancak Türk muhacirlerinin iskân edilebileceğini ifade etmiş Yunan heyeti başkanı da bu görüşe katılmıştı.[79] Böylece mübadele ve muhaceretin kapsamı kısmen de olsa daraltılmış oluyordu.

Mübadele konusu görüşülürken taraflar birbirlerine teminat vererek mübadele meselesinde herhangi bir sıkıntının ortaya çıkmayacağını taahhüt altına almışlardı. Fakat, Yunan Hükümeti verdiği teminata rağmen orada bulunan Türkler'e tazyik ve müsadere faaliyetlerine devam etmiştir. Bu durumun devam etmesi üzerine de Tevfik Rüştü Bey komisyonda bir konuşma yaparak "Muhtelit Heyetin teşkil tarihi olan 7 Ekim'den itibaren zabt edilmiş malların sahiplerine iadesini" talep etmişti. Tarafsız murahhaslar da anlaşma hükümlerinin ihlalini önleyici tedbirlerin alınmasının zorunlu olduğunu, hal böyle giderse komisyonun tatil edilebileceğini söylemişlerdi.[80]

6 Kasım 1923 tarihinde Muhtelit Mübadele Komisyonunun toplantısında Tevfik Rüştü Bey Ankara'dan gelen iki telgrafı komisyona okuyarak Yunanistan'ın dikkatini çekmişti. Telgrafların birinde Müslümanlara karşı yapılan müsaderelere nihayet verilmediği taktirde aynısının Türkiye tarafından da yapılacağı belirtiliyordu. Diğer telgrafta ise komisyonun toplantılarına Selânik'te[81] devam edilmesi yazılıydı. Telgrafları okuduktan sonra Tevfik Rüştü Bey son günlerde Müslümanlara karşı yapılan baskılardan ve her taraftan yükselen feryatlardan bahsetmiş, tarafsız murahhaslar da bu durum karşısında Yunan Hükümetini kınamışlardı. [82]

Tevfik Rüştü Bey, Yunan Hükümeti nezdinde yaptığı protestoya ve teşebbüslerine rağmen Müslümanların durumlarının gittikçe kötüleşmesi üzerine 8 Kasım'da Müslümanların acıklı haline bir an önce son verilmediği, tazyiklerin

---

[79] **Hakimiyet-i Milliye**, 25 Ekim 1923

[80] **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Ekim 1923

[81] Ankara Hükümeti komisyonun toplantılarına Selanik'te devam etmesini isterken Tevfik Rüştü Bey, 10 Ocak 1924 tarihinde Hakimiyet-i Milliye muhabirinin "*Niçin komisyon Selanik'te değilde Atina'da çalışıyor?*" sorusuna şöyle cevap vermiştir. "*Yunan Hükümeti ile sıkı temaslar kurmak ve halledilmesi gereken meselelerin neticelenmesine imkân bulmak için Atina'da çalışıyoruz. Selânikte çalışsaydık orada bir vali ile temas kuracaktık bittabi iş'âr ve istiftarlarla işler hayli yavaş yürüyecekti*". Bkz. **Hakimiyet-i Milliye,** 11 Ocak 1924

[82] **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Kasım 1923

önü alınmadığı ve Müslümanların hayat ve mülkiyet hakları temin edilmediği taktirde komisyonun toplantılarına katılmayacağını bildirdi. Ayrıca tazyikler hakkında gelen raporların incelenmesi için mahallinde tahkikat yapmak üzere tarafsız üyelerden oluşan bir tahkik komisyonunun kurulmasını istedi.[83]

Vaziyetin vehameti karşısında komisyon Türk murahhasları tarafından 8 Kasım'da verilen notayı incelemek üzere 9 Kasım'da görüşmeye başlamıştır. Tevfik Rüştü Bey bu toplantıda Gonatas'tan bir görüşme talep etmiş, bunun üzerine 10 Kasım'da yapılan görüşmede Gonatas sözlü olarak teminat vermiştir. Tevfik Rüştü Bey, Yunan Hükümetinden de yazılı bir teminat alabilmek için bir de nota vermiştir. Notada, Yunan Hükümetinin mübadele sözleşmesinin hükümlerinin ve Muhtelit Komisyon kararlarının aksine sürdürdüğü tazyiklere nihayet verecek tedbirleri süratle uygulamaya koyacağına olan ümid korunarak deniliyor ki: "Her taraftan her gün gelen bilgiler şimdiye kadar Yunanlılar'ın ne Mübadele Mukavelenâmesi hükümlerini ne de Muhtelit Komisyonun kararlarını tatbik etmediğini göstermektedir. Yapılan bütün protestolara rağmen Müslümanların mal ve mülklerine yapılan tecavüzler bitmemiş ve Yunan Hükümeti bu tecavüzlerin önünü almak için hiçbir teşebbüste bulunmamıştır. Uzun süredir meydana gelen tazyikler neticesinde binlerce Müslüman, komisyonun önceden haberi olmaksızın Yunanistan'ı terk etmek zorunda kalacaklardır... Türkiye, zaten Yunanlılar tarafından bir harabeye döndürülen Anadolu'ya, ellerinden mal ve mülkleri alınmış bir sürü sefilin atılmasından doğabilecek faciaya artık müsaade edemez." [84] Notadan da anlaşılacağı gibi Yunan Hükümetinin nazar-ı dikkati celb edilmiştir.

10 Kasım'da gazetecilerle yaptığı konuşmasında Yunanlıların Müslümanlara yaptıkları tazyik hakkında Başbakan Gonatas ile dün bir saat görüştüğünü söyleyen Tevfik Rüştü Bey Lozan'da imzalanan mübadele Andlaşması hükümlerine aykırı olarak Yunanistan'ın hareketi hakkında başvekilin nazar-ı dikkatini çekdim demiştir. Ayrıca bütün protesto ve

---

[83] **Hakimiyet-i Milliye,** 9 Kasım 1923
[84] **Hakimiyet-i Milliye,** 11 Kasım 1923

şikayetlere rağmen Müslümanların malları ve emlaklarının ellerinden alınmasına ve her türlü tazyiklere maruz kalınmasına devam edildiği, buna ilaveten bu hususta Muhtelit Komisyonun kabul ettiği tedbirlerin hiç birisinin tatbik edilmediğini de işaret etmiştir. Yunanlılarca uygulanıldığı söylenen tedbirlerin de şimdiye kadar bir netice vermediğini söyleyerek bu hale son verilmediği takdirde bu kış Müslümanların tamamen mahv olacaklarını bildirmişti. Tevfik Rüştü Bey, Mübadele Mukavelenâmesinin bir bütün olduğunu, Yunanlıların hoşuna gidenleri tatbik edip diğerlerini dikkate almayacakları gibi bir duruma müsaade etmeyeceklerini ve mukavelenâmenin bir maddesinin ihlalinin bütün mukavelenâmenin ihlali demek olacağını beyan etmiştir. Yunan Başbakanı Gonatas'ın ise kendisine bütün yolsuzluklara son verecek tedbirlerin alınacağını, gerek şimdiye kadar gerekse bundan sonra komisyonun vereceği kararları harfi harfine uygulamaya çalışacaklarını beyanettiğini söylemiştir. [85]

Tevfik Rüştü Bey'in üst üste itirazları ve Yunan Hükümeti nezdinde verdiği notaların tesiri ile 12 Kasım'da Yunan murahhasları Türk murahhaslarını ziyaret ederek Mübadele Mukavelenâmesinin uygulanmasına süratle başlanıldığını ve bu uygulamaların gidecek komisyonlar tarafından da görülebileceği hakkında teminat vermişlerdir.[86] Bunun üzerine Tevfik Rüştü Bey sevindirici bir beyanatta bulunarak sözkonusu çabalar karşısında Yunan zulmünün biraz olsun hafiflediğini işaret etmiştir. Beyanatında Yunan mezalimi ile ilgili 5 gündür şikayetin gelmediğini böyle giderse işlerin yoluna gideceğini ifade etmiştir.[87] Tevfik Rüştü Bey'in aynı temennilerini 23 Kasım tarihli komisyon toplantısında da tekrarladığını görmekteyiz. Burada Türk Hükümetinin, Muhtelit Mübadele Heyetinin şimdiye kadar yaptığı çalışmalarından memnun olduğunu, heyetin bundan sonra da önüne çıkan müşkilatı bertaraf edeceğine inandığını belirtmiş ve yüzbinlerce ahalinin

---

[85] **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Kasım 1923
[86] **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Kasım 1923
[87] **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Kasım 1923

kaderinin heyetin aldığı kararların tarafsız bir surette tatbik etmesine bağlı olduğunu söylemiştir.[88]

Tevfik Rüştü Bey'in üst üste yaptığı açıklamalara karşın Hakimiyet-i Millîye gazetesinin 28-29 Kasım ve 12 Aralık tarihli sayılarında Türklere yapılan baskıların tekrar arttığı ve çeşitli yerlerden zulüm haberlerinin geldiği açıklanmaktadır.[89] Bundan önceki günlere ait gazetelerde olduğu gibi 31 Aralık 1923 tarihli Hakimiyet-i Millîye gazetesinde de: "27 Ekim'de toplantı yapan Muhtelit Mübadele Komisyonu Yunanlıların 7 Ekim'den beri müsadere ettikleri emlakın aynen iade edilmesine bu kabul olunmazsa bedelinin verilmesine karar vermişti. Komisyonun Yunan murahhasları ve hükümeti de bunu garanti etmişti. Bütün bunlara rağmen gasp ve müsadere bazı yerlerde devam etmekte..."[90] şeklinde geçen haberler birbirini takip etmekte idi.

Atina'daki mübadele çalışmalarına bir süre ara veren Tevfik Rüştü Bey ve beraberinde bulunan tarafsız üye General Monrque de Lara ve Yunanlı murahhas 2 Ocak 1924'te İstanbul'a gelmiştir. Heyet, İstanbul ve civardaki mübadeleye tabi Rumların listesini alarak burada görev yapacak bir Türk, bir Rum ve bir tarafsız üyeden oluşan bir tali komisyonun mesaisini tesbit etmiştir.[91] Sözkonusu heyet, daha sonra hükümet ile temasta bulunmak üzere Ankara'ya da gitmiştir. Tevfik Rüştü Bey Ankara'da bulunduğu süre içinde 17 Ocak'taki İsmet Paşa'nın başkanlığında toplanan CHP'de mübadele ile ilgili yapılanlar hakkında bilgi vermiştir.[92]

Ankara'da bulunduğu süre içinde gerekli görüşmelerde bulunan heyet, 19 Ocakta Ankara'dan ayrılarak İstanbul'a gitti.[93] İstanbul'daki faaliyetlerini tamamlayan heyet 22 Ocak'ta İstanbul'dan Atina'ya hareket etmek üzere ayrılmıştır.[94] Atina'da müzakerelerine devam eden ve Tevfik Rüştü Bey 11

---

[88] **Hakimiyet-i Milliye**, 25 Kasım 1923
[89] **Hakimiyet-i Milliye**, 28-29 Kasım, 12 Aralık 1923
[90] **Hakimiyet-i Milliye**, 31 Aralık 1923
[91] **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Ocak 1924
[92] **Vakit**, 18 Ocak 1924
[93] **Vakit**, 20 Ocak 1924
[94] **Hakimiyet-i Milliye**, 24 Ocak 1924

Şubat'ta, Yunan Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Kafandaris'i ziyaret etmiştir. Bu ziyaretten sonra da gazetecilere verdiği beyanatta, mübadele işlerinin muntazam bir halde yürüdüğünü ve Türk – Yunan dostluğunun bu suretle günden güne güçlendiğini belirtmiştir.[95]

Yunanistan'da yaptığı görüşmelerden sonra 17 Mayıs'ta İstanbul'a gelen Tevfik Rüştü Bey, Yunanistan'da bulunduğu altı ay içerisinde mübadele işlerinin ne süretle yapıldığına dair açıklamada bulunduktan sonra Ankara'ya geçmiş ve hükümete bilgi vermiştir. Sözkonusu görüşmeler sırasında Tevfik Rüşte Bey halen Yunanistan'da bulunan Müslümanların emlakı ve bu arada 1912'den önce Yunanistan'ı terk eden Müslümanların emlakı ile ilgili düzenlemeler hakkında hükümete bilgi vermiştir. 29 Mayıs'ta Hakimiyet-i Millîye Gazetesi muhabirine verdiği beyanatta ise Muhtelit Komisyonun, 7 Ekimden sonra müsadere edilen Müslümanların mal ve mülklerinin aynen yahud nakden sahiplerine verilmesine komisyonca karar verildiğinden bu yana kararın tatbik edilmekte olduğunu, Kavala civarında tamamen, Drama civarında ise müsadere edilen emlakın %85'nin sahiplerine iade edildiğini, kalan mıntıkalarda ise henüz kesin bilgi alamadıklarını belirtmiştir.

1 Haziran'da İstanbul'a hareket eden Tevfik Rüştü Bey'in Tanin'de yayınlanan bir beyanatında ise şu ana kadar mübadeleye tabi olan Müslümanların yarısının Türkiye'ye geldiğini ve geriye kalanlarının Türkiye'ye geldiklerinde üretici bir hale getirilmeleri için gerekli tedbirlerin alındığını bunun için de Yozgat, Ankara ve Kayseri havalisinde tali komisyonların oluşturulmasına karar verildiğini söylemiştir. Ayrıca Muhtelit Mübadele Komisyonunun Atina'dan gelmesi ile Türkiye'deki ahalinin mübadele işlemlerine başlanılacağını, emlakın tasviyesinin de mübadelenin sonunda yapılacağını belirtmişti. Ayrıca, bir şehirde mevcut bulunan evlerin tahrir kaydındaki kıymetinin altın olarak belirleneceğinin ve o günkü altın piyasasına göre kıymetinin hesaplanacağını ifade etmiştir. Tasviyenin süratle yapılabilmesi

---

[95] **Vakit**, 12 Şubat 1924

için 8-10 tasviye komisyonunun oluşturulmasına karar verilmiştir.[96] Tevfik Rüştü Bey, 4 Haziran'da Atina'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmadan önce uygulama sırasında bir takım haksızlıklara uğrayan Batı Trakya'daki Türkler'in vaziyeti hakkında sorulan sorulara da şu cevabı vermiştir. "Yüzbinden daha fazla Rum mülteci geçici olarak Batı Trakya'daki Müslüman emlak ve arazisine yerleştirilmiştir. Bu durumun mukavelenâme hükümlerine aykırı olduğunu ve mukavelenâme hükümlerinin yerine getirilmesini Yunan Hükümeti'nden Muhtelit Komisyon nezdinde talep ettiğini" ifade etmiştir. Bu haklı talep karşısında Yunan Hükümeti, Batı Trakya'ya yerleştirilen mültecilerin büyük bir kısmını naklettiği gibi mal ve mülkleri ellerinden alınanlara bu mallarının aynen veya nakden iade edildiği bilinmektedir.[97]

Atina'da temaslarda bulunan Tevfik Rüştü Bey 22 Haziran'da gazetecilere verdiği beyanatta mübadele meselesinin Türkiye cihetine temas ederek Türkiye ile Yunanistan arasındaki ihtilafların halledildiğini ifade etmiş ve "Ankara'ya son vukuu bulan seyahatimin neticelerinden memnunum, İstanbul Rumlarının mübadelesi Lozan Protokolü hükümlerine uygun olarak yapılacaktır"[98] demiştir. Tevfik Rüştü Bey'in Atina'daki bu beyanatının bir tezahürü olarak İstanbul'da da çalışmaların hızlandırıldığını görmekteyiz. Nitekim Muhtelit Mübadele Komisyonunun çalışmaları için tahsis edilen eski başvekalet binasında düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır.[99] Ardından da Türkiye'deki Rumların mübadelesi için 24 Haziran'da İstanbul'a gelen Muhtelit Mübadele Komisyonu Reisi tarafsız üye Ekstrand, Ekimde İstanbul Rumlarının mübadelesine başlanacağını söylemiştir.[100] Mübadil Rumların sayısı ise İstanbul vilayetinde kurulan "Tali Tefrik Komisyonu"nun mülhakâttan verilen defterleri

---

[96] **Tanin,** 4 Haziran 1924
[97] **Tanin,** 5 Haziran 1924
[98] **Vatan,** 23 Haziran 1924
[99] **Vatan,** 25 Haziran 1924
[100] Tevfik Rüştü Bey ve Yunan baş murahhası Mösyö Papas Müslümanlara ait emlakın sahiplerine iadesiyle ve İstanbul'dan firar eden Rumlar'a ait terk edilmiş mallar hakkında görüşmelerde bulunmak amacıyla Atina'da kalmışlardır. Bkz. **Vatan,** 25 Haziran 1924; **Cumhuriyet,** 25 Haziran 1924

incelenmesinden sonra belirleneceği açıklanmıştır.[101] Yunan Başbakanı Papanastassiou gazetecilere 1 Temmuz'da verdiği beyanatta Yunanistan'da kalmış olan İstanbullu Rumların İstanbul'a dönebileceklerini bildirmiştir. Ayrıca Yunan Başbakanı, Tevfik Rüştü Bey ile hükümetleri arasında bu zikr edilen Rumlar hakkında bir mukaveleyi ilke olarak imzaladıklarını, hükümetleri tarafından tasdik edildiğini Türk hükümetinin de tasdik etmesinden sonra yürürlüğe gireceğini söylemiştir.[102]

Atina'da kaldığı süre zarfında Tevfik Rüştü Bey'in bir dizi görüşmeler gerçekleştirdiğini ve mübadele konusunda epey bir mesafe alındığını bilmekteyiz. Nitekim, Tevfik Rüştü Bey 2 Temmuz'da Yunanistan'daki mübadeleye tabi Türklerin emlakı hakkında Yunan Dışişleri Bakanı ile bir görüşme yapmıştır. Görüşme esnasında İzmir'den kaçan Yunan tebasının tekrar İzmir'e dönüşü ve emlaklarının iadesi meselesi de müzakere edilmiştir.[103] Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'ye dönmeden önce de Yunan Başdelegesi Mösyö Papas ile birlikte Cumhurbaşkanını 4 Temmuz'da ziyaret etmiştir. Pek samimi bir havada geçen ziyaretten sonra Tevfik Rüştü Bey, saraydan ayrılırken Türkiye ile Yunanistan arasındaki meselelerin ortadan kalktığını söylemiştir. Ayrıca Türk ve Yunan hükümetleri tarafından müşterek menfaatler için münasebetlerin daha da artırılması gerektiğini belirtmiştir.[104]

Türkiye'deki toplantılara katılmak üzere 8 Temmuz'da Mösyö Papas ile İstanbul'a gelen Tevfik Rüştü Bey müzakerenin sonucunu soran gazetecilere müzakere hakkında yorum yapmaktan kaçınmış ve Atina'da cereyan eden müzakerelerin sonucu hakkında henüz müsbet bir şey elde edilemediğini bunun için de kati bir şey söyleyemeyeceğini ama Yunan Hükümeti ile olan münasebetlerinin iyi bir şekilde geliştiğini belirtmişti.[105] Ayrıca Yunanistan'da bulunan muhacirlerimizin sevkinin son bulmak üzere olduğu ve şimdiye kadar

---

[101] **Vatan,** 24 Haziran 1924
[102] **Vatan,** 3 Temmuz 1924
[103] **Vatan,** 3 Temmuz 1924
[104] **Hakimiyet-i Milliye,** 6 Temmuz 1924
[105] **Vatan,** 9 Temmuz 1924

300 bin kişinin Türkiye'ye geldiğini belirttikten sonra Anadolu Rumlarının tahliyesinin nakil vasıtası sıkıntısı nedeniyle yavaş gerçekleştiğini bu hususta Yunan hükümetine yardımcı olacaklarını da ilave etmiştir. [106]

Tevfik Rüştü Bey, gazetecilerin bütün ısrarlarına rağmen Yunanistan'da yapılan müzakerelerin sonucu hakkında bir açıklama yapmamış olmasına rağmen 12 Ağustos tarihli Vatan Gazetesinin manşetinde İtilafnamenin metni olduğu belirtilen 4 maddelik bir metin yayınlanmıştır.[107]

Yayınlanan bu itilafname metni üzerine itilafın Türkler aleyhinde olduğunu belirten çeşitli yazılar yazıldığı gibi İstanbul'daki muhacirler de bunu protesto etmek için miting yapmışlardır.[108] Bu itilafname metnine karşı ağır bir eleştiri 15 Ağustos 1924 tarihli Cumhuriyet gazetesinin köşe yazarı Zekeriya Bey'den gelmiştir. "Bir Taraflı İtilafname" başlığı ile yazdığı yazısında "...eğer itilafname Vatan gazetesinde yayınlanan ile benzerlik arz ediyorsa bunun Yunanistan'ın, Lozan'da tamamen kalan emelini (Megali İdea) temin etmek gayesini istihdaf etmektedir." demekte ve Türk tarafı için itilafnamede yer alan hükümlerin zaten 30 Ocak 1923 tarihli mukavelenâmede yer aldığını bunun için de bu itilafnameyi hiçbir akli selimin kabul edemeyeceğini yazmaktadır. Aleyhte oluşan bu durum karşısında Tevfik Rüştü Bey kendisini savunma ihtiyacı duymuş ve konu ile ilgili bir beyanatta bulunmuştur. Beyanatında, Türk Hükümeti ile Yunan Hükümeti arasında tarafların tebaasına aid mal ve mülklerin iadesi ve Türk tebaaya aid araziyle ilgili bazı hükümleri de ihtiva

---

[106] **Vatan,** 10 Temmuz 1924

[107] Yayınlanan itilaf metni aynen şöyledir: 1- İstanbul'dan firar etmiş olan mübadeleye tabi olmayan Rumların dönmelerine müsaade edilecek ve bunların mal ve mülklerin kendilerine iade olunacaktır. Buna karşılık Yunan Hükümeti Batı Trakya'daki Rum muhacirlerden 40 bin kişiyi Makedonya'ya sevk edecek ve burada Türklerin müsadere edilen mal ve mülkleri iade edilecektir. 2- Türk Hükümeti firarilere aid olub satılan kıymetli malları iade edeceği gibi Yunan Hükümeti de Dimosyon Kanunu gereğince şimdiye kadar tahsil ettiği Türk emlakının bedellerini iade edecekti. 3- Türk Hükümeti İstanbul Rumlarının mübadelesi esnasında "Etablis" kelimesinin tefsirinde Yunan Hükümeti'nin görüşünü kabul ettiği takdirde Yunan Hükümeti de münferik surette Batı Trakya'dan Türkiye'ye iltica etmiş olan elli bin Batı Trakyalıyı kabul edecek ve bunların mal ve mülkleri iade edilecektir. 4- Yunan Hükümeti Türk tebaasının Yunanistan'daki emlakının istimlakını kabul etmekte ve bunu temin için büyük bir borç akdini taahhüt eylemektedir. Zeyl İstanbul Rumluğuna ait muallakta kalan meseleleri Yunan Hükümeti'nin görüşüne göre hal edildiği takdirde tashihi hudut hususunda Türk görüşü kabul edilecektir. Bkz. **Vatan,** 12 Ağustos 1924

eden bir itilafnameyi Atina'da hazırladıklarını hükümetimiz tarafından da incelenerek tasvibine karar verildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Vatan Gazetesinde 12 Ağustos'ta yayınlanan itilafname metninin hakikatle bağdaşmadığını, gerçek metnin ise itilafnamenin imzasından sonra yayınlanacağını söylemiştir.[109] Bu arada Muhtelit Mübadele Komisyonunun 68. Genel Toplantısında 30 Ocak 1923 tarihli Mübadele Mukavelenâmesinin 2. maddesinin açıklanması ve tatbiki konusunda iki taraf arasında ihtilaf çıkmıştır.[110] Bu ihtilaf konusu olan 2. madde mukavelede şöyle yazılmıştır.[111]

"Madde 2: 1. Maddede musarrah olan mübadele atideki ahaliye şamil değildir.

A- Dersadet Rum Ahalisi

B- Garbı Trakya'nın Müslüman ahalisi

Dersaadet'in Rum ahalisi addedilecekler 1912 kanunu mucibince tahdit edilmiş bulunan Dersaadet şehremaneti havzasında 30 Teşrinevvel 1918 tarihinde mukaddem sakin bulunmuş olan bilcümle Rumlardır. Batı Trakya'nın Müslüman ahalisi addedilecekler Bükreş Andlaşması ile 1913 te tayin edilen hattı hududun doğusundaki havalide mütemekkin bilcümle Müslümanlardır."

Bu maddede kullanılan sakin bulunmuş tabiri üzerinde anlaşılamadı. Mukavele metni aslen Fransızca olduğu için Fransızca "Etablis" kelimesinin karşılığı olarak Türkçe'ye tercüme edilmişti. Etablis kelimesi Türkçe'ye "yerleşmiş olanlar" şeklinde tercüme edilseydi, Fransızca kelimenin ifade ettiği manaya çok yaklaşılmış olurdu. Çünkü Türkçedeki "yerleşmek" fiili, Fransızca'da "s'étabilir" filinin hemen aynının tercümesiydi.

Tevfik Rüştü Bey Muhtelit Mübadele Komisyonunda Türk kanunlarına göre kimlerin 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş olduğunun tesbit edilmesini istemiş, Yunan delegesi ise mübadele mukavelenâmesinde ne Türk

---

[108] **Vatan,** 15 Temmuz 1924

[109] **Tanin,** 17 Ağustos 1924; **Hakimiyet-i Milliye,** 17 Ağustos 1924; **Cumhuriyet,** 17 Ağustos 1924; **Vakit,** 17 Ağustos 1924

[110] Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı 1923-1934**, Ankara 1973, s. 169

[111] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 160-161

ne de Yunan kanunlarına bu hususta bir atıf yapmadığını söylemiştir.[112] Yunan delegesi İstanbul Rumlarından çoğunu mübadele dışı bırakmak istediğinden, "sakin bulunmuş olan" kaydının her ne suretle olursa olsun "ikametgâh ve ticarethanesini İstanbul'a nakletmiş olmak" tarzında tefsir ve kabul etmekte idi. Bu durumda asıl Anadolu ahalisinden oldukları halde bir müddetten beri İstanbul'da ticaretle meşgul olan Rumları da mübadele dışı bırakmış olacaktı. Bu da yukarıdaki şartları haiz Rumlara 30 Ekim 1918'den önce İstanbul'a gelmiş olduklarını isbat etmek için sahte evrak ve vesika temini yolunu açacaktı. [113]

Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun 8 Eylül'deki toplantısında etabli kelimesinin tefsiri etrafında cereyan eden hararetli müzakereler neticesinde Tevfik Rüştü Bey, Muhtelit Mübadele Komisyonu Başkanlığına bir nota vererek bu şartlar altında çalışmayacağını bildirdi ve istifa etti. Yunan delegesi Mösyö Papas iki ülke arasındaki siyasetin takviyesi için çalışılacağı bir zamanda Tevfik Rüştü Bey'in istifa etmesini "çocukluk" olarak telakki etmiştir.[114] Vatan Gazetesinin 12 Eylül tarihindeki baskısında ise istifanın Türk kamuoyundaki çarpıcı değerlendirmesini görmek mümkündür. Zira Vatan'da Tevfik Rüştü Bey'in istifasının memleketin menfaatine olacağını ifade ederek. İşin başında "sakalını Yunan delegesinin eline verdiğini" yazmıştır. [115]

İstifasını sunmak için Ankara'ya giden Tevfik Rüştü Bey'in bu isteği Başbakan İsmet Paşa tarafından kabul edilmedi. Bu arada Yunan Heyeti Başkanı Papas'ın da sözlerinden dolayı özür dilemesi üzerine Tevfik Rüştü Bey İsmet Paşa'dan bazı talimatlar alarak vazifesine döndü. [116]

Tevfik Rüştü Bey İstanbul'a gelmeden önce Muhtelit Mübadele Komisyonu "etabli" kelimesinin tefsirini 15 Eylül'de hukuk encümenine havale etmiş ve kısa bir zaman içinde kelimenin manası hakkında bir rapor

---

[112] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 170-171
[113] **Vatan**, 29 Ağustos 1924; H. C. Kayam, **agm.**, s. 602
[114] **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Eylül 1924
[115] **Vatan**, 12 Eylül 1924
[116] **Hakimiyet-i Milliye**, 14 Eylül 1924

hazırlamasını istemişti. [117] 17 Eylül'de İstanbul'a gelen Tevfik Rüştü Bey burada gazetecilere verdiği beyanda "etabli" kelimesinin tefsiri konuşmasındaki Türk görüşlerinin haklı olduğunu, ısrarlarında devam edeceklerini ve hukuk encümenine gözlemci olarak katılacağını söylemiştir. [118]

Tevfik Rüştü Bey mübadeleye tabi tutulacak Rumların statüsü hakkındaki düşüncelerini yinelemekten kaçınmamış ve Yunan muhatablarının daima şimşeklerini de üzerine çekmiştir.. Özellikle bu konudaki Yunan tezinin aksine yabancı devletlerden himaye taleb eden ekalliyetlerinin memleketlerine gitmelerinin daha iyi olacağı yönündeki 19 Eylül 1924 tarihli beyanatı Rum gazetelerinin yoğun tepkilerine sebebiyet vermiştir. Tevfik Rüştü Bey'in zeki bir kişi olduğunu, konuşurken de hep bir maksadı olduğunu, bu konuşmasındaki maksadının ise İstanbul'dan mümkün olduğunu kadar çok Rum'un gönderilmesi olduğu belirtmek istemişlerdir. [119]

Tevfik Rüştü Bey "etabli" meselesi hakkında şimdiye kadar Muhtelit Mübadele Komisyonu'nda yapılan toplantıların bir değerlendirmesini yaparak rapor halinde 21 Eylül 1924 tarihinde hükümete gönderdi. Raporda, Yunan tezinin Türk görüşlerine tamamen zıt olduğu, tarafsız üyelerin tezlerinin ise Yunan tezinden kısmen de olsa ayrı olmakla birlikte Türk tezi ile de bağdaşmadığı izah edilmekteydi. Ayrıca, Yunanlıların tarafsızlarla birlik olup Türk tarafının aleyhine çoğunluk oluşturmalarını önlemek için tarafsızların ileriye sürdükleri tez için de Türk tezine yakın olanının kabul edilmesi ve diğerlerinden de tarafsızların vazgeçirilmelerini sağlamak için hükümetten müsaade istiyordu. [120]

Tevfik Rüştü Bey, etabli meselesinde tarafsızların tezlerine yaklaşılması konusunda hükümetinin müsaade etmesini beklerken Muhtelit Mübadele Komisyonunun Hukuk Encümeni de 1 Ekim 1924 tarihinde kararını açıkladı. Bu karar tamamen Türk tezine aykırı olup çoğunlukla etabli kelimesini

---

[117] **Hakimiyet-i Milliye,** 17 Eylül 1924
[118] **Vakit,** 19 Eylül 1924; **Tanin,** 19 Eylül 1924
[119] **Tanin,** 21 Eylül 1924
[120] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 171 vd.

Yunan tezine göre açıklamıştı. [121] Bunun üzerine 2 Ekim 1924 tarihinde Tevfik Rüştü Bey ile Hamdi Bey Yunan Heyeti Başkanı Eksintaris, eski başkan Papa ve General de Lara ile Pera Palas'ta bir toplantı yaparak Hukuk Encümeninin verdiği kararlar üzerinde müzakerelerde bulundular. Yapılan müzakerelerden sonra ortaya çıkan durum karşısında son derece müteessir olan Tevfik Rüştü Bey istifa etmiştir.[122] İstifasından sonra görüştüğü Vatan muhabirinin encümenin kararı hakkındaki sorusuna şöyle cevap vermiştir: "Hukuk Encümeninin etabli meselesi hakkında son kararı vermiştir. Encümenin kararlarının özeti 1918 senesinden önce İstanbul'a gelmiş olan Rumların emlakı hakkında inceleme yapılmasına dairdir. Yani komisyonca 1918 den önce gelenlerin İstanbul'da emlakı olup olmadığı araştırılacaktı. Bunun içinde komisyonlar teşkil edilecektir".

İstanbul'a 1918'den sonra gelen Rumlar'ın sevkedilmesi için gerekli emirlerin verildiğini ve Ekim sonuna kadar şehrin içinde ve dışında bulunan Rumlar'ın sevk edileceğini belirten Tevfik Rüştü Bey etabli meselesi hakkındaki raporun 2 maddeden müteşekkil olduğunu bunlardan birinin ittifak ile diğerinin ise Hukuk Encümenindeki üyemizin reddetmesi üzerine ekseriyetle kabul edildiğini söylemiştir. [123]

Hükümetçe istifası kabul edilmeyen Tevfik Rüştü Bey şiddetli sıtmadan rahatsız olduğu için 5-10 günlük bir tedaviden sonra tekrar komisyonun toplantılarına katılmıştır.[124] Bu süre içinde Muhtelit Mübadele Komisyonunda

---

[121] Hukuk Encümenince Muhtelit Mübadele Komisyonuna gönderilen karara göre bir kişinin mübadele mukavelenamesinin 2. maddesine göre mübadeleden istisna kabul edilmesi için şu şartlara haiz olması gerekiyordu; 1- Bu çevre halkının nüfus kütüğüne kayıt olmuş olması 2- Bu çevreye bir kimsenin oturmak maksadıyla sabit bir ikametgaha sahip olması ve bu maksat ve niyetin hakikat olduğunun anlaşılması için de bazı şartların olması gerektiği belirtilmişti. Bu şartlar ise, daimi bir suretle bir ticaret, sınıf veya mesleğe alışmış olmak veyahut geçerli olan kanunlara tabi olarak icra edilen bir sanatın müşterisine sahip bulunmak veya devamlı mahiyetinde bir mesai sözleşmesi imza etmiş olmak veya icrası uzunca bir ikametin icap ettirecek bir vazifeye sahip olmak ve alakadar şahısların yararlarına veya işinin bu çevrelerde merkezleşmiş olması şartı aranmıştı. Bkz. **Vatan,** 3 Ekim 1924

[122] **Vakit,** 3 Ekim 1924

[123] **Vatan,** 3 Ekim 1924

[124] **Vakit,** 11 Ekim 1924

yapılan toplantıda Türkiye'yi ikinci delege Hamdi Bey temsil etmiştir.[125] Zaten komisyonun daha önce almış olduğu karara göre önemli mübadele meseleleri ancak tarafların heyet başkanlarının katılacağı toplantıda ele alınacağından etabli meselesi komisyonda görüşülmemiştir.[126]

c- Muhtelit Mübadele Komisyonundaki Anlaşmazlık

Yunanistan Hükümeti Türkiye üzerinde bir baskı oluşturmak amacıyla "etabli" kelimesinin komisyonca şimdiye kadar halledilememesini ve İstanbul Rumlarının polis tarafından tutuklanmalarını bahane ederek Milletler Cemiyeti Misâkı'nın 11. Maddesine[127] dayanarak Milletler Cemiyeti Meclisine 22 Ekim'de müracaat etti.[128] Bunun üzerine Hariciye Nezareti Milletler Cemiyeti Başkatibi S. Duremond, İstanbul Muhtelit Mübadele Komisyonu Başkanı General de Lara'ya 22 Ekim 1924 tarihinde şu telgrafı çekti.[129]

"Milletler Cemiyeti mukavelesinin 11. maddesine istinaden İstanbul Rumları meselesi hakkında Yunan Hükümetinin Cemiyet meclisine müracaat ettiğini size ihbar etmeyi vecibeden addederim.

Hazır bulunmak arzu ettiğiniz takdirde, toplantının Brüksel'de Ekimin 27'sinden itibaren vaki olacağını size ihbara cüret eylerim."

Konu ile ilgili böyle bir telgraf alan Muhtelit Mübadele Komisyonunu Başkanı General de Lara, 24 Ekimde İstanbul'da bulunan mübadeleye tabi Rumlar hakkında bir tebliğ yayınlamıştır. Tebliğinde İstanbul'da mübadeleye tabi ahalinin Ekimde nakledilmesinin 9 Mayıs 1924 tarihinde tespit edildiğini ve Muhtelit Komisyonun da İstanbul Tali Mübadele Komisyonuna 1918 senesinden sonra İstanbul'a gelmiş olan Rumlar'ın sevki ile başlanmasına dair gerekli

---

[125] **Tanin,** 17 Ekim 1924

[126] **Vakit,** 11 Ekim 1924

[127] Madde 11 Fıkra 2 "*Bundan başka, Milletlerarası münasebetleri ihlal eden mahiyette ve bunun neticesi olarak sulhu ve sulhun tabii bulunduğu milletlerarasında iyi dostluk münasebetlerinin tehdiden her hal üzerine umumi heyetin veya meclisin dikkatini çekmek cemiyetin her azasının hakkıdır.*" Bkz. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945) I,** Ankara 1989, s.407

[128] Ö. Z. Alantar, **agm.,** s. 51

[129] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 172

talimat verildiğini vurgulamıştır. Ayrıca, Tali Komisyonun bu sınıf mübadillerin sevkini düzenlemek için bilhassa gazetelere ilan verdiğini ve bu ilanda pasaportu olupta Tali Komisyonca verilen mühlete uymayanların polis zoru ile gönderileceklerinin belirtildiğini ifade etmiştir. [130] Bu mesele Milletler Cemiyeti Meclisinin Brüksel'de toplanan 31. celsesinde 31 Ekim 1924 tarihinde görüşüldü. Meclis müzakerelerine Türkiye namına TBMM Reisi Fethi Bey, Yunan Hükümeti namına Mösyö Politis, Muhtelit Mübadele Komisyonu namına da Reis General de Lara iştirak etti. [131]

Yunan delegesi Politis Türk heyetinin mübadele komisyonunun selahiyetine tecavüz ettiğini, Rumları tutuklattığına yönelik şikayetlerini sıraladıktan sonra İstanbul'a dönmek hakkına sahip olan Rumlar'ın henüz dönüşüne müsaade olunmadığını ve mülklerinin müsadere edildiğini sözkonusu Rumlar'ın ise perişan bir halde kaldıklarını söylemişti. Ayrıca konuşmasında etabli kelimesi hakkındaki ihtilafın meclisce hallini teklif etmişti. Fethi Bey, Politis'e verdiği cevapta Türk Hükümetinin komisyonun yetkilerine asla tecavüz etmediğini ancak tali komisyonun kararlarını tatbik ettiğini, hükümetin etabli meselesi hakkında komisyon kararını kabul etmekten çekinmediğini belirterek komisyonun mesaisi için müşkilat çıkarılmadığını söylemiştir. Fethi Bey aynı konuşmasında Rum ve Türk ekalliyetlerin halini görmek üzere Batı Trakyada ve İstanbul'da tatbikat yapılmasının kendilerini memnun edeceğini de bildirmiştir.

General de Lara ise konuşmasında Yunan Hükümetinin şikayetlerini ve böyle bir meselenin Milletler Cemiyetine gelmesini hayretle karşıladığını [132] ve bu meselelerin hallinin komisyona ait bulunduğunu ve şimdiye kadar ortaya çıkan bütün meselelerin komisyonun hakkaniyet dairesinde halletmekte müşkilata maruz kalmadığını beyan ettikten sonra İstanbul'daki Rumların tutuklanmaları ile ilgili meselenin ise Tali Komisyonun kararı neticesinde kabul edilmiş tedbirlerden ibaret olduğunu bu meyanda bazı yanlışlıklar olmuş ise de

---

[130] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 173
[131] **Tanin**, 25 Ekim 1924
[132] Çünkü mübadele mukavelenamesinin 12. maddesi anlaşmanın tatbiki vazifesini ve ondan doğacak meselelerin hallini muhtelit komisyona bırakmıştır.

yine Tali Komisyon marifetiyle derhal düzeltildiğini ve bundan dolayı müzakereye değer bir mesele olmadığını söylemiştir. Ayrıca Türk Hükümeti'nin mübadele komisyonunun selahiyetine tecavüz etmediğini ve Rumları tevkif eylemediğini de bildirmiştir.[133]

Yunan Muhtelit Mübadele Başkanı Eksintaris'de Politis'in sözlerini aynen tekrarladı. Meclis raportörü M. İshü'nün Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı ve Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'nın Yunan Hükümeti'nin Milletler Cemiyeti Meclisi'ne başvurduğunun Türkiye tarafından öğrenilmesinden sonra 28 Ekim 1924 tarihinde Milletler Cemiyeti genel sekreterliğine gönderdiği telgrafı da [134] dikkate alarak hazırladığı rapor[135] meclis tarafından kabul edildi. Tevfik Rüştü Bey'de mecliste bir rapor okudu. Bu raporda komisyona her türlü yetkinin tanınması gerektiğini ve eğer komisyon lüzum görürse hukuki meseleleri adalet mahkemesine gönderilmesi ile ilgili meclis kararının kabul edileceğini ifade etti. Ayrıca, 31 Ocak 1923 Mübadele Mukavelenâmesi gereğince tevsire komisyonun yetkili bulunduğunu ve ekaliyetler hakkındaki kötü muamele iddialarının ise iki hükümet tarafından düzenlenecek raporların Milletler Cemiyeti Meclisinde görülmedikçe araştırmalar hakkında karar alınamayacağını bildirmiş ve bu şikayetlerin de Aralık toplantısına kadar Meclise bir rapor halinde gönderilmesini istemişti. Tevfik Rüştü Bey'in bu teklifi iki tarafça da kabul edilerek, celse sona ermiştir. [136]

Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği de 8 Kasımda Türk ve Yunan Dışişleri Bakanlıklarına gönderdiği mektupla Batı Trakyadaki Türklerle İstanbul'daki Rumlar hakkındaki şikayetlerin Aralıkta Roma'da yapılacak olan toplantıya yetiştirilmek üzere genel sekreterliğe bir muhtıra gönderilmesini

---

[133] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 175 vd.

[134] Telgrafta; Muhtelit Komisyonun Milletler Cemiyetine temsil ettiğini ve o, vazifesini yapmakta iken başka bir otoritenin (yani Milletler Cemiyeti Meclisinin) onun yerine geçmesinin komisyonun itibarını sarsacağı yazılıydı. Bkz. **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 177

[135] M. İzhü raporunda Muhtelit Komisyonun meseleyi tetkike devam etmesini ve müspet bir neticeye varılamadığı takdirde Daimi Adalet Divanından istişari mütalaa istenmesini teklif ve temenni etmişti. Bkz. **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 177

[136] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 175 vd.

istedi.[137] Muhtelit Mübadele Komisyonu da İstanbul'daki 77. Genel Toplantısında (15 Kasım 1924) Meclisin aldığı karar doğrultusunda etabli meselesini tekrar münakaşa etti. Her iki taraf da önceki görüşlerinden ısrar ettiklerinden 2. madde üzerinde bir anlaşma olmadı. Bunun üzerine Milletler Cemiyeti Meclisinin tavsiyesine uyularak Daimi Adalet Divanına müracaata ittifak ile karar verildi. [138]

Muhtelit Mübadele Komisyonu Başkanı de Lara Milletler Cemiyetinin Genel Sekreterliğine 19 Kasımda çektiği bir telgrafla Adalet Divanı nezdinde arabuluculuk etmesini cemiyette istemiştir. Bu arada Batı Trakya Türklerine karşı yapılan zulümden bahseden Türk muhtırası hazırlanarak Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğine gönderildi.[139] Ayrıca Meclise bu muhtıra hakkında izzahat vermek üzere Tevfik Rüştü Bey Milletler Cemiyetinin Roma toplantısına gönderildi. Meclisin 13 Aralık tarihindeki toplantısında Tevfik Rüştü Bey, Batı Trakya'da yaşayan Türklerin gayri menkulleri ve mallarının halen müsadere edildiğini ve bunların uğradığı zarar miktarı ve vaziyetin ıslahı hakkında malumat verdi. Yunan delegesi ise bütün emlakın istimlak kanuna uygun olarak müsadere edildiğini iddia etmiş ve Yunanistan'ın Batı Trakya Türklerini memleketlerini terke mecbur edecek tedbirler uygulamayacağına dair teminat vermiştir. Milletler Cemiyeti de Batı Trakya Meselesinin Marttaki toplantısında görüşmeye karar verdi.[140] Ayrıca Meclis aynı gün etabli kelimesinde çıkan ihtilafın acele bir biçimde Adalet Divanı tarafından halline

---

[137] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 181
[138] **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Kasım 1924
[139] **Hakimiyet-i Milliye**, 14 Aralık 1924
[140] **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Aralık 1924; **Cumhuriyet**, 15 Aralık 1924; Milletler Cemiyeti Mart 1925'te her iki ülkenin yolladıkları bilgilerin ışığında bir rapor hazırladı. Ve Mübadele mukavelenamesinin 16. maddesinin yerine getirilip getirilmediğini anlamak ve azınlıkların durumunu görmek amacıyla Türk Hükümeti'nin talep ettiği gibi bir komisyon oluşturuldu. İki tarafsız üye Ekstrand ve General de Lara Batı Trakya'da inceleme yapmak üzere bir Türk ve Yunan Temsilcinin eşliğinde bölgeye vardı. Daha sonra Haziran ayında aynı komisyon İstanbul'da incelemelerde bulundu. Ancak her nedense hazırlamaları gereken rapor gecikti. Bu arada 10 Aralık 1925 te Türk ve Yunan temsilcileri Cemiyet Genel Sekreterine aralarında ikili görüşmeler başlattıklarını ve Meclise tekrar başvuru yapana kadar işlemleri durdurmalarını istediler. Bkz. Ö. Z. Alantar, *agm.*, s. 54.

karar vererek Adalet Divanı'nı 12 Ocak 1925 tarihinde fevkalade biçimde toplantıya davet etti.[141]

ç- La Haye Adalet Divanı ve Etabli Meselesi

Meselenin Adalet Divanına tevdinden sonra, Türkiye'nin La Haye Maslahatgüzarı Mehmet Esat Bey, 16 Aralık 1924 tarihinde Türk Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta Divan huzurundaki muhakeme hem yazılı hem de sözlü olduğundan Türkiye'nin görüşünü içeren bir muhtıranın 10 Ocak'tan önce La Haye'e gönderilmesini ve divan huzurunda sözlü olarak müdafaada bulunacak olan bir delegesinin de 10 Ocaktan önce La Haye'de hazır bulunmasını istemişti.[142] Türk Hükümeti de La Haye elçisinde aldığı bu telgraf doğrultusunda 18 Aralık 1924 tarihinde Türkiye'yi Adalet Divanı'nda temsil etmek üzere Tevfik Rüştü Bey'i görevlendirdi.[143]

Tevfik Rüştü Bey, etabli meselesi hakkındaki Türk muhtırasını Türk tezine paralel olan Berthelemy'nin raporunu ve Lozan'da 3. Tali Komisyonda etabli kelimesi üzerinde yapılan münakaşaların zabıtlarını ek yaparak 10 Ocak 1925 de Adalet Divanı Sekreterliğine vermiştir.[144] Divana verilen Türk muhtırasında "etabli" sayılacakların ilgili ülke kanunlarına göre belirlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ve fazla tafsilata girilmemiştir. Bunun sebebi de Tevfik Rüştü Bey'in Türk tezini kuvvetlendiren bazı vesikaları yukarıda da belirttiğimiz gibi divana vermiş olmasıdır.[145]

7 Ocak 1925 tarihinde Divana verilen Yunan muhtırası ise Türk muhtırasında daha kapsamlıdır. Yunan muhtırasında İstanbul'a nereden gelmiş olurlarsa olsunlar 30 Ekim 1918 tarihinden önce ister resmi bir formalite isterse

---

[141] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 183
[142] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 183
[143] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 181 vd.
[144] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 184
[145] Tevfik Rüştü Bey'in divana verdiği vesikaların içeriği için bkz. **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 187

şüpheye mahal bırakmayacak bir durum ile gelmiş olanların etabli sayılması gerektiği belirtilmişti.[146]

Divanın 16 Ocak 1925 tarihindeki aleni celsesinde konuşan Tevfik Rüştü Bey, Lozan'da mübadele mukavelenâmesi hakkında cereyan eden müzakerelerdeki esas kaidenin Türk topraklarındaki bütün Rumlar ile Yunan topraklarındaki bütün Müslümanların mübadelesi olduğunu sonra Batı Trakya Müslümanları ile İstanbul Rumlarının mübadeleden istisna edildiğini belirtti.

Yunan hükümetinin Lozan'da 30 Ekim 1918 den önce İstanbul'da bulunan bütün Rumların mübadeleden istisna edildiği iddiasına ise Tevfik Rüştü Bey, İstanbul'a gelmenin sadece yeterli olmadığını bu Rumların İstanbul'a yerleşmiş olmaları gerektiğini belirtti. Ayrıca, Tevfik Rüştü Bey yerleşmeyi tayin edecek kıstasın doğrudan doğruya Türk kanununda aranılması gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Yunan Hükümetinin tezini izah eden Politis, Türk Hükümetinin İstanbuldaki Rumların sayısını mümkün olduğu kadar azaltmak istediği ve bu maksada ulaşmak için her çareye başvurduğunu söyledi. Tevfik Rüştü Bey ise meselenin onbin kişinin daha fazla veya daha az mübadele edilmesi meselesi olmadığını söylemiştir.[147]

Danışman olarak Adalet Divanı iki tarafın düşüncelerini yazılı vesikalar ve verilen sözlü izahat üzerince inceleyerek düşüncesini 21 Şubatta açıklamıştır.[148]

Divan mübadele mukavelenâmesinin 2. maddesi gereğince kimlerin yerleşmiş adledilebileceği hususundaki soruya şu mütalaa ile cevap vermiştir:[149]

"2. maddede kullanıldığı üzere – yerleşmiş olanlar – kelimenin muayyen bir devirde muayyen bir mahalde oturanları ifade etmekten başka bir vazifesi yoktur denilebilir ki bununla beraber bu yerleşmiş olanlar kelimesinin intihabı, bir şahsın oturan telakki edilmesi için mevzuu bahis devrede meskenin devamlılık vasfına haiz olması lazım geldiğine dikkati çekmeğe yarar. Bu

---

[146] Yunan Muhtırasının tamamı için Bkz. **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 184 vd.
[147] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 187 vd.
[148] Nihat Erim, *"Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye"*, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, II/1**, Ankara 1944, s. 69-72

taktirde İstanbul'da sadece ziyaretçi sıfatı ile oturan şahıslar mübadele dışı sayılamazlar.

Lazım gelen istikrar derecesi sarih bir tarife müsait değildir. Fakat divanın kanaatince muhtelit komisyonun adli şubesi tarafından 1 Ekim 1924 te kabul edilen karar 2 numarasında misal olarak zikredilen şartları 30 Ekim 1918'den önce yerine getirmiş olanların 2. maddenin manasına göre yerleşmiş olanlar sayılmaları ve hatta İstanbul'a orada para kazanıp geldikleri yere dönmek niyeti ile gelmiş olsalar bile mübadeleden istisna olmaları icab eder. İstanbul'da oturdukları esnada onlar yerleşmiş sayılmaktadırlar. Zira bu oturuş yerleşmenin zaruri şartı olan istikrar şartını haiz bulunmaktadır."

Divan, yerleşmiş addedilmek için yerine getirilmesi için icab eden şartlar üzerinde durmamıştı. Bu hususu Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun dirayetine bırakmıştı. Divanın etabli ve İstanbul Rumları konusundaki düşüncesi kısaca şöyledir;[150]

1- Yerleşmiş olanlar eteblis tabiri daimilik vasfını haiz bir oturma ile tebellür eden bir vaziyeti göz önünde tutmaktadır.

2- İkinci maddede İstanbul'un Rum Ahalisi tabiri ile tayin edilen şahısların, mukavelenâme mucibince yerleşmiş olanların addedilmeleri ve mübadeleden istisna edilmeleri için İstanbul şehrinin 1912 kanuni ile tesbit edilmiş olan Belediye hudutları içinde bulunmaları, oraya her nereden olursa olsun 30 Ekim 1918 tarihinden önce gelmiş olmaları ve bu tarihten önce orada daimi olarak oturmak niyetinde bulunmaları mecburidir.

Böylece Adalet Divanında Yunan tezi haklı çıkmakta idi. Fakat Adalet Divanının bu mütalaasından sonra da Yunan Hükümetinin olumsuz davranışları nedeniyle mesele çıkmaza girmiştir.

---

[149] Nihat Erim. a.g.m., s. 71 vd.; **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 192 vd.
[150] Nihat Erim. a.g.m., s. 72; **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 194

6- TÜRK- YUNAN DOSTLUĞUNUN ZİRVEYE ULAŞMASI

(Yapılan Andlaşma ve Sözleşmeler)

a- Tevfik Rüştü Aras'ın Dışişleri Bakanlığına Getirilişi ve Gerçekleştirilen Mübadele İtilafnamesi (1 Aralık 1926)

Tevfik Rüştü Bey Muhtelit Mübadele Komisyonu'nda ve Adalet Divan'ında Türk tezini başarı ile savunması üzerine 13 Şubat 1925 tarihinde başlayan Şeyh Said isyanının bastırılmasında Fethi Bey Hükümetinin yetersiz kalmasından dolayı 4 Mart 1925'te kurulan İsmet Paşa kabinesinde Dışişleri Bakanlığına getirildi. Muhtelit Mübadele Komisyonundaki Türk heyeti başkanı olan Tevfik Rüştü Bey Dışişleri Bakanlığına getirilmesi üzerine görevini ikinci Türk delegesi olan Hamdi Bey'e bırakarak 4 Mart'ta İstanbul'dan Ankara'ya hareket etti. [151]

Dışişleri Bakanı olduktan sonra da Mubadele meselesi ile yakından ilgilenen Tevfik Rüştü Bey kendisi ile Eksintaris arasında gayri mübadillerin emlakının iadesi, İstanbul Rumlarının vaziyeti ve Batı Trakya Türklerinin emlâkının iadesi hakkında düzenlenen fakat Yunan Hükümeti tarafından sonuç aşamasına gelmiş iken kabul edilmeyen itilafname şartları üzerinde yeniden başlayan görüşmelerin bir kısımına bizzat katılmıştır. Tevfik Rüştü Bey Türk – Yunan heyetleri arasında yapılan görüşmelerden sonra anlaşma yapılması için Türk Hükümetinin görüşlerini Eksintaris, Hükümetine 12 Nisan'da bildirdi. Sözkonusu Türk görüşü içinde öncelikle etabli tanımı yapılmakta ve şöyle denilmekteydi. "Türkiye Hükümeti 1918 senesinden önce İstanbul'a gelmiş olan Rumları, ister sürekli oturma niyetini meydana çıkarmış olsunlar. ister etmemiş olsunlar etabli olarak tanımaya isteklidir." Bu suretle mübadeleye tabi' oldukları iddia olunan onbinlerce İstanbullu Rumu, gayri mübadil olarak tanınmakta idi.

2- İstanbul'dan yabancı pasaportları ile kaçmış olan Rumlar: Türkiye Hükümeti firari Rumların avdetini Batı Trakya'daki Türklerin memleketlerine avdetleri keyfiyetine bağlamıştır. Eksintaris'in belirttiğine göre firari İstanbul

Sakarya Üniversitesi Bilim Enstitüsü

Rumları avdet etmeyecekler fakat kendilerine, üç sene zarfında İstanbul'da bırakmış oldukları mallarını vekilleri aracılığıyla tasfiye etmek hakkı verilecektir.

3- Türk emlakı meselesi: Türkiye ve Yunan Hükümetleri, Muhtelit Mübadele Komisyonunun takdir edeceği mecburi bedel karşılığında bazı mülkleri istimlak edebileceklerdir.

4- Batı Trakya'daki Türkler: Türkiye Hükümeti, Batı Trakyadaki Türk azınlığın hâlini iyileştirmeyi taleb etmektedir.

5- Patrik Meselesi: Müzakere edilen hal çaresi Patrik Konstantin'in istifası yeni bir patriğin seçimi ve İstanbul'daki metropolitlerin Türkiye Hükümeti tarafından "gayri mübadil" veya mübadeleden istisna kabul edilmesi kararlaştırılmıştır.

Yunan Hükümeti bu teklifleri inceledikten sonra Tevfik Rüştü Bey'le Eksintaris itilafnamesini 14 Nisan'da tasvib etti.[152]

Tevfik Rüştü Bey ile Eksintaris itilafnamesi 21 Haziran 1925'te Eksintaris ile Hamdi Bey arasında imzalandı.[153] İtilafnemenin imzası dolayısıyla Tevfik Rüştü Bey 22 Haziranda Hakimiyet-i Millîye muhabirine verdiği beyanatta mübadelenin yüzbinlerce insanı ilgilendirdiği için çok önemli olduğunu kendisinin de başlangıcından itibaren içinde bulunduğunu ve mübadelenin sonuçlanmasından dolayı memnuniyetini bildirmişti. Konuşmasının devamında şu ifadelerde bulunmuştur:[154]

"... Türk milleti ve hükümeti her millete ve onların hükümetleriyle ve tabiki komşularıyla daima iyi geçinmeye tarafdardır. İmzalanan itilâfname ile iki komşu hükümet arasında geriye kalan mevcud meselelerin hepsi hal yoluna girmiş demektir." Sözlerini itilafnamenin tatbiki sırasında her iki devletin göstereceği iyi niyetin iki devletin de menfaatine olacağını ve bu şekilde Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin iyi bir şekilde süreceğini belirterek

---

[151] **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Mart 1924
[152] **Tanin**, 16 Nisan 1925
[153] **Hakimiyet-i Milliye**, 22 Haziran 1925
[154] **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Haziran 1925

son vermiştir. İtilafnamenin imzalanmasına karşın Türkiye ve Yunanistan arasında etabli meselesinden dolayı bütün problemlerin ortadan kalktığını söylemek mümkün değildir. Nitekim Siirt Milletvekili Mahmut Bey "İtilafname" adlı yazısında, itilafnamenin bu güne kadar sürüncemede kalmasında Türk Hükümetinin hiçbir mesuliyetinin olmadığını ve itilafnamenin altına imza koymakla her şeyin bitmeyeceğini önemli olanın tatbikat sahasında gösterilecek iyi niyete bağlı olduğunu belirtmiştir.[155]

Tevfik Rüştü Bey'in ve Siirt milletvekili Mahmud Bey'in de ifade ettiği gibi tatbikat esnasında Yunan hükümetinin çıkarmış olduğu müşkilat dolayısıyla itilafname tatbikata konulmadığı gibi Batı Trakya'da Türklere yapılan zulüm ve baskılar aynen devam etmiştir. Dolayısıyla gizliden gizliye Yunan Hükümeti Türkleri Türkiye'ye göçe mecbur bırakmış ve burada bulunan Müslüman halkın mallarına el koyarak buralara Türkiye'den gelen mübadil Rumları yerleştirmiştir. Buna karşılık Türk Hükümeti de İstanbul'daki Rumların mallarına el koymuştur. Bu durum ise iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine neden oldu.[156] Muhtelit Mübadele Komisyonu Türk Heyeti baş delegesi olan Şükrü Saraçoğlu'nun şu sözleri durumu çok iyi anlatmaktadır.[157] "... İtilafnamenin imzasının 8. ayını yaşıyoruz. Herkes bilir ki bu 8 aylık müddette Atina'dan gelecek emirle talimatı bekleme ile ve ihtilafları giderme mesaisiyle geçmiştir".

Tevfik Rüştü Bey'in başkanlığında iki ülkenin delegeleri arasında Lozan Andlaşmasının hükümleriyle bu Andlaşmaya ek olan 9 numaralı protokolün tatbikatından ortaya çıkan zorlukları tesviye etmek için tekrar görüşmeler başlamıştır. Görüşmeler neticesinde, Lozan Andlaşmasının hükümlerinin tatbikatını tesbit etmek maksadıyla 1 Aralık 1926 tarihinde Atina'da iki devlet arasında bir itilafname imzalanmıştır.[158]

---

[155] **Hakimiyet-i Milliye,** 23 Haziran 1925
[156] Ümit Kurtuluş, **Batı Trakya'nın Dünü Bugünü,** Ankara 1979, s. 44
[157] **Cumhuriyet,** 1 Şubat 1926
[158] Bu itilafnamenin metni için bkz. **Düstur, III. Tertip, C. 8,** s. 129-142; **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 197-208

Atina İtilafnamesinin hükümleri gereğince, Yunanistan'da mübadeleye tabi mıntıkalardan olup 18 Ekim 1912 tarihinden önce bulunduğu yeri terk etmiş veyahut öteden beri Yunanistan dışında bulunan Müslümanlara ait emlakın iadesi gayri mümkün olduğu takdirde bu mallar Muhtelit Komisyon tarafından tesbit edilen fiyat üzerinden Yunan Hükümeti tarafından satın alınacaktı. Türkiye'de mübadeleye tabi olan Rumlar için de aynı hüküm geçerliydi. [159] Her iki devlet de mübadeleye tabi olmayan halkın mal ve mülklerini itilafnamenin yürürlüğe girmesinden sonraki bir ay içinde sahiplerine geri vermeyi kabul etmişti. [160]

İtilafnamenin tasdiki münasebetiyle 5 Mart 1927 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada Tevfik Rüştü Bey, Türkiye ile Yunanistan arasında iyi komşuluk münasebetinin sağlanması için Türk asıllı Yunan vatandaşlarının Yunanistanda hukuken sahip oldukları halde senelerden beri tasarruf edemedikleri emlak meselesinin halledilmesi gerektiğini ve bu itilafname ile meselenin çözüme kavuşması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyetinin itilafname dolayısıyla üzerine düşen görevi layıkıyla yerine getireceğini ve Yunan Hükümetinin de bu şekilde hareket edeceğini ümit ettiğini söylemiştir.[161] 11 Nisan 1927 tarihinde TBMM'de ki Bütçe görüşmeleri münasebetiyle siyasi vaziyetimiz hakkında yaptığı konuşma itilâfnameye atıfta bulunmuş ve iyi bir sonuca varılabileceğini ifade etmiştir. [162] Fakat Türk tarafının bütün iyi niyetine rağmen Yunanistan'ın itilafnameyi uygularken takındığı olumsuz tavır Tevfik Rüştü Bey'in itilafnamanin tasdik edildiği günkü kaygılarında ne kadar haklı olduğunu göstermiştir. İtilafnameden sonra iki ülke arasındaki ilişkilerin dostane olmaktan uzak bir seyir takip etmesinin başlıca sebebini mübadeleden doğan meselelerde özellikle de "etabli" meselesinin halledilmemiş olmasında arayabiliriz.

---

[159] Atina İtilafnamesinin 1. ve 2. maddeleri
[160] Atina İtilafnamesinin 9. maddesi
[161] Tevfik Rüştü Aras, **Lozan'ın İzlerinde On Yıl,** (Der. N. Menemencioğlu), Ankara 1935, s. 43-44
[162] T. R. Aras, **age.,** s. 47

b-Ankara Mukavelenâmesi (10 Haziran 1930)

Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan gerginlik 1928 yılından itibaren yerini daha ılımlı bir politikaya bırakmıştır. Bu politika değişikliğinde Ağustos 1928 de tekrar iktidara gelen Venizelos'un etkisi büyük olmuştur. Özellikle, Venizelos'un Türkiye ile İtalya'nın yaptığı gibi bir Andlaşmanın iki devletin yararına olacağı yönündeki beyanatları[163] ve İtalya'nın faşist lideri Mussolini'nin Doğu Akdenizde Türkiye ile Yunanistan'ı içine alan bir dostluk ve ittifak sistemi kurmak çabasının önemli etkisi olmuştur.[164] Buna rağmen taraflar arasındaki görüş ayrılıkların ortadan kalkması için önemli bir mesafe kat edilmesi gerekmekteydi. Zira bu ılımlı ortamda iki taraf arasında bir misak'ın imzalanabilmesi için Ankara'da devam etmekte olan görüşmelerin yavaş fakat emin bir surette ilerlediğine yönelik 20 Ocak 1929 tarihinde Dışişleri Bakanlığı bir tebliğ yayınlamış[165] olmasına karşın iki ülke arasındaki emlak ve etabli meselesi ile bazı muallak işlerden doğan pürüzler henüz sonuçlanmamıştı.[166]

26 Nisan tarihinde Berlin'de gazetecilerle yaptığı görüşmede Yunanistan'la Türkiye arasındaki bütün muallâk meselelerin halledilmesi için görüşmelerin devam ettiğini, Türkiye ve Yunanistan'ı birbirinden ayıran meselelerin barışı ihlâl edecek mahiyette olmadıklarını söyleyen Tevfik Rüştü Bey, konuşmasının sonunda mübadele mukavelenâmesinin tesbit ettiği mali meselelerin hallinden sonra Yunanistan'la bir misak'ın imzalanması için görüşmeye hazır olduğunu da söylemiştir. [167] Yine, 19 Mayıs'da TBMM'de Dışişleri Bakanlığının bütçesi görüşülürken söz alan Tevfik Rüştü Bey Türk-Yunan mübadele işlerinin iki hükümetin karşılıklı arzu ve çalışmaları ile son günlerde iyi bir mecraya girdiğini söylemiştir. [168]

---

[163] **Cumhuriyet,** 3 Haziran 1928
[164] M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 59
[165] **Milliyet,** 21 Ocak 1929
[166] **Milliyet,** 29 Ocak 1929
[167] **Milliyet,** 29 Nisan 1929
[168] **Milliyet,** 22 Mayıs 1929

Muhtelit Mübadele Komisyonundaki tarafsız üyeler Türk – Yunan müzakeratı esnasında kabul edilen noktaları ihtiva eden bir teklifi 16 Mayıs'ta her iki hükümete yapmış[169] Türk Hükümeti bu teklifi genel hatları ile kabul ettiği halde Yunan Hükümeti Venizelos'un başkanlığında uzun süre devam eden görüşmelerin ardından bu teklifin tamamını kabul etmiş ama teferruata dair yeniden bir takım teklifler öne sürmüşlerdir.

2 Temmuz'da Ankara'da Tevfik Rüştü Bey'in riyasetinde tarafsız üyeler ile iki hükümetin delegelerinin katıldığı toplantıda Yunan Hükümeti'nin teferruata dair olan teklifleri görüşülmüş ise de kesin bir karara ulaşılamamıştır.[170] Yine 4 Temmuzda Tevfik Rüştü Bey'in riyasetinde yapılan ikinci toplantıda da bir uzlaşmaya varılmadığı gibi Yunanlılar zaferden sonra elimize geçtiğini iddia ettikleri kasaların geri verilmesini istemişlerdir.[171] 7 Temmuz'da yapılan üçüncü toplantıda tarafsızlar tarafından hazırlanan ve üzerinde anlaşılan zabıtlar okunmuş ve muallâk meselelere de temas edilmiştir.[172] Tek ihtilâf noktası olarak da kanunsuz pasaportlarla gitmiş olan Rumların dönemeyecekleri meyanındaki Türk görüşünün Yunan tarafından kabul edilmesi kalmıştı.[173] Yunan Hükümetinin bu konuda ısrarı üzerine Millîyet Gazetesi Başyazarı olan Siirt Milletvekili Mahmut Bey'in 22 Temuz'da "Beklenen Netice" adlı yazısında da belirttiği gibi düzensiz Yunan politikalarının tesiriyle yine itilafın imzalanması kesintiye uğramıştır. Bunun üzerine Yunanistan bütün meselelerin hakeme havalesini teklif etti ise de Türkiye bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine Yunanistan Türkiye Büyükelçisi Papas'ı Atina'ya çağırdı.[174] Türk Hükümeti Ankara görüşmelerinin kesilmesinden sonra birbuçuk ay kadar toplanmayan ama son günlerde faaliyetine tekrar başlayan Muhtelit Mübadele Komisyonu'na bir nota verdi.[175]

---

[169] **Milliyet,** 12 Haziran 1929
[170] **Milliyet,** 3 Temmuz 1929
[171] İddia ettiklerine göre bu kasaların birinin içinde 10 bin İngiliz lirası, diğerinde ise önemli bir miktarda mücevher bulunmaktadır. Bkz. **Milliyet,** 6 Temmuz 1929
[172] **Milliyet,** 14 Temmuz 1929
[173] **Milliyet,** 18 Temmuz 1929
[174] **Milliyet,** 31Temmuz 1929
[175] **Milliyet,** 8 Eylül 1929

Verilen bu nota Komisyonun vazifeleri ve Yunanistan'ca iadesi lazım gelen Türk emlakı ile ilgiliydi. Ardından da Türk Baş Delegesi olan Tevfik Kamil Bey, 9 Eylül 1929 tarihinde ikinci notamızı verdi. Bu notada Yunan emlâkına el konulmayacağı hakkında verilmiş olan vaadin Ankara görüşmelerinin kesilmesinden sonra artık mevcut olmadığını belirtmekte idi. [176] Ayrıca, Yunan hükümeti tarafından verilen notalardaki Türk cevabında ise mevcut hükümler dairesinde açık ve seri hâl çareleri teklif olunursa bunu görüşmekten ve incelemekten çekinmemekle beraber zaten çok gecikmiş olan mevcut hakların tamamıyla tatbik edilmesi istenmekteydi.[177]

Muhtelit Mübadele Komisyonu'nda tekrar başlayan görüşmeler neticesinde Türk – Yunan itilafnamesi projesi hazırlandı.[178] Tevfik Rüştü Bey'de gazetelere yaptığı beyanatta işlerin tabiî mecrasına girdiğini söylemiştir.[179] Bu proje üzerinde her iki hükümetçe yapılan bazı tadilat neticesinde 10 Haziran 1930'da Ankara'da Tevfik Rüştü Bey ile Yunanistan'ın Ankara Ortaelçisi Mösyö Polychroniadis arasında Türk-Yunan Mukavelenâmesi imzalandı.[180]

Böylece Tevfik Rüştü Bey, Ekim 1923'den 10 Haziran 1930 yılına kadar geçen 7 yıllık süre içinde sabırlı ve azimli çalışma neticesinde Lozan'dan arta kalan ve önemli bir mesele olan Türk-Yunan ahalisinin mübadelesi meselesini çözüme kavuşturarak iki ülke arasındaki ilişkilerin dostane bir vaziyete girmesini sağladı.

Mukavelenâmenin imzasında en çok emeği geçen Tevfik Rüştü Bey, yaptığı konuşmada Türkiye ile Yunanistan arasındaki Lozan Andlaşmasının uygulanmasından özellikle para ile ilgili meselelerin çözümü sonucunda dostça münasebetlerin gelişmesi için müsait bir devrin açılacağını söyleyerek sözlerine

---

[176] **Milliyet,** 11 Eylül 1929
[177] **Milliyet,** 22 Eylül 1929
[178] **Milliyet,** 17 Şubat 1930
[179] **Milliyet,** 3 Mart 1930
[180] 10 Haziran 1930 tarihli Ankara Mukavelenamesi 30 Ocak 1923 tarihli Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavelename ile 1 Aralık 1926 tarihli Atina İtilafnamesinin tatbikatından çıkan zorlukları sona erdirmiştir. Bu mukavelenamenin tam metni için bkz. **Düstur, III. Tertip, C. II**, s. 707-712

şöyle devam etmiştir.[181] "... Bugün açılacak olan bu devir Doğu Akdeniz ve Balkanlar ve dolayısıyla Avrupa barışının mühim bir amili olarak kabul ettiğim Türk – Yunan münasebetlerinin geleceğini hakiki bir itimatla göz önünde bulundurmamızı mümkün kılmaktadır."

Tevfik Rüştü Bey'in konuşmasından sonra söz alan Ortaelçisi Polychroniadis, mukavelenâmenin iki ülke arasındaki meseleleri sona erdirerek daha sonra yapılacak anlaşmalara kapı açtığını söylemiştir. Ayrıca konuşmasında Tevfik Rüştü Bey hakkında şunları söylemiştir.[182] "... şimdi Vekil Beyfendinin bu itilâfın hakiki yapıcısı olduğunu söylemekle tevazuuna dokunmuş olacağım. Fakat bu böyledir. İstikbâlde çok daha büyük bir mükafata nail olacaktır. Bu mükafat büyük sanatkarların eserleri sayesinde meşhur olmalıdır. Müzakeratın son bulmuş olmasından üzüntülü olduğumu söylersem hayret edersiniz. Fakat bu kadar sevimli, aydın, samimi ve tatlı bir müzakereci ile artık müzakere edecek bir şey kalmadığından dolayı müteessirim."

Yunan Ortaelçisinin de dediği gibi Tevfik Rüştü Bey Yunanistan ile Türkiye arasındaki meseleyi halletmesinden sonra Balkan Paktının oluşturulmasındaki katkılarıyla hariciye kariyerini daha da yükseltme imkanına sahip olmuştur. Yunan Ortaelçisinden sonra konuşan Muhtelit Mübadele Komisyonu Başkanı tarafsız üye Holstad'ın Tevfik Rüştü Bey'in bu mukavelenâmenin meydana gelmesinde bir çok sene çalıştığını söylemesi de [183] yukarıdaki ifadelerimizden ne kadar haklı olduğumuzu belirtmektedir.

TBMM'de Ankara Mukavelenâmesinin tasdiki hakkındaki kanun layihasının müzakeresi 17 Haziran'da başladı. Mukavelenâmenin tasdikinden önce bir konuşma yapan Tevfik Rüştü Bey, mukavelenâmenin imzalanmasında iki önemli sebebi göz önünde bulundurduklarını bunların birincisinin iki komşu devleti birbirine yaklaştıran genel menfaatleri özel menfaatlerin yanında ve başında tutmak. ikincisi ise, müzakerat neticesinin. uygulanması safhasında imkânlar dahilinde az tedbir ve az zaman gerektirecek mahiyet ve surette pratik

[181] **Ayın Tarihi, 22-23/ 75-78,** (Haziran – Eylül 1930), s. 6335-6336
[182] **Ayın Tarihi, 22-23/75-78,** s. 6338

olmasına dikkat etmek olduğunu söylemiştir. Ayrıca Tevfik Rüştü Bey konuşmasında görüşmelerin neticelenmesinde Mussolini'nin, tarafsız üyelerin önemli etkilerinin de olduğunu söylemiştir.[184] İsmet Paşa'nın konuşmasından sonra Mecliste yapılan oylamada mukavelenâme 15 red, 1 çekimser 189 kabul oyuyla tasdik edilmiştir.[185]

Mukavelenâmenin Yunan Meclisinde kabul edilmesinden sonra Tevfik Rüştü Bey'in başkanlığında tarafsız, Türk ve Yunan delegelerin katıldığı bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda mukavelenâmenin tatbiki için lazım olan teşkilat hazırlıkları ve ilgililerin hukukunu korumak için alınacak tedbirler dostane ve samimi bir şekilde görüşüldükten sonra Tevfik Rüştü Bey mukavelenâmenin mümkün mertebe süratle tatbikini istemiştir.[186]

c- Venizelos'un Ankara'ya Gelişi: Dostluk Andlaşması ve Ticaret Sözleşmesi İle Askeri Protokolün İmzalanması (30 Ekim 1930)

Ankara Mukavelenâmesinin imzalandığı gün (10 Haziran 1930) Venizelos'a bir mektup gönderen İsmet Paşa onu Ankara'ya davet etmiştir. Venizelos İsmet Paşa'nın bu daveti üzerine 27-31 Ekim 1930 tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret etmiştir.[187] Venizelos'un bu ziyareti ile iki ülke arasındaki münasebetlerin gelişmesinde bir dönüm noktası olmuştur.

İsmet Paşa'nın Venizelos'un şerefine verdiği ziyafette bir konuşma yapan Venizelos, iki memleket arasında mevcut iktisadi mahiyetteki ihtilaflara 10 Haziran'da imzalanan mukavelenâmenin son verdiğini ve iki memleket arasındaki ilişkilerin gelişmesinde bu mukavelenâmenin bir başlangıç olduğunu söylemiştir.[188] Konuşmasında Tevfik Rüştü Bey'e de iltifat eden Venizelos şunları söylemiştir:[189] "... gayretli ve azimkâr uzun mesai seneleri zarfında her

---

[183] **Ayın Tarihi, 22-23/75-78**, s. 6339
[184] **Milliyet**, 18 Haziran 1930; **Ayın Tarihi, 22-23/75-78**, s. 6342-6343
[185] **Milliyet**, 18 Haziran 1930
[186] **Milliyet**, 23 Temmuz 1930
[187] **Politika**, 28 Ekim 1930; **Hizmet**, 27 Ekim 1930; **Milliyet**, 27 Ekim 1930
[188] **Ayın Tarihi, 23-24/79-81**, (Ekim – Aralık 1930), s. 6735; **Hizmet**, 29 Ekim 1930
[189] **Ayın Tarihi, 23-24/79-81**, s. 6736

gün önüne çıkan müşkilatı bertaraf ederek anlaşmamızın programını büyük bir ustalıkla çizmiştir."

1928 yılı başlarından itibaren Türkiye ile Yunanistan arasında Deniz Kuvvetlerinin sınırlandırılması, Tarafsızlık ve Ademi Tecavüz Andlaşmasının yapılması için teşebbüslerde bulunulmuş[190] ise de iki ülke arasında devam eden mübadele meselesinden dolayı anlaşma yapılamamıştı. 10 Haziran 1930 tarihinden sonra Türk – Yunan heyetleri arasında cereyan eden görüşmelerin neticesinde oluşturulan taslak metin üzerinde Venizelos'un Ankara'ya gelmesiyle görüşmeler yapılmış ve neticede iki ülke arasında 30 Ekim 1930 tarihinde üç belge imzalanmıştı.[191] Bunlar;

1- Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Andlaşması,

2- Deniz Kuvvetlerinin sınırlandırılması hakkında protokol,

3- İkamet, Ticaret ve Seyri sefain sözleşmesi idi.

Türk topraklarını terk ederken Tevfik Rüştü Bey'e gönderdiği telgrafta Venizelos, Tevfik Rüştü Bey'i vücuda getirilmiş olan muazzam eserin yorulmak bilmez faili ve Türk – Yunan dostluğunun kıymettar amili olarak nitelendirmiştir. [192]

Türk – Yunan Dostluk Andlaşmasının tasdiki münasebetiyle 12 Şubat 1931 tarihinde TBMM'de bir konuşma yapan Tevfik Rüştü Bey, bu andlaşmanın temelinin 1927 yılında yapılan Milano görüşmelerine dayandığını belirtmiş, yapılan andlaşmanın iki ülke için olduğu kadar Balkanlar ve Akdeniz ve hatta

---

[190] Tevfik Rüştü Bey, Mussoloni, Yunan Dışişleri Bakanı Mihalokopulos arasında Nisan 1927 yılında Milano'da görüşme yapılmış ve üç devlet arasında ikişer ikişer Dostluk ve Bitaraflık Antlaşması ve buna bağlı Deniz Kuvvetlerinin sınırlandırılması Antlaşması yapılması kararlaştırılmışsa da Türkiye ile Yunanistan arasındaki sorunlar nedeniyle İtalya ile yapılan 30 Mayıs 1928 Antlaşmasının benzeri bir Antlaşma Yunanistan ile imzalanamamıştı. Mussoloni Doğu Akdeniz'de barışın sağlanması ve iki ülke arasındaki anlaşmazlıkların biran önce halledilebilmesi için Dışişleri Müsteşarı Grandi'yi Ocak 1929'da Atina ve Ankara'ya göndermişti. Fakat iki ülke arasındaki ilişkiler İtalya'nı aracılığına rağmen 1928-1929 yılları arasında gerginleşmiş ve böylece Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalanamamıştı. Bkz. **Hakimiyet-i Milliye,** 7 Nisan 1928; **Milliyet,** 15 Ocak 1929

[191] Bu belgelerin metni için bkz. **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 244-267; **Ayın Tarihi, 25/ 84-85**, (Mart – Nisan 1931), s. 7231-7251

[192] **Milliyet,** 4 Kasım 1930

bütün Avrupa için özel bir ehemmiyetinin olduğuna dair Yunan Dışişleri Bakanının daha önce sarf ettiği sözlerine katılmıştır.[193]

İki ülke arasındaki ilişkileri daha da kuvvetlendirmek ve Yunan Başbakanı ve Dışişleri Bakanının 27-31 Ekim 1930 tarihli Türkiye ziyaretlerini iade etmek için 3-6 Ekim 1931 tarihleri arasında İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü Bey Yunanistan'a resmi bir ziyarette bulunmuşlardır.[194] Bu ziyaret esnasında iki ülke arasında yeni bir anlaşma yapılmamış sadece Venizelos'un Ankara'ya yaptığı ziyarette imzalanmış olan vesikalar teati edilmişti.[195]

ç- Türkiye'nin Milletlerarası Politikada Önemli Bir Adımı: Milletler Cemiyetine Giriş (18 Temmuz 1932)

Milletler Cemiyeti I. Dünya Harbi'nden sonra milletlerarası barışın korunması ve işbirliğinin sağlanması için kurulmuştu. Türkiye'nin İttifâk Devletleri yanında savaşa katılması ve savaştan yenik çıkması Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılmasını önlemişti.[196] İlk defa Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1924'te yaptığı konuşmada Türkiye'nin andlaşmaların yürürlüğe girmesinden sonra Cemiyet'e üye olmayı düşünebileceğini ve örgütün güçlü olanın elinde bir araç olmaması gerektiğini kaydetmişti.[197]

Görüldüğü gibi Türkiye ilk yıllarda Milletler Cemiyeti'ne olumlu bakmıştı. Ancak Musul meselesinde Cemiyetin İngiliz yanlısı politikası Türkiye'yi Milletler Cemiyeti'nden uzaklaştırmıştı. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyeti'ne karşı tutumu da daha sonraki yıllarda Türkiye'nin Cemiyet'e üye olmasını engellemiştir. 1930'lu yılların başından itibaren Türkiye, Milletler Cemiyeti Meclisine daimi üye olmak şartıyla girebileceği yönünde görüşler bildirmiş, bu görüşü de üye devletlerce kabul edilmemişti. Bu nedenle de Tevfik Rüştü Bey, 15 Temmuz 1931'de TBMM'de

---

[193] T. R. Aras, **age.**, s. 111-1112; **Hakimiyet-i Milliye,** 14 Şubat 1931
[194] **Milliyet,** 4 Ekim 1931
[195] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 269
[196] H. Berke Dilan, **Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1939),** İstanbul 1998, s.83
[197] Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge) 1923-1938 II,** Ankara 1992, s.43

yaptığı konuşmada Türkiye'nin Miletler Cemiyeti'ne girmeyeceğini nedeninin ise Milletler Cemiyeti Meclisinde daimi üyelik verilmemesine bağlamıştır.[198]

Türkiye'nin yarı daimi ya da daimi üyelik konusunda ısrarının altında yatan neden ise Sovyetler Birliği'nin gücendirilmek istenilmemesidir. Ancak, Avrupa'da barışı tehdit edici unsurların artması, ekonomik şartların kötüleşmesi, Almanya'da Nazi Partisinin güç kazanması üzerine Türkiye artık Milletler Cemiyeti'ne girmek istemekteydi.

Atatürk ise bunun Türkiye'nin doğrudan başvurusu yerine bu örgüt tarafından davet edilerek gerçekleşmesinden yanaydı. İşte bu noktada Türk-... an dostluğu ilk meyvesini vermiş ve Milletler Cemiyeti'nin 6 Temmuz 1932 tarininde Çin-Japonya uyuşmazlığını görüşmek için yaptığı olağanüstü toplantı sırasında İspanya temsilcisinin Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne davet edilmesi yönündeki teklifini Yunan temsilcisi derhal benimsenimiştir. Bunun üzerine Türkiye 27 ülkenin desteği ile Milletler Cemiyetine davet edilmiştir. Kararın Türkiye'ye bildirilmesi üzerine TBMM 9 Temmuz 1932'de bir toplantı yapmıştır. Toplantıda bir konuşma yapan Tevfik Rüştü Bey, Yunanlı meslekdaşı Michalakopoulos'a Cemiyet toplantısında Türkiye lehine yapmış olduğu konuşma için teşekkür etmiş ve iki ülke halkının barış fikrine olan bağlılığının ve karşılıklı menfaatlerinin karşılıklı ve birbirine denk şekilde anlaşılması gerektiğini Yunanistan'ın bu tutumu ile dünyaya gösterdiğini söylemiştir.[199]

TBMM tarafından teklifin kabul edilmesi üzerine Türkiye, 18 Temmuz 1932'de Milletler Cemiyeti'nin Genel Kurulunun ittifâkla aldığı bir kararla Milletler Cemiyeti'ne girmiştir.[200]

d- Samimi Andlaşma Misâkı ve Dostluk Dönemi (14 Eylül 1933)

Türkiye ile Yunanistan arasındaki dostane bir ilişkinin devamı olarak 9 Mayıs 1933 tarihinde Atina'da bir ticaret itilafnamesi imzalanmıştı. Bu itilafname yalnız iki ülke arasındaki ticaretin hacmini büyütmeğe atfedilmiş

---

[198] **TBMM Zabıt Ceridesi IV/3,** s.133
[199] T. R. Aras, age., s. 169

olmayıp iki ülke arasında siyasi ihtilaflara sebebiyet verebilecek olan bir takım Yunan tebasının Türkiye'de sanat icra etmesini yasaklayan yeni bir kanunun tatbikinden çıkacak müşkülatı da bertaraf etmiştir.[201]

Müşterek siyasetlerini Yakın Doğu'da barışın korunmasında gören iki ülke hükümetleri arasında Haziran ayı içinde devam eden görüşmelere Türk Hükümeti adına Tevfik Rüştü Bey katılmıştı. Atina'da bulunduğu süre içinde Yunan Başbakanı Çaldaris ve diğer bakanlar ile muhtemel bir savaş halinde birlikte hareket edilmesiyle ilgili misakın hazırlık çalışmalarını sürdürmüştü.[202] Misâk'ın imzasının Ankara'da yapılması için Yunanistan Başbakanı Çaldaris, Dışişleri Bakanı Maxsimos ve İktisat Bakanı 11 Eylül'de Ankara'ya gelmiştir.[203]

Atina'da hazırlanan taslak metni üzerinde Ankara'da yapılan görüşmeler neticesinde misâk'ın aynen kabulüne karar verilmiş[204] ve 14 Eylül 1933'te Türkiye ile Yunanistan arasında Samimi Andlaşma Misâkı imzalanmıştı.[205] On yıllık bir süre için imzalanmış olan bu andlaşmanın;

1. Maddesinde her iki devlet sınırlarını korumayı karşılıklı olarak garanti ediyorlardı.

2. Maddede iki ülkenin kendilerini ilgilendiren milletlerarası meselelerde öncelikle birbirleriyle istişarede bulunması esas alınıyordu.

3. Maddede ise, milletlerarası konferanslarda birbirlerinin çıkarlarını koruyacakları ve özel çıkarı bulunanın temsilini diğer tarafın sağlamaya çalışacağı öngörülmekte idi.

Andlaşmanın imzasından sonra her iki Dışişleri Bakanı ortak bir beyanatta bulunarak, aralarındaki bu dostluğun ve bu işbirliği arzusunun bütün Balkan devletlerini bir arada çalışmaya doğru götürecek yol üzerinde bir

---

[200] M. Gönlübol, C. Sar. **age.**, s.94 vd.
[201] **Cumhuriyet**, 1 Haziran 1933
[202] **Cumhuriyet**, 18 Haziran 1933
[203] **Milliyet**, 11 Eylül 1933
[204] **Cumhuriyet**, 14 Eylül 1933
[205] Bu Antlaşmanın metni için bkz. **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, Ankara 1992, s. 540-541; **Cumhuriyet**, 15 Eylül 1933; R. Parla, age., s. 216

merhale teşkil ettiğini ve Yakın Doğu memleketleri arasında sıkı bağlılık meydana getirilmesinin siyasi olduğu kadar iktisadi sebeplerden dolayı da önemli olduğunu vurgulamışlardı.[206] Bu andlaşma, belki de Balkan Paktı'nın hazırlanması ve gerçekleştirilmesindeki ilk önemli adım idi. Zaten, Avrupa ve Dünyadaki gelişmeler de böyle bir paktın ortaya çıkmasını zorunlu kılıyordu. Nitekim, Almanya'da Nazi Partisinin iktidara gelmesi, İtalya ve Bulgaristan'ın Akdeniz ve Balkanlarda kaygı verici bir politika izlemeye başlaması karşısında Türkiye harekete geçerek 14 Eylül 1933 tarihinden sonra Romanya ve Yugoslavya ile birer Dostluk ve Saldırmazlık Andlaşması imzalandı. Tevfik Rüştü Bey'in bu görüşmeleri daha sonra dört devlet arasında 9 Şubat 1934 tarihinde Atina'da Balkan Paktı'nın imzalanmasına neden olmuştur.

Balkan Paktının Yunan Muhalefet Partileri tarafından eleştirilmesi ve İtalya için çekince bırakılması karşısında Yunan Generali Kondilis 4-10 Mayıs 1934 tarihleri arasında Türkiye'yi ziyaret etmiştir.5 Mayıs akşamı Kondilis'in şerefine verdiği ziyafette bir konuşma yapan Tevfik Rüştü Bey, her iki ülkenin siyasetlerinin temelinin barışın korunması olduğunu, Doğu Akdeniz'de olduğu gibi Balkanlarda da kendi aralarında oluşturdukları işbirliği ile barış fikrinin en büyük amilleri olduğunu Balkan Paktının geçmiş ihtilafları tamamıyla ortadan kaldırıp dostluk devrini açtığı günden beri iki ülkenin amacının bir olduğunu söylemiştir.

Tevfik Rüştü Bey'e karşılık veren General Kondilis, Türk-Yunan dostluğunun çok sağlam temellere dayandığını bunun da Balkan Paktını meydana getirdiğini söylemiştir.[207]

Bu iki konuşmadan da anlaşılacağı gibi Türk – Yunan dostluğu parlak devrine girmiştir. Bu dönemde 17 Eylül 1934'te Türkiye'nin Milletler Cemiyeti Meclisi üyeliğine seçilmesinde Yunanistan önemli bir rol oynamıştır. Tevfik Rüştü Bey 30 Eylül tarihinde Anadolu Ajansına verdiği beyanatta Yunanistan'ın

---

[206] **Akın**, 15 Eylül 1933
[207] **Ayın Tarihi, S. 6**, (Mayıs 1934), s. 150-151

bu katkısından bahsetmektedir:[208] "... Yunanistan'ın delegesi ve Dışişleri Bakanı olan Maxsimos bizim muvaffakiyetimiz için adeta Yunanistan'ın seçilmesi bahsolunmuş gibi candan çalıştı. Sıkı dostluk rabıtalarıyla birbirine bağlı olan bu iki komşu milletin milletlerarası siyaset sahasında gösterdikleri bu samimi birlik ve beraberlik bütün aleme en güzel örnek oluyor. Türkiye'nin mecliste bulunması Yunanistan'ın bizzat kendisinin orada oy sahibi demek olduğunu söyleyen Maxsimos hakikati ifade etmiştir. İki devlet arasında dışişleri politikasının temelinde hiç fark gözetmiyoruz." Öte taraftan, Yunan gazetelerinden Atmeika Türkiye'nin Milletler Cemiyeti Meclisine girmesinin bizzat Yunanistan'ın girmesi gibi olumlu karşılamakta diğer Yunan gazeteleri de bu görüşe katılmaktadır.[209]

30 Ekim – 2 Kasım 1934 tarihleri arasında Balkan Paktı Konseyinin Ankara toplantısı esnasında ikili görüşmelerde bulunan Türkiye ile Yunanistan arasında devam eden samimi uzlaşmanın bir delili olarak 10 Kasımda Ticaret Andlaşması imzalanmıştır.[210]

Türkiye Lozan'da Boğazlar üzerindeki egemenliğini kısıtlayan 24 Temmuz 1923 tarihli Boğazlar Sözleşmesini[211] istemeyerek de olsa kabul etmişti. Çünkü, kollektif güvenlik alanında Milletler Cemiyetinin etkili bir rol oynayacağı ve aynı zamanda da silahsızlanmanın gerçekleşeceği ümidini taşıyordu. Fakat her iki konudaki ümitte gerçekleşmedi. Bunun üzerine Türkiye Boğazlar Meselesini Mart 1933'te Silahsızlanma Konferansında gündeme getirdi ve Boğazlar ile hükümlerin kaldırılmasını istedi.[212] Boğazlar meselesinin

---

[208] **Ayın Tarihi, S. 10**, (Eylül 1934), s. 108-109; **Hakimiyet-i Milliye**, 1 Ekim 1934

[209] **Ayın Tarihi, S. 10**, s. 226-227

[210] **Ayın Tarihi, S. 12**, (Kasım 1934), s. 102-103

[211] Boğazlar Sözleşmesine göre; Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nın her iki kıyıları ile, Marmara Denizi'ndeki adalar askersiz hale getirilmiş ve bu bölgelerde tahkimat yapmak ve asker bulundurmak yasaklanmıştı. Buna karşılık bu bölgelerin herhangi bir saldırıya karşı güvenliği de, sözleşmeyi imza eden devletlerle Milletler Cemiyetinin garantisi altına konmuştu. Ayrıca, Türk temsilcinin başkanlığında sözleşmede imzası bulunan devletlerden oluşan "Boğazlar Komisyonu" kuruldu ve statünün yürütülmesi yetkisi bu komisyona devredildi. Bkz. Mahmut R. Belik, **Türk Boğazları'nın Hukukî Statüsü**, İstanbul 1962, s. 19; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980) I**, Ankara 1994, s. 343

[212] Boğazlarla ilgili bölümde konu ayrıntılarıyla açıklandığı için burada fazla teferruat vermeye gerek duymadık.

ortaya atıldığı tarihden itibaren Yunanistan, Türkiye'yi bu konuda desteklemişti. 1933 Temmuzunda Romada yapılan Yunan-Türk ikili görüşmelerinde, Türkiye tarafından ortaya konulan Boğazlar'ın tekrar askerîleştirilmesi meselesine İtalya yeni bir öneri getirmişti. Bu öneriye göre, Boğazlar Meselesinin yalnız ilgili Karadeniz devletleri ve Yunanistan tarafından görüşülmesi idi.[213] Diğer taraftan Atina'da yayınlanan Elefteron Vima Gazetesinde Türk – Yunan dostluğu hakkında bir yazı yazan Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Şubesi Eski Müdürü M. Georges Melas, Boğazlar hakkında Tevfik Rüştü Bey tarafından ileri sürülen tezi savunarak şunları yazmıştır;[214] "Doğudaki koşumuzla olan münasebetlerimizin en bariz vasfını teşkil eden ve münasebetlere asıl hususiyetini veren doğruluk ve açık sözlülüğe uygun bir surette hareket eden biz Yunanlılar, Silahları Azaltma Konferansının, dostumuz Türkiye Cumhuriyeti'nin biraz muvazenesiz bir halde bulunan müdafaa vasıtalarının eski haline gelmesini temin edecek bir karar vermesini görmekten başka bir temennide bulunamayız.

Boğazlar hakkındaki Mukavelede Türkiye'ye komşu hükümetlerin değil, fakat büyük devletlerin imzaları bulunmaktadır. Doğu Avrupa'nın nihayetinde hakiki bir sulh amili olan karada, denizde münakalatın serbestisi bu hususun çok dikkatli uyanık bir muhafızı olarak anılan Türkiye'nin haklı dileklerini alâkadarların yerine getirdiklerini görmek istiyoruz."

Yunan Proia Gazetesi Tevfik Rüştü Bey'in Milletler Cemiyeti kurulunda Boğazlar meselesi hakkındaki beyanatı üzerine yayınladığı yazıda "Yunanistan'ın Türkiye ile çok sıkı bağlarının olduğunu, Türk – Elen Paktının imzasından ve bu paktın sonradan yenileştirilip genişletilmesinden sonra Boğazlar meselesi bizim için eski önemini kaybetmiştir" şeklinde yazmıştır. [215]

Yunanistan, 10 Nisan 1936 tarihli, Boğazların statüsünün değiştirilmesine yönelik Türkiye'nin ilgili devletlere gönderdiği notayı ilk

---

[213] Ludmila Jivkova, **Türk – İngiliz İlişkileri (1933-1939)**, İstanbul 1975, s. 73
[214] **Cumhuriyet**, 27 Ağustos 1933
[215] **Ayın Tarihi, S. 18.** (Mayıs 1935), s. 236-237

olarak kendisine ait olan Ege adalarını da yeniden askerleştirmek için örnek olarak görmek istemiştir.[216] Fakat, sonra Montrö'ye gitmekte olan Yunan Heyeti Başkanı Mavrudis Selânik'ten geçerken gazetelere verdiği beyanatta Limnos ve Semadirek adalarının yeniden tahkimi işini Montrö'de müzakere konusu etmeyeceklerini[217] açıklaması Yunanistan'ın bu görüşünü şimdilik gündeme getirmeyeceğini göstermektedir.

Konferans devam ederken Yunan Messager d' Athenes Gezetesi Yunanlı Delege Politis'in konferansın ikinci başkanı seçilmesinde Türk – Yunan dostluğunun önemli bir etken olduğunu yazmıştır.[218]

Ayrıca Sözleşmenin imzasından dolayı Elefteron Vima Gazetesi, Yunan halkının duyduğu sevinçten bahsederek yazısına şöyle devam etmiştir. "... Türkiye'nin emniyeti, bizim kendi topraklarımızın emniyeti demektir ve memleketimizin vicdanında öyle derin ve değişmez bir surette yer etmiş olan bu iman sebebiyle Yunan Hükümeti ilk dakikadan itibaren Türk tezini tutmuştur."

Konferansın İkinci Başkanı Politis, Türk – Yunan dostluğunu bütün dünyaya haykırırcasına 18 Temmuz'da Türkiye'nin başarısının, Yunanistan için de bir başarı olduğunu ifade etmiş ve Türkiye'nin, konferanstan bütün dünya huzurunda, enternasyonal meşruiyet alemdarı, milletlerarasında medeniyet şampiyonu ve barışın teşkilatlandırılması müdafiî olarak manen bir kat daha yükselmiş olarak çıktığını söylemiştir.[219]

Politis'in bu konuşmasına ve konferans süresince Yunan delegelerinin Türkiye lehine yapmış olduğu faaliyetler dolayısıyla Tevfik Rüştü Bey, sözleşmenin imzasından sonra yaptığı konuşmada teşekkür etmiştir.[220]

Boğazlar sözleşmesinden sonra da bu iki dost devlet Avrupa'da yeni bir savaşın çıkmasının an meselesi olduğu bir anda Akdeniz'de İtalya'ya

---

[216] Dışişleri Bakanlığı. **Türk Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar 1935-1939**, Ankara 1973, s. 28
[217] **Ayın Tarihi, S. 31**, (Haziran 1936), s. 40
[218] **Ulus**, 2 Temmuz 1936
[219] **Ayın Tarihi, S. 31**, s. 40
[220] **Cumhuriyet**, 22 Temmuz 1936

Balkanlar'da ise Bulgaristan'a karşı Balkan Paktı içinde güçlü bir birlik oluşturmuş iseler de Balkan Paktı haricinde de ilişkilerine hız vermişlerdi.

Tevfik Rüştü Bey daha önceki yıllarda söylediği "Ankara'dan Avrupa'ya giden yol Atina'dan geçer" sözünü uygularcasına Cenevre'ye giderken 12 Eylül 1936'da Atina'yı da ziyaret etmiştir.[221] Yunan Le Messager d' Athenes Gazetesi Aras'ın bu ziyaretini Türk – Yunan dostluğunun bir tezahürü şeklinde yazmıştır.[222]

N. A. Küçüka Ulus'ta "Türk – Elen Dostluğu" başlıklı yazmış olduğu makalede Ege denizinde menfaatleri birbirine karışmış olan iki milletin her hususta sıkı bir işbirliği yapmalarının makul ve mantıklı olduğunu belirtmiş ve yazısına şöyle devam etmiştir. "... dünyanın en kritik bir buhran devresi yaşadığı bir sırada iki millet arasındaki dostluk bağlarının perçinleştirilmesi her şeyden önce Balkanlar'daki barış halinin en esaslı sulh desteğidir."[223]

Aras, Paris dönüşünde 28-30 Aralık tarihleri arasında Atina'yı ziyaret etmiş ve Yunan Hükümeti ile Atina'dan toplanacak olan Balkan Paktı Konseyi'nin hazırlıkları ve günlük meseleler hakkında fikir alış-verişinde bulunmuştu.[224]

Günden güne artarak devam eden bu iki ülke dostluğunun bir tezahürü olarak Politis, Mısır'ın kabulü için fevkalâde toplantıya çağırılan Milletler Cemiyeti Asamlesinde kendisine teklif edilen başkanlıktan Tevfik Rüştü Bey lehine vazgeçmiştir.[225]

Tevfik Rüştü Bey Cenevre'ye giderken yine 4 Eylül 1937'de Atina'ya uğramıştı. Bu ziyaret hakkında Yunan Proia Gazetesi, son milletlerarası durumun vahametinden dolayı Aras'ın bu ziyaretinin fevkalâde bir ehemmiyet arz ettiğini yazmıştır.[226] Asım Us, Kurun Gazetesinde "Türk – Yunan Dostluğu"

---

[221] **Ulus**, 13 Eylül 1936; **Ayın Tarihi, S. 34**, (Eylül 1936), s. 15
[222] **Ulus**, 23 Eylül 1936
[223] **Ulus**, 15 Eylül 1936
[224] **Ulus**, 1 Ocak 1937; **Ayın Tarihi, S. 37**, (Aralık 1936), s. 87-88
[225] Tevfik Rüştü Aras 26 Mayıs'ta yapılan seçim sonucunda 49 oydan 46'sını alarak fevkalâde Asamble toplantısına başkan olarak seçilmiştir. Bkz. **Ayın Tarihi, S. 42**, (Mayıs 1937), s. 249
[226] **Ulus**, 5 Eylül 1937; **Ayın Tarihi, S. 46**, (Eylül 1937), s. 138

başlıklı makalesinde Tevfik Rüştü Bey'in Atina'ya uğramasını değerlendirirken belirttiği gibi Metaksas ve Aras arasındaki görüş birliği samimi dostluk hislerinin kuvvetlenmesinde önemli bir etkendir. [227]

Yunan Başbakanı Metaksas değişen dünya şartları hakkında ve 26 Şubat'ta Ankara'da yapılacak olan Balkan Paktı Konseyinin toplantısından önce Türk yetkilileri ile görüşmek üzere 18 Ekim'de Ankara'ya geldi.[228] Aynı gün Atatürk tarafından da kabul olundu.[229]Kabul esnasında Türkçe konuşan Atatürk'ün beyanatı Tevfik Rüştü Bey tarafından Fransızca'ya tercüme edildi.[230]

Yunan Kathimerini Gazetesi, Türk – Yunan samimiyetini karşılıklı menfaatlerin iyi anlaşılmasından doğan candan havanın mahsulü olarak görmektedir.[231] Akropolis Gazetesi'de çıkacak yeni bir savaşın Balkanlarda her türlü felâketi uzaklaştırmak azmiyle bileşmiş iki milletin ordusunu bulacağını yazmaktadır.[232]

e- Türk-Yunan Dostluğunun Tazelenmesi: 27 Nisan 1938 Tarihli Dostluk Andlaşması

Yaklaşan İkinci Dünya Savaşını gören Türkiye ve Yunanistan iki ülke arasındaki dayanışmayı kuvvetlendirmek ve bir saldırı halinde birbirlerine karşı tarafsızlıklarını koruyacaklarını, anlayış ve dayanışma içinde kalacaklarını ve birbirlerine siyasi destek sağlayacaklarını teyid etmek ihtiyacı duymuşlardı. Bunun üzerine 1930 ve 1933 Türkiye – Yunanistan Dostluk Andlaşmasına ek olarak bir anlaşma yapmayı 26 Şubat 1938 tarihinde Ankara'da toplanan Balkan Paktı Konseyinin 6. toplantısı sırasında Tevfik Rüştü Bey ve Metaksas kararlaştırmışlar ve bu ek anlaşmayı 28 Şubat'ta parafe etmişlerdi.[233] Böylece Yunanistan, 1937 Bulgaristan-Yugoslavya ve İtalya- Yugoslavya

---

[227] **Kurun**, 7 Eylül 1937
[228] **Ulus**, 20 Ekim 1937
[229] **Cumhuriyet**, 20 Ekim 1937
[230] Atatürk Meteksas bu görüşmede Balkan Paktı ve Türk – Yunan Samimi Anlaşma Misâkı konularında konuşmuşlardır. Bu konuşma için bkz. **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 361-373
[231] **Ulus**, 21 Ekim 1937
[232] **Ulus**, 22 Ekim 1937
[233] **Ayın Tarihi, S. 51**, (Şubat 1938), s. 58

Andlaşmalarının verdiği kaygıdan Türkiye ile yapmış olduğu bu ek anlaşma ile bir nebze rahatlamış ve Türkiye'den bir güvence elde etmişti.

Türk – Yunan dostluğunu daha da kuvvetlendiren bu ek anlaşmayı imzalamak için Başbakan Celal Bayar ve Tevfik Rüştü Bey 27 Nisan-1 Mayıs 1938 tarihleri arasında Yunanistan'ı ziyaret ettiler.[234] 27 Nisan tarihinde imzalanan bu ek anlaşmaya göre, taraflardan biri başka bir veya birkaç devlet tarafından sebepsiz bir taarruza uğradığı takdirde diğer taraf, saldıran devlet veya devletlerin askerlerini silahlarını, savaş mühimmatlarını kendi topraklarında geçirmeyeceği gibi, erzak, hayvanat vs. şeyler de tedarik etmeyecek ricat halindeki orduların da geçişine izin vermeyerek tarafsızlığını muhafaza edecektir. Başka bir maddesinde ise, taraflar başka devlet veya devletlerin hasmane bir hareketine uğrarsa diğer taraf vaziyete çare bulmak için bütün gayretlerini sarf eyleyecekti. Bütün bu gayretlere rağmen savaş bir emri vaki olacak olursa, taraflar kendi menfaatlerine uygun hareket etmek için vaziyeti tekrar inceleyeceklerdi. Ayrıca bu ek anlaşmada taraflar kendi toprakları üzerinde, diğer devletin huzurunu ve emniyetini bozmak veya hükümetini değiştirmek maksadını güden teşekküllerin oluşmasına izin vermeyecek ayrıca bu yönde faaliyet gösterenleri ülkesinde ikâmet ettirmeyecekti.[235]

Andlaşmanın imzasından sonra Metaksas, Celal Bayar ve Tevfik Rüştü Bey şerefine bir ziyafet vermiştir. Ziyafette Metaksas, Tevfik Rüştü Bey için "ismi antantımız tarihinin her sayfasında yazılı" demiştir.[236] 1923 yılının Ekim ayından itibaren Türk – Yunan ilişkileri ile bizzat ilgilenen Tevfik Rüştü Bey, 27 Nisan 1938 yılında imzaladığı bu ek anlaşmayla Türk – Yunan dostluğunu en yüksek noktaya çıkarmıştır.

---

[234] **Ulus**, 28 Nisan 1938; **Cumhuriyet**, 2 Mayıs 1938

[235] Bu anlaşmanın tam metni için bkz. İsmail Soysal, **age.I**, s. 58-590; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 615-619

[236] **Tan**, 28 Nisan 1938; **Ayın Tarihi, S. 53**, (Nisan 1938), s. 107

Ahmet Emin Yalman Tan Gazetesinde "Kök Salan Bir Fidan" başlığı makalesinde Türk – Yunan dostluğunun iki milletin müşterek menfaatlerine uyduğu gibi dünya hesabına da faydalı bir iş olduğunu yazmıştır.[237]

Türk-Yunan Ek Anlaşmasının tasdiki münasebetiyle 1 Haziran'da toplanan TBMM'de bir konuşma yapan Tevfik Rüştü Bey "... Türk – Yunan Ek Andlaşmasının daha önce yapılmış olan ve halen yürürlükte bulunan Andlaşmaların bir eki ve iki komşu ve kardeş memlekette durmadan şuurlu ve istekle inkişaf eden beraberlik ve birlik temayüllerinin tabii bir sonucudur." dedikten sonra ayrıca bu anlaşmanın "... Balkan müttefikleri arasında yaşayan çözülmez bağlılığın tabii inkişafının bir misalidir" demiştir.[238]

Türk – Yunan Ek Andlaşması Mecliste bulunan 280 milletvekilinden de kabul oyu alarak tasdik edilmiştir. Diğer taraftan andlaşmanın tasdiki münasebetiyle 4 Haziran'da Metaksas ile Aras arasında telgraf teati olunmuştur. Metaksas telgrafında andlaşmanın imzaladığı gün söylediği gibi, Türk – Yunan dostluğunun kurulmasına ve iki memleket arasında işbirliği havasının yaratılmasına hizmet eden andlaşmaların hazırlanmasında büyük katkısı olduğu için teşekkür etmiş ve andlaşmanın Yunanistan Kralı tarafından imzalandığını bildirmiştir.[239]

Tevfik Rüştü Bey'in uzun yıllar büyük emekler sarfederek oluşturduğu Türk – Yunan dostluğu, O'nun Dışişleri Bakanlığı'ndan ayrılmasından sonra da devam edecektir.

---

[237] **Tan**, 29 Nisan 1937
[238] **Ulus**, 2 Haziran 1938
[239] **Ulus**, 5 Haziran 1938

T.C.

II. BÖLÜM
MUSUL MESELESİ ve TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1- MUSUL'UN COĞRAFYASI ve İNGİLTERE'NİN MUSUL'A OLAN İLGİSİ

Millî Mücadele dönemi ve Lozan Barış Andlaşmasından sonra Türkiye – İngiltere ilişkilerinin belirlenmesinde daima ön planda olan Musul Meselesi'nin nedenlerini daha iyi anlayabilmek için Musul coğrafyasını, iktisadî özelliklerini iyi bilmek gerekmektedir.

Bilindiği gibi Musul, antik dönem coğrafyacılarının Mezopotamya[1] diye adlandırdıkları geniş ve büyük coğrafyanın bir bölümünde yer alan Irak coğrafyasında bulunmaktadır. Osmanlı'nın XX. yüzyıl'ın ilk yıllarında Irak topraklarında oluşturduğu 3 vilayetten biri olan Musul Vilayeti Musul, Süleymaniye ve Kerkük sancaklarından müteşekkil idi.[2] Musul Vilayeti, doğuda İran, kuzeyde Diyarbekir, güneyde Bağdat, batıda Şam, kuzeybatı da Halep vilayetleri ve Zor Sancağı ile çevrilmişti. Oldukça ılıman bir iklime sahip olan bölge çok çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirilmesi ve hayvancılık için gayet uygun özellikler göstermekteydi. [3] Ayrıca 1871 gibi erken bir tarihte bölgenin zengin petrol yataklarına sahip olduğunun bilinmesi, bölgenin ilgi odağı olmasına neden olmuştur.[4]

İngiltere, Hindistan'a kadar uzanan bir sömürge imparatorluğu kurduktan sonra Akdeniz ile ilgilenmeye başlamış ve Rusya ile Fransa'ya karşı 1791 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma siyasetini benimsemişti. Fakat Osmanlı Devleti'nin 1877-78 tarihleri arasında Rusya ile yaptığı savaşı kaybetmesi İngiltere'nin bu siyasetinden vazgeçmesine neden olmuştur. Çünkü İngiltere bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya mahkum olduğunu anlamıştır. Bu nedenle de Osmanlı Devleti'ni

---

[1] Mezopotamya'nın İslâm coğrafyacıları tarafından verilen ismi el-cezire'dir.
[2] Besim Darkot, "*Irak*", **İslam Ansiklopedisi V/II**, İstanbul 1993, s. 670
[3] Bölgede yetiştirelen ürünler için bkz. Kadir Mısıroğlu, **Lozan Zafer mi Hezimet mi? II**, İstanbul 1975, s. 112-116
[4] M. Kemal Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)**, İstanbul 1987, s. 12

Rusya'nın yıkıp, yıkıntıları üzerine yerleşmesi yerine yıkıntılar üzerine kendisinin yerleşmesine yönelik bir siyaset takip etmiştir.[5] İngiltere öncelikle Hindistan yolu üzerindeki stratejik noktalara yerleşmek için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başlamıştır. Bu baskılar sonuç vermiş 1878'de Kıbrıs'a[6] 1882'de de Mısır'a[7] yerleşmişti.

Akdeniz ve Kızıldeniz'de insiyatifi ele geçiren İngiltere daha sonra kendisi için stratejik açıdan önemli olduğu kadar zengin petrol yataklarına da sahip bulunan Irak coğrafyası ile ilgilenmeye başladı.[8] Bu durum da bölgede İngiltere ve Almanya'yı karşı karşıya getirmişti.[9]

2- I. DÜNYA HARBİ'NDE MUSUL

İngiltere, daha Osmanlı Devleti ile harbe tutuşmadan Hindistan'dan getirdiği birlikler ile Basra Körfezi'nde Şattü'l-Arab'ın en güneyinde yer alan Fao'yu işgal etti. Böylece Irak coğrafyasına yerleşme düşüncesini uygulamaya koydu. Osmanlı Devleti'nin harbe katılmasından kısa bir süre sonrada İngiliz birlikleri hızla kuzeye doğru ilerleyerek 22 Kasım 1914 tarihinde Basra'yı, 9 Aralıkta Kurna ve Mezra'yı işgal etmişlerdir. Bölgede bulunan Türk kuvvetleri İngiliz ilerlemesine bir set çekmek istemişse de başarılı olamamıştır. Böylece Mayıs 1915 te Ammara

---

[5] F. Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi I,** Ankara 1994, s. 44-45

[6] Geniş bilgi için bkz. Vergi Bedevi, **Kıbrıs Tarihi,** Lefkoşa 1965, s. 160-167, Nesim Zia, **Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi ve Ada'da Kurulan İngiliz İdaresi,** Ankara 1975, s. 29-39; Rıfat Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı İngiliz Andlaşması (Adanın İngiltere'ye Devri),** İstanbul 1978, s. 35-37; Ercümend Kuran, *"Kıbrıs İdaresinin İngilitere'ye Terki"*, **Kıbrıs ve Türkler,** Ankara 1964, s. 59-64

[7] Mısır'ın işgali için bkz. E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VIII,** Ankara 1995, s. 96-98; Ergün Aybars, *"Orta Doğu Emperyalizm Petrol ve Türkiye"*, **Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I,** (23-25 Ekim 1995 İstanbul) Ankara 1996, s. 518

[8] Ergün Aybars, **agm.,** s. 524

[9] Almanya, Osmanlı Devleti'nde 23 Aralık 1899 tarihinde Bağdat Demiryolu yapımının imtiyazını almış ve imtiyaz sözleşmesi de 5 Mart 1903 tarihinde imzalanmıştı. Bu sözleşme ile Almanya'nın Bağdat Demiryolu Şirketi döşediği hatların her iki yanında yirmişer kilometrelik bir bölgede maden arama çıkarma yapabilecekti. Bkz. Murat Yüksel, **Osmanlı – Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları,** İstanbul 1988, s. 141; E. Ziya Karal, **age. VIII,** s. 193 vd.

İngilizler'in eline düştü.[10] İngiliz kuvvetleri de Kutu'l-amara üzerine yürüdüler ve şiddetli muharebelerden sonra 29 Eylül 1915'te Kutu'l-amara'yı işgal ettiler.

Kutu'l-amara'nın düşümesi Irak Cephesi'nde Osmanlı aleyhine bir durum yaratmış dolayısıyla Bağdat'ın İngilizler tarafından ele geçirilmesi an meselesi haline gelmiştir. Fakat Osmanlı kuvvetlerinin Kutu'l-amara ile Bağdat arasındaki Selman-ı Pak'da 22-23 Kasım 1915 tarihleri arasında elde ettiği başarı üzerine kuvvetleriyle Kutu'l-amara'ya sığınan General Towshend burada Türk kuvvetleri tarafından muhasara edildi.[11] VI. Ordu komutanı Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa tarafından 28 Nisan 1916'de General Towshend kuvvetleri ile birlikte esir edildi.[12] Bu olay İngiltere'nin bölgedeki nüfusuna ağır bir darbe indirmiştir.[13]

Irak Cephesinde ve diğer cephelerde Osmanlı Devleti ile müttefikler arasında, savaş devam ederken müttfikler, Savaş sonrasında hayata geçirmeyi düşündükleri paylaşım tasarılarını hazırlamışlardı. Mart 1915'teki İstanbul Gizli Anlaşması ile Rusya'nın Osmanlı Asyası'nda elde edeceği yerler belirlenmiş[14] ve hemen akabinde İngiltere ve Fransa Orta Doğu'daki toprakların paylaşımı için bir araya gelmişlerdir. Tarihte Sykes[15]-Picot[16] diye anılan gizli anlaşma ile İngiliz, Fransız payı ve nüfuz bölgeleri belirlenmiştir.[17] Bu anlaşmada Mezopotamya İngiltere'ye bırakılırken Musul Fransa'ya bırakılmıştı. İngiltere'nin zengin petrol yataklarına sahip olan Musul'u Fransa'ya bırakmasının en mantıklı açıklaması İngiltere'nin bu dönemde Rusya ile hem

---

[10] Salim Cöhçe, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi I,** Elazığ 1992, s. 129; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi IX,** Ankara 1996, s.486; E. Aybars, **agm.,** s. 524

[11] Kutu'l-amara'nın muhasarası ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi III/3,** Ankara 1993, s. 103-105: Genelkurmay Başkanlığı, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S. 90,** (Eylül 1990), s. 126 (Belge 2254)

[12] E. Ziya Karal, **age. IX,** s. 487; Mim Kemal Öke, **Kerkük-Musul Dosyası,** İstanbul 1991, s. 12

[13] E. E. Adamof, **Rus Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgeleriyle Anadolu'nun Taksimi Planı,** (Çev. H. Rahmi) İstanbul 1972, s. 126

[14] İstanbul Gizli Anlaşması için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması,** Ankara 1986, s. 17

[15] Sykes, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Mark Sykes'den gelmektedir.

[16] Picot, Fransız Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Georges Picot'dan gelmektedir.

[17] Antlaşmada Fransa'ya Suriye kıyıları ve hinterlandı ile birlikte Kilikya, Kayseri, dışarda kalmak şartıyla Sivas, Elazığ (Harput) Maraş, Antep ve Mardin'e sahip çıkıyor. Halep – Şam – Musul üçgeni ise Fransız nüfuz bölgesi içine giriyordu. Bkz. Y.T. Kurat, **age.,** s. 19

hudud olmamak düşüncesinde kaynaklanmaktadır.[18] Bu konuda Mesut Aydın, "İngiltere yapılan gizli anlaşmalar döneminde Rusya ile arasında bir tampon bölge meydana getirmiş ve burayı Fransa'ya vermek mecburiyetinde kalmış" demektedir. [19]

İngiltere hem savaş cephesinde hem de gizli andlaşmalarla Osmanlı Devleti'ne saldırırken Orta Doğu'daki hedeflerine ulaşmak için bölgede bulunan Arapları Osmanlı'ya karşı ayaklandırma yolları aramıştı. İngiltere, 1912 yılından beri kendisiyle temasta olan Mekke Emiri Şerif Hüseyin ile Ağustos 1914'te yeniden temaslara geçmiş[20] ise de Çanakkale'de açmış olduğu cepheden başarı ile ayrılacağını hesapladığından dolayı Şerif Hüseyin'in ittifak önerilerini dikkate almamıştı. Fakat Çanakkale'de beklenmedik bir hezimet ile karşılaşan İngiltere Mac-Mahon – Şerif Hüseyin görüşmelerine ve bu arada bağımsız Arap Krallığı fikrine sıcak bakmaya başlamıştı. Söz konusu olan görüşmelerin Şerif Hüseyin'in Temmuz 1915'te Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiserine bir mektup[21] göndermesiyle başladığı ve Kahire'den de kendisine 30 Ağustos 1915'te cevap geldiği bilinen bilgiler arasındadır. Hüseyin ile Mac-Mahon arasında yaklaşık bir yıl süren Bağımsız Arap Krallığı ile ilgili pazarlıkta[22] kesin bir sonuca ulaşılmadan Hüseyin 5 Haziran 1916 tarihinde Hicaz'da Arap İsyanını başlattı.[23]

Bütün bu siyasi gelişmeler olurken Irak Cephesi'nde de hareketli günler yaşanmaya başlamıştı. İngilizler 14 Aralık 1916 tarihinden itibaren harekete geçerek 11 Mart 1917 tarihinde Bağdat'ı ele geçirdiler. Mart 1918'e kadar Bağdat'ın 100 km kuzeybatısına varmış olan İngiliz birlikleri 7 Mayıs 1918'de Kerkük'ü işgal ettiler.[24] Buna rağmen Irak'taki İngiliz kuvvetleri sonbahara kadar hareketsiz kalmıştır. Ancak Filistin Cephesinde İngilizler'in lehine

---

[18] Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyasası,** Ankara 1973, s. 35
[19] Mesut Aydın, **Türkiye ve Irak Hududu Mes'elesi,** Ankara 2001, s. 9
[20] Y. H. Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi II/3,** Ankara 1991, s. 169
[21] Şerif Hüseyin'in Kahire'ye gönderdiği mektubun içeriği için bkz. Y. H. Bayur, **age. III/3,** s. 241; Hülya Toker, *"I. Dünya Savaşı'nda Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in İsyanı"*, **Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I,** (23-25 Ekim 1995 İstanbul), Ankara 1996, s. 197
[22] Mac Mahon ile Hüseyin arasındaki geçen görüşmeler için bkz. Y. H. Bayur, **age. III/3,** s. 342-344
[23] F. Armaoğlu, **age. I,** s. 125; H. Toker, **agm.,** s. 200; Y. T. Kurat, **age.,** s. 26; Y. H. Bayur, **age. III/3,** s. 265
[24] Selahattin Tansel, **Mondrostan Mudanya'ya Kadar I,** İstanbul 1991, s. 8

gelişmelerin ortaya çıkması üzerine harekete geçtiler ve 28 Ekim 1918'den itibaren yedi koldan Musul üzerine yürüdüler. Bu arada Osmanlı Hükümeti, hem Irak ve Filistin Cephesindeki durumun kötüye gitmesi hem de Bulgaristan'ın İtilâf Devletleri ile 29 Eylül 1918'de mütüreke imzalayarak savaştan çekilmesi üzerine İtilaf Devletleri nezdinde bazı girişimlerde bulundu.[25] Kutu'l-amara'da esir düşen General Townshend, Hüseyin Rauf Bey'e bir mektup göndererek İngiltere ile yapılacak görüşmelerinde yardımcı olacağını bildirdi. Ayrıca General 17 Ekim 1918'de Sadrazam ile de görüştü. Osmanlı Hükümeti bundan başka Şam'daki Fransız Konsolosu Marcel Savoie'yi de Mareşal Francet d'Esperey'e gönderdi. Ayrıca Hahambaşı Naum Efendi'yi de Amerika'ya gönderdi.[26]

3- MONDROS MÜTAREKESİ ve MUSUL'UN İŞGALİ

30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti adına Bahriye Nazırı Rauf Bey ile müttefikler adına Amiral Colthorpe arasında Mondros Mütarekesi imza edildi. Mütareke'nin 25. maddesi mucibince cephelerdeki hareket 31 Ekim saat 12'den itibaren durduruluyordu. Fakat işgal güçleri istikbâl için gerekli gördükleri yerleri mütareke ahkâmındaki muğlak ifadelerden istifade ile elde etmeye başladılar.[27]

Mondros Mütarekesi imza edildiği gün Irak bölgesindeki İngiliz birlikleri Musul ve Erbil'den 50'şer km uzaklıkta bir mesafede bulunmalarına rağmen 7. maddeyi[28] öne sürerek ileri harekata devam ettiler. Bu harekat mütarekenin 25. maddesinin ihlali anlamına gelmekte idi. Fakat İngilizler bir oldu bittiye getirerek Musul'u işgal etmek ve savaş sonrasında, yapılacak Barış Konferansı için güçlü bir duruma gelmek istiyorlardı.[29]

---

[25] F. Armaoğlu, **age. I**, s. 141 vd.
[26] Kemal Melek, **İngiliz Belgeleri ile Musul Sorunu**, İstanbul 1983, s. 19 vd.; S. Tansel, **age. I**, s. 18
[27] M. Aydın, **age.**, s. 12
[28] Mütarake'nin 7. maddesi: "Müttefikler emniyetlerini tehdid edecek vaziyet zuhurunda herhangi sevkülceyş noktasını işgal hakkına haiz olacaklardır."
[29] K. Melek, **age.**, s. 21

Mütarake imzalandığı sıralarda 6. Ordu Komutanı bulunan Ali İhsan (Sabis) Paşa 31 Ekim'de Sadrazam'dan mütarekenin imzalandığına dair bir telgraf almıştır.[30] Bunun üzerine durumu derhal Irak'taki İngiliz ordu Komutanı Marshall'a bildirmiş ve ondan iki taraf kuvvetleri arasında kalan tarafsız bir bölgenin tesbit edilerek tampon bölge olarak kabul edilmesini talep etmişti. Ayrıca bu hususta görüşmeye hazır olduğunu da bildirmişti.[31]

İngilizler'in ise aldıkları emir uyarınca ileri harekatlarını durdurmayacakları ve amaçlarının Musul'u bilfiîl işgal etmek olduğu belliydi. Marshall, mütarekenin alelacele imzalandığından şikayetle hükümlerde Mezopotamya'nın işgalinin öngörüldüğünü, fakat coğrafi bir terim olarak Mezopotamya'nın Musul'u da kapsayıp kapsamadığının açıkça belirtilmediğini kaydetmiştir. Bu konuda üstlerinden açıklama isteyen, Marshall'a Hindistan Müstemleke Nezareti olumlu cevap verecek Marshall'da buna dayanarak General Cessel'e ilerleme emrini verecektir.[32]

General Cessel bu ilerleyişi sonucunda Musul'a 20 km mesafedeki Hamamalil girer ve 1 Kasım'da Cessel Ali İhsan Paşa'ya bir mektup gönderir. Mektupta: "Nizam ve kanunu korumak için Musul'u işgal emrini aldım... Bugün saat 12'de yola çıkacağım, orada kanlı bir çarpışma olmayacağını umarım. Bunun için saat yarıma dek birliklerinizi Musul'un 5 mil kuzeyine çekmenizi dilerim..." demektedir.[33]

Durumun vehameti karşısında Ali İhsan Paşa konu ile ilgili Sadrazam'ın fikrini almak için General'in mektubunun içeriğini bildirmişti. Sadrazam gönderdiği 2 Kasım tarihli telgrafda "... Mütarekede Musul'u boşaltacağımızı açıklayan bir hüküm yoktur. Savaş'ın hemen durması sözkonusu olduğundan Musul'un bizde kalması gerekmektedir. Eğer,

---

[30] Ali İhsan Sabis, **I. Dünya Harbi IV**, İstanbul 1991, s. 315

[31] Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi III/4**, Ankara 1983, s. 360; Fikret Çiftçi, **Atatürk – Kırmızı Kitap ve Musul Meselesi, "La Question De Mossoul" De La Signature Do Traite D'armatire De Moudres (30 Octobme 1918) (I're Mars 1925)** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Malatya – 2000, s. 15 (Belge 4)

[32] M. K. Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi**, s. 23

[33] Bkz. Y. H. Bayur, **age. III/4**, s. 760; F. Çiftçi, **agt.**, s. 16 (Belge 6)

mütarekeye aykırı olarak Musul'u almakta direnirlerse fiili bir saldırıda bulunmalarına kadar karşı durursunuz. Gerçekten saldırıya geçerlerse savaşmadan ve protesto ederek Musul'un kuzeyine çekilirsiniz..." demekteydi.[34] Bu telgrafla Hükümet Ali İhsan Paşa'nın hareket kabiliyetini sınırlandırmıştı.[35] Ali İhsan Paşa'nın 31 Ekim'de Marshall'a gönderdiğii mektuba cevap 3 Kasım'da gelmiştir. Mektupta Musul'un 7. maddeye dayanılarak işgal edileceğini, mütarekenin 16. maddesine göre de Irak'ta bulunan Türk birliklerinin teslimi gerektiği ve ayrıca Türk kuvvetlerinin Irak sınırına kadar çekilmesi isteniyordu.[36]

Ali İhsan Paşa 6. Ordunun teslimi tebliğini kendilerinin garnizon değil seyyar bir ordu olduklarını söyleyerek reddetmiştir.[37]

Mütareke yapılmış olmasına rağmen Musul'un henüz daha işgal edilmemiş olması Marshall'ı telaşlandırmaktaydı. Çünkü yapılacak bir işgal devletlerarası hukuk kaidelerine göre süre aşımından dolayı geçersiz sayılabilirdi. Yapılacak işgali haklı göstermek gerekmekteydi. Bunun için de Marshall Türkler'in baskıları sonucu Musul'daki Ermeniler'in şehri terketmeğe başladığı iddiasını ileri sürmüştür. Marshall'ın bu iddiasındaki amacı Musul'a girmeyi kolaylaştırmaktır.[38]

Söz konusu ithamlar yeterli olmayınca, Marshall daha doğrudan bir yola geçerek 7 Kasım'da Ali İhsan Paşa'yı tehdit edecektir.[39] Bu tehdit üzerine 8 Kasım'da şehrin boşaltılmasına başlanır. Musul'un boşaltılmasına dair 8 Kasım tarihli İstanbul'dan gelen emri Ali İhsan Paşa Nusaybin'e doğru (9

---

[34] Y. H. Bayur, **age. III/4**, s. 760; F. Çiftçi, **agt.**, s. 17, (Belge 7)
[35] M. Aydın, **age.**, s. 15
[36] Marshall'ın Ali İhsan Paşa'ya gönderdiği mektup için bkz. Y. H. Bayur, **age. III/4**, s. 761; Fikret Çiftçi, **agt.**, s. 22 vd., (Belge 10) Ali İhsan Paşa ise hatıratında yukarıdaki mektupta belirtildiği iddia edilen hükümlerin muhtevatını Marshall ile yüz yüze görüştüğünü ifade etmektedir. Bkz. A. İhsan Sabis, **age. IV**, s. 317
[37] A. İhsan Sabis, **age. IV**, s. 318
[38] M. K. Öke, **Kerkük-Musul Dosyası**, s. 13
[39] Tehdid'de: "*15 Kasım'a kadar Musul boşaltılmazsa dökülecek kanın hesabını Ali İhsan Paşa ödeyecektir...*" denmektedir. Bkz. Y. H. Bayur, **age. III/4**, s. 762; M. K. Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi**, s. 24

Kasım) çekilirken almıştır.[40] Türk kuvvetleri Musul'u 15 Kasım'da tamamen boşaltmış ve İngiliz işgali şehirde tamamlanmıştır. Marshall, mütareke hükümlerinin hilâfına Musul'un işgal edilmesini sağlamakla kalmamış aynı zamanda bu petrol bölgesini Mezopotamya'nın bir parçası olduğunu cebren de olsa Türklere kabul ettirmiştir. Bu durum ise Musul Meselesi'nin seyrini daha başlangıçta İngiltere lehine etkileyecek, hatta sonuçlandıracaktır.[41]

4- PARİS BARIŞ GÖRÜŞMELERİ ve MUSUL

İngilizler daha önce Fransa ile yapmış oldukları Sykes-Picot Andlaşmasından memnun değillerdir. Bu Andlaşmanın yeniden gözden geçirilmesi ve iki devletin nüfuz ve hakimiyet alanlarının yeniden belirlenmesi gerekmekte idi. 18 Ocak 1918'da konferans açıldı ve 1 Haziran'da Osmanlı Hükümeti Paris'e davet edildi.[42]

Heyet başkanı olan Damat Ferit Paşa 17 Haziran'daki galip devletlerin temsilcilerine verdiği ikinci muhtırada Musul Vilayetini talep etmiştir.[43]

Türkiye'nin sınırları da ihtiva eden bu muhtıraya Müttefikler adına Clemenceau 25 Haziran'da baştan aşağı kin ve husumetin ürünü olan bir cevap vermiş ve iki gün sonra da Türk Heyeti Konferansı terke davet edilmiştir.[44]

İngiltere, Musul üzerinde statü değişikliğini gerçekleştirmek için Fransa ile 15 Eylül 1919 tarihinde bir itilafnâme imzaladı. Bu itilafname ile Osmanlı Türkiye'nin koparılmaya çalışılan bölge üzerinde işgal kuvvetlerinin değişimi gerçekleşmiştir.[45] Bu Andlaşmayı Sykes-Picot Andlaşmasından farklı, kılan en

---

[40] Bu emirde Sadrazam "*Mütarekenin 7. maddesi gereğince Musul'un boşaltılmasını ve İngilizler'in göstereceği hatta kadar geri çekilinmesini*" bildirmişti. Bkz. S. Tansel, **agel.**, s. 34

[41] M. K. Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi**, s. 25

[42] M. Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken I**, Ankara 1959, s. 120 vd.

[43] Damat Ferit'in konferansa sunduğu muhtıra için bkz. Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)**, Ankara 1973, s. 5 vd.

[44] **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız**, s. 8 vd.

[45] Bu değişime göre İngiliz orduları Toros tünelleri de dahil olmak üzere Suriye ve Kilikya'da çekilecek ve buralara Fransızlar yerleşecekti. Musul ve Filistin ise İngiliz denetimine bırakılacaktı. Bkz. M. K. Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi**, s. 34

önemli noktalar Musul'un ve milletlerarası bir statüye kavuşturulacağı vaad edilen Filistin'in İngiltere'ye bırakılmış olmasıdır.[46]

Osmanlı Devleti ile müttefikler arasında gerçekleştirilecek olan barış Andlaşmasının son karar aşaması olan San Remo Konferansı'nda Musul meselesi ile ilgili önemli kararlar alınmıştır. Bu konferansta müttefikler Musul'u da içine alan Irak topraklarını İngiliz mandasına bırakmışlardır.[47]

5- MİSÂK-I MİLLÎ POLİTİKASI ve MUSUL

19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı ile başlayan Millî Mücadele harekatı hedefini Misâk-ı Millî olarak belirlemiştir. Misâk-ı Millî Erzurum'da doğan, Sivas'ta gelişen, Ankara'da kaleme alınan ve İstanbul'da Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında 28 Ocak 1920'de nihaî şekline kavuşturulan belgenin adıdır.[48]

Anadolu'nun büyük ve azimkârane mücadelesini doğuran sebebleri ve Millî Mücadelenin esaslarını ihtiva eden Misâk-ı Millî Beyannamesinin[49] Musul'u ilgilendiren maddesi 1. Maddedir.

"1. Maddeye göre, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinden önce, düşman ordularının işgali altında kalan Arap çoğunluğunun yaşadığı yerlerdeki halka kendi geleceklerini tayin edilme hakkını tanınması gerektiği ve adı geçen mütarekenin çizdiği sınır içinde ve dışında din, ırk veya gaye bakımından birbirine bağlı Osmanlı – İslâm çoğunluğunca yerleşik bölgelerin tamamının bölünmez bir bütün olduğu" belirtilmektedir.

---

[46] M. Aydın, **age.**, s. 21

[47] **İskenderon-Antakya Meselesi II,** Ankara 1936, s. 9; S. Tansel, **Mondrostan Mudanyaya Kadar III,** İstanbul 1991, s. 149

[48] İlker Alp, *"Misâk-ı Millî"*, **Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu (28 Ocak 1997 Konya)**, Ankara 1998, s. 194; M. Aydın, Misâk-ı Millî için "Millî Mücâdele Dönemi ve yeni kurulan Türk devletinin Amentü'sü" demektedir. Bkz., Mesut Aydın, **Misâk-ı Millî ve Yeni Türk Devleti'nin Sınırları,** Malatya 1998, s.4

[49] Misâk-ı Millî Beyannamesinin orijinal metni için bkz. Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Mili Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, I,** Ankara 1992, s. 130; Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz I,** İstanbul 1993, s. 466 vd.; Cemil Bilsel, **Lozan I,** İstanbul 1933, s. 364 vd.

Bu maddeye göre mütareke hattı esas alındığında Musul, Kerkük ve Süleymaniye ile diğer yandan Hatay bölgesi Anadolu'nun ayrılmaz bir parçası olduğu kabul edilmekteydi.

Ayrıca Mustafa Kemal Paşa 24 Aralık 1919 tarihinde Ankara'da Kırşehir Gençler Derneğindeki konuşmasında[50] ve 1 Mayıs 1920 tarihli meclis konuşmasında millî huduttaki güney sınırımıza şu şekilde atıfta bulunmuştur. "Hep kabul ettiğimiz esaslardan birisi ve belki birincisi olan hudut meselesi tayin ve tesbit edilirken hudud-ı millîmiz İskenderun'un cenubundan geçer, şarka doğru uzanarak Musul'u Süleymaniye'yi, Kerkük'ü ihtiva eder. İşte hudud-ı millîmiz budur dedik..." [51]

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi Mustafa Kemal Musul'un bir oldu bitti şeklinde elden çıkması karşısında sessiz kalmamış bölge halkını yanına çekmek için propaganda yapmıştı. Bunun yanında ajanları vasıtasıyla bölgedeki aşiretleri Türk Millî Mücadelesine destek olmaya çağırmıştı. Zira İngilizler Musul vilayetini işgal etmişler ancak bölgede tam bir hakimiyet kuramamışlardı.[52]

Mustafa Kemal bu girişimlerinin ürününü tarihe "1920 Ayaklanması" olarak geçen bir baş kaldırma hareketi ile alacaktır. Bu ayaklanmaya bölgedeki aşiretler, şiî çevreleri ve çoğu Osmanlı Ordusunda görev yapan Arap kökenli subaylar katılacaktır.

İngilizler bu ayaklanmada Türk desteğini bertaraf etmek için Arap millîyetçiliğini Mustafa Kemal'e karşı kullanmayı düşünmüşlerse de Musul ahalisinin kolay kolay saf değiştiremeyeceği belliydi.

İngilizler kendilerine karşı oluşan muhalefeti önlemek için sert tedbirler almaya ve bölgede 11 Ağustos'tan itibaren toplu tutuklamalara ve idamlara başvurdular. Hatta Hindistan'dan bölgeye askeri birlik takviyesi yaptı.[53] Siyasi

---

[50] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938) II,** Ankara 1997, s. 12
[51] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I,** s. 75
[52] Qussam K. H. A. Jumaily, **Irak ve Kemalizm Hareketi (1914-1923),** (Nşr. İ. Öztoprak) Ankara 1999, s. 72
[53] M. K. Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi,** s. 30-32

olarak ta Faysal'ı [54] göstermelik bir seçimle 23 Ağustos 1921'de Irak tahtına oturdu. Musul, Kerkük ve Süleymaniye halkı ise bu seçimleri toptan boykot etmiştir.

İtilâf kuvvetleri ile ilerde yapılacak konferansta koz olarak kullanabilmek için Mustafa Kemal 1 Şubat 1922'de Millî Müdafa Vekaletine "...Misâk-ı Millî Sınırları içinde kalan Musul ilinin kurtarılması amacıyla Revanduz bölgesine bir kısım kuvvet gönderilmesi" talimatını vermiştir.[55] Bu görev Kaymakam (Binbaşı) Özdemir Bey'e verilmiştir.

Özdemir Bey, Revanduz bölgesinde oldukça önemli başarılar elde etmiştir. Bu başarılar üzerine Musul ilinin kurtarılması için Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa (Çakmak) 7 Eylül'de Doğu ve El-Cezire cepheleri komutanlarına çektiği telgrafta "Musul'un silahla alınacağını" belirtmişti.[56] Görüldüğü gibi Ankara Hükümeti Lozan Konferansı öncesinde Musul'un kurtarılması için gerekirse silaha başvurmayı da planlamış ve İngilizlere yönelik bir askeri hareketi göze almıştır. Ancak Lozan Konferansının başlamasından sonra askeri yöntemlerden bir süre için vazgeçip diplomasi usullerine bel bağlamıştır.[57]

6- LOZAN KONFERANSI ve SONRASINDA MUSUL

a- Lozan Konferansı ve Musul

Mudanya Mütarekesi askeri alandaki Türk zaferini noktalarken, şimdi Türkler'in müttefiklerle barış Andlaşması imzalamak üzere, biraraya gelmeleri gerekmekteydi. Lozan barış görüşmelerine bir tarafta Türkiye, diğer tarafta da İngiltere, Fransa. İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya

---

[54] Faysal, Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in 3. Oğludur. Tahta çıktığında 34 yaşındadır. Bkz. Karabekir, **age. I**, s. 28

[55] Genelkurmay Başkanlığı,**Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi IV**, Ankara 1966, s. 267

[56] **TİH. IV**, s. 282

[57] M. K. Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi**, s. 51 vd.

katılmıştır. Konferansa Türkiye'nin isteği üzerine Sovyet Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'da davet edilmiş. ABD'de konferansta gözlemci bulundurmuştur.[58]

Mustafa Kemal, Konferansa Türkiye'yi temsil etmek üzere Mudanya Mütarekesini başarıyla yürüten İsmet Paşa'yı uygun görüyordu. Bunun için Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşek)den istifa etmesini talep ederek, İsmet Paşa'nın konferansa bu görevle iştirakını sağlamıştır. [59] Lozan Konferansındaki Türk Heyetin Başkanlığına tayin edilen İsmet Paşa[60]dan başka Türk Heyetinde Eski Maliye Bakanı Trabzon Milletvekili Hasan (Saka) Bey, Sağlık Bakanı Rıza Nur ve birçok askerî, siyasî ve mali müşavir bulunmakta idi.[61]

20 Kasım 1922'de açılan Konferans'ta Musul Meselesinin Ülke ve Askerlik Meseleleri Komisyonu'nda 27 Kasım'da görüşülmesi kararlaştırılmış iken İsmet Paşa'nın 26 Kasım akşamı Lord Curzon[62] dan bu meselenin açık oturumda tartışılmasından vazgeçilmesini istemesi üzerine iki ülke arasında özel görüşmeler başladı.[63] Özel görüşmeler esnasında Curzon, İsmet Paşa'ya Kerkük, Süleymaniye Sancakları'yla Musul Vilayeti'nin kuzey bölümlerini geri vermeye hazır olduklarını yalnız Musul şehrini vermeyeceklerini söylemiştir.[64] İsmet Paşa, Musul'u da istemiş Curzon ise bunu red etmiştir. İsmet Paşa Curzon ile yaptığı 10 Aralıktaki özel görüşmede "Musulsuz Ankara'ya dönmeyeceğini" söylemiş ama Curzon buna yanaşmamıştı.[65]

İki tarafın da görüşlerinde direnmeleri nedeniyle sonuçsuz kalan görüşmelerden sonra Musul Meselesi Konferansın 23 Ocak tarihli görüşmelerinde ele alınmıştır.

---

[58] Mehmet Gönlübol, Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara 1990, s. 41

[59] M. Kemal Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, (Nşr. Z. Korkmaz), Ankara 1994, s. 462; Y. Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Ankara 1981, s. 271 vd.

[60] İsmet Paşa konferansta Türk Heyetinin reisi olarak katıldığını gösteren selahiyetname için bkz. **Atatürk'ün Millî Dış Politikası I**, s. 44

[61] Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti**, Ankara 1951, s. 11

[62] Lord Curzon, Lozan Konferansı Başkanı ve İngiliz Heyeti Başdelegesidir.

[63] Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler, I/I-1**, Ankara 1969, s. 343

[64] M. Aydın, **age.**, s. 27

[65] Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Ankara 1991, s. 309. M. K. Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi**, s. 92

İsmet Paşa, Komisyon Başkanı Curzon'un kısa bir açış konuşmasından sonra mesele ile ilgili etnik, siyasî, tarihî, coğrafî, iktisadî, askerî ve stratejik yönden Türk görüşünü açıklayan ve İngiliz iddialarını cevaplandıran yirmi iki sayfalık bir bildiri okumuştur. Bildiride İsmet Paşa, 11.yy'dan itibaren Türk yönetiminde olan Musul'un halkının büyük çoğunluğunun da Kürt ve Türkler'de (503.000 yerli nüfusun 263.830 Kürt, 146.960 Türk) oluştuğunu, bu iki milletin de kader birliği yaparak Türkiye'ye katılmak için TBMM'ne müracaat ettiklerini ifade etmiş ve bunun ortaya konulması içinde bölgede seçim yapılmasını istemişti. Ayrıca İsmet Paşa, Musul'un coğrafyasının Anadolu ile benzerlik gösterdiğini, iktisadî hayatının da demiryolu ile Akdeniz limanlarına ve Anadolu'ya bağlı olduğunu ve Doğu Anadolu'nun savunulmasının Musul bölgesinde geçtiğini belirtmişti.[66]

İsmet Paşa'dan sonra söz olan Curzon konuşmasında Türk görüşünü çürütme yoluna gitmiş ve Musul'u Türkiye'ye vermeme sebeplerini sıralamıştır. Buna göre İngiltere, Arap halkına ve Kral Faysal'a Türk yönetimine bir daha konmıyacaklarına dair söz verdiğinden ve Milletler Cemiyeti'ne karşı (Irak'ın mandateri oldukları için) yükümlü olduklarından Musul'u Türkiye'ye vermemektedir.[67]

23 Ocak tarihinde yapılan toplantının öğleden sonraki oturumunda konuşan İsmet Paşa Curzon'ın iddialarını daha önceki Türk tezinden geçen delillere dayanarak cevapladı ve baş delegenin konuşmasının sonunda meselenin Milletler Cemiyeti'ne götürülmesi teklifini reddetti.[68]

İsmet Paşa'dan sonra söz alan Curzon, bölge ahalisinin cahil olduğunu söyleyerek İsmet Paşa'nın seçim isteğini reddetti. Konuşmasının sonunda ise, Türk Temsilci Heyeti'nin teklifini reddetmekte devam edecek olursa çıkabilecek olayların (ayaklanmalar, kan dökülmesi vb.) sorumlusu olacağını belirtti.[69]

---

[66] Bildiride ifade edilen Türk görüşleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. S. L. Meray, **age. I/I-1**, s. 343-355, Ali Naci Karacan, **Lozan**, İstanbul 1971, s. 243-248; C. Bilsel, **age. I**, s. 218

[67] Ayrıntılı bilgi için bkz. S. L. Meray, **age., I/I-1**, s. 355-363; A. N. Karacan, **age.**, s. 248-280

[68] A. N. Karacan, **age.**, s. 251 vd.

[69] A. N. Karacan, **age.**, s. 252 vd.; Bu konuda M. Aydın, "*Curzon'un sözünde durarak Süleymaniye'nin bombardıman edilmesi, Nesturî ayaklanması ve Şeyh Said İsyanı'nın*

İsmet Paşa, Curzon'un bu teklifini yeniden reddetmesi[70] üzerine toplantı gergin bir havada bitti. Bunun üzerine müttfikler şimdiye kadar elde edilen sonuçları bir andlaşma projesi şeklinde toplayıp "ya kabul ya red" şartıyla Türk Heyetine sunmaya karar verdiler.[71] Bu projede Irak sınırının Milletler Cemiyeti tarafından tesbit edileceği belirtmekteydi.[72]

Türk Heyetine sunulan bu projeye karşı İsmet Paşa 1 Şubat'ta Curzon ile görüşerek bir muhtıra sundu. Bu muhtıra da Türk Heyeti andlaşma projesinin 26 noktasına itiraz etmekte idi. Bu itiraz listesinin başında Musul Meselesi vardı.[73] Bunun üzerine Konferans daha da gerginleşmiş ve konferansın bitebileceği söylentileri yayılmaya başlamıştı. Zaten Curzon'da 4 Şubat saat 9'da gidecekti. Bunun üzerine diğer ülke temsilcileri İsmet Paşa'yı ikna ederek Curzon'a bir teklif yazısı yazdırtmışlardı. Bu yazıda, "Musul Meselesinin Türkiye ile İngiltere arasnıda bir yıl içinde ortak bir andlaşmayla çözümlenmek üzere konferans programından çıkarılması" isteniyordu.[74] Fakat, İsmet Paşa'nın bu yazısı da konferansın aynı gün sona ermesini önleyememiştir. Bunun üzerine heyetler Lozan'ı terk ederek ülkelerine döndüler. Türk Heyeti de Ankara'ya döndü.[75] 21 Şubat günü Meclisin gizli oturumunda bir konuşma yapan, İsmet Paşa, Konferansın bütün aşamaları hakkında geniş bir açıklama yapmış ve Musul Meselesi ile ilgili olarak "Bizi Musul Meselesinde ric'ate icbar ettiler. Mukavemet ettik nokta-i nazarımızı muhafaza ettik" demiştir..[76]

Meclisin 27 Şubattaki gizli oturumunda ise, Müttefiklerin verdikleri andlaşma projelerine karşı hazırlanan andlaşma projesi İsmet Paşa tarafından okunmuştur. Karşı tasarıda Musul ile ilgili şu hüküm bulunmakta idi. "...Bir

---

çıkması gibi hususlarda İngiltere Hükümeti olarak üzerine düşen görevleri harfiyen yerine getirmişlerdi" demektedir. Bkz. M. Aydın, **age.**, s. 40

[70] A. N. Karacan, **age.**, s. 255

[71] A. N. Karacan, **age.**, s. 258

[72] A. N. Karacan, **age.**, s. 271

[73] A. N. Karacan, **age.**, s. 288-289

[74] E. Semih Yalçın, *"Misâk-ı Millî ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi"*, **Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu (28 Ocak 1997 Konya)**, Ankara 1998, s. 164; M. Aydın, **age.**, s. 41

[75] İsmet İnönü, **Hatıralar II**, Ankara 1987, s. 93 vd.

[76] **TBMM Gizli Celse Zabıtları III**, Ankara 1985, s. 1305 vd.

sene zarfında İngiltere ile hal edilecektir. Anlaşma hâsıl olmazsa, Milletler Cemiyetine müracaat edilecektir."[77] Bu ifade de anlaşılacağı gibi Hükümet Musul konusunda uzlaşıcı bir çözüm yolu aramaya karar vermişti. Fakat bazı milletvekilleri hükmü hazırlayan hükümete karşı gayet sert eleştiriler yöneltmişler ve hükümetin istifasını dahi istemişlerdi.[78]

Meclisteki bu sert eleştirilere Mustafa Kemal Paşa müdahale etmek ihtiyacı duyarak Hükümetin Musul'u bir yıl için erteleme fikrini desteklemiş ve savaş yoluna başvurmanın karını ve zararını iyi hesap etmek gerektiğini vurgulamıştır.[79]

Meclisin 4 Mart 1923 tarihli gizli oturumunda da Musul ve ona bağlı olarak Misâk-ı Mili konusunda milletvekilleri fikirlerini beyan etmişlerdir. 5 Mart tarihli gizli celsenin üçüncü oturumunda Tevfik Rüştü (Aras) Bey söz almış ve konuşmasını[80] hükümetin hakkı olarak talep ettiği ve müttefik devletlere verilecek olan proje üzerinde şekillendirmişti. Musul ile ilgili olarakda Musul'un barışın yapılmasına mani olmadığını barışa mani olan şeyin İngiltere'nin eski zihniyetini devam ettirmesi olduğunu, Avrupa tarafından teklif edilen barışın ise müstemleke barışı olduğu için kabul edilemeyeceğini, zaten Türkiye'nin de bu barışı kabul etmemek için harbi kabul edeceğini söylemiştir.

Barışın sağlanmasında da harbi en son çare olarak gören Tevfik Rüştü Bey, Avrupa'da Türkler aleyhine oluşan ittifakın yıkılmasını da barışın yapılmasına bağlamaktadır. Barışın tesisi için de Hükümetin Musul meselesindeki tutumunun olumlu bulmaktaydı.

6 Mart tarihinde yapılan gizli celsenin üçüncü oturumunda Tevfik Rüştü Bey ve 129 arkadaşı malî, iktisadî ve idarî meselelerde Türkiye'nin bağımsızlığını tam olarak güvence altına alacak olan barış andlaşmasının imzalanabilmesi için görüşmelere devam edilmesi konusunda bir önerge

---

[77] **TBMM Gizli Celse Zabıtları III**, s. 1291-1293
[78] Bu eleştiriler için bkz. **TBMM Gizli Celse Zabıtları III**, s. 1307-1315
[79] M. Kemal (Atatürk)in konuşması için bkz. **TBMM Gizli Celse Zabıtları III**, s. 1317 vd.
[80] **TBMM Gizli Celse Zabıtları III**, s. 1327-1330

vermişlerdir. Bu önerge de Musul meselesinin geçici olarak ertelenmesi fikri kabul edilmiştir.[81] Tevfik Rüştü Bey ve Reşat Bey'in sunmuş olduğu bu önerge mecliste oya sunularak oybirliği ile kabul edilmiştir.[82]

Lozan Konferansı hakkında Meclis'te 21 Şubat 1923 günü başlayan görüşmeler 7 Mart'ta sona erdi. Bu uzun ve sert geçen görüşmelerden sonra Meclis kararını 3 maddelik bir tebliğ halinde yayınladı. Tebliğde Musul hakkında şöyle denilmekteydi; "Hayati meselemiz olan Musul'un muvakat bir zamana halli lâzımdır" [83]

Meclis verdiği bu karar ile aynı zamanda hükümete dolayısıyla Dışişleri Bakanı ve Başdelege İsmet Paşa'ya itimat bildirmekte idi.[84] Karardan sonra, Bakanlar Kurulu, devletlere verilecek karşı proje ile notayı hazırlamaya başladı. Bu çalışmalardan sonra 8 Mart tarihini taşıyan proje ile "cevabi nota" İstanbul'daki Yüksek Komiserler aracılığıyla İngiltere, Fransa ve İtalya'ya bildirildi. Hükümetin hazırlamış olduğu karşı projede, Musul meselesi hakkında şu öneri vardı: "Türkiye ile Irak arasındaki sınır bu andlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren 12 ay zarfında Türkiye ile Büyük Britanya arasında barış yolu ile halledilecektir. Anlaşma olmazsa İhtilâf Milletler Cemiyeti'ne arz olunacaktır."[85]

Lozan Konferansının ikinci dönem çalışmaları, 23 Nisan 1923'te başladı. Konferansın 24 Nisan tarihli oturumunda Sir Horace Rumbold,[86] Türkiye'nin 4 Şubat tarihinde yapmış olduğu teklifi İngiltere'nin kabul ettiğini fakat statükonun değiştirilememesine ilişkin olarak taahhütte bulunulmasını istemiştir.[87]

Nihayet Lozan Andlaşması'nın 3. Maddesinin 2. fırkasına aşağıdaki hüküm kondu: "Türkiye ile Irak arasındaki hudut 9 ay zarfında Türkiye ile

---

[81] **TBMM Gizli Celse Zabıtları IV**, s. 180-182
[82] **TBMM Gizli Celse Zabıtları IV**, s. 191
[83] Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem (1923-1927) I**, Ankara 1993, s. 50
[84] A. Karacan, **age.**, s. 314
[85] A. Karacan, **age.**, s. 316
[86] Sir. Horace Rumbold, Lord Curzon'un yerine İngiliz Heyetinin baş delegesidir.
[87] A. Karacan, **age.**, s. 342; M. Cemil Bilsel, **Lozan II**, İstanbul 1933, s. 237

Büyük Britanya arasında sureti mahsusada tayin edilecektir." Tayin olunan müddet zarfında iki hükümet arasında anlaşma sağlanamadığı takdirde, İhtilâf Milletler Cemiyeti Meclisine arzolunacaktır. Hatt-ı Hudut ittihaz olunacak karara intizaren Türkiye ve Britanya hükümetleri mukadderatı kat'iyesi bu karara muallak olan arazinin halihazırda herhangi bir tebeddül ikazına bais olacak mahiyette hiçbir hareketi askeriye veya sairede bulunmamağı müteakiben taahhüt ederler"[88]

Lozan Andlaşması'na bağlı 14 numaralı protokolün 7. Maddesi gereğince bu süre Türk topraklarının boşaltılması tamamlanır tamamlanmaz başlayacak olan görüşmelerin başladığı tarihten itibaren cereyan edecekti. Aynı protokole göre, Türk topraklarının boşaltılması işlemi Lozan Andlaşması'nın ve diğer senetlerin TBMM tarafından onaylanmasından itibaren başlayacak ve altı haftada tamamlanacaktı.[89].

b-Haliç Konferansı

İngiltere, 5 Ekim 1923 tarihinde Türkiye'ye başvurarak Lozan Barış Andlaşması metni uyarınca ikili görüşmelere başlamasını talep etmiştir.[90] İki ülke arasında yapılan görüşmeler sonucunda 19 Mayıs 1924 tarihinde İstanbul'da müzakerelere başlanması kararlaştırılmıştı.[91] Bu karar doğrultusunda Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox başkanlığındaki İngiliz Heyeti 16 Mayıs'ta İstanbul'a gelmiştir.[92]

Konferans, 19 Mayıs Pazartesi günü saat onbiri çeyrek geçe TBMM Başkanı ve aynı zamanda Türk Heyeti Başkanı da olan Fethi Bey'in açış konuşmasıyla başlamış[93] ve karşılıklı iyi niyet görüşlerinin beyan edilmesinden sonra birinci oturum öğleden sonra tekrar başlamak üzere tatil edilmiştir. Birinci

---

[88] Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler, I/II,** Ankara 1973, s. 4

[89] İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I (1920-1945),** Ankara 1989, s. 204-206; Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Lozan (1922-1923),** Ankara 1973, s. 101; M. Aydın, **age.,** s.43; Lozan Barış Antlaşması 23 Ağustos 1923'te TBMM tarafından onaylanmıştır. Bkz. **Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem I,** s. 237

[90] H. Berke Dilan, **Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1939),** İstanbul 1998, s. 30

[91] Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Cumhuriyet'in İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934),** Ankara 1973, s. 80

[92] **Hakimiyet-i Milliye,** 19 Mayıs 1924

oturumun öğleden sonraki toplantısında ilk sözü alan Fethi Bey, Musul Vilâyetinin Türkiye'ye bırakılmasını talep ederek ve Musul Meselesinin, Türkiye için hayati bir mesele olduğunu şu sözleriyle ifade etti[94]; "...Musul ecnebi idare altında bulundukça, Türk halkı, toprağının güneyinde kendisini daima tehdit altında görecek, Türkiye Cumhuriyeti gerek bu tehdide ve gerek Musul, Süleymaniye, Kerkük tarafları ile kuzeye doğru uzanarak siyasî tahriklere karşı gelebilmek için memleketin imarına tahsisi icap eden kaynakların bir kısmını savunma amaçlı tedbirlere tahsis eyleyecektir. Bu hal hiçbir zaman daimi bir sulh için gerekli olan iyi komşuluk münasebetlerini bittabi temin edemiyecektir. Türk milleti ufku istikbalindeki sulh güneşini kapatacak olan bu karanlık bulutları dağıtmadıkça rahat nefes alamayacaktır."

Sir Percy Cox ise, Fethi Bey'in görüşlerine cevap veren bir konuşma yaptı. Bu oturum iki tarafın iddia ve talepleri arasında büyük görüş ayrılıklarını devam ettiğini göstermiştir.[95]

21 Mayıs Çarşamba günü ikinci oturum başladığı zaman Fethi Bey Sir Percy Cox'un 19 Mayıs'ta yaptığı konuşmaya cevap vermiş ve Musul, Süleymaniye ve Kerkük Sancaklarını Türk tarafının toprakları içine alacak bir sınır çizgisini talep etmişti. Sir Percy Cox ise her iki tarafında karşılıklı olarak kendi, tezlerini desteklemekte ısrar etmesini gereksiz bulmuş ve Fethi Bey''n açıklamalarına cevap verebilmek için bir sonraki oturumun 24 Mayıs Cumartesi gününe alınmasını talep etmiştir.[96]

Konferansın 24 Mayıs'daki üçüncü oturumunda Sir Percy Cox, Türkiye'den Hakkari Vilayetine bağlı Beytüşşebâb, Çömerik ve Revandiz kasabalarını talep etmiştir. İngilizler bu taleplerine ise bölgede yaşayan Nesturileri[97] sebep olarak göstermişlerdir. Fethi Bey, Sir Percy Cox'un

---

[93] **Tanin,** 20 Mayıs 1924; **Ayın Tarihi III,** Ankara 1340/1924 s.171

[94] **Cumhuriyet'in İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 83; F. Çiftçi, **agt.,** s.202 (Belge 138)

[95] **Hakimiyet-i Milliye,** 20 Mayıs 1924

[96] F. Çiftçi, **agt.,** s. 205-208 (Belge 139); **Hakimiyet-i Milliye,** 22 Mayıs 1924

[97] Nesturiler: İstanbul Patriği Nestorius tarafından ortaya atılan bir Hristiyan mezhebidir. Nesturiler bunun arkasında giden müritlere verilen addır. Nestorius 338 yılında Suriye'de doğmuştur. 428 yılında İstanbul'a patrik olmuştur. Ancak doktirinin İsa'nın, Allah'ın oğlu olduğunu kabul etmeyip, insan olduğunu, Meryem'in yalnızca annesi olduğu, dünyadaki görevinin de Hristiyanlığı yaymak olduğu üzerine kurduğu için 431 yılında Efes Konsulû toplantısında aforoz edilmiştir. 435 yılında Bizans Kralı tarafından Libya Çölüne sürülen Nestorius burada 440 yılında ölmüştür. Nesturiler Süryaniler olarakta bilinirler. Bkz. Mehmet Çevik *"Büyük Devletlerin Doğu Anadolu ve Kuzey Irak*

isteklerini kabul etmemiş ve Türkiye'nin görüşüne uygun olarak çizilmiş bir haritayı tevdi edeceğini bildirmiştir. Sırf anlaşmayı imkânsız kılmak için İngilizler'in atmış oldukları bu yeni ve aşırı teklif üzerine, yeni bir müzakere günü tayin edilmeden oturuma son verilmiştir.[98]

İngiltere'nin Musul Vilayeti'nin geleceği görüşüldüğü bir konferansta böyle bir talepte bulunmasının altında yatan sebepler ise, İngiltere'nin pazarlıkta kuvvet kazanmak istemesinin ötesinde meselenin Milletler Cemiyeti'ne götürülmesini temin etmekti. Ayrıca, müzekerelerde gerilemek mecburiyetinde kalırsa Musul'un Irak sınırı içinde kalmasını sağlamak ve bundan daha fazla taviz vermeden görüşmektir.[99] Bu da Konferansı çıkmaza sokmuş ve müzakerelere on günlük bir ara verilmesine sebep olmuştur.

Sir Percy Cox, 2 Haziran'da Fethi Bey'e bir mektup göndermiştir. Bunda "...Tarafeynin teklifatı, meselenin Cemiyet-i Akvâm'a havalesini zaruri kılmakta olduğunu İngiliz Heyet-i Murahhasası beyân eder ve tarafınızdan aynı surette telâkki edilirse cevap itâsıyla zabıtnâmelerin imzası için son bir oturum aktini rica ederim" demiştir.[100] Bu durum karşısında Fethi Bey 2 Haziran'da Ankara'dan talimat talep etmiştir.[101]

Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu durumu müzakere etmiş ve gerekli talimatı Fethi Bey'e göndermiştir. Fethi Bey'de 5 Haziran Perşembe günkü son oturumda talimat doğrultusunda görüşlerini açıklamıştır. Her iki tarafında görüşlerinde ısrar etmeleri üzerine Haliç Konferansı 5 Haziran 1924 tarihinde sona ermiştir.[102]

c- Milletler Cemiyeti Meclisi

Haliç Konferansı'nın başarısızlığa uğraması üzerine, İngiltere, Lozan Konferansından beri istediği biçimde, meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürmeyi

---

Politikalarında Bir Başka Unsur: Nesturiler", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I,** (23 – 25 Ekim 1995 İstanbul), Ankara 1996, s. 88

[98] Kadir Mısıroğlu, **Musul Meselesi ve Irak Türkleri,** İstanbul 1972, s. 114 vd; **Hakimiyet-i Milliye,** 25 Mayıs 1924

[99] **Cumhuriyet'in İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 83

[100] **Ayın Tarihi III,** s. 176

[101] **Hakimiyet-i Milliye,** 3 Haziran 1924

[102] **Hakimiyet-i Milliye,** 6 Haziran 1924; K. Mısıroğlu, **Musul Meselesi ve Irak Türkleri,** s. 124

Türkiye'ye önerdi.[103] Türk Dışişleri ise, 4 Ağustos 1924'te Lozan Maslahatgüzarlığına yolladığı telgrafta[104] İngilizlerle Musul Meselesi hakkında Milletler Cemiyetine gitmeden önce bir görüşme daha yapmak düşüncesinde olduğunu bildirdi.

İngiltere ise, 6 Ağustos'ta Milletler Cemiyeti Konseyi'ne müracaatla Musul Meselesinin Lozan Barış Andlaşmasının 3. Maddesinin 2. fırkasındaki hükümlere istinaden konunun gündeme alınmasını istemiştir. Bu müracaat 19 Ağustos'ta Türk Hükümeti'ne tebliğ edildi.

Bu isteğe Başbakan sıfatı ile cevap veren İsmet Paşa meselenin, Milletler Cemiyeti Meclisince müzakeresini esas olarak kabul ettiklerini bildirdi. [105]

Bakanlar Kurulu İsmet Paşa başkanlığında 3 Eylül 1924 tarihinde toplanarak Musul Meselesinin Milletler Cemiyetindeki müzakerelerinde Türkiye'yi temsil edecek olan heyetin başkanlığına TBMM Başkanı Fethi Bey'i getirdi.[106] Ayrıca, hükümet 5 Eylül 1924 tarihli bir mektupla Türk-Irak sınırına ilişkin görüşlerini yansıtan bir muhtırayı Milletler Cemiyeti Meclisinin üyelerine dağıttı. Bu muhtıra ile; etnik, siyasî, coğrafî, iktisadî, tarihî ve askerî sebepler çerçevesinde Musul'un Türkiye'den kopartılmasının doğru olmayacağını, gerçekleri ortaya çıkarmada en uygun yöntemin "plebisit" olduğunu bunun için kurulacak karma komisyonu desteklemeye hazır olacaklarını bildirdi.[107]

Musul Meselesi Milletler Cemiyeti Meclisi'nde 20 Eylül 1924 tarihinde görüşülmeye başlandı.[108] Ancak Fethi Bey Meclis çalışmalarına 24 Eylül'de katıldı.[109] Bu toplantıda ilk konuşmayı yapan İngiliz temsilcisi Lord Parmoor, kısaca meselenin Türkiye-Irak arasında bir sınır tesbitinden ibaret olduğunu bu

---

[103] Ömer Kürkçüoğlu, **Türk – İngiliz İlişkileri,** Ankara 1978, s. 292

[104] Londra Maslahatgüzarlığına gönderilen telgarf için bkz. **Cumhuriyet'in İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 87

[105] İsmet Paşa'nın verdiği cevap izin bkz. **Ayın Tarihi IV,** Ankara 1340/1924, s. 134

[106] Türk heyetinde bulunan delegeler ise müşavir olarak Dışişleri Hukuk müşaviri Münir Bey ve Siyasi İşler Genel Müdürü Salih Bey, Askeri delege olarak Kurmay Yarbay İshak Avni Bey Kâtip olarak Hüseyin Avni Bey ve Suat Bey'dir. Bkz. **Ayın Tarihi IV,** s. 134

[107] Mesut Aydın, **age.,** s. 49 vd.

[108] M.Gönlübol, C. Sar, **age.,** s. 65

[109] **Ayın Tarihi IV,** s. 137

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

nedenle de meselenin plebisit yapmakla halledilemeyeceğini söylemiş ve tarafsız kişilerden oluşan bir komisyonun teşkil edilmesi gerektiğini bildirmiştir.[110] Fethi Bey, Lord Parmoor'un konuşmasında belirttiği konular hakkında cevap verme hakkını saklı tuttuğunu belirterek Türk görüşünü açıklayan bir konuşma yapmıştır. Fethi Bey, konuşmasında İngiliz tarafına meselenin esasını çarpıttığını, asıl meselenin Musul'un kaderinin tayini olduğunu vurgulamış, Türk görüşünün etnik, ekonomik, askeri ve siyasi açıdan haklılığını yabancı kaynaklardan alıntılar yapmak suretiyle kanıtlamaya çalışmıştır. Ayrıca bölgede plebisit yapılmasının gerekli olduğunu da belirtmiştir.[111]

Lord Parmoor, Fethi Bey'in sözleri üzerine tekrar bir konuşma yapmış ve ilk konuşmasındaki iddialarını tekrarlamıştır. Bunun üzerine Fethi Bey de "ihtilâfın hudud meselesi olarak ifade edilmekle esastan ayrılmağa imkân olmadığını, zira; Musul meselesi hudûd meselesidir. Hudûd meselesi de Musul meselesidir. Mesele şudur; Hudûd Musul'un şimâlinden mi, cenûbundan mı çekilecektir?" demiştir.[112]

Meclis çalışmalarına devam ederken Musul bölgesinde Türk ve İngiliz silahlı kuvvetleri arasında çatışmalar meydana gelmiş, taraflar arasında karşılıklı nota alış verişinde bulunulmuştur.

Türkiye, İngiltere'nin Türk sınırını ihlâl etmesini ve Süleymaniye'ye yaptığı askeri harekatları protesto etmekteydi. İngiltere ise, Türk kuvvetlerinin Lozan Barış Andlaşması'nın imzalandığı tarihte İngiliz idaresi altında olan topraklara izinsiz girdiğini öne sürmekte ve bölgeden çekilmelerini istemekteydi.[113] Kısacası her iki ülke, statüko hattı üzerinde hem fikir

---

[110] **Ayın Tarihi IV**, s. 138 vd; F. Çiftçi, **agt.**, s. 261-263
[111] **Ayın Tarihi IV**, s. 139; F. Çiftçi, **agt.**, s. 264-270
[112] **Ayın Tarihi IV**, s. 140; F. Çiftçi, **agt.**, s. 271
[113] İngiliz Hükümeti'ne göre; Lozan Barış Andlaşması'nın 3. Maddesinin 2. Fıkrasında statüko sınırı belirtilirken tüm Musul Vilâyeti İngiliz işgali altındaydı. Ancak Andlaşma imzalandığı zaman her iki ülkenin işgali altında olmayan bir bölge de vardı. Bu bölgede Süryaniler yaşıyordu ve Türk hakimiyeti altında değildi. Dolayısıyla Hakkari Vilâyetini de içine alan bu bölgede Türk asker veya memurunun bulunması İngilizler'e göre statüko sınırının ihlâliydi. Bkz. Özden Zeynep Alantar, *"Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi"*, **Türk Dış Politikasının Analizi** (Der. F. Sönmezoğlu), İstanbul 1994, s. 57

olmadıklarından dolayı birbirlerini sınır ihlâli ile suçlamaktaydılar. Bunun üzerine Milletler Cemiyeti Meclisi 30 Eylül 1924 tarihinde yeni bir sınır tesbit etti. Ayrıca Musul Meselesini yerinde incelemek ve kendine rapor vermek üzere üç üyeli bir komisyon kurulmasına karar verdi.[114] Ancak bu kez de Lozan Barış Andlaşmasında tesbit edilen sınırın mı yoksa 30 Eylül 1924'de belirlenen sınırın mı statüko sınırı olacağı tartışma konusu olmuş ve iki ülke arasındaki gerginlik devam etmişti. Bunun üzerine İngiltere, Türkiye'ye verdiği 9 Ekim 1924 tarihli ültimatom ile Türk kuvvetlerinin 29 Eylül tarihli İngiliz notasında belirtilen sınırının gerisine 48 saat içinde çekilmesini istemiştir. Ayrıca çekilmenin belirtilen zamanda gerçekleşmemesi durumunda kuvvete başvurulacağı da belirtilmişti. Türkiye 10 Ekim de verdiği cevabî notada, 30 Eylül 1924 tarihinde tesbit edilen sınırı muhafaza ettiğini belirterek bu kararın tefsiri için yeniden Milletler Cemiyeti'ne başvurmayı teklif etti.[115] İngiltere'nin de Türk teklifini 15 Ekim'de kabul etmesiyle[116] mesele Milletler Cemiyeti'nin 27 Ekim 1924 tarihinde Brüksel'de yapılan olağanüstü toplantısında ele alınmaya başlandı. Lord Parmoor daha önceki iddialarını tekrar ederek, Asurilerin Türk birlikleri tarafından yerlerinden sürüldüklerini ve yok edildiklerini öne sürmüştür. Ayrıca da Lord Parmoor, Temmuz 1923'de Türk kuvvetlerinin bulunmadığı ve herhangi bir Türk işgalinin söz konusu olmadığı bölgeyi, Türk kuvvetlerinin işgal ettiğini iddia etmiştir.[117] Fethi Bey ise, İngiltere'nin bölgede 1918 yılından itibaren bitmek bilmeyen toprak taleplerinin 1920 de Sevr Andlaşması ile tamamen karşılandığını, ancak İngiltere'nin toprak, ihtirasının bitmediği için Türkiye'ye gönderdiği 29 Eylül 1924 tarihli, notada bu hattı daha kuzeye çektiklerini belirtmiştir. Ayrıca Hakkari'nin her zaman Türkiye'ye ait olduğunu

---

[114] F. Çiftçi, **agt.**, s. 281; Komisyon, Macaristan'ın eski Başbakanı Kont Paul Teleki, İsveç'in Bükreş Büyükelçisi De Wirsen ve Belçika Ordusu emekli albayı Paulis'ten müteşekkil olarak kurulmuştur. Bkz. M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 66

[115] **Ayın Tarihi IV**, s. 164; **Cumhuriyet'in İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 90 vd.

[116] **Ayın Tarihi IV**, s. 165

[117] F. Çiftçi, **agt.**, s. 284-288

ve Türkiye'nin buraya askeri kuvvet yollama zorunluluğu hissetmediğini vurgulamıştır.[118]

Meclis her iki tarafın görüşlerini dinledikten sonra Meclis raportörü Branthing raporunu hazırlamak için Meclis'ten biraz zaman istemiş ve raporunu Meclis'in 29 Ekim 1924 tarihindeki oturumunda okumuştur. Raporun Meclis tarafından kabul edilmesiyle "Brüksel Hattı"adı verilen İngiliz Hükümeti'nin çizdiği sınırdan pek de farklı olmayan geçici bir sınır tespit edilmiş ve taraflardan bu hatta uymaları istenmiştir.[119] Tarafların buna riayet edeceklerini bildirmeleri üzerine uyuşmazlık geçici bir süre için halledilmiş ve Tahkik Komisyonunun görevlerini yapması mümkün olmuştur.[120]

---

[118] F. Çiftçi, **agt.**, s. 289-295

[119] Brüksel Hattı; 30 Eylül 1924 tarihli Milletler Cemiyeti Meclisinin 31. toplantısında son şekli verilen Brüksel Hattı: "*Dicle nehri ve Habur ırmağının kavşağından, Habur ırmağının orta çizgisi yada Talvek hattından bu ırmağın Hasil ırmağı kavşağına kadar; Hasil ırmağının orta çizgisi veya Talvek hattından Sirnez'den geçen ırmağın kavşağının 3 Km. yukarısında yer alan bir noktaya kadar. Bu noktadan doğuya Sirnez'den geçen kolun havzanın kuzeyine kadar düz bir çizgi. Bu havzanın kuzey çizgisinden Bilakiş tepesine kadar. Bu noktadan Rubazekteki Bejo ırmağının kaynağına kadar düz bir çizgi. Bu ırmaktan Robajekin güneyinde, 6.834..... inen başka bir ırmak olan kavşağına kadar 6.834 ..... kuzey, kuzeydoğu bölgesine kadar bir doğru. Bu boğaza doğu istikametinde inen küçük bir ırmaktan Habur ırmağıyla olan kavşağına kadar Habur ırmağından akış istikametinin yaklaşık 1 K ½ ilerisinden Aruş ve Gereman bölgesine inen bir ırmakla olan kavşağına kadar. Bu ırmaktan biri Gereman diğeri Aruş'dan inen ilk önemli olan birleşme noktasına kadar. Bu kavşaktan yukarıda adı geçen iki kol arasındaki suyun bu bölümü ikisi üzerindeki 657/67 de biten bir vadinin çatağına kadar. Bir çataktan bir öncekinin doğusunda yer alan 9363..... kadar , sonra Gereman dan geçen kolun havzasının çatağından Lisen ırmağı havzasının güney çatağıyla karşılaştığı noktaya kadar. Oradan inen Zap ırmağı kolunun havzasının kuzeyindeki çatak boyunca uzanan çataktan batı, kuzeybatı zirvesi ve Dursikanın yaklaşık 2.5 Km. yakınına kadar. Bu zirveden Dursikanın kuzeydoğusunda yer alan Zap'ın kolunun kaynağına kadar bu kolun güneyinin 1 Km. mesafede yer alan bir noktaya kadar doğu istikametinde düz bir hattan Beyh'in güneyinden geçen ırmağın havzasının güneyindeki çatağa kadar ve Borija'ya geçen Zap'ın kolunun güneyindeki çatak boyuna uzunan Chel'in kuzeyinde Shilin'ın batı, güneybatısındaki Ave Merek'in kaynağına en yakın noktaya kadar. Bu kaynağa kadar bir doğru Ave Merek'in batı kolundan Casrik ve Nervek arasındaki geçitten inen küçük ırmağın kavşağına kadar. Bu küçük ırmaktan kaynağına kadar. Bu kaynağın en kısa mesafeden kavşağın Nervek'in kuzeyinde olan Ave Merek'in batı koluna bu koldan ağzına kadar. Bu kolun en kısa mesafeden Ave Merek ve Evebar Shilin sularının ayrıldıkları çatağa, bu çataktan Shaikhmomenin kuzeyinde bu nehre dökülen Endebar-ı Shin'ın kolunun kaynağına en yakın yere kadar. Bu kaynağa kadar düz bir çizgi. Yukarıda adı geçen kolun akış istikametinde Doh'un biraz güneyini geçen ırmağın ağzına kadar. Bu ırmaktan kaynağına kadar, bu kaynağın en kısa mesafesinden Endebar-ı Shin ve Herkinin doğusundan geçen Sherdiren suyun kolunun ayrıldığı çatağa kadar. Bu noktanın en kısa mesafesinden adı geçen kolun en yakın yoluna kadar bu koldan Şherdiren suyuna kadar. Bu kolun en kısa mesafesinden Sherdiren suyunun üzerindeki havzanın güney çatağına, ba çataktan Hacı Bey ırmağı ve Upak'ın doğusundan geçen kolunun havzaları arasındaki doruk çizgisi ile buluştuğu noktaya kadar. Bu doruk çizgisinden Hacı Bey ırmağına kadar. Hacı Bey ırmağının yukarısındaki Irak sınırına kadar.*" Bkz., F. Çiftçi, **agt.**, s. 299 vd

[120] M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 66

Tahkik Komisyonu'da 13 Kasım 1924'de Cenevre'de toplanarak mesaisini tayin etmiş ve taraflara takdim edilecek olan bir soru listesini düzenlemiştir. Ayrıca komisyon, taraflardan heyete katılmak üzere birer "muavin üye" tayin edilmesini istemiştir.[121] Komisyon daha sonra, Londra'yı ziyaret ederek yetkililer ile görüşmüş ve 4 Ocak 1925'te Ankara'ya gelmiştir. Ankara'daki temaslarını Komisyon, Konya'da bulunan Mustafa Kemal Paşa ile de görüşerek Musul'a hareket etmiştir. [122]

16 Ocak 1925'te Bağdat'a gelen Komisyon çalışmalarına başlamıştır. Ancak bölgenin İngiliz hakimiyeti altında olmasından dolayı İngilizler Komisyon üyelerini etkileme yolunu denemişlerdir. Nihayet çalışmalarını tamamlayan komisyon coğrafî, etnik, tarihi, iktisadî, strateji ve siyasî olmak üzere altı bölümden oluşan raporunu 16 Temmuz 1925 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne sunmuştur.[123] Komisyon raporunda Musul halkının hiçbir tarafa katılmaksızın bağımsız kalmak istediğini bildirmiştir. Buna rağmen Komisyon Milletler Cemiyeti Meclisine üç aşamalı bir çözüm tavsiye etmiştir. İlk olarak, "Brüksel Hattı"nın güneyinde kalan bütün toprakların Irak'a bağlanması lehinde olduğunu belirtmiş, ancak bunun olabilmesi içinde iki maddelik bir şart öne sürmüştür. Buna göre Irak, yirmibeş yıl boyunca Milletler Cemiyeti'nin mandası altına konulacak, bölgede yaşayan Kürtlere belli yerel yönetim serbestliği ve kültürel haklar verilecekti.

Komisyon ikinci olarak bu iki noktaya uyulmadığı takdirde, ihtilâflı bölgenin Türkiye egemenliği altında yaşamaya devam etmesinin daha uygun olacağını düşünmekteydi. Üçüncü çözüm olarak da Milletler Cemiyeti Meclis'i ihtilaflı bölgenin paylaştırılmasını adil bir çözüm olarak görürse, Komisyon Küçük Zap hattının tavsiye edilebileceğini belirtmiştir.

Komisyon'un bu tavsiyeleri Türkiye'de çok büyük tepkiyle karşılanmış, Türk Hükümeti, Meclis görüşmeleri için Cenevre'ye Dışişleri Bakanı Tevfik

---

[121] Tahkik Komisyonu'na muavih üye olarak Türkiye'de eski Ordu Müfettişi Cevad (Çobanlı) Paşa, İngiltere'den Mr. Jardine, Irak'tan Bayındırlık Eski Bakanı Sabi Bey seçilmiştir. Bkz. M. K. Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi**, s. 151

[122] M. Aydın, **age.**, s. 52

Rüştü Bey'in gönderilmesini kararlaştırmıştır. 3 Eylül 1925 tarihinde Cenevre'de rapor görüşülmeye başlandığında İngiltere'yi temsil eden Sömürgeler Bakanı Mr. Amery, İngiltere'nin Komisyonun Irak için ileri sürdüğü iki şartı da kabul ettiğini 1928 yılından sona erecek olan İngiltere – Irak Andlaşmasının yeniden uzatılacağını beyan etmişti.[124]

Tevfik Rüştü Bey ise konuşmasında raporu coğrafî, tarihî, ırkî, iktisâdî açıdan tenkid etmiştir. Bundan başka Cemiyet Meclisi'nin Cemiyet Misâkı'nın çizdiği sınırlar içinde karar verebileceğinden bahsetmiş ve ilgili tarafların müspet oyu olmadan Meclis'in bu konuda tarafları bağlayacak bir karar alamayacağını ifade etmiştir.[125] Ayrıca Tevfik Rüştü Bey Türkiye'nin Musul'un Irak'a verilmesini ve üzerinde Milletler Cemiyeti'nin dolayısıyla İngiltere'nin mandaterliğini kabul etmeyeceğini şu sözleriyle belirtmiştir.[126] "...Türkiye vekâletlere mütedair bulunan Sevr muahedenamesinin 94 ve 99. maddelerinin kabulünü reddeder. Milletler Cemiyeti nizamnamesinin 22. maddesi üzerinde bir devletin hakimiyeti hitâm bulmuş arazi hakkında kabili tatbiktir. Halbuki Musul üzerindeki Türk hakimiyeti berdevam olduğundan vekâlet usulû tatbik edilemez."

15 Eylül'de İngiliz delege heyeti Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğine bir mektup göndermiştir. Bu mektupda hristiyan ahalinin Türkiye tarafından yerlerinin değiştirildiği bunlardan bır kısımının Irak'a geçmeye muvaffak olduğu belirtilmekteydi. İngiltere'nin bu mektubuna 16 Eylül'de Tevfik Rüştü Bey Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğine gönderdiği mektubla cevap vermiştir. Mektupta "I. Dünya Harbinde Türkler aleyhine isyan edip tehcir edilen Nesturiler, Tahkik Heyeti Raporunun 82. sayfasında belirtildiği gibi 6 ay sonra eski yerlerine dönmüşlerdir. Fakat 1924 yaz ve sonbaharındaki

---

[123] Raporun tamamı için bkz. M. Aydın, **age.**, s. 57-288
[124] H. B. Dilan, **age.**, s. 43
[125] M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 66
[126] Tevfik Rüştü Aras, **Lozan'ın İzlerinde On Yıl,** (Der. N. Menemencioğlu), İstanbul 1935, s. 22; **Türk Dış Politikasında 50 Yıl: Cumhuriyet'in İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 98

hadiselerden sonra bunlar tekrar güneye kaçmışlardır. Tehcir edilmemişlerdir."[127] demektedir.

Türkiye'nin Komisyonun raporuna kesin karşı çıkması üzerine Cemiyet Meclisi, 19 Eylül 1925'te Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'nda istişari müteala isteyerek şu soruları sormuştur:[128]

a) Lozan Andlaşması'nın 3. maddesinin 2. fırkasına göre, Meclis tarafından verilecek karar, hakem hükmü mü, tavsiye mi, yoksa sadece tavassut mu?

b) Karar oybirliğiyle mi yoksa oy çokluğu ile mi alınmalıdır?

c) İlgili devletlerin temsilcileri oylamaya katılabilir mi?

İngiliz temsilcisi Meclis'in hüküm vermesi hususunda ısrar etmiş Tevfik Rüştü Bey ise Meclisin yalnız tavassut da bulunmasını kabul edeceklerini belirtmiştir. Ayrıca Tevfik Rüştü Bey, meselenin Musul topraklarının Irak'a bırakılması yolu ile çözülecekse bu çözümün zaten toprak bırakılması sözkonusu olması yüzünden TBMM'de tasdik edilmeyeceğini dolayısıyla da hiçbir değerinin olmayacağını bildirmiştir.[129]

Sorulardan da anlaşılacağı gibi Daimi Adalet Divanının yalnız usule ilişkin konularda fikri sorulmuştur. Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri tarafından Divandan mütealâa istendiği hususunda Türkiye'ye tebligat yapılması üzerine Türk Hükümeti 8 Ekim'de bir telgrafla verdiği cevapta meselenin siyasi bir nitelik taşıdığını, hukuki bir hal suretine bağlanamayacağını, bu yüzden de Türkiye'nin Divan'ın çalışmalarına katılmayacağını bildirmiştir.[130] İngiltere Musul Meselesinin Türkiye'nin itirazları karşısında çıkmaza girdiği bir dönemde (21 Eylül 1925) Brüksel Hattı'nın ihlal edildiğini ve bu hattın kuzeyinde yaşayan Hristiyan Asuriler'in sürüldüğü iddialarını tekrar ederek Meclisten bölgede araştırma yapmasını istemiştir. Tevfik Rüştü Bey de Meclisin 24 Eylül'deki toplantısında verdiği cevapta Musul Meselesi ile Brüksel

---

[127] **Vakit**, 18 Eylül 1925

[128] **Vakit**, 21 Eylül 1925; M. Kemal Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi**, s. 175; K. Mısıroğlu, **Musul Meselesi ve Irak Türkleri**, s. 155 vd.

[129] Ö. Z. Alantar, **agm.**, s. 59

Hattı'nın kuzeyinde yaşayan azınlık halkları arasında ayrım yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca Asuriler'in vatan hainliklerinden dolayı cezalandırılmaktan korktukları için Brüksel hattının güneyine kendilerinin göç ettiklerini söylemiştir.[131] Tevfik Rüştü Bey sözkonusu heyetin ihtilaflı arazide 24 Temmuz 1923'ten itibaren cereyan eden tecavüzleri ihtiva edecek şekilde bir araştırma yapması gerektiğini savunmuş ve asıl ihtilafın Brüksel Hattı'nın güneyinde yer alan Musul bölgesi üzerinde cereyan ettiğini ifade etmiştir. Bu nedenle de araştırmanın bu yöre ile sınırlandırılmasını istemiştir.

Tevfik Rüştü Bey'in bu sözleri üzerine söz olan Amery, Lozan Andlaşmasının kuzey veya güney diye bir hududtan bahsetmediğini, kurulacak komisyonun da bu hattın güneyindeki idareyi tetkik edecekse aynı hattın kuzeyindeki idareyi de tetkik hakkının var olduğunu söylemiştir.

Milletler Cemiyeti Meclisi 24 Eylül'de İngiliz temsilcisinin talebini kabul ederek bölgeye temsilci göndermeye karar vermiştir. Bu durum üzerine Milletler Cemiyeti Meclisinin toplantılarına katılmama kararı alan Tevfik Rüştü Bey ısrarlı ricalar karşısında toplantıya tekrar katılmıştır. Türk bir muavin üyenin de dahil olacağı komisyonu, Lozan Andlaşmasının imzalandığı zaman mevcud olan siyasi, askeri ve idari vaziyet hakkında tetkikatdan bulunabilmesi şartıyla kabul etmiştir. Komisyonun Brüksel Hattının kuzeyinde araştırma yapma durumuna ise ancak hükümeti ile görüştükten sonra cevap verebileceğini belirtmiştir.[132] Bunun üzerine Milletler Cemiyeti Meclisi, cevabını Tevfik Rüştü Bey'e talimat gelene kadar geciktirmiş ve toplantıyı geçici bir süre ertelemiştir.

Toplantının geçici bir süre ertelenmesini fırsat bilen Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'ye dönmüştür. 3 Ekim'de İstanbul'da gazetecilere Musul Meselesi'nin Milletler Cemiyetinden aldığı durumu izah etmiş ve Musul Meselesinde anlaşmanın sağlanabilmesi için Türkiye'nin fedakarlıklar da bulunduğunu söylemiştir. Milletler Cemiyeti'nin Musul'a göndermeye karar verdiği Estonyalı

---

[130] Ş. Yurdakul, **Musul Meselesi**, Ankara 1975, s. 35
[131] Ö. Z. Alantar, **agm.**, s. 59 vd.
[132] **Vakit**, 27 Eylül 1925

General Laidoner ve yardımcıları İspanyol Orteqa Nunez ve Çekoslavakyalı Albay R. Jak'ın görevleri ve yetkileri ile ilgili soruya da "... *Milletler Cemiyeti'nin ittihaz ettiği karara göre yalnız hudud hadiseleriyle iştigal edecekleridir. Bu da Brüksel Hattı'nın güneyi ile sınırlıdır*" demiştir.[133]

30 Ekim'de çalışmalarına başlayan Laidoner 3 Kasım'da Cenevre'ye gönderdiği ilk mesajda "olayların çoğunlukla önemsiz sınır çekişmeleri olduğunu" söylemiştir. Fakat Komisyon'a Türkiye'nin gözlemci göndermemesi ve Türk sınırları içinde araştırma yapması içinde Komisyon'a izin vermemesi üzerine 16 Kasımda Laidoner İngilizlerin tesiri altında bir rapor hazırlamıştır. Raporda, Türkler'in Hristiyanlar'ı tehcir ettiği yolundaki İngiliz iddiası kabul edilmiş Ankara'nın sınırdaki statükoyu bozmak gayesiyle Brüksel Hattı'nın güneyine sarktığı yönündeki İngiliz ithamları tekrarlanmıştı.[134]

General Laidoner'in raporu Ankara'da büyük bir şaşkınlık yaratmış ve Tevfik Rüştü Bey, Milletler Cemiyeti Genel Sekreter yardımcısı Averol'a teessüflerini bildirmiş ve konuyu TBMM'ne getireceğini ve buradaki müzakerelerden önce Meclis'e herhangi bir cevap vermesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir.[135]

Adalet Divanı ise kendisine sorulan soruları 21 Kasım'da 12 numaralı mütalaası ile cevap vermiştir. 12 Numaralı mütalaası kısaca şöyledir:[136]

a- Milletler Cemiyeti Misâkı'nın 15. maddesine göre, Cemiyet Meclisi esas itibariyle bağlayıcı karar alamaz. Bununla beraber, Lozan Andlaşmasının 3. maddesinin 2. Fıkrasının son cümlesindeki "mukadderat-ı kat'iyesi bu karara muallak olan" tabiri ile taraflar Cemiyet'e bu konuda bağlayıcı karar almak yetkisi tanımışlardır. Bu yüzden, Meclis bu konuda bağlayıcı karar almak yetkisine sahiptir.

b- Cemiyet Meclisi'nde bu konuda, kararın oybirliği ile alınması gerekmektedir. Oy birliği hesaplanırken ise Misâk'ın 15. maddesinin 6 ve 7

---

[133] **Hakimiyet-i Milliye,** 3 Ekim 1925; **Vakit,** 3 Ekim 1925
[134] M. K. Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi,** s. 173
[135] M. K. Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi,** s. 174
[136] M. Gönlübol-C. Sar, **age.,** s.67; M. K. Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi,** s. 175-176

fırkaları gereğince ilgili tarafların temsilcilerinin oyları hesap edilmeyecektir. Sonuç olarak ta Cemiyet Meclisinin Türk – Irak sınırı hakkında vereceği karar taraflar için bağlayıcı sayılacaktır.

Milletlerarası Daimi Adalet Divanının bu mütalâası "İstişârî" mahiyette olduğu için Cemiyet Meclisi, buna uymak mecburiyetinde değildi. Mütalâanın Meclise mal edilebilmesi için Meclisin bu hususta bir karar alması gerekmekteydi. Bu karar da ancak, misak'ın 5. Maddesine göre alınabilir. Meclis 5. Maddeye göre karar almak isterken, Türkiye ve İngiltere'nin oylarının hesaba katılıp katılmayacağı tekrar bir tartışma konusu olmuştur. Fakat Meclis, 8 Aralık 1925'te ilgili tarafların oylarını hesaba katmadan Divanın mütalâasını tasvip etmiştir.[137] Bunun üzerine Türk temsilcisi Münir Bey, Misâk'ın 5. Maddesine rağmen Türkiye'nin ve İngiltere'nin oylarının dikkate alınmamasına itiraz etmiş ve Milletler Cemiyeti Meclisince verilen kararı bir hüküm değil bir tavsiye şeklinde anladıklarını beyan etmiştir.

9 Aralık'ta da Meclisde Musul Meselesinin barışçı bir surette sonuçlanması için müzakerelere devam edilmiş ve Üçler Komitesi Türkiye ile İngiltere arasında anlaşma sağlayabilmek için toplantı yapılmasına karar vermiştir.[138] Fakat, Üçler Komitesinin bu kararından önce Cenevre'den ayrılmaya karar vermiş olan Tevfik Rüştü Bey, 10 Aralık'da Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğine bir mektup göndermiştir. Mektupta; "Milletler Cemiyeti Üyeleri Daimi Adalet Divanının rey-i istişariyesinin kabulü lehinde ita-yı karar eylemiştir. Türk Heyet-i Murahhassası Türkiye'yi Milletler Cemiyeti nezdinde temsile selahiyetdar bulunmadığından ve misakın gerek 5 ve gerek 15. maddeleri müfâdına tevfik-i hareketle vakı olan davete icabet edemeyeceğinden dolayı pek ziyade müteessifdir." diyerek Türk Heyetini bundan sonraki Meclis çalışmalarına katılmayacağını ifade etmiştir.[139]

---

[137] M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 68; Ş. Yurdakul, **age.**, s. 36
[138] **Vakit**, 10 Aralık 1925
[139] **Vakit**, 13 Aralık 1925; **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Aralık 1925

Tevfik Rüştü Bey, 12 Aralık'ta Paris'e hareket etmiş diğer Türk temsilcileri ise Cenevre'de kalmışlardır.[140] Tevfik Rüştü Bey, 14 Aralık'ta Paris'te gazetecilere verdiği demeçte Türkiye'nin andlaşma yapmayı istediği için kendisinin sahip olduğu yetkileri aşarak bazı tavizlerde bulunduğunu fakat İngiltere'nin tutumunu hiç yumuşatamadığından yakınmıştır.[141]

Milletler Cemiyeti Meclisinde aleyhimize karar verilmesi konusunda beliren durum üzerine Tevfik Rüştü Bey, 15 Aralık'ta Pariste Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğine bir mektub göndermiştir.[142] 16 Aralıkta Milletler Meclisinde Musul Meselesi ile ilgili Üçler Komitesinin raporu görüşülürken okunan mektub şöyledir;[143] "...Bir devletin bir kıta' arazi üzerindeki hukuk-ı hükümraniyesi ancak bu devletin muvaffakiyetiyle nihayet bulabileceğini bilhassa beyan etmek isterim. Bunun neticesi olarak Musul Vilâyeti üzerinde hukuk-ı hükümranimiz tamamıyla bâkidir".

Tevfik Rüştü Bey'in yukarıdaki ifadelerini göz önüne almayan Milletler Cemiyeti Meclisi, 16 Aralık'ta Türk Heyetinin bulunmadığı görüşme esnasında Lozan Andlaşmasının 3. ve 16. maddeleri hükümlerine ve Tahkik Komisyon raporunun sonucuna bağlı olarak Brüksel Hattı'nın kuzeyini Türkiye'ye güneyini de Irak'a bırakmıştır.[144] Milletler Cemiyeti Meclisi'nin bu kararı almasında Estonyalı General Loidoner'in raporu da hiç şüphesiz etkili olmuştur.[145]

Tevfik Rüştü Bey, Milletler Cemiyeti Meclisinin bu kararından sonra matbuata verdiği protestonamede, Musul üzerindeki haklarımızın bakî olduğu ve bu tavsiye edilen sınırın Lozan'da reddettiğimiz hatta Sevr projesindeki sınırında kuzeyinde olduğunu belirtmiştir.[146]

---

[140] **Hakimiyet-i Milliye**, 14 Aralık 1925
[141] **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Aralık 1925
[142] **Vakit**, 17 Aralık 1925; **Hakimiyet-i Milliye**, 17 Aralık 1925; Yaşar Canatan, **Türk-Irak Münasebetleri (1926-1958)**, Ankara 1996, s. 13
[143] **Vakit**, 18 Aralık 1925; **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Aralık 1925
[144] **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Aralık 1925
[145] M. K. Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi**, s. 173
[146] **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Aralık 1925

Türkiye, Milletler Cemiyeti Meclisinin Musul hakkında aldığı karara bir tepki niteliği taşıyabilecek mahiyette bu karardan bir gün sonra 17 Aralık 1925'te Rusya ile Paris'te Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşmasını imzalamıştı.

30 Aralık'ta Ankara'ya gelen Tevfik Rüştü Bey 9 Ocak 1926 tarihinde Meclis'te Musul Meselesi'nin Lozan'dan bu yana geçirdiği safhaları özetleyen bir beyanatta bulunmuştur.

Eylül 1925 tarihinden itibaren Cenevre'de yapılan görüşmelere bizzat katıldığı için entrikaları yakından takip eden Tevfik Rüştü Bey, "...Gittim, gördüm ve anladım ki, İngiltere Hükümeti'nce bu meselede takib edilen hatt-ı hareket Türkiye Hükümeti'nin Lozan'da kabul etmediği neticeyi başka nam ve şekiller altında emr-i vakî yapmaya hasr-ı gayrettir. Yani, Türkiye'nin böğrüne istikbâline tevcih edilen hatve-i taarruz muhafazadan ısrar ediliyordu" diyerek bir sitemde bulunmuştur. Konuşmasının devamında ise Türk Hükümetinin Musul Meselesinde bir anlaşmaya varmak için elden gelen gayreti esirgemediğini belirtmiş ve "hüsn-ü intaç olunması şartıyla münazaûn fih arazide ihtiyacat-ı hayatiyemizin ibram etmediği fedakarlıklarda dahi bulunuldu"[147] demiştir.

Konuşmasının sonunda Londra Büyükelçimiz ile İngiliz hükümeti arasında Milletler Cemiyeti Meclisinin aldığı kararların Türkiye tarafından da kabul edilebilir bir hale getirilebilmesi için çalışmaların yapılması kararlaştırıldığını söylemiş ve Türk Hükümetinin isteğinin "... münazaun fih araziden tarafeyn için kabili kabul bir hudut etrafında itilâfa vasıl olmak" olduğunu açıklamıştır.[148]

ç- Ankara Andlaşması

5 Ocak'ta Londra'daki Türk Büyükelçisi Ahmet Ferid Bey İngiltere Başbakanı ile yaptığı görüşmede Ankara'nın Irak sınırının tesbiti için İngiltere

---

[147] Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge) 1923-1938, II,** Ankara 1992, s. 107; **Hakimiyet-i Milliye,** 10 Ocak 1926

[148] **TBMM Zabıt Ceridesi II/21,** s. 90-92; Tevfik Rüştü Aras, **age.,** s. 27-31; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II,** s. 105-109

ile müzakereye hazır olduğunu bildirmiş toplantı yeri olarak da Ankara'yı teklif etmişti.[149] İngilizler bu daveti geçiştirmiş olmalarına rağmen Türkiye'deki gelişmeleri yakından izlemeye başlamışlardır. 8 Ocak 1926'da İngiltere'nin Büyükelçisi Ronald Lindsay İstanbul'da yazdığı mektubunda, Türkiye'nin kuzeyde Rusya ve güneyde İngiltere arasında bir denge oluşturmak isteğine temas etmiştir.[150]

İngilizler tarafından silahlandırılan Asuri ve Yezidiler'in 1926 Martından güney hudutlarımıza saldırmaları üzerine ciddi bir tenkil hareketine geçilmiştir. Bunun üzerine İngiltere, Türkiye ile anlaşma yolları aramaya başlamış ve eski İstanbul Büyükelçisi Lindsay'i Türk – Irak Sınırı meselesini görüşmek üzere Türkiye'ye göndereceğini 6 Nisan'da resmen açıklamıştır.[151] 16 Nisan'da Ankara'ya gelen[152] Lindsay 20 Nisan'da görüşmelere başlamıştır. Tevfik Rüştü Bey, bu görüşmelerde bilhassa Musul petrolünden hisse verilmesine de ısrar etmiş olmasına rağmen daha sonra petrolün karından pay almayı kabullenmiştir. İngiliz hükümetinin 500.000 sterlinglik bir ödeme teklifi kararını 20 Mayıs'ta Lindsay Tevfik Rüştü Bey'e iletmiştir. Tevfik Rüştü Bey ise bu rakam karşısında hayal kırıklığına uğramış olmasına rağmen 28 Mayısta teklif ettikleri bir iki önemsiz değişiklik kabul edildiği takdirde tasarıyı uygun bulduklarını söylemiştir. Tevfik Rüştü Bey, 30 Mayısta ise 25 yıllık bir süre içinde %10'luk payı kabul ettiklerini Büyükelçiye resmen bildirmişti. Nihayet 3 Haziran'da gece yarısına kadar süren bir toplantıdan sonra Tevfik Rüştü Bey ile Lindsay arasında anlaşma sağlanmış ve 5 Haziranda Ankara Andlaşması imzalanmıştır.[153] Andlaşmanın imzasından bir gün önce Matin muhabirine verdiği beyanatta Tevfik Rüştü Bey, "...Biz sulhu müstakbel muharebata

---

[149] **Vakit,** 7 Ocak 1926
[150] M. K. Öke, **Kerkük – Musul Dosyası,** s. 93
[151] K. Mısıroğlu, **Musul Meselesi ve Irak Türkleri,** s. 160
[152] **Vakit,** 21 Nisan 1926
[153] M. K. Öke, **Kerkük – Musul Dosyası,** s. 94 vd.: Anlaşmanın tam metni için bkz. **Cumhuriyet'in İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 110-119

hazırlamak için değil, asri ve mes'ud bir devlet vücuda getirmek maksadıyla başladığımız âzim eseri ikmâl etmek için istiyoruz" demiştir.[154]

Ankara Andlaşmasına göre sınır esas itibariyle Milletler Cemiyetinin Brüksel'de belirlediği çizgi olacak, fakat bu çizgi de Türkiye lehine küçük bazı değişiklikler yapılacaktır.[155] Andlaşmanın diğer bir maddesinde ise, Irak Hükümeti Musul üzerindeki hakkından vazgeçen Türkiye'ye 25 yıl süreyle petrolden alacağı aidatın %10'unu verecektir. Daha sonra Türkiye 500.000 İngiliz lirası karşısında petrol üzerindeki hakkından vazgeçmiştir.[156]

Tevfik Rüştü Bey Andlaşmanın TBMM'de tasdiki vesilesiyle 7 Haziran'da yaptığı konuşma da Brüksel Hattı'nı niçin sınır olarak kabul ettiklerini şu sözleriyle ifade etmiştir; "...Şurasını da derhal arzetmeye mecburum ki hudut üzerinde bize bin kilometre murabbaı miktarında lehimize tahsilat ilâvesini teklif ettiler, esas davamızın böyle bin yahut iki bin kilometrelik arazi davası olmadığını söyleyerek bu teklif olunan araziden de sarf-ı nazarla bütün Musul vilâyetinden müstakil Irak Devleti lehine feragati prensiplerimize daha uygun bulduk" demiştir. Ayrıca konuşmasının devamında "...Sakıt İmparatorluğun hal ve tanzimini neslimize tevdi ettiği bir çok mesail-i azimeyi hayatiyenin milletimizin âleme destan olan mücahedeleri sayesinde hüsn-ü halle intac edilirken, millî inkılâbımızın semerat-ı zaferinin bir an evvel istihsali ve sulhu tehir etmemek için büyük bir kiyasetle halli tehir edilmiş olan bir iki meseleden başlıcası olan Türkiye Irak Hududu işinin artık bir şekli halle isal zamanı hulûl etmiş bulunuyordu. Şarki Karipde başlıca kuvveti temsil eden Türkiye Cumhuriyeti en esaslı mihveri siyaset-i milel-i mütemeddine arasında bir unsuru intizam ve terakki olarak çalışmak olduğundan cihanın ve şarkı karibin sulh ve huzura ve Irak'ın istiklal ve saadeti namına ve Büyük Britanya

---

[154] **Hakimiyet-i Milliye**, 4 Haziran 1926

[155] Brüksel sınır çizgisinde yapılan değişiklik ile Aşuta ve Alamun güneyinde bu iki yeri birbirine bağlayan yolun Irak topraklarından geçen, kesimini Türk toprakları içinde bırakmak üzere gerçekleştirilmiştir. Bkz. İ. Soysal, **age. I**, s. 310

[156] **Cumhuriyet'in İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 108 Vd.

İmparatorluğuyla münasebetimizi normal bir hale getirmek için yegane muallak kalan bu arazi meselesinde fedakârlıklara katlandık"[157] demiştir.

1926 Andlaşması ile 30 Ekim 1918'den beri süregelmekte olan Türk – İngiliz anlaşmazlığı halledilmiş ve Türkiye'nin batılı devletlerle normal münasebetler kurması için yeni bir adım atılmıştır.

[157] **TBMM Zabıt Ceridesi II/26,** s. 165; **Hakimiyet-i Milliye,** 8 Haziran 1926; T. R. Aras, **age.,** s. 38-40; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II,** s. 133-135

III. BÖLÜM
TÜRK-RUS MÜNASEBETLERİ ve TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1- RUS İHTİLALİNE KADAR TÜRK – RUS MÜNASEBETLERİ

Tarih boyunca, Türk – Rus münasebetleri, devamlı bir mücadeleninin, çatışmanın ve husumetin adı olmuştur. Uzun bir devreyi kapsayan Türk – Rus münasebetleri çerçevesinde dostluk, ittifak ve benzeri davranışlarla izah edilebilecek girişimlere ender rastlanıldığı da malumdur. Sözkonusu çatışma ve husumeti devletlerin takip ettiği millî politikalarında ve bunun gerçekleştirilme aşamalarında görmek mümkündür.

Bilindiği gibi Rus Çarı Büyük (Deli) Petro zamanında sistemleştirilen ve daha sonraki devlet adamlarına vasiyet edilen "sıcak denizlere ulaşma" politikası, Osmanlı – Rus münasebetlerini etkileyen çoğu zaman savaşı kaçınılmaz hale getiren bir sebep olarak karşımıza çıkmaktadır.[1] Yine Avusturya ile gerçekleştirilen Grek – Projelerinde yer alan Osmanlı Devletinin paylaşımı iki devleti karşı karşıya getirmiştir.[2] Diğer taraftan "III. Roma nazariyesi" doğrultusunda kendilerini "Bizansın ve ortadoks dünyası"nın hamisi addetmeleri, Balkanlarda "panislavist" bir politika takip ederek Slav-Ortadoks sentezine ulaşmak istemesi Osmanlı Devletinin dikkate almak mecburiyetinde kaldığı Rus harekatının en önemli unsurlarıydı.[3]

Türk – Rus münasebetleri içinde birkaç girişim müstesna tutulursa mücadelenin şiddetlendiği dönem Rusya'nın Doğu Avrupada Lehistan üzerinde "nüfuz kurmak" siyasetini gündeme getirmesiyle başlamış ve bu tutum bir dizi askeri ve siyasi gelişmeye zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan Kafkaslardaki Rus yayılması ise İran Mukasemenâmesi (1714)yle hayat bulmuştur.[4] Bu suretle

---

[1] Ramazan Çalık, **Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları**, Ankara 2000, s. 40

[2] Mesut Aydın, **Misâk-ı Millî ve Yeni Türk Devleti'nin Sınırları**, Malatya 1998, s. 19

[3] Rusya, Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ortodoks tebanın hamisi sıfatını Küçük Kaynarca Andlaşması ile temin etmiştir. Bkz. Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara 1993, s. 290 vd; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, Ankara 1988, s. 425

[4] Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990, s. 22; İ. H. Uzunçarşılı, **age. IV/1**, s. 192 vd.

Rusya, bir taraftan Lehistan üzerinden Balkanlara, diğer taraftan da Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu Bölgesi'ne doğru sarkma ve sokulma politikasını hayata geçirmiştir.

Avrupa'da Meydana gelen siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeler doğrultusunda Osmanlı Devletine karşı tutum belirleyen batılı devletleriyle zaman zaman birlikte hareket eden Rusya, bu siyasetiyle bölgede üstünlüğü ele geçirmek istemiştir. Kimi zaman batılı devletlerle yapılan anlaşmalar dolayısıyla Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurmayı amaçlayan Rusya, azınlıklar ve kiliseler mücadelesinde de bir hayli mesafe kat etmiş ve önemli imtiyazlar elde etmişti.

Rusya I. Dünya Harbine İngiltere ve Fransa'nın yanında katılması ve İtilaf Devletlerince Çanakkale'nin zorlanması O'na bir daha bulamayacağı tarihi fırsatı yakalama imkânı vermişti. Müttefikleriyle imzaladığı "İstanbul Gizli Anlaşması" bu tarihi emellerine kağıt üzerinde kavuşmasını sağlamıştır.

Osmanlı Devleti, Türk harp gemilerinin Rus limanını bombardıman etmesiyle 29 Ekim 1914 tarihinde Rusya ile savaşa tutuştu.[5] Kafkasya üzerinden 2 Kasım'da taarruza geçen Ruslar ilk günlerde başarısız olmuşlardır. Enver Paşa'nın 22 Aralıkta başlattığı Sarıkamış taarruzunun[6] tam anlamıyla Türk kuvvetleri için bir felâket olması üzerine Ruslar taarruza geçerek 16 Şubat 1916'da Erzurum ve Muş'u, 3 Mart'ta Bitlis'i, 8 Martta Rize'yi, 19 Nisan'da Trabzon'u, 15 Temmuz'da Bayburt'u ve 25 Temmuzda da Erzincan'ı ele geçirdiler. Bu suretle Rus büyük taarruzu bütün hedeflerine ulaşarak 1916 Ağustosunda sona erdi.[7]

Çanakkale Muharebesinde büyük bir ün yapmış olan Mustafa Kemal Paşa'nın 16. Kolordu kumandanlığına getirilmesinden sonra durum değişmiş 7 ve 8 Ağustos tarihlerinde Muş ve Bitlis şehirleri tekrar geri alınmıştır. Fakat Muş tekrar Eylül sonunda Rus işgaline uğramıştır.[8] 1916/17 kışı bilhassa soğuk

---

[5] A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 244 vd.
[6] Sarıkamış taarruzu için bkz. A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 267-283
[7] A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 290-295
[8] A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 297

geçtiği için Türk ve Rus kuvvetleri kış durumuna geçmişlerdir. Bundan dolayı cephede önemli bir gelişme olmamıştır. Fakat bu arada Rusya'da ihtilâl olmuştur. (27 Şubat /12 Mart 1917) Rus ihtilali ise Türkiye'nin Rusya karşısında yeni bir mağlubiyet ve belki de çözülmesini önledi.[9] Rusya Ekim devriminden sonra savaşa daha fazla devam etmek isteyerek Osmanlı Devleti ile 5/18Aralık 1917 tarihinde Erzincan mütarekesini imzaladı.[10] Ayrıca 3 Mart 1918 tarihinde imzaladığı Brest-Litovsk Barış Andlaşması ile de Doğu Anadolu'da işgal etmiş olduğu sahayı ve "Elviye-i Selâse" yi geri verdi.[11]

2- TÜRK - SOVYET RUSYA İLİŞKİLERİ ve MOSKOVA ANDLAŞMASI (16 Mart 1921)

I. Dünya Harbi öncesi birbirleriyle devamlı surette mücadele eden bu iki milletin kaderi savaşın sonunda birleşmiş ve Rusya Brest – Litovsk Barış Andlaşması ile savaştan çekilirken Osmanlı Devleti de Mondros Mütarekesi ile savaştan çekilmişti.

Savaştan büyük kayıplarla çıkan ve ortak düşmana karşı savaşan[12] bu iki millet arasında çok zor da olsa bir menfaat birliği oluşturulması fikri meydana gelmiştir. İşte 16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgali ve Mebusan Meclisinin basılması sonucu birçok milletvekilinin tutuklanması, Yunanlıların İngilizlerin teşviki ile Anadolu içlerine doğru ilerlemesi Mustafa Kemal'i ister istemez Sovyet Rusya'ya dönmeye zorlamıştır.[13] Nitekim Mustafa Kemal, yukarıda ifade edilen sebeplerin yanı sıra, Anadolu'yu istilaya kalkan müstevlîlere karşı yürütmekte olduğu mücadele için hem silah, hem de politik

---

[9] A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s. 301

[10] Erzincan Mütarekesinin maddeleri için bkz. Selami Kılıç, **Türk – Sovyet İlişkileri'nin Doğuşu,** İstanbul 1998, s. 100 vd.

[11] Brest – Litovsk Andlaşmasının maddeleri için bkz. A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s. 652-658; S. Kılıç, **age.,** s. 377-380

[12] Ruslar Batı Cephesinde Polonya'ya karşı ağır bir yenilgiye uğradıkları gibi Boğazlar bölgesinde, Kafkasya'da, İran'da ve Afganistan'da bulunan İngiliz kuvvetleri tarafından çembere alınmışlardı. Türkler ise İtilaf Devletlerinin işgallerine karşı Millî Mücadele'yi başlatmışlardır. Bkz. M. Gönlübol, C. Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938),** Ankara 1990, s. 13 vd.; Abtülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi,** Ankara 1991, s. 47

[13] Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi I,** Ankara 1994, s. 310

destek sağlamak ümidiyle TBMM'nin açılmasından üç gün sonra 26 Nisan 1920 günü Lenin'e bir mektup gönderdi. Mektupta, emperyalistlere karşı ortak hareket etmeyi ve Anadolu'da yapılacak olan mücadele içinde silah ve para yardımında bulunulmasını istemiştir.[14]

Mustafa Kemal'in mektubuna Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Tchitcherine, 3 Haziran'da cevap vererek diplomatik münasebetlerin kurulmasından yana olduklarını belirtmiştir. Fakat ittifaktan söz etmemişti.[15] Sovyet Hükümetinin bu aşamada Ankara Hükümeti ile açık bir ittifaktan yana olmamasının bir takım sebepleri vardır. Bununla birlikte millîyetçi ve dost bir Türkiye'nin, Sovyetlerin güney sınırını koruması; Sovyet Rusya ile İtilâf Devletleri arasında tampon bölge görevi yapması, Sovyet itibarının islam ülkelerinde yayılmasına yardımcı olması ve Sovyet işgalindeki ülkelerde yaşayan Türk halkın millî duygularının dizginlemesi olasılığını da Sovyet önderleri gözönünde bulundurmaktaydılar.[16]

Ankara Hükümetinin imzalanmak üzere olan Sevr Andlaşmasının uygulanmasını önlemek için her çeşit savaş malzemesi ile paraya ihtiyacı vardı. Bu yardımı temin etmek için Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında bir delege heyeti 11 Mayıs 1920 tarihinde Ankara'dan hareketle 19 Temmuz'da Moskova'ya ulaştı.[17] Çok tartışmalı geçen ve uzun süren müzakerelerin[18] sonucunda 24 Ağustos'ta andlaşma metni parafe edildi. Ancak imzalanması mümkün olmadı. Çünkü Sovyetler, Bitlis, Van ve Muş illerinin Ermenistan'a verilmesini istediler.[19]

---

[14] Bu mektup için bkz. **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV,** Ankara 1991, s. 318; Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız (1919-1922),** Ankara 1973, s. 63; Ali Kemal Meram, **Türk – Rus İlişkileri Tarihi, Ayrıca; Mustafa Kemal'den Sovyetlere, Sovyetlerden Mustafa Kemal'e Mektuplar ve Millî Mücadele,** İstanbul 1969, s. 242

[15] Tchitcherine'in mektubu için bkz. Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) II,** Ankara 1975, s. 251 vd.; **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız,** s. 64 vd; Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz II,** İstanbul 1993, s. 77 vd.

[16] Selâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II,** Ankara 1991, s. 7

[17] A. Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları,** Ankara 1984, s. 77 vd; Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde,** Ankara 1981, s. 141 vd.

[18] Bu müzakereler için bkz. A. F. Cebesoy, **age.,** s. 78-95; Y. K. Tengirşek, **age.,** s. 153-158

[19] A. F. Cebesoy, **age.,** s. 101 vd.

Sovyetler, bu isteklerinin TBMM Hükümeti tarafından kabul edilmeyeceğini bilmekteydi. Fakat Sovyetler henüz TBMM Hükümeti ile bir ittifakı erken bulmaktaydı. Çünkü henüz TBMM Hükümeti batıya karşı üstünlük sağlayamamıştı. Ayrıca Sovyetleri tereddütte bırakan bir başka durum da Sovyet – İngiliz Ticaret Andlaşması ile müzakerelerin sekteye uğraması endişesiydi. Çünkü Sovyetler TBMM ile yapılacak bir ittifakın iktisadî ve ticarî yönden büyük bir sıkıntı içinde olan Sovyet yönetimini sonuçlandırabilecek bir İngiliz – Sovyet Ticaret Andlaşması'nın nimetlerinden mahrum bırakabilirdi. Sovyetler Türk-Sovyet ittifakını, imzalamamasının bir başka sebebi de Bolşevik Ruslar'ın Ermeni meselesi karşısındaki tavrıdır. Çarlık Rusyası, tarihi emelini gerçekleştirmek için Ermenistan coğrafyası ile meşgul olmuş ve adeta Ermenilerin hamiliği rolünü üstlenmişti. Şimdi de Bolşevik Rusya, Ermeni Hükümeti'ni "Sovyet Bahçesi" içine alarak tarihi Rus emelini hayatiyete geçirmek istemekteydi. Çünkü bu iller Doğu Anadolu Bölgesi'nin merkezini teşkil etmekteydi. Dolayısıyla da Bolşevik Ruslar, Doğu Anadolu'dan İskenderun'a uzanan bir koridordan rahatlıkla Akdeniz'e inebilecekti.[20]

Sovyetlerin istekleri karşısında Bekir Sami Bey, müzakereleri bırakmak zorunda kalmıştır.[21] Ayrıca durumu 30 Ağustosta TBMM başkanlığına bildirmişti. [22] Ankara Hükümetinin 16 ve 22 Ekim tarihlerinde gönderdiği iki talimatta da Sovyetlerin bu istekleri reddedilmiştir.[23] Halbuki iki milletin de birbirine ihtiyaçları vardı. Ankara Hükümeti muhtaç olduğu dış kaynağı batıdan sağlayamayacağını ve kendine yardımı dokunacak devletin yalnız Rusya

---

[20] M. Aydın, **age.**, s. 65 vd; F. Armaoğlu, **age. I**, s. 311

[21] Kâmuran Gürün, **Türk – Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara 1991, s. 37; Rıza Nur'a göre Bekir Sami Bey Van'ın Ermenilere verilmesi karşısında kendi kavmi olan Asetinlere istiklâl tanınmasını pazarlık konusu yapmış ve prens sıfatı ile Kafkasya'ya gitmiştir. [Bkz. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım III**, İstanbul 1967, s.679 vd.], Bekir Sami Bey'in ikinci defa Moskova'ya gönderilen heyette yer almamasında bu durum etkili olabileceği gibi Kafkasya'da yaptığı faaliyetlerin Rusya'yı kızdırmış olması da etkili olmuş olabilir.

[22] 30 Ağustos 1920 tarihli Bekir Sami Bey'in TBMM'ne gönderdiği rapor için bkz. Y. K. Tengirşek, **age.**, s. 159-164

[23] 16 Ekim 1920 tarihli talimat Mustafa Kemal İmzasıyla Bekir Sami Bey'e gönderilmiştir. Bkz. A. F. Cebesoy, **age.**, s. 112-116; Y.K. Tengirşek, **age.**, s. 183-186; 22 Ekim 1920 tarihli talimat ise Dışişleri Bakanlığı tarafından gönderilmiştir. Bkz. A. F. Cebesoy, **age.**, s. 116 vd; Y.K. Tengirşek, **age.**, s. 186; **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, s. 371-373

olabileceğini kabul etmekteydi.[24] Sovyetlere gelince onların da Ankara ile dost geçinmekte büyük çıkarları vardı. Onun için Ekim 1920'de Sovyetler, Budu Mdivani başkanlığındaki elçilik heyetini Ankara'ya gönderdi.[25] Ankara Hükümeti'de 21 Kasım 1920'de Moskova Büyükelçiliğine Batı Cephesi Kumandanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'yı atadı.[26] Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, 29 Kasım 1920 tarihinde Tchitcherine'e bir telgraf göndererek, batı emperyalizmine karşı birlikte mücadele etmek için yakın bir ittifakın kurulmasını talep etti.[27] Bu arada Tchitcherine'inde Mdivani'ye gönderdiği 1 Aralık 1920 tarihli telgrafla şartları önceden belirlenmiş olan anlaşmanın imzalanmasını, ayrıca siyasi ve askeri bir anlaşmanın da imzalanmasını istemişti. Sovyet Rusyanın teklifi Ankara Hükümeti tarafından memnunlukla karşılanmıştır.[28] 6 Aralık 1920 günü TBMM'de yapılan görüşmelerde Sovyet dostluğundan bahsedilmiş ve aynı gün Sovyetlere Ankara'nın müzakerelere hazır olduğu bildirilmiştir.[29] 7 Aralık'ta da Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey başkanlığında Moskova'ya gidecek olan heyetin kararnamesi çıkartılmış ve heyet 14 Aralık'ta Ankara'dan ayrılmıştır.[30] 7 Ocak 1921 günü Kars'ta Ali Fuat Paşa'nın başkanlık ettiği elçilik heyeti ile buluşarak[31] 19 Şubat'ta Moskova'ya ulaşmışlardır.[32] 21 Şubat'tan itibaren müzakerelere başlanmış[33] ve uzun süren müzakerelerden sonra 16 Mart 1921 tarahinde Moskova Andlaşması imzalanmıştır.[34] Ankara Hükümetinin dış politikadaki büyük başarılarının ilk olması bakımından andlaşma ayrıca büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü

---

[24] Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar IV,** İstanbul 1991, s. 67
[25] F. Armaoğlu, **age. I,** s. 313
[26] A. F. Cebesoy, **age,** s.129
[27] F. Armaoğlu, **age. I,** s. 312; Ahmet Eyicil, **Siyasi Tarih,** Ankara 1990, s.267
[28] Y. K. Tengirşek, **age.,** s. 190; A. F. Cebesoy, **age.,** s. 145 vd.; S. Tansel, **age. IV.,** s. 67 vd.
[29] **TBMM Zabıt Ceridesi I/7,** s. 14
[30] Y. K. Tengirşek, **age.,** s. 191
[31] Y. K. Tengirşek, **age.,** s. 192; A. F. Cebesoy, **age.,** s. 144
[32] A. F. Cebesoy, **age.,** s. 163; Yusuf Kemal Bey 18 Şubat 1921 günü Moskova'ya ulaştıklarını yazmaktadır. Bkz. Y. K. Tengirşek, **age.,** s. 203
[33] A. F. Cebesoy, **age.,** s. 178
[34] Yusuf Kemal Bey, Moskova Andlaşmasının 18 Mart günü imzalandığını fakat bir yıl öncesinden 16 Mart 1920 günü İstanbul'un İtilâf Devletleri tarafından işgalin yıl dönümü olması ve Rusların da İngilizlerle imzaladığı ticaret andlaşmasından dolayı 16 Mart tarihini koymayı uygun gördüklerini yazmaktadır. Bkz. Y. K. Tengirşek **age.,** s. 217 vd.

T.C. Ankara Üniversitesi 1933 Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Enstitüsü

Sovyetler andlaşmanın 1. maddesiyle Sevr Andlaşmasını tanımadıkları gibi Misâk-ı Millî de belirtilen sınırlar içindeki Türkiye'yi tanımışlardır.[35]

Moskova Andlaşması iki milletin taraflardan birinin diğerine karşı silahla kabul ettirdiği bir anlaşma olmaması ve iki milletin emperyalistlere karşı güçbirliği yaptığı ilk belge olması bakımından önemlidir. Buna rağmen ilişkilerin gelişmesine bakıldığında andlaşmanın tam bir güvenlik kaynağı olarak bir dönüm noktası oluşturduğunu söylemek de mümkün değildir. Çünkü andlaşma iki millet arasındaki bütün meseleleri çözmediği gibi kuşku ve endişeleri de ortadan kaldırmamıştı.[36]

Sovyetlerin Millî Mücadele'ye yaptığı askeri malzeme[37] ve para[38] yardımı andlaşmadan sonra artmış ise de Ankara'nın isteğinin[39] çok cüz'î bir kısmının hem de en önemlilerini dikkate almaksızın karşılamışlardır.[40]

Millî Mücadele döneminde yukarıda da belirttiğimiz gibi Moskova Andlaşması iki ülkenin birbirine kuşkucu bakışını değiştirmemiştir. Bu nedenle de Sovyetler andlaşmanın imzasından hemen sonra göndermeye başladığı askerî teçhizat yardımlarını göndermemiştir. Ankara Hükümeti de buna misilleme yaparcasına Türkiye'de yasa dışı ilân edilen Türk Komünist Partisi'nin merkez kurulu üyelerini 12 Nisan 1921 tarihinde tutuklamaya başlamış[41] ve Moskova Andlaşmasının onaylanmasını Temmuz'a kadar ertelemiştir.[42]

---

[35] 16 Mart 1921 tarihli Moskova Andlaşmasının tam metni için bkz. Stefanos Yerasimos. **Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, İstanbul 2000, s. 302-306; Y. K. Tengirşek, **age.**, s. 277-282; **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız**, s. 114-119,

[36] S. Yerasimos, **age.**, s. 313

[37] Sovyetler, 1920-1922 tarihleri arasında 45181 tüfek (52599 sandık cephane), 9520 adet süngü, 99 ağır olmak üzere 310 makinalı tüfek (1123 sandık cephane), muhtelif çapta 96 top (166910 top mermisi) ile bir kısım askeri techizat ve yedek parça vermiştir. Bkz. Y. Yerasimos, **age.**, s. 615-618

[38] 1920-1922 tarihleri arasında yapılan para yardımı 11 milyon altın rubledir. [Bkz. Mehmet Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul 1984, s. 85] Bu 11 milyonun 1 milyonu Yusuf Kemal Bey'e Eylül 1920'de teslim edilmiştir. [Bkz. Y. K. Tengirşek, **age.**, s. 174] Moskova Andlaşmasından sonra Nisan 1921'de 4 milyon, Mayıs – Haziran 1921'de 1.4 milyon, Kasım 1921'de 1.1 milyon ve Mayıs 1922'de 3.5 milyon ruble verilmiştir. Bkz. F. Armaoğlu, **age. I**, s. 314

[39] Ankara Hükümeti'nin Sovyetler'den istediği malzemeler için bkz A. K. Meram, **age.**, s. 285

[40] A. K. Meram, **age.**, s. 286

[41] S. R. Sonyel, **age. II**, s. 160

[42] Moskova Andlaşması 7 Temmuz 1921'de TBMM de onaya sunulmuş doğulu bazı millevekillerinin (Özellikle Batum milletvekilinin) karşı çıkmalarına ve aleyhe oy kullanmalarına karşın 5 red 201 evet oyu ile onaylanmıştır. Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi I/11**, s. 338

II. İnönü zaferine kadar geçen sürede Ankara ile Moskova arasındaki ilişkiler oldukça gergin bir safhaya girmiş ve II. İnönü Muharebesinden sonra Sovyetler'den gelen yardım tamamen kesilmişti.[43] Nedeni ise Sovyetlerin Ankara Hükümetinin Fransızlarla anlaşarak kendilerine karşı tavır almalarından kuşkulanması idi. Buna karşılık Ankara Hükümeti de Sovyetlerin Batılı devletler ile anlaşmaya vararak kendilerini yalnız bırakmalarından ve Bolşevizmin etkisine girmekten çekinmekte idi.[44]

Sovyetler, Sakarya Meydan Muharebesindeki Türk zaferinden sonra Fransa ile imzalanan Ankara İtilafnamesinde memnun kalmamıştır[45] Buna rağmen Ankara Hükümeti Sovyetleştirilmiş üç Kafkas Devleti (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) ile 13 Ekim 1921 tarihinde Kars Andlaşmasını imzaladı.[46] Ayrıca Ankara Hükümeti Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti ile de 2 Ocak 1922 günü bir Dostluk Andlaşması imzaladı.[47] İmzalanan bu iki andlaşma ile Türk – Sovyet ilişkileri yeni bir döneme girmiştir. Kurulan iyi ilişkiler Mudanya Mütürekesine kadar sükûnette devam etmiş sayılabilir. Ancak iki ülke arasındaki ilişkilerin samimiyet ve güven üzerine kurulduğunu da söylemek mümkün değildir.[48]

Lozan Barış Andlaşması müzakerelerine Türkiye'nin isteği üzerine davet edilen Sovyetler görüşmeler esnasında Türkiye'nin Boğazlar'da tam hakimiyetini savunmuştu. Fakat Türkiye biran önce barışın yapılabilmesi için İngiliz görüşünü benimsemişti. Bunun üzerine Sovyet delegesi Tchitcherine tepkide bulunmuş ve Boğazlar mukavelesini imzalayacağını 1 Şubat 1923 günü açıklamıştır. Buna rağmen 14 Ağustos 1923 tarihinde mukaveleyi imzaladı. Fakat Sovyetler mukaveleyi tasdik etmemiştir.

---

[43] A. F. Cebesoy, **age.**, s. 262
[44] A. F. Cebesoy, **age.**, s. 238
[45] A. F. Cebesoy, **age.**, s. 344, 348
[46] Andlaşmanın tam metni için bkz. **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız**, s. 137-146; Kazım Karabekir, **age. II**, s. 296-299
[47] Andlaşmanın tam metni için bkz. **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız**, s. 165-169
[48] Kâmuran Gürün, **age.**, s. 71

3- LOZAN SONRASI GELİŞMELER ve DOSTLUK ve TARAFSIZLIK ANDLAŞMASI (1925)

Türkiye, Millî Mücadele yıllarında kendisi gibi batılı emperyalistlere karşı savaşan Sovyetler ile birlikte hareket etmişti. Lozan Andlaşmasının imzalanmasından sonra ise yine batılı devletlerin Türkiye'ye ve Rusya'ya karşı davranışlarının etkisiyle Türk-Sovyet ilişkileri iyi yönde gelişmişti.[49]

Türkiye, Lozan'dan sonraya kalan meseleler ile (özellikle Musul Meselesi) meşgul olurken Sovyet-Rusya Şubat 1924'te İngiltere tarafından tanınmıştır. Böylece İngiltere ile Sovyet Rusya arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Ayrıca aynı yılın Ağustosunda, birisi ticarî diğeri genel mahiyette, iki de anlaşma imzalanmıştı. Fakat Ekim 1924 tarihinde İngiltere'de yapılan seçimler sonucunda iktidara muhafazakârların gelmesi üzerine Meclis'te Rusya ile yapılan anlaşmalar onaylanmamıştı. Fransa ise Ekim 1924'te Sovyet Rusya'yı tanıdı. Fakat Almanya ile ilişkilerini yumuşatıp bir güvenlik ortamı yaratmak amacıyla Alman tazminatı ile ilgili Dawes Planını[50] kabul etti.[51] Bu plan Fransız – Alman ilişkilerini de düzelterek Locarno'ya varan yolu açmış ve 16 Ekim 1925 de Locarno Andlaşmaları imzalanmıştır.[52]

Sovyet Rusya 1924 yılında İngiltere ve Fransa tarafından tanınmış olmasına rağmen bu devletlerle normal ve güven verici ilişkiler içine girmemiştir. Bunun üzerine imzalanan Locarno belgelerini kendisine yöneltilmiş bir blok olarak görmekteydi.[53] Bu korku ile Locarno'ya karşı bir tepki olarak etrafını çevreleyen devletlerle bir "saldırmazlık ve tarafsızlık" politikasına gitti.

---

[49] M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 71

[50] Dawes Planı ile Almanya için toplam bir borç tesbit edilmemiş sadece 250 milyon dolardan başlamak üzere ve artan bir miktarda yıllık taksitler belirtilmiştir. Ayrıca bu plana göre Rhur da boşaltılacak ve Almanlara geri verilecekti. Bkz. F. Armaoğlu, **age. I**, s. 159

[51] K. Gürün, **age.**, s. 107 vd

[52] F. Armaoğlu, **age. I**, s. 161

[53] F. Armaoğlu, **age. I**, s. 168

Türkiye ise, bir taraftan Locarno Andlaşmaları[54] diğer taraftan da Milletler Cemiyeti Meclisi'nin Musul hakkındaki kararı nedeniyle köşeye sıkıştığı için 1924 Eylül'ünden itibaren 1921 Andlaşmasının hukukunun genişletilmesi, siyasi işbirliğinin kuvvetlenmesi yönünde yapılan görüşmelerden çıkan sonuçları da dikkate alarak 17 Aralık 1925'te Paris'te Sovyet Rusya ile bir anlaşma imzaladı.[55]

Tevfik Rüştü Bey ile Tchitcherine arasında imzalanan andlaşma özet olarak şu esasları kapsamaktaydı: Akid taraflardan biri tecavüze uğrarsa diğer taraf birincisine karşı tarafsızlığını muhafaza edecek; taraflardan hiçbiri diğerine karşı tecavüz hareketinde bulunmayacak, diğer devletlerle bu devlete yöneltilmiş bir ittifak veya siyasi mahiyette bir anlaşma yapmayacak ve diğer devletler tarafından girişilmiş düşmanca bir harekte katılmayacaktı.

Türkiye ile Rusya arasında imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşması dışında aynı gün üç protokol imzalanmıştı. Ayrıca Tchitcherine gizli kalmak şartıyla Tevfik Rüştü Bey'e bir de mektup vermişti. Bu mektup aynen şöyledir.[56]

"... Sayın Bakan,

Bugün iki hükümet arasında imzalanan andlaşmayı bütünleyici nitelikte olmak üzere 16 Mart 1921 günü Moskova'da yapılan andlaşmadan beri iki taraf arasından süregelen içten dostluğun bozulmayacağını ve bunun anlaşmalı taraflardan birisinin üçüncü bir ya da birkaç devletle savaş içine girmesi durumunda aralarındaki ilişkilere temel olacağını belirtmek isterim.

Sayın Bakan, en derin saygılarımın güvencesini kabul etmenizi dilerim."

---

[54] Locarno Anlaşmaları Türkiye'ye yönelik doğrudan doğruya bir tehdit değilse de Türkiye bundan çok hoşlanmamıştı. Çünkü Türkiye İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Batı Avrupa dışında erbestçe hareket edebilecekleri endişesini tanışmaktaydı. Bkz. K. Gürün, **age.**, s. 116

[55] Türkiye ile Sovyet Rusya arasında 17 Aralık 1925 tarihinde imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşması 11 Şubat 1926 tarihinde 736 sayılı kanunla TBMM de kabul edilmiştir. Andlaşmanın tam metni ve protokoller için bkz. Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Cumhuriyet'in İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** Ankara 1973, s. 13-15; İsmail Soysal. **Türkiyenin Siyasi Andlaşmaları (1920-1945) I,** Ankara 1989, s. 268

[56] İsmail Soysal, **age. I**, s. 270; A. Güngör Alacakaptan, *"Türk-Soyet İlişkileri (1921-1945)"*, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, (Ankara 15-17 Ekim 1997) Sempozyuma Sunulan Tebliğler,** Ankara 1999, s. 289

Mektupta Sovyet Rusya Türkiye'ye muhtemelen Musul meselesinden dolayı İngiltere ile savaşa girerse 16 Mart 1921 Andlaşmasının havasına uygun bir biçimde yardımcı olacağının vaadinde bulunmaktaydı.[57] Bu da bir nebze olsa dahi Türkiye'nin ihtiyacı olduğu garantiyi vermekteydi. Çünkü Türkiye, Milletler Cemiyeti'nin Musul meselesinde aldığı karar nedeniyle İngiltere ile çatışmaya girebileceği gibi Fransa ile Suriye hududu meselesini henüz çözümleyememişti. Bundan başka İtalya, İtalyan göçmenleri için Batı ve Güneybatı Anadolu'nun en uygun yer olacağından bahsetmekteydi. Yani Türkiye o tarihte üç büyük develetten de endişe duymaktaydı.[58] Böylece Türkiye böyle bir zaman ve siyasi ortamda yeterli olmamakla birlikte bir Rus güvencesi sağlamıştı. Nitekim, Rus İzvestia Gazetesi Türk – Sovyet andlaşmasının Locarno'ya bir cevap teşkil ettiğini yazmaktadır.[59]

Mehmet Asım'da "Ruslarla Muahedemiz" başlıklı makalesinde andlaşmayı Locarno Andlaşmalarının ve Milletler Cemiyetinin Musul meselesinde İngiltere'nin lehinde karar vermesinin bir sonucu olarak belirtmekte ve ayrıca şu konuya dikkatleri çekmektedir.[60] "... Milletler Cemiyeti Meclisi Musul Meselesi hakkındaki kararını 15 Aralık günü vermişdir. Bu karar 16 Aralık günü ilân edilmiştir. 17 Aralık'da Türk – Rus Tarafsızlık Andlaşması imzalandı. Acaba Türk – Rus Litvinoff İttifak andlaşmasının imzası tarihiyle Musul Meselesi hakkında Milletler Cemiyeti kararının ilan tarihi arasında göze çarpan bu yakınlık alalede bir tesadüf eseri midir? Yoksa bu tesadüf mevzu-u bahs olunan yakınlaşmada Milletler Cemiyeti kararının bir tesir-i mahsusu olduğunu mu göstermektedir."

Londra gazeteleri, Türk – Sovyet andlaşmasını Milletler Cemiyeti'nin Musul meselesinde Türkiye aleyhine karar vermesinin bir neticesi olarak açıklamışlardır.[61] Yine Avrupa gazeteleri bu andlaşma Türkiye'nin Musul

---

[57] A. G. Alacakaptan, **agm.**, s. 284
[58] K. Gürün, **age.**, s. 117 vd.
[59] **Hakimiyet-i Milliye,** 27 Aralık 1925
[60] **Vakit,** 24 Aralık 1925
[61] **Cumhuriyet,** 23 Aralık 1925

kararına mukabele, Sovyet Rusya'nın da Locarno Andlaşmalarına mukabele olarak yaptıklarını yazmışlardır.[62]

Cumhuriyet Gazetesi de Milletler Cemiyeti'nin Musul Meselesi hakkındaki kararının ve Locarno Andlaşmalarının aynı ruhun ve aynı siyasetin eseri olduğunu yazmaktadır.[63] Sovyet Dışişleri Komiseri Yardımcısı Litvinoff 24 Aralık 1925 tarihli Pravda Gazetesinde çıkan bir demecinde Andlaşmanın hiçbir devlete yönelik olmadığını, tamamen barışçı maksatlarla imzalandığını belirtmiştir. Ayrıca Litvinoff Milletler Cemiyeti ve Locarno Anlaşmaları ile barışın korunamayacağını savaşa ise ancak bu gibi tedbirlerle engel olunabileceğini belirtmişti.[64] Tevfik Rüştü Bey TBMM'de yaptığı konuşma da Atatürk'ün bu dostluğa ne kadar ehemmiyet verdiğini de vurgulamıştı.[65]

Tevfik Rüştü Bey'in açıklamalarından da anlaşılacağı gibi bu andlaşma genişleme ve istilâ politikalarına karşı mücadelede Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki dayanışmayı ifade etmektedir. Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Litvinoff ise, Sovyet dış politikası hakkındaki 24 Nisan 1926 tarihli raporunu Merkez Yürütme Komitesi'ne sunarken, bütün memleketlere, birbirlerine saldırıyı, düşmanca hareketlere katılmayı önleyen ve üçüncü devletlerle silahlı

---

[62] **Cumhuriyet,** 28 Aralık 1925
[63] **Cumhuriyet,** 25 Aralık 1925
[64] M. Gönlübol, C. Sar, **age.,** s. 72
[65] Tevfik Rüştü Bey Türk-Sovyet Tarafsızlık Andlaşmasının tasdiki münasebetiyle 11 Şubat 1926 günü Mustafa Kemal'in 1 Kasım 1925'teki Meclisi açış konuşmasındaki o yılın dış siyasetini ifa ederken değindiği Sovyet Rusya ile olan ilişkilerimizi açıklayan cümlesine yer verdikten sonra şöyle söylemiştir: "*...dost Sovyet Rusya ile Hükümet-i Cumhuriyemiz arasında cereyân eden dostluk münasebetleri Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Rusya Şuralar Fedaratif Sosyalist Cumhuriyeti arasında yayılma ve istilâ siyasetine karşı olan mücadelelerindeki dayanışmalarını ve iki milletten herbirine düşen müşkilâtın diğerinin vaziyetini de vahim kılacağını görerek oraların da daima iyi dostluk münasebetleri ve her iki milletin karşılıklı menfaatlerine dayanan devamlı dostluk bağlarının yerleşmiş olmasını görmek arzusu ile mütehassıs olarak 16 Mart 1921 tarihinde Moskova'da akdedilen andlaşma ile tesbit edilmiştir. Büyük Reisimizin 1 Kasım'da irat buyurdukları nutkun siyasi münasebetlerle alakalı kısmındaki (Komşu ve dostumuz Sovyet Cumhuriyetiyle münasebetlerimiz samimanedir. Yekdiğerine karşı emniyet bahş bir hatt-ı hareket üzerindeyiz) cümlelerine ve Başvekil Paşa Hazretlerinin umumî siyaset hakkında irat buyurdukları nutuklarında (Rusya ile münasebetlerimiz karşılıklı emniyetin vücuda getirdiği tabiî bir safhada bulunmaktadır) dediklerini hatırınıza getirmekle ve cereyân eden umumi siyaset ve hususile gerçek vaziyet mütalea edilince bu andlaşmanın ahval ve hâdisat-ı siyasiyenin başka bir şey olmadığını arzetmiş oluyorum kanaatindeyim. Binaenaleyh hedef ve manası sulh-u müsalemet olan bu vesikaların lütfen hemen tasdik buyrulmasını heyet-i celilenizden istirham ediyorum.*" Bkz. T. Rüştü Aras, **Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl,** (Der. N. Menemencioğlu), İstanbul 1935, s. 32 vd; **Cumhuriyet'in İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 15 vd. **Hakimiyeti Milliye,** 12 Şubat 1926

çatışma olursa tarafsız kalmayı sağlayacak anlaşmalar yapılmasını teklif ettiklerini belirtmiş ve birkaç ay önce böyle bir anlaşmayı Türkiye ile yaptıklarını ifade etmişti.[66]

4- 1925 DOSTLUK ve TARAFSIZLIK ANDLAŞMASINDAN SONRAKİ DÖNEMDE İKİ ÜLKE ARASINDAKİ MÜNASEBETLER

İttifak andlaşması iki ülke arasındaki ilişkileri olumlu yönte etkilemiş ve yakınlaşma politikaları batıyı ürkütecek seviyeye ulaşmıştır. Tevfik Rüştü Bey Sovyet elçilik yeni binasının açılması merasimi münasebetiyle 19 Nisan 1926 tarihinde verilen ziyafetle söylediği "Harp yangınlarının ve inkılâplarımızın müdafaa ve mücahedelerinin kanlı günlerinde başlamış olan Türk-Sovyet dostluğunun bugün dünden daha parlak olarak artan bir gûşâyişle inkişâflara namzet bulunduğuna şüphe olmadığını söylemekle hissiyat ve temayülât-ı mütekabileyi ifade edebildiğimi zannederim... Yaşasın Türk ve Sovyet dostluğu, yaşasın Sovyetler Birliği'nin inkişâf ve saadeti ve yaşasın onun muhterem ve büyük rehberleri"[67] sözleri Türk – Sovyet ilişkilerinin dostane bir ilişki içinde artarak devam ettiğinin bir ifadesi olmuştur.

Politik işbirliğinin sıkılaşmasına rağmen, ilişkilerde tam bir itimat havasının mevcut olduğu söylenemez. Bu, rejim farklılığından olduğu kadar, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye sadece kendisine bağlı bir devlet olarak görmek isteğinden de doğan bir durumdur.

Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Zekâi Bey 25 Ağustos 1926 tarihli telgrafından "...Tchitcherine'in davranışlarında son günlerde bize karşı asabî hâl görmemek kabil değildir. Son parti toplantısında muhaliflerin Rus doğu siyasetine dair tenkidler yürütmeleri ve ticaret anlaşmalarımızın sonuçlandırılmaması buna sebeb olacağı gibi, bizim Milletler Cemiyetine

---

[66] Suat Bilge, **Güç Komşuluk,** Ankara 1992, s. 100
[67] T. R. Aras, **age.,** s. 34 vd.

girmek arzusunda olmaklığımız ve İran'daki faaliyetlerimiz de bu hassasiyeti uyandırmış olabilir" demektedir.[68]

Zekâi Bey'in de belirttiği gibi Sovyetler Birliği Türkiye'nin Ağrı İsyanı sırasında İran sınırını geçmesini hoş karşılamadığı gibi Türkiye'nin Milletler Cemiyetine üye olmasını da istememekte idi. Zaten Türkiye, Milletler Cemiyetine girmek için bir başvuruda bulunmamıştı. Bunun aksine İngiltere, Türk – Sovyet dostane ilişkilerinin bozulması için Miletler Cemiyetinin girmesi yönünde Türkiye'ye baskı yapmaktaydı.[69]

a- Tevfik Rüştü Aras'ın Odessa Ziyareti Ticaret ve Seyr-i Sefain Andlaşması

İki ülke arasında zaman zaman yaşanan güvensizliklere rağmen ilişkilerin geliştirilmesi için Tevfik Rüştü Bey 11 Kasım 1926 tarihinde Hamidiye Kruvözörü ile Odessa Limanı'na ulaştı. Tchitcherine ile yaptığı ilk görüşme iki ülke arasında devam eden ve ciddi bağlarla bağlı bulunan iki dost milletin en samimi ve hayr-hah hislerine tercüman olmuştur. Daha sonra resmî ziyaretler yapılmış ve Tchitcherine öğleleyin Tevfik Rüştü Bey'in şerefine otuz kişilik bir ziyafet vermiştir.[70]

Görüşmelerin yeri olarak Odessa'nın niçin seçildiği ile ilgili olarak 14 Kasım günü bir basın bildirisi yayınlamıştır. Bildiride Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Tchitcherine'in Tevfik Rüştü Bey'in davetini kabul ettiğini ancak Türkiye'ye gelemediği buluşmanın Odessa'da gerçekleştiğini belirtmekteydi.[71] Ayrıca iki dışişleri bakanının hükümetlerini ilgilendiren konuları görüştükleri ve bu konuların izlenen politikalarını değiştirmeyeceği inancına vardıkları belirtilmiştir.[72]

---

[68] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 290

[69] M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 72

[70] Moskova Büyükelçisi Zekâi Bey'in 13 Kasım 1926 tarihli gönderdiği telgraf için bkz. Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge) 1923-1938, II**, Ankara 1992, s. 138 vd.

[71] Tchitcherine, 3 Aralık 1926 tarihinde Almanya Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Schobert ile yaptığı görüşmede Tevfik Rüştü Bey'in görüşme yeri olarak ilk önce Frankfurt'u önerdiğini daha sonra iki ülke başkentine eşit uzaklıktaki Odessa'nın buşma yeri olarak seçildiğini söylemiştir. Bkz. Cemil Koçak, **Türk – Alman İlişkileri (1923-1939)**, Ankara 1991, s. 21

[72] S. Bilge, **age.**, 101; A. Şükrü Esmer, **Siyasi Tarih (1919-1939)**, Ankara 1953, s. 203

Odessa görüşmelerinde özellikle üç konu üzerinde durulmuştur. Bunlar, Türk – Sovyet ticaret anlaşmasının imzalanması, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girme meselesi[73] ve en önemliside Türkiye üzerindeki İtalyan tehdidi idi.[74] Tevfik Rüştü Bey Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 14 Kasım 1926 tarihli telgrafında 11 Kasım günü Odessa'ya geldiğinden bu güne kadar Tchitcherine ile yapmış olduğu görüşmelerin iki ülke arasındaki ilişkilere yeni bir samimiyet verdiğini belirtmiştir.[75] Bu samimi hava içinde Tevfik Rüştü Bey Odessa'dan ayrılırken Tchitcherine Mustafa Kemal'e sunulmak üzere bir mektup vermişti. Mektupta, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin Balkanlar'daki çıkarlarını tehlikeye sokacak hiçbir teşebbüste bulunmayacağı belirtilmekteydi.[76] Tevfik Rüştü Bey, Ankara'ya dönünce yaptığı açıklamada bu görüşmelerin Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesi ve Sovyetler Birliği nden ayrılması için Batı'nın yaptığı baskıya karşı bir cevap olarak nitelendirmişti. Ayrıca Türkiye, Sovyetler Birliği'nin Romanya politikasını, Sovyetler Birliği de Türkiye'nin Yunanistan politikasını destekleme konusunda anlaşmaya vardığını söylemişti.[77]

---

[73] Tchitcherine Almanya Dışişleri Müsteşarı Schubert ile yapmış olduğu 3 Aralık 1926 tarihli görüşmede Tevfik Rüştü Bey'in de Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmek istemediğini söylediğini anlatmıştır. Tchitcherine, Milletler Cemiyeti'ne giriş için ön şartların, karşılıklı ve daimi bir fikir alışverişi ile ve ancak bunun sonucunda ortaya çıkabileceğini açıkça vurgulamıştır. Buna karşılık Tevfik Rüştü Bey'de Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile görüş alışverişinde bulunmaksızın bu tür bir girişim içinde olmayacağını ve ancak bir anlaşma halinde Milletler Cemiyeti'ne girebileceğini, gerçekte Türkiye'nin zaten Milletler Cemiyeti'ne girmek istemediğini, fakat bu konuda baskılara maruz kaldığını açıklamıştır. Bkz. C. Koçak, **age.**, s. 21 vd.

[74] M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 73

[75] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 141; Suat Bilge, Odessa Ziyareti ile ilgili olarak 12 Ekim 1970 tarihinde Tevfik Rüştü Bey'le yaptığı görüşmede, "*Odessa'ya niye gittiniz?" diye bir soru yöneltmiştir. Tevfik Rüştü Bey'in soruya cevabı ise şöyle olmuştur. "Politikamızı ahenkleştirmeye gittim. Ayrıca Tchitcherine bir mektup verdi. Bu gizlidir. Bunda iki şey vardı: 1- Ruslar, biz Musul için İngilizlerle savaşa girersek İstiklâl Savaşında yaptıkları yardımı yapacaklar. 2- İcabında bizim yanımızda savaşa girecekler.*" Tevfik Rüştü Bey burada bir tarih hatası yapmış ve 17 Aralık 1925 tarihinde Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşmasına ek olarak Paris'te verilen mektuptan bahsetmiş olabilir. Çünkü Musul Meselesi 5 Haziran 1926 tarihinde yani Tevfik Rüştü Bey'in Odessa'ya ziyaretinden önce çözüme kavuşmuştu. Bkz. S. Bilge, **age.**, s. 102

[76] M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 73

[77] S. Bilge, **age.**, s. 102

Tchitcherine 24 Kasım 1926 tarihli İzvestia gazetesinde yayınlanan demecinde Odessa görüşmeleri ile ilgili olarak şunları söylemiştir.[78] "Yaklaşık bir yıl önce Paris'te (Tevfik Rüştü Bey'le) buluştuk ve iki memleket için çok önemli bir tarafsızlık andlaşması imza ettik. İki hükümeti ilgilendiren bir çok konuyu konuştuk. Ancak zamanımız yeterli değildi ve aradan bir yılın olayları geçti. Bunları yeniden gözden geçirmek gerekti. Geçen yılki Paris toplantımız iki hükümetin ilişkilerinde politikalarının uyumlu olmasına çok yararlı oldu. İlerde daha uzun bir görüşmemizin yakınlaşmamızı artıracağı açık idi. Geçmişte Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin gelişmesi paralel olmuştur. Şimdi de iki memleket sınırları içinde barışçı uğraşılara girişmişlerdir. Sovyetler Birliği ile Türkiye dünya kapitalizminin memleketlerine sızmalarına karşı mücadele etmektedirler."

İki ülke arasındaki ilişkilerin iyi bir seyir takip ettiği yolundaki beyanatlardan da anlaşılacağı gibi 1925 andlaşmasından sonra Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki siyasi yakınlaşma devam ettiği halde Türkiye için hayati önem taşıyan iktisadî ve ticarî ilişkiler aynı gelişmeyi gösterememişti.

Şubat 1926 da Türkiye'den ithal edilen mallara Sovyetler bazı sınırlamalar koymuş[79] ve Mayıs ayında Odessa limanında Türk mallarına giriş izni verilmemiştir. Bu durum Türk Hükümetinin protestolarına neden olmuştur. Tevfik Rüştü Bey ile Tchitcherine arasındaki 11-14 Kasım 1926 tarihleri arasındaki Odessa görüşmelerinde de ticari uyuşmazlıklar halledilememişti.[80] Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki uyuşmazlıkları halletmek ve bir anlaşma metni hazırlamak için Ocak 1927 tarihinde tekrar görüşmeler başlamıştır.

Oldukça zor şartlar altında gerçekleşen görüşmelerdeki konuları iki nokta etrafında toplamak mümkündür. Bunlardan biri Sovyetler Birliği'nin bazı Türk mallarını ithal etmek istememesi diğeri ise Türkiye'nin bazı şehirlerinde (İstanbul, İzmir, Trabzon, Mersin, Erzurum, Konya, Kars ve Artvin'de) Sovyet

---

[78] S. Bilge, **age.**, s. 101
[79] **Cumhuriyet**, 18 Mart 1926

Ticaret Mümessiliği'nin şubelerini açmak ve bunlara ülke dışı haklar tanıtmak istemesiydi.[81]

İki devlet arasındaki görüşmeler sonucunda 11 Mart 1927 tarihinde Ankara'da Türkiye adına Eski Ticaret Bakanı ve Gaziantep Milletvekili Ali Cinani Bey ile Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Ali Şevki Bey Sovyetler Birliği adına ise Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Souritz ve Sovyetlerin Türkiye'deki Ticaret Mümessili Akim Yuriyef arasında Münakıt Ticaret ve Seyri Sefain Andlaşması imzalanmıştır.[82] Yapılan andlaşma Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den yapacağı ithalâta yıllık değer sınırlamasının konulmasını öngörmekteydi. Ayrıca Türkiye, Kars ve Artvin hariç olmak üzere yukarıda adı geçen şehirlerde Sovyet ticaret mümessilliğinin şubeleri kurulmasını ve bunların bazı diplomatik imtiyazlardan faydalanmalarını kabul etmişti. Buna karşılık, Sovyetler Türkiye'nin isteği üzerine üçüncü bir devlete gönderilecek malların gümrüğüne tabiî olmadan taraf devletlerin ülkelerinden transit olarak geçmesini kabul etmişlerdi. Andlaşmada mevcut olan bu hüküm Batum limanının Türkiye tarafından kullanılmasını sağlamıştı.[83]

Ticaret ve Seyr-i Sefain Andlaşması iki ülke arasında ticaret hacmini artırmış fakat ticarî ve iktisadî konularda çatışmaların devam etmesini önleyememişti.[84]

b- Silahsızlanma Konferansı ve Türk – Sovyet Yakınlaşması

I. Dünya Harbinin yorgunluğunun iki tarafda da hissedildiği bir dönemde durumu farkeden ABD Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson 8 Ocak 1918 de yaptığı bir konuşmada, barışın temel ilkeleri olmak üzere 14 noktayı açıklamıştı. Bu noktalardan dördüncüsünde de silahsızlanma konusunu

---

[80] M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 73; **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 19
[81] M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 74
[82] Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 11 Mart 1927 tarihinde imzalanan Ticaret ve Seyri Sefain Andlaşmasının tam metni için bkz. **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 21-31
[83] M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 74; K. Gürün, **age.**, s. 105
[84] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 33; Ahmet Eyicil, **Siyasi Tarih**, Ankara 1990, s. 270

vurgulamıştı.[85] Bu prensip daha sonra Milletler Cemiyeti'nin sekizinci maddesinde de yer aldı. Öte yandan Versilles Andlaşması ile Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan barış andlaşmalarına konan silahsızlanma zorunluluğuna ait hükümler de bu devletlerin silahsızlandırılmaları için bir başlangıç teşkil etti.[86]

Milletler Cemiyeti de 1926 tarihinde genel bir silahsızlanma Konferansı hazırlamakla görevli olmak üzere bir silahsızlanma konferansı Hazırlık Komisyonu kurmuştu. Kasım 1927 de Komisyonun çalışmalarına ilk defa katılan Sovyetler Birliği delegesi Litvinoff Türkiye Cumhuriyetinin dünya siyasetinde oynamağa başladığı mühim rol ve coğrafi durumu nedeniyle Komisyon çalışmalarına katılması gerektiğini teklif etmişti.[87] Mart 1928'de Türkiye Cenevre'de yapılmakta olan Silahsızlanma Konferansı Hazırlık Komisyonu'na çağrıldı.[88] Tevfik Rüştü Bey derhal Cenevre'ye hareket etti. Komisyondaki 23 Mart 1928 tarihli konuşmasında 30 Ekim 1927 tarihinde Litvinoff'un Komisyona teklif ettiği bütün silahların yok edilmesi, harbiye bakanlıklarının ve genelkurmayların kaldırılması, harp okullarının kapatılmasını, bütün kara, deniz ve hava ordularının derhal terhis görüşünü olumlu karşıladığını söyledi.[89] Böylece Silahsızlanma Konferansı'nda Türkiye Sovyetler Birliği'ni destekleyerek iki devlet arasındaki dayanışmayı belirtti.[90]

c- Türk-Sovyet Münasebetleri Çerçevesinde Briand – Kellog Paktı

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki yakınlık kendini başka bir milletlerarası vesika olan Briand-Kellog Paktı'nın (Paris Paktı) 27 Ağustos 1928 tarihinde imzalanmasından sonra gösterdi. Türkiye pakta 8 Eylül 1928 tarihinde katıldı.[91] Tevfik Rüştü Bey Briand-Kellog Paktına katılmamız münasebetiyle 19

---

[85] Wilson Prensipleri için bkz. F. Armaoğlu, **age. I**, s. 138 vd.
[86] F. Armaoğlu, **age. I**, s. 217
[87] K. Gürün, **age.**, s. 123; A. Esmer, **age.**, s. 203; H. Berke Dilan, **Atatürk Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1939)**, İstanbul 1998, s. 61
[88] M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 75
[89] Tevfik Rüştü Bey'in konuşmasının tam metn için bkz. T. R. Aras, **age.**, s. 52 vd.
[90] A. Akşin, **age.**, s. 146 vd.
[91] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 33

Ocak 1929 tarihinde BMM de yaptığı konuşmada "Artık Kellog Paktı namı altında bilinen ve harbin millî siyaset vasıtası olarak kullanılmaması taahhüdünü ihtiva eden Paris Paktının heyet-i celilenizce lütfen ve müstacelen müzakeresini rica edeceğim... bu pakt Büyük Meclisin tasvibine mukterin olan Cumhuriyet Hükümetinin takip etmekte olduğu sulh siyasetine tamamiyle uygun gelmektedir." demiştir.[92]

Rusya ise batılı devletlerin tecavüzüne uğramaktan korktuğu için Fransız Hükümetinin daveti üzerine Ekim 1928 de Briand – Kellog Paktına katıldı. Ayrıca bu vesikayı ilk tasdik eden devlet oldu.[93] Paktın Doğu Avrupa devletleri arasında biran önce yürürlüğe girmesini sağlamak içinde 9 Şubat 1929 tarihinde Moskova'da Polonya, Romanya, Letonya ve Estonya ile Litvinoff Protokolü diye bilinen bir protokol imzalamıştır. Bu protokole Türkiye'nin de katılması için Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Souritz Protokol metnini 26 Şubat 1929 da Tevfik Rüştü Bey'e vermiştir. Tevfik Rüştü Bey bu esnada yaptığı konuşmada "... Moskova'da 9 Şubat 1929 tarihinde ... imza edilmiş olan protokol metnini göndermek ve aynı zamanda Sovyet Rusya'nın Hükümetime bu protokole katılması teklifini bildirmek üzere göndermiş oldğumuz dünkü tarihli ... takriri aldığımı beyan ile kesb-i şeref eylerim." demiştir.[94] Türkiye de protokol'e 4 Mart 1929 tarihinde Ankara'daki Sovyetler Birliği Büyükelçisi'ne yazılan cevap ile katıldı.[95]

Protokol TBMM de 1 Nisan 1929 tarihinde görüşülmeye başlanmış ve[96] Tevfik Rüştü Bey söz olarak "Meclis-i âlinin tasdikine arz olunan protokol esası Büyük Meclisin tasdik ve tasvibine iktiran etmiş olan Kellog Paktının biran evvel Doğu Avrupa'da yürürlüğe girmesi için komşumuz ve dostumuz Sovyet Hükümeti tarafından yapılan bir teşebbüs üzerine muhtelif alâkadar hükümetler

---

[92] T. R. Aras, **age.**, s. 63
[93] F. Armaoğlu, **age. I**, s. 223
[94] Tevfik Rüştü Bey ile Souritz arasında teati edilen notalar için bkz. **Ayın Tarihi, 18/57-59**, (Aralık – Şubat 1929), s. 4404 vd.
[95] S. Bilge, **age.**, s. 111
[96] Litvinoff Protokolü TBMM'de 1 Nisan 1929 tarihinde kabul ve 4 Nisan 1929 tarihinde 1411 sayılı kanun ile tasdik edildi. Protokol metni için bkz. **Ayın Tarihi 18/57-59**, s. 4406-4408

meyanında Türkiyenin de iştirak ettiği bir pakttır. Protokolün mahiyeti de gösteriyor ki esası evvelâ kabul edilmiş olan ve sulh için mühim bir adım telâkki ettiğimiz bir eserin biran evvel Doğu Avrupa'da yürürlüğe girmesidir" demiştir.[97]

Türkiye'nin milletlerarası işbirliğine ve kollektif barış faaliyetlerine katılmasında Sovyetler önemli bir rol oynamışlardır. Sovyetlerin böyle bir tutum sergilemesinin temel sebebi de 1925 Andlaşmasından sonra Türkiye'ye duyduğu yakınlık ve Türkiye'nin çıkarlarına uygun hareket edeceğinden emin olmasından kaynaklanmaktadır.

5- DOSTLUK ve TARAFSIZLIK ANDLAŞMASININ YÜRÜRLÜK SÜRESİNİN UZATILMASINA DAİR PROTOKOLLER

a- Karahan'ın Ankara Ziyareti ve Tarafsızlık Andlaşmasının Uzatılması

17 Aralık 1925 Andlaşması, üç yıllık bir süre için imzalanmış ve müddetinin bitiminden 6 ay önce feshedileceği bildirilmezse, yıllık süreler içinde otomatik olarak uzayacağı üçüncü madde ile hükme bağlanmıştı. Bu şekilde andlaşma 1928 yılında 1 yıl uzatıldı. 1925 Andlaşmasının protokol ile uzatılması ve iki ülke arasındaki dostane ilişkilerin bir göstergesi olarak Sovyetler Birliği'nin Dışişleri Komiseri Vekili Karahan Tevfik Rüştü Bey'in davetlisi olarak 12 Aralık 1929 tarihinde Ankara'ya geldi.[98] 13 Aralık'ta Karahan'ın şerefine verdiği ziyafette bir konuşma yapan Tevfik Rüştü Bey;

"...Dostlarına sadakat ve ciddiyetle merbut olan ve gördüğü dostluklarını kalbinde daima yaşatan Türkiye, komşusu Büyük İttihat Devletini ilk zamanlardan beri bu hislerle tanıyıp görmeğe alışmış olduğundan, bugün zat-ı âlilerine ziyaretlerinden duyduğumuz memnuniyeti ve hükümetinize karşı mütehassis olduğumuz çok samimi dostluğu iblâğ ve teyit ederken muhterem misafirimizin ve onun temsil ettiği ulu devlet ve hükümetin de bize karşı aynı

---

[97] T. R. Aras, age., s. 64; **Ayın Tarihi, 18/57-59,** s. 4405; **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 34

[98] **Ayın Tarihi, 21/70.** (Ocak 1930), s. 5461

hissiyet ile meşbu olduklarını biliyor ve bu dostluğun bizim için çok kıymetli olduğunu tekrar etmekten bilhassa zevk alıyorum" demiştir.[99]

Karahan'da bu güzel sözlerinden dolayı Tevfik Rüştü Bey'e teşekkür ettikten sonra iki milletin birbirini üzerlerine çöken felâketler döneminde tanıdıklarını ve iki milletinde istiklâllerini korumak için şanlı bir mücadele yaptıklarını söylemiş ve konuşmasına şöyle devam etmiştir:[100] "Bu şanlı mücadele tarihe geçti. Fakat bu tarih daima canlı bulunuyor. Bunun içindir ki bu kahraman günlerde doğan dostluk mazide kalmamıştır. Bu gün yaşıyor, memleketlerimizin halkının sarsılmaz arzusu ile yaşıyor. Bu dostluk daima rasâne bulacaktır."

Karahan Ankara'da bulunduğu süre içinde 16 Aralık günü Mustafa Kemal tarafından da kabul edilmiştir. Bu kabule Tevfik Rüştü Bey de katılmıştır.[101] Andlaşmanın uzatılması dolayısıyla, Siirt Milletvekili Mahmut Bey "Samimi Dostluk" isimli makalesinde iki ülke arasındaki dostluğun kuvvetli almasının sebebinin iki milletin ruhundan ve iradesinden olmasından ve karşılıklı emniyet ve birbirlerinin içişlerine müdahele etmemelerinden kaynaklandığını belirtmektedir.[102]

İki ülke arasındaki 17 Aralık 1925 tarihli Paris'te imzalanan ve müddeti son bulan andlaşma 17 Aralık günü Tevfik Rüştü Bey ile Karahan arasında imzalanan bir protokol ile iki yıl uzatılmıştır.[103] Protokol'ün ikinci maddesi ise; "Taraflardan her biri, kendisi ile öteki tarafın kara ya da denizden doğrudan doğruya komşusu olan başka devletler arasında, yayımlanmış vesikalar dışında hiçbir taahhüdde bulunmadığını açıklar.

Taraflardan her biri, öteki tarafa bildirilmeksizin, onun kara yahut denizden doğrudan doğruya komşusu olan devletlerle siyasi anlaşmalar yapmayı amaçlayan görüşmelere girişmemeyi ve bu gibi anlaşmaları ancak söz konusu tarafın onaması ile yapmayı üstlenir. Şüphesiz, bu devletlerle tabiî ilişkilerin

---

[99] T. R. Aras, **age.**, s. 88 vd.; **Milliyet,** 14 Aralık 1929
[100] **Hakimiyet-i Milliye,** 14 Aralık 1929
[101] **Milliyet,** 17 Aralık 1929
[102] **Milliyet,** 16 Aralık 1929

kurulması yahut sürdürülmesi maksadına yönelik olan ve yayımlanacak bulunan vesikalar yukarıdaki taahhüdün dışındadır."

Maddede sözü edilen denizden veya karadan komşuların kimler oldukları da gizli bir protokolle tesbit edilmiştir. Bunlar, Türkiye için; İran, Irak, Bulgaristan, Yunanistan, İtalya, İngiltere ve Suriye hesabına Fransa; Sovyetler Birliği için; İran, Afganistan, Çin, Moğolistan, Japonya, Finlândiya, Estonya, Letonya, Polonya, Romanya ve İngiltere idi. Böylece, taraflar, birbirlerine bildirmeden ve mutabık kalmadan bu isimleri geçen devletlerle siyasi anlaşma yapmama taahhüdüne giriyorlardı. Protokoldeki ikinci madde Musul Meselesi ve İngiltere anlaşmazlığını 1926'da çözümleme yanında şimdi de İngiltere'nin dostluk gösterilerine muhatap olan[104] Akdenizde hegemonya peşindeki İtalya ile 30 Mayıs 1928 tarihinde Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adlî Tesviye Andlaşması imzalayan ve Milletler Cemiyetine girmesi için ciddi teşvikler gören Türkiye'nin dış politika alanında kazanmaya başladığı hareketliliğin huzursuzluğa sevkettiği Sovyetlere verilen bir dostluk güvencesinin ifadesidir.[105]

Bu madde hakkında da Siirt Milletvekili Mahmut Bey şunları yazmaktadır.[106] "... Bu maddeden anlaşılıyor ki karşılıklı ilişkilerimizde eski imporatorluk ve emperyalizm devirlerinden kalma (gizli ve tecavüzi politika) usulleri artık yer bulmamaktadır. Bugüne kadar Türkiye – Rusya ilişkilerine esrarengiz bir mahiyet verenlerin, dostluğumuzda bazı tehlikeler tevehhüm edenlerin artık bu açık politika karşısında o kanaatlerini değiştireceklerini zannediyorum. Moskova ile Ankara'nın bütün dostluklardan, tezahürlerden beklediği gaye, sulhün devamına hizmettir."

18 Aralık günü İstanbul'a gelen ve 19 Aralık günü Millîyet Gazetesi muhabirine önemli açıklamalarda bulunan Karahan, 17 Aralıkta Ankara'da

---

[103] 17 Aralık 1929 tarihli Protokol için bkz.; İsmail Soysal, **age. I**, s. 271 vd.

[104] 12 Ekim 1929 tarihinde Amiral Fredrick Field komutasındaki İngiltere'nin Akdeniz filosu İstanbul'a gelmiş ve Fredrick Field 14 Ekim'de Ankara'da Mustafa Kemal tarafından kabul edilmişti. Bkz. K. Gürün, **age.**, s.125

[105] A. G. Alacakaptan, **agm.** s. 284

[106] **Milliyet**, 19 Aralık 1929

imzalanan protokol ile ilgili olarak şunları söylemiştir; "...Ankara'da imzalanan anlaşmanın manası, maddelerinin şeklindeki hududun çok ilerisindedir. Hukukî formulleri kuru olmakla beraber aramızdaki münasebetin bu misakı bize yazdıran samimiyeti ve hararetini hissetmekten bizi menedemez. Münasebetimiz ilerlemekten hali kalmamıştır. Bir dönüm noktasından diğerine geçiyoruz. Moskova – Paris – Odessa – Ankara.... işte takip ettiğimiz dönüm noktaları. Bu anlaşma ile biz zaten evvelden beri iki hükümet arasında bunsuz da sarih olan şeye şekil vermiş olduk. İki hükümetin siyaseti yalnız yekdiğerinin endişesine mucib olmak şöyle dursun, karşılıklı samimiyet ilham etmeğe matuftur." Tevfik Rüştü Bey'in Moskova'yı ziyareti ile ilgili olarak da "önümüzdeki sene Moskova'da Türkiye Dışişleri Bakanı ve dostum olan Tevfik Rüştü Bey'i selamlamakla bahtiyar olacağım. Birbirimize eskiden beri bağlıyız. İlk defa 1921'de Moskova'da görüştük. Tevfik Rüştü Beyefendi ile Ankara'da görüşmem Türkiye'nin bu parlak devlet adamı hakkında bende pek güzel hatıralar bırakmıştır. Kendisinin tıpkı bizim gibi, istediği biçimde yaşamak isteği Türkiye'nin dış siyasetini milletlerarası karışık vaziyette büyük bir muvaffakiyetle sevk-ü idare etmektedir." demiştir.[107]

İki ülke arasındaki iyi siyasî ilişkiler daha önce belirttiğimiz gibi kendini ticari ilişkilerde göstermemişti. Bu konu ile ilgili olarak da Karahan şunları söylemişti; "Moskova'ya gider gitmez bu ticaret anlaşması için Türkiye Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey ile müzakarata girişmek üzere bir konferansa başlıyacağım".

Tevfik Rüştü Bey, Tass Ajansı muhabirine Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerimiz hakkında bir beyanatta bulunarak şunları söylemiştir:[108] "Türkiye, Rusya, İtalya gibi devletlerin dış siyasetleri geçici ahvale, tereddütlere tâbî değildir ve esas hatları daima aynı kalmaktadır. Bizim Rusya ile şimdiki münasebetlerimiz iki kelime ile tarif edilebilir; Bu münasebetler tabiî biçimde inkişâf etmektedir. Bu arada Rusya ile ticaret anlaşması görüşmeleri

[107] **Milliyet,** 20 Aralık 1929
[108] **Milliyet,** 24 Ağustos 1930

neticelenmek üzeredir. Bu anlaşma dostluğumuzun hakiki esasını bir kat daha takviye etmek neticesini hâsıl eyleyecektir."

b- Tevfik Rüştü Aras'ın Moskova Ziyareti

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında sarsılmaz bir dostluk ilişkisinin varolduğunu söyleyen Tevfik Rüştü Bey, bu ilişkileri daha da ileri bir safhaya sokmak ve Karahan'ın davetine icab etmek için 16 Eylül 1930 tarihinde Moskova'ya gitmek üzere Ankara'dan İstanbul'a hareket etmiştir. 17 Eylül günü Hakimiyet-i Millîye Gezetesinin İstanbul muhabirine verdiği beyanatında Moskova seyahatinin sadece davet üzerine yapılan dostça bir ziyaret olduğunu, seyahatinin herhangi bir maksada yönelik olmadığını ve Moskova'da herhangi bir sözleşme imzalayacağını söylemiştir.[109]

Tevfik Rüştü Bey, Moskova yolu üzerindeki Kiev'de İzvestia Gazetesi muhabirine verdiği beyanatta kendisinin Moskova'ya ilk olarak 1920-1921'de geldiğini söylemiş ve şunları eklemiştir.[110] "...Benim bu ikinci defa gelişim münasebetlerimizin ne derece sağlam olduğunu gösteren yeni bir delildir. Birinci defa da ben, bugünkü Cumhuriyet Türkiyesinin temelini atan B.M.M. azasından biri sıfatıyla gelmiştim. Benim o zamanki seyahatimden maksadım inkılap memleketini tetkik etmekti. Ben o zaman genç cumhuriyetimizin esas umdelerine uyarak memleketinize inkılapçıların en yüce hissiyatını ifade etmiştim. Şimdi de Hariciye Vekili sıfatiyle ben, o hissiyatı işte bu ziyaretimle tekit ediyorum. Şunu da kaydetmeliyim ki, bizim yalnız iktisadi ve siyasi menfaatlerimiz müşterek olmayıp, inkılaplarımızın ortaya attığı maksatlarımız da müşterektir; bu maksatlar müşterekliği "sulh ve müsalemet, harbe karşı ilânı harp, milletler ve devletler arasında müsavat prensibi" şartlarıyle ifade edilebilir."

Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Litvinoff Moskova'da bulunduğu süre içinde, Tevfik Rüştü Bey şerefine 25 Eylül'de bir ziyafet vermiştir.

---

[109] **Ayın Tarihi, 22-23/75-78**, (Haziran – Eylül 1930), s. 6593 vd.
[110] **Ayın Tarihi, 23-24/79-81**, (Ekim – Aralık 1930), s. 6707 vd.

Ziyafette bir konuşma yapan Litvinoff, Türk – Sovyet dostluğunun kurulmasının sebeplerini ve dostluk için yapılan andlaşmalardan bahsettikten sonra emperyalistlerin iki ülke üzerindeki emellerinin hâlen devam ettiğini, geçmişte silahla yapamadıklarını şimdi başka şekillerde ve yeni vasıtalarla yapmak için teşübbüste bulunduklarını belirtmiştir.[111] Litvinoff bu sözüyle adeta Türkiye'nin 13 Haziran 1928 tarihinde eski Osmanlı borçlarının tasfiyesi için imzaladığı sözleşmeye karış duyduğu endişeyi ifade etmiştir. Çünkü bu sözleşmenin imzalanmasını Sovyet basını şiddetle tenkid etmiştir. İzvestia Gazetesinde o günlerde çıkan bir yazıda "...yabancı sermayesi, silahlı mücadelede muzaffer olan Türkiye'nin iktisadi müşkilâtı karşısında mağlub olacağını zannederek malî hususatta kendini Türkiye'nin emrine amade kılarak onu Sovyetlerden ayrımak istemektedir." denilmektedir. Ayrıca yazıda bu durumun Türkiye'yi şanlı istiklâl mücadelesi neticesindeki kazanımlarından mahrûm edeceği ve Türkiye'nin vaziyetini zaafa uğratacağı da açıkça belirtilmiştir.[112]

Tevfik Rüştü Bey ziyafette yaptığı konuşmada kendisine gösterilen büyük ilgiden dolayı teşekkür etmiş ve iki ülke arasında kurulan dostluğun temellerinden bahsederek şunları söylemiştir. "...Sizin de pek haklı olarak kaydettiğiniz vechile, Sovyetler İttihadiyle Türkiye'yi biribirine bağlayan sıkı münasebetlerin ehemmiyeti, şüphesiz onların sulh ve umumi emniyet için arzettikleri teminattan ibarettir. Hepimiz için mukaddes olan gayeleri müdafaa ederken belki biz aynı delilleri irat etmemişizdir, fakat zihniyetimiz ayni olmuştur. Zira bu zihniyet beynelmilel bünyeden harp zuhurumu uzaklaştırmayı istihdaf etmektedir." [113]

24 Eylül günü Tass Ajansı muhabirini kabul eden Tevfik Rüştü Bey Sovyet – Türk dostluğu ile ilgili olarak şunları söylemiştir. "Sovyet – Türk dostluğu tabii yol ile inkişaf etmektedir. Hadiselerin inkişafı yolunda bu dostluk gittikçe sağlamlaşmaktadır. Bizim münasebetlerimizin bu dostane inkişafı beklenilmeyen bir şey değildir. Bu pek tabii bir yoldur.

---

[111] **Ayın Tarihi, 23-24/79-81**, s. 6708 vd.
[112] Falih Rıfkı, *"Sovyet Dostluğu"*, **Milliyet,** 25 Temmuz 1929

Türkiyenin harici siyaset prensipleri değişmiyor. Bu prensipler Türkiyenin şimdiye kadar aktettiği muhadelerde sarahatle ifade edilmiştir. Bu prensipler birkaç kelime ile telhis edilebilir. Sulh ve müsalemet, milletlerin müsavatı, millî istiklâl prensipine hürmet esasında milletler arasında münasebetlerin azami inkişafı" Ayrıca Tevfik Rüştü Bey muhabiri Avrupa Birliği konusundaki fikrini sormasına karşılık şu cevabı vermiştir. "Bu mesele hiçbir cihetten bizi alakadar etmez. Avrupa Birliği konferensanı çağırılan devletler arasında Türkiye yoktur. Bununla beraber söylemeliyim ki bir çok devletler Türkiye'nin de çağırılması zaruri olduğunu söylemişlerdir. Kendi teşebbüsleriyle Türkiye'nin çağırılması meselesini ortaya atan devletlere biz ayrıca müteşekkiriz." [114]

Tevfik Rüştü Bey şerefine 27 Eylül'de Harbiye Komiseri Voroşilof ve Voks (Hariçle Medeni İrtibat) Cemiyeti birer resmi kabul tertip etmişlerdir.[115]

Tevfik Rüştü Bey'in Moskova Ziyareti ile ilgili olarak 2 Ekim günü resmi ve tebliğ yayınlanmıştır. Tebliğde "... Muhasebeler esnasında her iki taraf şunu tespit ve kabul etmişlerdir ki, milletlerarası siyasetin başlıca meseleleri hususunda Sovyetler Birliği ile Türkiye menfaatleri tamamiyle tevâfuk etmektedir. Meseleleri takdirlerinin de yekdiğerine uygun olduğu tespit edilmiştir. Sovyet – Türk dostluğunun şimdiki günde eskisinden daha ziyade sulh amili olduğu da tespit ve takdir olunmuştur.

Sovyetler Birliği ile Türkiyenin karşılıklı münasebetlerine gelince taraflar müttefikan kabul eylemişlerdir ki, iki memleketin iyi münasebetlerine gölge düşüren hiçbir mesele yoktur, belki bilâkis onların münasebetleri gittikçe sıkı ve dostane bir mahiyet almaktadır ve aynı zamanda her iki devlet bu münasebetlerin daha sıkı ve daha samimi olmasını kendilerine gaye ittihaz etmişlerdi." denilmektedir.[116]

---

[113] **Ayın Tarihi, 23-24/79-81**, s. 6710; T. R. Aras, age., s. 99 vd.
[114] **Ayın Tarihi, 23-24/79-81**, s. 6711
[115] **Ayın Tarihi, 23-24/79-81**, s. 6712 vd.
[116] **Ayın Tarihi, 23-24/79-81**, s. 6714; **Politika**, 5 Ekim 1930

T.C.

Sovyetler Birliği ndeki ziyaretini tamamlayan Tevfik Rüştü Bey 7 Ekim 1930 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Millîyet muhabirine verdiği beyanatta, onbeş günden fazla süren Sovyetler Birliği ziyaretinde memnun kaldığını belirtmiştir. Muhabirin ticaret anlaşması meselesi ile ilgili sorusuna ise, müzakerenin Büyekelçi Hüseyin Ragıp Bey ile Karahan arasında devam ettiğini ve mühim noktaların çoğunun halledilmiş olduğunu söylemiştir. [117]

c- Türk–Sovyet Münasebetleri ve Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılması Protokolü (1931)

İki ülke arasındaki ilişkiler iyi bir seyir takip ettiğinin göstergesi olarak Sovyetlerin Ankara Büyekelçisi Souritz ile Tevfik Rüştü Bey arasında 7 Mart 1931 tarihinde Karadenizde ve ona bitişik Denizlerde Deniz Kuvvetlerininin sınırlandırılması ile ilgili bir protokol imzalandı. 17 Aralık 1929 tarihli protokolün ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilen protokole göre taraflardan her biri diğer tarafı altı ay önce haberdar etmeksizin Karadeniz'de ve Karadeniz'e bileşik denizlerdeki harp gemilerini takviye etmeyecekler, yeni harp gemisi inşa etmeyecekler veya böyle bir gemiyi yabancı bir ülkeden sipariş etmeyeceklerdi. Ayrıca bu denizlerde bulunan donanmalarının şimdiki durumunu artırmak için herhangi bir faaliyet içine girmeyeceklerdi.[118]Burada bahsedilen Karadeniz'e bitişik deniz Marmara Denizi olduğundan özellikle bu protokol Türkiye'yi taahhüd altına sokar görünümdeydi.[119]

ç- Litvinoff'un Ankara Ziyareti ve Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasının Uzatılması

16 Mart 1921 tarihli Moskova Andlaşmasının onuncu yıldönümü münasebetiyle 16 Mart 1931 tarihinde Litvinoff ile Tevfik Rüştü Bey arasında telgraf teatisi olmuştur. Tevfik Rüştü Bey telgrafında "... iki ülkeyi birbirine bağlayan ve her iki ülke için semereli neticeleri vermiş olan dostluğun

---

[117] **Milliyet,** 8 Ekim 1930
[118] **Ayın Tarihi, 25/84-85,** (Mart – Nisan 1931), s. 7265; İ. Soysal, **age. I,** s. 273

muhafazası ve takviyesi için pek samimi temennilerimi arzeylerim" demiştir.[120] Litvinoff ise iki ülke arasındaki dostane ilişkilerin başlangıcından bugüne kadar geçirdiği safhaları izah etmiş ve Sovyet Türk Ticaret ve Seyr-i Sefain Andlaşmasının imza edildiğini bildirmişti.[121]

Siirt Milletvekili Mahmut Bey "Ankara – Moskova" başlıklı makalesinde Türk – Sovyet dostluğunun geçici bir ihtiyacın ve ani bir duygulanmanın ifadesi olmadığı için geçen her senenin iki ülke arasındaki dostluğu kuvvetlendirdiğini ve bu dostluğun "halihazırın umumî siyaset tarihinde adeta bir an'ane mahiyeti" aldığını belirtmiştir.[122]

Türk – Sovyet dostluk ilişkilerinin bir devamı olarak niteleyebileceğimiz bir başka gelişme de Türkiye'nin girişmeleri sonucunda Sovyetlerin de Avrupa Birliği Komisyonun[123] 1931 Mayısında yapılacak toplantısına davet edilmesidir. Tevfik Rüştü Bey bu konu ile ilgili olarak şunları ifade etmektedir:[124] "... O vakit, Almanya, İtalya, Yunanistan, Macaristan ve Bulgaristan ile ilişkilerimiz çok iyi olduğu için, bu devletlerden, Sovyet Rusya – Türklerin de Avrupa Birliği Komisyon faaliyetine iştiraka davet edilmesi için münasip şekilde teşebbüslerde bulunmalarını istedik... Almanya ve İtalya, Fransa muhtırasına verdikleri cevaplarında, Sovyet Rusya ve Türkiye'nin de Avrupa Birliği Komisyonuna iştirak etmesini istediler. Öteki Avrupalı dostlarımız devletler, Rusya'yı zikretmeksizin aynı arzuyu izhar ettiler. Nihayet gerek Sovyet Rusya ve gerek Türkiye Avrupa Birliği Komisyonun 1931 Mayısında yapılacak olan toplantısına davet edildiler."

Türkiye bu şekilde, kendisini Silahsızlanma Komisyonuna davet ettirmiş olan Sovyetlere aynı yönde bir hizmet sağlamıştır.[125]

---

[119] K. Gürün, **age.**, s. 126
[120] **Ayın Tarihi, 25/84-85**, s. 7303
[121] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 194; **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Mart 1931
[122] **Milliyet**, 17 Mart 1931
[123] Fransa 1930 Mayısında Avrupa Birliğinin kurulması yönünde Milletler Cemiyetine bir teklif vermiştir. Milletler Cemiyetinde konuyu görüşmek için bir komisyon oluşturmuştu. Milletler Cemiyeti üyesi olmadıkları için Türkiye ve Sovyetler bu komisyonun çalışmalarına davet edilmemişlerdi. Bkz. Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim I**, İstanbul 1945, s. 95 vd.
[124] T. R. Aras, **age. I**, s. 97
[125] K. Gürün, **age.**, s. 126

Türk – Sovyet dostluğunun bir tezahürü olarak Litvinoff 27-30 Ekim 1931 tarihleri arasında Ankara'yı ziyaret etmiştir. Litvinoff, Ankara'da verdiği beyanatta iki konuya dikkatleri çekmiş ve bunları şöyle izah etmiştir."[126] "1925 Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşması'nın her iki memleketin bağımsızlık ve egemenliklerini sınırlayan bir andlaşma olarak sayılmaması gerekir. Çünkü her iki memleket birbirlerinin aleyhine bir harekete katılmayacaklarından tamamen emindirler. Diğer konu, ekonomik işbirliğidir. Sovyetler Birliği ilk beş yıllık planını başarı ile gerçekleştirmiştir. Bu başarı Türk – Sovyet ekonomik işbirliğini gelecekte arttıracaktır."

Tevfik Rüştü Bey, Litvinoff şerefine 27 Ekim'de bir ziyafet vermiştir. Ziyafette yaptığı konuşmada Tevfik Rüştü Bey "... iki memleket arasında senelerden beri teyemmünen mevcut dostane münasebet bir çok muahede ve itilâfnameler akdi ile ve diğer muhtelif âmillerin tesiri altında öyle bir samimiyet ve itimat mahiyeti iktisap etmiştir ki, Hükümetlerimiz, aralarında tekevvün eden bütün meseleleri dostça ve adâlet dairesinde hal ve tesviyesi için daima mutabık bulunmuşlardır. Bu vâkıa siyasi zeminde daimi ve itimatkâr teşriki mesaiden başka iktisadî münasebetlerini de tevsi ve takviye etmekte henüz çok menfaatdar bulunan iki devleti yekdiğerine birleştiren dostluk temellerinin sağlamlığını açıkça ispat eder.

Daha geçenlerde aktettiğimiz ticaret muahedenamesi iktisadî münasebatımıza, hiç şüphesiz, yeni bir inkişaf verecek ve bu suretle dostluk rabıtalarımızın sıklaşmasını müsait kılacaktır." demiştir.[127] Ayrıca konuşmasında Litvinoff'un ziyaretinin iki ülke arasındaki dostluk bağlarını kuvvetledireceğini ve 17 Aralık 1925 Andlaşmasının süresinin uzatılmasına vesile olacığını belirtmiştir.

1925 Andlaşması ile üç müzeyyel protokolün ve 17 Aralık 1929 tarihli temdit protokolü ile 7 Mart 1931 tarihli Bahrî protokolünün müddetini 5 yıl uzatan protokol 30 Ekim 1931 tarihinde Tevfik Rüştü Bey ile Litvinoff arasında

[126] S. Bilge, **age.**, 106
[127] T. R. Aras, **age.**, s. 135 vd.

imzalanmıştır.[128] Böylece her iki tarafta on yıl önce kurulan dostluğun sağlamlığının sürdürüldüğünü bir kez daha vurgulamışlardır.

Litvinoff'un ziyareti ile ilgili olarak Mustafa Kemal 1 Kasım 1931 tarihinde TBMM'ni açış nutkunda "...iki memleketin tecrübe geçirmiş dostça ilişkilerini aynı kuvvet ve samimiyetle idame etmek tarafların büyük menfaat ve halis arzularının gereğinden olduğu bu vesile ile de izhar ve tebarüz ettirilmiştir." demektedir.[129]

Litvinoff'un ziyareti hakkında ABD'nin Türkiye Büyükelçisi J. Grew'un kendi Dışişleri Bakanı Stimson'a gönderdiği rapor, ziyaretin diğer devletler tarafından nasıl algılandığını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Rapor kısaca şöyledir.

"Ziyaretin, İsmet Paşa ile Tevfik Rüştü Beyin, Atina ve Budapeşte ziyaretlerinden sonra ve İstanbul'da toplantısını henüz biteren Balkan Konferansının hemen arkasından ayarlanmış olması manidardır... Etrafta, Türkiye'nin, Baserabya konusunda Rusya ile Romanya arasında bir hal yolunu. Rusya ile Bulgaristan'ı yakınlaştırmak imkanlarını müzakere etmek istediği; Rusya'nın ise Türkiye'nin ekonomik yardım için Batıya dönerek, Batılı kapitalist ülkelerle anlaşmasından endişe ettiği – bu vesile ile Saracoğlu Şükrü Beyin ABD ziyareti misal gösterilerek – rivayetleri ileri sürülüyordu. Fakat özellikle üzerinde durulan ve resmen yalanlanan rivayet, Litvinoff'un, uzatılan Türk – Rus anlaşmasına, Rusya'nın muvafakati olmadan Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesini önleyecek bir madde ilavesini istediği ama bunda başarısızlığa uğradığı idi. Türkiye'nin Batıya yönelmesi, İtalya, Yunanistan ve Bulgaristan ile yakınlaşması, Romanya ile daha sıkı ilişkiler ve Milletler Cemiyetine girmek ihtimali, Sovyet liderlerinin zihninde tereddütler uyandırması şüphe edilemeyecek bir husustur. Bağımsızlık mücadelesi sırasında yaptığı yardımlar dolayısı ile Rusya'ya müteşekkir olduğu hususunda zaman zaman tekrar edilen beyanlara ve Tevfik Rüştü Beyin Sovyet taraftarlığı ve

[128] İ. Soysal, **age.**, s. 266; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 514 vd.
[129] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 55

yoldaş Souritz (Rus Sefiri) ile adeta kardeşçe münasebetlerine rağmen, Sovyetlerin zihninde, Türkiye'nin kalpten sadakatinden hiç şüphe bulunmadığı söylenemez... Ziyaretin sonuçları hakkında bana ne söyleyebileceğini Tevfik Rüştü Bey'e sordum. Cevabı açık ve kesindi. Türkiye'nin muhtemel Milletler Cemiyeti üyeliğini tasvip etmemesi söz konusu olmayıp, aksine Litvinoff Türkiye'nin Milletler Cemiyetinde Rusya için bir kazanç olacağı görüşündedir. Türkiye'nin Balkanlarla ve Batı ile ilişkilerine gelince, barışa yardımcı olacak her hangi bir pakt Sovyet Hükümetince tasviple karşılanacaktır. Bakanın başka bir şey söyleyebileceğini düşünmek zordur". [130]

Litvinoff Ankara ziyareti esnasında İsmet Paşa'yı Moskova'ya davet etmiş o da bu daveti memnuniyetle kabul etmişti.[131] Bu arada Türkiye ile İtalya arasındaki ilişkiler özellikle İtalya'nın 30 Ekim 1930 tarihli Türk – Yunan andlaşmasının imzalanması için büyük gayret sarfetmesi nedeniyle iyi bir mecraya girmişti. Bu iyi ilişkiler sonucu İsmet Paşa İtalya'ya davet edilmişti. İsmet Paşa İtalya'ya yapacağı ziyaretin hazırlığını yaparken Sovyetler, Moskova'ya yapılacak ziyaretin daha önceye alınması için ısrar etti. İsmet Paşa Sovyetlerin bu ısrarlarının sebebini şöyle ifade etmektedir: "Garp devletleri ile münasebetlerimiz 1926'dan sonra gelişme istidadı göstermeye başlamıştı. Gerek bu sebeple, gerek Balkanlar üzerinde teşebbüslere giriştikçe, Sovyet Rusya'nın da Türkiye üzerindeki dikkati artmaya başlamıştı. bizim batı ile münasebetlerimizi düzeltmek hususundaki çalışmalarımız, Sovyet Rusya'da şüpheler uyandırmaktan geri kalmıyordu. İşte bu şartlar içinde ısrarla Rusya'ya davet edildim ve 1932'de yılında Moskova ziyaretini yaptım."[132]

d- İsmet İnönü'nün Moskova Ziyareti (1932)

İsmet Paşa ile Tevfik Rüştü Bey, basın, iktisat ve endüstri mensuplarından oluşan kalabalık bir heyet 24 Nisan 1932 tarihinde İstanbul'dan

---

[130] K. Gürün, **age.**, s. 127 vd.
[131] S. Bilge, **age.**, s. 106
[132] İsmet İnönü, **Hatıralar II**, Ankara 1987, s. 244

deniz yolu ile hareket etmiş ve 26 Nisan'da Odessa'ya ulaşmıştır. İsmet Paşa burada gazetecilere "Türkiye'den Sovyet Rusya'ya selâm ve muhabbet getirdim." demiştir.[133] 28 Nisan'da Moskova'ya ulaşan[134] Türk heyetine 29 Nisanda Sovyet Halk Komiserler Meclisi Başkanı Molotof bir akşam yemeği vermiştir. Yemekte bir konuşma yapan Molotof "... Halihazırda milletlerarası sahada umumî sulh meselesine karşı gittikçe daha husumetkârane olan tesir ve nüfuzların iki kat olduğu bu saatte Moskova'yı ziyaretinin çok hususi bir mâhiyyet-i haiz bulunmakta ve umumî sulh meselesi için olduğu kadar memleketlerimizin menfaati için de Türk – Sovyet dostluğunun büyük şümul ve hududunu göstermektedir." demiştir. Ayrıca Tevfik Rüştü Bey'in ziyareti için ise "...dostluğu mücerrib olan Tevfik Rüştü Beyefendiye hoşâmedî temenni etmekle de bahtiyar" olduğunu söylemişti.[135]

Molotof'dan sonra bir konuşma yapan İsmet Paşa, Molotof'un konuşmasında olduğu gibi Türk-Sovyet dostluk ilişkilerini başlangıcından itibaren ele aldıktan sonra 17 Aralık 1925 tarihli andlaşma ile daha sonra andlaşmaya ek olarak yapılan protokollerin iki memleket arasındaki karşılıklı menfaatleri muhafaza eden prensipleri tesis ettiğini ve bu prensiplerin dünya için kuvvetli bir amil ve iki memleketin milletlerarası münasebetleri için de mes'ud bir misal teşkil ettiğini söylemiştir.[136]

İsmet Paşa, 6 Mayıs günü Stalin ve diğer Sovyet yöneticileri ile yaptığı görüşmede Sovyet Hükümeti'nden uzun vadeli kredi açılması yoluyla Türk sanayisine yardım edilmesini istedi. Bu görüşmeye Tevfik Rüştü Bey'de katılmış idi. Görüşme sonunda 20 yıllık 8 milyon dolar tutarındaki faizsiz kredi açılması konusunda görüş birliğine varılmıştır. Bunun üzerine Tevfik Rüştü Bey, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye kredi açması, Türkiye'nin de bu yardım

---

[133] **Hizmet,** 27 Nisan 1932
[134] İ. İnönü, **age. II,** s. 245
[135] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II,** s. 206 vd.
[136] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II,** s. 208 vd.

sayesinde endüstrileşme yoluna girebilmesi haberi tüm dünyada geniş yankılara yol açacaktır şeklinde kısa bir konuşma yapmıştır.[137]

İsmet Paşa Stalin ile yaptığı görüşmede Balkan devletleri arasında bir paktın yapılmasının faydalarını izah etmiş ve paktın Sovyetler Birliği aleyhine kullanılma ihtimalini önlemek için Türkiye'nin bir çekince koyacağını da anlatmıştı.[138] Daha sonra Türkiye, İsmet Paşa'nın Stalin'e söylediği gibi Pakta bir çekince koyacaktır.

İsmet Paşa'nın Moskova ziyareti esnasında üzerinde durduğu ikinci konu ise Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olması idi. Nitekim Tevfik Rüştü Bey Silahsızlanma Konferansının 13 Nisan 1932 tarihli oturumunda Türkiye'nin Milletler Cemiyeti ile işbirliği yapmaya hazır olduğunu ifade etmişti.[139] Fakat Sovyetler bu konuya sıcak bakmamaktaydı. Çünkü Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesiyle Batılı devletlerle artacak olan işbirliğinin Sovyetler aleyhine dönmesinden çekiniyorlardı.[140] İsmet Paşa hatıratında "Milletler Cemiyeti meselesini hallettim. Rusya'nın Balkan Paktı üzerindeki tereddütlerini ortadan kaldırdım" demektedir.[141]

Gerçekleştirilen görüşmelerden sonra 8 Mayıs 1932 tarihinde resmi bir tebliğ yayınlandı. Tebliğde; iki ülke arasındaki politik işbirliğinin geçmişte faydalı olduğu, şimdi ise barış için bu işbirliğinin artırılması gerektiği belirtilmişti. Son yıllardaki işbirliği konusunun esasını ekonomik ve kültürel meseleler oluşturduğu için iki ülkenin bu konulara özel bir itina gösterdiğinin de altını çizilmiştir. Tebliğin sonunda ise, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye 8 milyon dolarlık uzun vadeli bir kredi açılması için ilke anlaşmasına varıldığı açıklanmakta idi.[142]

---

[137] Nikolai G Kıreyev, *"SSCB Dışişleri Bakanlığı Tarafından Yayımlanan Sovyet Arşiv Belgelerinde Açıklanan Türkiye'de Devletçilik Politikası ve 1920-1930 Yıllarında Sovyet – Türk İlişkileri"* **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (21 – 23 Eylül 1987)**, Ankara 1994, s. 647 vd.
[138] İ. İnönü, **age. II**, s. 248
[139] T. R. Aras, **age.**, s. 145
[140] K. Gürün, **age.**, s. 129
[141] İ. İnönü, **age. II**, s. 251
[142] S. Bilge, **age.**, s. 107

6- TÜRKİYE'NİN MİLLETLER CEMİYETİ'NE GİRİŞİ ve TÜRK-SOVYET MÜNASEBETLERİ

Türkiye'nin 6 Temmuz 1932 tarihinde Milletler Cemiyetine katılmaya davet edilmesi üzerine TBMM 9 Temmuz'da konuyu değerlendirmek üzere bir toplantı yaptı. Toplantı da Tevfik Rüştü Bey, Milletler Cemiyeti'ne Türkiye'nin katılması için emek sarfeden devletlerin delegelerine teşekkür etmiş[143] ve Türkiye'nin Milletler Cemiyetine üye olmayan devletlerle de dostane ilişkilerinin olduğunu, bu nedenle de Türkiye'nin Milletler Cemiyetine davet edildiğini bildiren telgrafı ve Türkiye'nin cevabının birer suretini bu devletin Türkiye temsilcilerine vereceğini bildirdi. Ayrıca Sovyetler Birliği ile olan dostane ilişkilerden dolayı Ankara'daki Maslahatgüzarına Dışişleri Bakanlığı tarafından yazılması tasarlanan mektup projesini Meclis huzurunda okudu.[144]

Tevfik Rüştü Bey, 10 Temmuz günlü mektubuna ek olarak Sovyetler Birliği'nin Ankara Maslahatgüzarı Aştakof'a 14 Temmuz'da ikinci bir mektub göndermiştir. Bu mektupta ise[145], Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesinin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ile Türkiye arasındaki samimi dostluk ilişkilerinin geleceğine ve gelişmesine bir engel teşkil etmeyeceğini belirttikten sonra, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine katılmasının bu ilişkiler üzerine kurulmuş olduğunu ve 17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te imzalanan

---

[143] T. R. Aras, **age.**, s. 168-175; **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 299-304

[144] Mektupta şöyle denilmekte idi; "... Bu vesile ile Türkiye'nin bugüne kadar giriştiği ve Milletler Cemiyeti üyelerine düşen vazifelerle bağdaştırılması zaten hiçbir suretle imkansız görülmemekte olan milletlararası taahhütlerine mezkûr cemiyete girişinden sonra da dürüstlükle saygı göstermesinin pek tabiî olduğunu size Türkiye Hükümeti adına bildirmekle şereflenirim." Cenevrenin Milletler Cemiyeti'nin sadece belli başlı endişesi değil, fakat en esaslı maksadı bütün dünyada sulhu muhafaza ve idameye metuf bir teşekkül olmak itibariyle Türkiye Cumhuriyeti bu cemiyete katılmakla hakikatte bugüne gelinceye kadar gerçekleşmesine kendi mütevazi yardımını sevk ve harekete getirmekten asla hali kalmadığını devamlı bir sulh mefkûresine hizmette bulunmaya devamdan başka bir şey yapmış değildir... Bu fikirlere dayanarak ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinin sulh mefkûresi hakkında yüksek hislerle ne derece dolu olduğunu bildiğim cihetle Hükümetimin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ile Türkiye arasında daima mevcut olmuş bulunan samimî dostluk ilişkilerinin inkişâfını hedef tutan gayretinin hiçbir suretle duraklamayacağını ve bilâkis devletlerimizin işbirliği esaslarının, mşterek sulh mefkûrelerenin en büyük hayrı için takviyesi yolunda gelişmekte devam edeceğini, burada size ifade etmekle bahtiyarım." Bkz., T.R. Aras, **age.**, s. 176 vd.; **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 305 vd.

[145] **Milliyet**, 20 Temmuz 1932; **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Temmuz 1932

andlaşmadan ve 17 Aralık 1929 da imza edilerek adı geçen andlaşmayı tamamlayan protokolden doğan taahhütlerin ehemmiyetini hiçbir surette azaltmayacağını ifade etmiştir. Tevfik Rüştü Bey, sözkonusu taahhütleri mektupta şu şekilde teyit etmiştir:

1- Türkiye Hükümeti yukarıda zikredilen senetlerin ve bilhassa 1925 andlaşmasının birinci ve ikinci maddelerinin muhafazası Türkiye için Milletler Cemiyeti Misâkından ileri gelen taahhütlere hiçbir vechile halel getirmeyeceğine kani bulunduğu ve bu cemiyetin, esasında milletlerarası ihtilafların sulh yolu ile ve adilane hal ve tesviyesini temine tahsis edilmiş bir teşekkül olduğunu takdir ettiği cihetle, bütün vasıtalarla, cemiyetin esasını teşkil eden bu fikrin tahakkuku yolunda işbirliğine karar vermiştir. Fakat Türk Hükümetinin tarz ve tahminlerini hilâfına olarak Milletler Cemiyetinde, herhangi bir zamanda, bahs edilen sulh esasına aykırı ve özellikle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğine yönelen temayüller başgösterecek olursa Türkiye bu kabıl temayüllere olanca kuvvetiyle muhalefet edecektir.

2- Türk Hükümetinin Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılmasından sonra Misâk'ın müeyyideleri usulünün tatbikine dair olan 16 ve 17. maddeleri hükümlerine uygun üstüne alacağı mecburiyetlere gönül rızası ile riayet etmesi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği hakkındaki Türk siyaseti prensibinin bu vecihle teayyününe halel iraş edemez. Bu maddeler hükümlerince Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğine karşı tatbiki mümkün müeyyideler usulü, diğer şartlardan kal'-ı nazar, yalnız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinin üçüncü bir devlete tecavüz harbi ilân etmesi halinde tasavvur edilebilir.

Bu hususta Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinin gücünü itibara almak lazımgelir. Binaenaleyh Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine karşı diğer devletler tarafından yöneltilip de Türkiye'nin haklı göremeyeceği bu kabil bir itham mezkûr memleketi 16. madde gereğince kabul edilecek herhangi tebdbirlere katılmaya mecbur edemez.

Türkiye'nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ittihadına karşı yöneltilecek müeyyidelere, umumî bir surette katılıp katılmayacağını ve hangi ölçüde

katılabileceğini bilmek meselesine gelince, Türkiye Hükümeti bu hususta Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi hakkında Genel Kurul tarafından vaki davete 9 Temmuz 1931 tarihinde verdiği cevabın bu meselesine müteallık fıkralarına müracaat edilmesini ifade eder. Saygılarımı kabul buyurmanızı rica ederim. Maslahâtgüzar Cenapları.

Türkiye'nin kendisi ile çok sıkı ve samimi ilişkileri olan Sovyetler Birliği nden ayrılarak Milletler Cemiyetine girmesi Türkiye'nin bundan sonra artık hiç kimsenin tesiri altında kalmayacak millî menfaatlerinin gerektirdiği biçimde davranacağının bir delili idi. Fakat Türkiye Milletler Cemiyetine girerken yukarıdaki mektuplarda da anlaşılacağı gibi Sovyetlerin dostluğuna önem verdiğini göstermiş ve ileri sürmüş olduğu çekincelerle Sovyetler Birliği'ni tatmin etmeye çalışmıştı. Bu çekinceye rağmen Türkiye'nin Milletler Cemiyetine katılması Sovyetlerin pek hoşuna gitmemiştir. Çünkü Sovyetler, Türkiye'nin kendisinden ayrılıp Batılı devletlerle işbirliği etmesi endişesi taşımaktaydı.[146]

a- Dörtlü Pakt Karşısında Türk – Sovyet Dayanışması ve Tecavüzün Tarifi Andlaşması

Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi iki ülke ilişkilerini soğutmamıştır. Çünkü antirevizyonist devletlerden Fransa ve İngiltere ile revizyonist İtalya ve Almanya arasında 7 Haziran 1933'te Roma'da Dörtler Paktı adı verilen bir anlaşma imzalanmıştı. Tevfik Rüştü Bey 1961 yılında "Mütecavizin Tarifi Neye Yaradı?" başlıklı yazısında Dörtler Paktı ile ilgili olarak şunları yazmıştır. [147]

" Roma'da İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya Devletleri arasında bir anlaşma parafe edildiğini öğrenince bu haber üzerinde önemle durdum ve o zaman Başvekil olan Sayın İsmet İnönü ile derhal bu konu üzerinde konuştum. İntibamız aynı olmuştu. Keyfiyeti büyük önderimize arzederken her ikimiz de

---

[146] F. Armaoğlu, **age. I**, s. 337
[147] Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim II**, İstanbul 1968, s. 139 vd.

adı geçen hadiseden memnun olmadığımızı söyledik. Hatta keyfiyetin biraz endişe verici olduğunu da ilâve ettiğimizi sanıyorum. Çünkü bu anlaşma dört büyük devlet arasında barış işleri için bir nevi işbirliğini ifade ediyordu. Yaşadığımız o günlerde bu anlaşmanın hakiki manası, hasretini çektikleri pek eski olmayan bir mazide dünya işlerini yıllarca elinde tutmuş olan ve yine kendi aralarındaki ayrılıklardan ve rekabetlerden dolayı Birinci Dünya Harbi ile dağılan Avrupa Konseyinin ihdası teşebbüsü olduğu açıkça anlaşılıyordu. Böyle bir teşebbüsü Milletler Cemiyeti misakı ile telif etmeğe imkân yoktu. Menfaatleri dünyanın her tarafına yayılmış olan dört büyük devletin bu suretle iş birliği mukavelesi Milletler Cemiyeti misakının derpiş ettiği bölge anlaşmalarına benzetilmezdi. Dört büyük devletin faaliyet sahası yeryüzünü kaplıyordu. O güne kadar bölge anlaşmaları misalleri Avrupa'da İskandinavya Devletlerinin aralarındaki konuşmalarından ve Çokoslovakya ile Yugoslavya ve Romanya arasındaki Küçük İtilâf mukavelesi ile yeni doğan Balkan Antantından ibaretti. İşte bunlar bölge anlaşmaları idi. Her bakımdan Milletler Cemiyetini açıkça bir oyuncak haline koyacak olan o zamanki dört devlet mukavelesini Milletler Cemiyetinin azası olan devletlerin hepsinin de şüphe ile karşılayacakları beklenebilirdi. Hususile Faşist İtalya Birinci Dünya Harbi sonunda yapılan siyasi yağmada kendisine düşen payın pek az olduğundan şikayetçi idi, yine birinci harp sonunda kolonilerini kaybeden Almanya da bu vadide tavizler ister olmuştu. Hususile bu iki büyük devletin ileri sürdükleri mevcut statünün gözden geçirilmesi davası da günün en önemli işi olarak orta da duruyordu. Bu işin Milletler Cemiyetinden alınarak, yahut ilgililer arasında müzakere veya konferanslarla hal edileceği yerde dört büyük devlet tarafından idare edilmesi arzu veya usulü de diğer devletler için bir tehlike olarak beliriyordu. Atatürk, mutaleamıza iştirâk etmekle beraber bu dörtlü tertibi bozmaya çalışmak icap ettiğini beyan etti."

Zaten Mustafa Kemal'de 29 Ekim 1933'te her yıl âdet olduğu üzere yabancı devletlerin temsilcilerine verilmekte olan akşam yemeğinde meseleyi

açmış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin böyle bir dörtlü paktın yapılması lüzumunu anlıyamadığını söylemiştir.[148]

Tevfik Rüştü Bey, 1933 Haziranın da Londra'da toplanan Dünya İktisat Konferansı sırasında Litvinoff ile Dörtler Paktına ilişkin görüşmelerde bulunmuştur. Yazıda bu konu ile ilgili şunlar yer almaktadır. "...Roma'da parafe edilen sözleşmeye iştirak ettirilmemiş bulunan Rusya Hariciye Nazırının bu Dörtlü Mukaveleye dair intibalarını öğrenmek istedim. Hususile Sovyet Rusya Devleti ile aramızdaki münasebetler çok dostane idi. O vakit Sovyetler Birliği'nin Hariciye Nazırı bir hayli zamandenberi mevkiini muhafaza etmekte olan kudret ve talâkatini daha silâhsızlanma işlerini ihzar komisyonunda herkese tanıtmış bulunan Mr. Litvinoff'du. Dostum olan bu zatla buluşunca hasbî halimizin ilk konusu Roma Dörtlü Paktı oldu. Mr. Litvinoff'un bu mevzuda bizden daha az endişeli olmadığını gördüm. Konuşmamız bizi tedbir mahiyetinde bir şey yapmak lâzım geldiği sonucuna götürdü."[149]

Sovyetler Birliği ile birşeyler yapmak konusunda görüş birliğine varan Tevfik Rüştü Bey, önce Polonya Hükümetinin Konferanstaki temsilcisi ile görüşmüş ve tasvibini almıştı. Daha sonra ise Romanya Dışişleri Bakanı Titulesco ile görüşmüş ve onun da tasvibini almıştı. Sıra Romanya ile Sovyetler arasında dostane ilişkilerin kurulmasına gelmişti. Çünkü Sovyetler I. Dünya Harbinden sonra 28 Ekim 1920'de Paris'te İngiltere, Fransa İtalya ve Japonya ile Romanya arasında Baserabya'nın Romanya'ya katılmasını tanıyan anlaşmayı[150] 2 Ekim 1926 tarihinde verdiği bir notayla kabul etmediğini bildirmiştir[151]. Tevfik Rüştü Bey iki devletin dışişleri bakanları arasında bir görüşme tertip etmiş ve iki devlet arasında dostane ilişkilerin başlamasını sağlamıştır.[152]

---

[148] T. R. Aras, **age. I**, s. 59; A. Akşin, **age.**, s. 189
[149] T. R. Aras, **age. II**, s. 141
[150] Murat Sarıca, **Birinci Dünya Savaşından Sonra Avrupada Barışı Kurma ve Sürdürme Çabaları (1919-1929)**, İstanbul 1982, s. 142
[151] M. Sarıca, **age.**, s. 233
[152] T. R. Aras, **age. II**, s. 142

Litvinoff ile Titulesco'nun görüşmesinden iki gün sonra Sovyet, Türkiye ve Romanya dışişleri bakanları Türkiye'nin Londra Büyükelçiliğinde biraraya gelmişlerdir. Bu görüşmeyi Tevfik Rüştü Bey şöyle izah etmektedir.[153]"... Titulesco ... Litvinoff'un eseri olan ve bir fıkrası da benim tarafımdan ilâve edilmiş bulunun mütecavizin tarifi etrafında Sovyet Rusya, Polonya Balkan Paktı[154] ve Küçük İtilaf hükümetleri arasında bir sözleşme yapılması teklifinde bulundu... Litvinoff'la birlikte memnunlukla kabul ettik."

Üç devletin dışişleri bakanlarının yapmış olduğu çalışmalardan sonra Sovyetler Birliği'nin Londra'daki Büyükelçilik binasında 3 ve 4 Temmuz 1933 tarihlerinde Tecavüzün Tarifi sözleşmesi imzalanmıştır.[155] Birinci sözleşme Türkiye, Estonya, Letonya, Polonya, Romanya, Sovyetler Birliği, İran ve Afganistan ikincisi de Türkiye Romanya, Sovyetler Birliği, Çekoslovakya ve Yugoslavya arasında yapılmıştır. Her iki sözleşmenin hükümleri aynı ise de, ikincisinde bütün devletlerin imzasına açık olduğuna dair fazladan bir madde vardır. Sözleşmenin ikinci maddesinde bir devletin saldırgan olarak kabul edilmesi için gerekli olan haller sıralanmıştı. Bunlar;

1- Bir devletin diğerine harb etmesi,

2- Harb ilan etmeden kuvvetleriyle bir başka devletin topraklarına saldırması,

3- Harb kuvvetleriyle harb ilan eden bir başka devlet topraklarına, harp gemilerine, uçaklarına hücum etmesi,

4- Bir diğer devletin sahil ve limanlarını abluka etmesi,

5- Bir devletin topraklarında kurulan çetelerin diğerkinin topraklarına saldırması veyahut saldıraya uğrayan devletin isteğine rağmen birbirinin bu çeteleri veya yardımdan mahrum etmek için tedbir almayı reddetmesi.

---

[153] T. R. Aras, **age. II**, s. 143

[154] Tevfik Rüştü Bey burada kronolojik bir yanlışlık yapmaktadır. Çünkü Balkan Paktı 9 Şubat 1934 tarihinde kurulmuştur. Balkan Paktı ile ifade edilen Balkanlı devletleridir ki T. R. Aras, **Görüşlerim I**, adlı eserinde Balkanlı devletleri tabirini kullanmaktadır. Bkz. T. R. Aras, **age. I**, s. 61

[155] Sözleşmenin orijinal metni için bkz. **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 646-659

Tevfik Rüştü Bey bu sözleşmenin 23 Aralık 1933 tarihinde TBMM'de tasdiki münasebetiyle yapmış olduğu konuşmada "... hepiniz çok iyi biliyorsunuz ki, bir çok devletler aralarında mütemadiyen senelerden beri birbirimize tecavüz etmeyeceğiz diye kâh iki taraflı ve kâh bütün umuma şamil olmak üzere beynelmilel muahedeler akdettiler. Bu meydanda bu muahedelere en çok iştirak eden ve belki en çok akdedenlerden birisi Türkiye Cumhuriyetidir. Bu devletlerin arzuları ile, rızaları ile, insani his ve emelleriyle memnu yapmak istedikleri bu tecavüz taahhütlerinde daima eksik kalan, boş kalan bir yer vardır. O da mütecaviz kimdir, tecavüz nedir? Bu nokta üzerinde Milletler Cemiyeti misakını imza eden devletler de kendi toplantılarında birçok defalar meşgul olmuşlardır. Senelerce bu nokta hukuk alimlerini ve siyasi devlet adamlarını ve metehassısların hepsini ayrı ayrı meşgul etmiştir. Gerek tecavüzün mana ve tarifini tayin hususunda serdedilen görüş tehalüfünden, gerek devletlerin içinde bulundukları şartların veyahut mıntıkaların kendi menfaat ve icaplarından dolayı kendilerini tatmin edebilecek bir tarife ve umumu tatmin edebilecek bir tefehhüme varılmadığından dolayı adeta Cenevreyi muhtelif ziyaretlerimde kendi kulağımla işittiğim gibi bu tarif olunmaz bir şeydir diyecek kadar meyus ve nevmit bir halde,bunun içinden çıkılmaz bir meseledir diye kabul edecek surette ümitbahş olmayan bir netice kabul olunmuş gibi bulunuyorlardı.

Fakat diğer taraftan da gene gerek beynelmilel, Milletler Cemiyeti müessesesi ve gerek devletler ayrı ayrı hâlâ hallolunmayan bu işin halli çaresini aramakta hiç şüphesiz ısrar ediyorlardı. Son seneler zarfında biliyorsunuz ki silahları bırakmak ve azaltmak konferansı ihzari devresinden çıkmış, bütün dünya milletlerinin iştirakiyle toplanmıştı. İşte o konferansın emniyet komitesinde emniyet bahisleri konuşulurken 1932 senesinde büyük komşumuz ve dostumuz Sovyetlerin çok kıymetli Hariciye Komiseri Mösyö Litvinof tecavüzün tarifini, mütecavizin tarifinde aramak suretiyle bir yenilik gösterdi ve derhal dostu Türkiye Hariciye Vekili vasıtasıyla haberdar etti. Hakikaten herkesin senelerden beri arayıp çare bulamadığı bu mesele üzerine meselenin

şeklini yenileştirmek gibi güzel bir buluşu ile bir yol açmasından tecavüzün atrifi yerine mütecavizin tarifini aramak gibi melenin hallini kolaylaştıracak bir yol buluşu ile işin halline savaştığından dolayı kendiini derhal tebrik ettik ve konferansta aynı noktai nazarı müdefaa etmekte anlaştık.

Türk murahhasları bu tarifin ilerlemesinde ellerinden gelen hizmeti göstermişlerdir. Hatta tarifin kendilerince müphem kaldığını zannettiğimiz bir noktasını da tarife bir madde teklif ederek ilave etmişlerdi. Bu ilave emniyet komisinde kabul olunmuştur. O halde ki gelecek günlerde ve gelecek günlerin tarihlerinde daima Sovyetler için bir şeref teşkil edecek olan bu mütecavizin tarifi teklifi neticede bu hususta her sahaya bihakkın lâyık olan dostum Mösyö Litvinofun esas tezi mahfuz olmak şartiyle Türkiyenin ilave ettiği madde ile ikmal olunarak emniyet komitesinden bu tarif çıkmıştır. Şurasını kayde mecburuz ki bu tarif ileri sürülür sürülmez, ilk olarak teklif sahibi olan Sovyet Rusya ve tarife iltihak ve bir şey ilâve eden Türkiye onun bütün kanaatlariyle müdafaa ettiği gibi aynı sıcaklıkla, aynı kuvvetle Fransa devleti murahhasları ve onun yanında tasvibinize arzolunan bu vesikada imzaları beraber olanlarla 14 Temmuz 1933 tarihinde kendileriyle Londrada bu tarifi imza ettiğimiz Romanya, Yugoslavya murahhasları da bütün kuvvetleriyle bu tarrifi korudular ve bir neticeye varması için ellerinden gelen gayreti gösterdiler. Hiç şüphe yok ki böyle açık ve sarih olarak mütecavizi tarif edenler bu tecavüz fiilini istemedikleri ve tecavüz fiilini başkalarından görmek arzu etmedikleri ve kendilerinin de yapmayı kararlaştırdıkları sarihtir. Ve aynı zamanda hukuku düvele birçok devletlerin imza etmesiyle bu tecavüzün tarifi bir müsbet iş ve beynelmilel hayatta sulhun harbe zaferini temin edici bir muavaffakiyet olarak girmiştir." demektedir. [156] Tevfik Rüştü Bey ikiside birbirinin aynısı olan sözleşmeleri için imzaladıklarını şöyle izah etmektedir.[157] "... Türkiye her ikisinde de ayrı ayrı imza sahibidir. Bunun sebebi gayet basittir. Onu da arzetmişo lmak için söylüyorum. Bu sözleşme (birinci sözleşme) sırf bölgesel

[156] T. R. Aras, age., s. 202-204
[157] T. R. Aras, age., s. 206

yapılmıştır. Sovyet Rusya ile komşuları arasında yapılmıştır. Tabiî Sovyet Rusya'nın dostları arasında en başta Türkiye geldiği gibi komşuları arasında da bulunduğumuz için onda da imza sahibi olması tabiîdir".

b- 1933 Silahsızlanma Konferansı ve Türk – Sovyet Dostluğu

1933 yılında Türk – Sovyet dostane ilişkilerinin devam ettiğinin bir delili de Mart 1933'te Türkiye'nin silahsızlanma Konferansında Boğazları silahtan tecrid eden Lozan Boğazlar Sözleşmesi hükümlerinin değiştirilmesi hususundaki 24 Mart'taki Cemal Hüsnü Bey'in teklifinin Sovyet temsilcisi tarafından desteklenmiş olmasıdır. İki ülke arasında 1933 senesindeki yakınlaşmanın bir sonucu olarak Cumhuriyetin onuncu yıldönümünde yapılacak merasimlerde bulunmak ve İsmet Paşa'nın ziyaretini iade etmek üzere Molotof'un Ankara'ya gelmesi kararlaştırılmıştı. Ancak Molotof hasta olduğu için gelemeyeceğini bir tegrafta bildirmiştir.[158] Bunun üzerine Sovyetler Birliği Harbiye ve Bahriye Komiseri Mareşal Voroşilof başkanlığında bir Sovyet heyeti 27 Ekim – 10 Kasım 1933 tarihleri arasında Türkiye'de temaslarda bulunmuştur.[159]

Varaşilof, 27 Ekim'de Ankara'da yaptığı konuşmada, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dostluğun her tür sınavdan geçtiğini söylemiş ve Türk milletinin kahramanca yaptığı Millî Mücadele'yi övmüştür. Ayrıca iki ülke arasındaki ekonomik ve kültüre bağların kuvvetlendiğini ve ufukta görünen saldırı niyetleri karşısında savunma olanaklarının artırılması üzerinde durmuştur.[160]

İsmet Paşa, Sovyet heyetinin ziyareti ile ilgili olarak şunları söylemiştir.[161] "1933 yılında Varaşilof'un Türkiye'yi ziyareti ile iki memleket arasındaki itimat havası kuvvetlendi ve ilişkiler daha sağlam ir zemine oturdu."

---

[158] **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Ekim 1933
[159] K. Gürün, **age.**, s. 132; A. Ş. Esmer, **age.**, s. 218
[160] S. Bilge, **age.**, s. 110
[161] İ. İnönü, **age. II**, s. 254

Mustafa Kemal'de 1 Kasım 1933 tarihinde TBMM'ni açış konuşmasında dış siyasetten bahsederken boş yeri Sovyetler Birliği'ne vermiş ve şunları söylemiştir.[162] "Bu sene, mümtaz bir Sovyet heyetinin cevap ziyaretini kabul ettik. Bu ziyaretin onuncu yıl bayramına tesadüf ettirilmesi iki memleket arasındaki ilişkilerin derin samimiyetini gösteren mesut bir vesile olmuştur. İki memleketin çetin zamanlarında kurulmuş, onbeş senedir türlü imtihanlardan daha kuvvetli çıkmış bir dostluğun daima yüksek kıymeti haiz olması, milletlerarası, sulh için değerli ve ehemmiyetli bir âmil olduğunu da tereddüt edilemez."

c- Türk-Sovyet Dostluğunun Gözden Geçirilmesi: Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşması ve Eklerinin On Yıl Süre İle Uzatılması

Yukarıdaki izahlarımızda da anlaşılacağı gibi 1933 yılı Türk – Sovyet ilişkilerinin doruk noktasına çıktığı yıldır. Bu iyi ilişkiler 1934 yılından itibaren gerilemeye başlamıştır. Tabiki bunun en önemli sebebi Türkiye'nin liderliğini yaptığı Balkan Paktı'nın kurulmasıdır.[163] Balkan Paktı sırasında Sovyetlerin çıkardığı gereksiz güçlükler ve bu güçlüklerin de Sovyet – İtalyan saldırmazlık Paktı'ndan sonra ve İtalya'nın Sovyetlerden Türkiye'yi frenlemesini istemesinden sonra ortaya çıkışı ilk işaretti. Türkiye'nin İtalya'dan çekindiğini bilmesine rağmen Sovyetlerin adeta İtalya'yı destekler tutumu Ankara'daki zihinlerde tereddütler yaratmıştı.[164] Türk – Sovyet ilişkilerindeki bu güvensizliğe rağmen Tevfik Rüştü Bey Sovyetlerin Milletler Cemiyetine kabulü hakkında 17 Eylül 1934 tarihinde Milletler Cemiyetinde yaptığı konuşmada "biz bu gün değil, fakat ötedenberi Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyetine katılmasını arzu ettik. Zira biz, kendimiz için hayırlı kabul ve telakki ettiğimiz her şeyi, dostlarımız için de temenni ediyoruz." demişti. Ayrıca yaptığı konuşmada Sovyetler Birliği ni övücü kelimelere oldukça fazla yer vermişti.

---

[162] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 57; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I**, Ankara 1997, s. 392

[163] Balkan Paktı ile ilgili bölümümüzde Sovyetlerin tutumu hakkında bilgi verdiğimiz için konuyu burda ele alamayacağız.

Konuşmasında Tevfik Rüştü Bey, "Sovyetler Birliği'nin komşusu bir memleketin temsilcisi sıfatiyle ve onunla on beş seneden ziyade sıkı ve samimi dostluk ilişkileri idame etmiş ve bu memleket Hükümetiyle muhtelif vesilelerle sık sık temaslarda bulunmuş olarak Sovyet İttihadı temsilcileriyle birçok milletlerarası toplantılara katılmış bir adam tecrübesiyle söylemeğe mecburum ki, bu memleket, Milletler Cemiyetinin mabihilvücudu olan sulh sahasında olduğu gibi bütün milletlerin temenni ettikleri milletlerarası itimat ve emniyet sahasında da mütemadi mesai sarfetmiştir. Bu memlekette toplanmış olan Konferanslar, mümtaz mümessillerinin kabiliyet ve büyük meharetleri sayesinde Sovyet Birliğinin yalnız şayaı tebariz muvaffakiyetlerini kaydetmekle kalmamış, fakat vaki masaisinden dolayı Sovyet Hükümetinin aynı zamanda alenen mazharı tebrik ve teşekkür olduğuna şahit olmuştur." demiştir.[165]

Cumhuriyetin onbirinci yıldönümü münasebetiyle Litvinoff Tevfik Rüştü Bey'e çok manidar bir tebrik telgrafı çekmiştir. Telgrafta Litvinoff "Dost Türk milletinin millî bayram günü münasebetiyle şahsi devletinizde umumî sulhun yorulmaz bir müdafiini ve Sovyet – Türk dostluğunun faal şampiyonunu selamlamakla bahtiyarım. En hararetli tebriklerimin kabulünü rica eder ve müsmir faaliyetiniz de yeni yeni muvaffakiyetler elde etmenizi candan dilerim." demiştir.[166] Tevfik Rüştü Bey ise "Millî bayram dolayısıyla bana gönderdiğiniz tebrikte kullandığınız kelimelerden derin surette mütehassis oldum. Büyük Türk – Sovyet dostluğunun tarsini ve sulh davasına yaptığımız müşterek hizmet en mes'ud neticeyi vermiştir. Yürekten gelen en samimi tebriklerimi arzederken bu sahalarda feyizli faaliyetinizi yadetmek isterim" demiştir.[167]

Sovyet ihtilalinin yıldönümü münasebetiyle Tevfik Rüştü Bey Litvinoff'a gönderdiği telsizde Türk-Sovyet dostluğunun mümtaz banisi ve dünya sulhunun yorulmaz müdâfi'ni diye bahsetmektedir. Litvinoff ise Tevfik Rüştü Bey için

---

[164] K. Gürün, **age.**, s. 141
[165] T. R. Aras, **age.**, s. 237 vd; **Ayın Tarihi, S. 10**, (Eylül 1934), s. 196
[166] **Ayın Tarihi, S. 12**, (Kasım 1934), s.78
[167] **Ayın Tarihi, S. 12**, s. 78

dost Türkiye Cumhuriyetinin dış siyasetini idare eden mümtaz ve azimkâr şahsiyet demektedir.[168]

Karşılıklı itimad bildiren bu güzel sözlerin bir yenisinide Ocak 1935 tarihinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Kongresinde, Başkan Molotof söylemiştir. Molotof Türk-Sovyet ilişkilerinin "milletlararası dostane ilişkilerin en iyi örneğini verdiğini" belirtmiştir. Molotof'un bu konuşması üzerine Abidin Daver "Türk – Sovyet dostluğu" başlıklı makalesinde "...Molotof Yoldaşın sözleri ve Sovyetler Birliği kongresinde Türkiye'ye karşı gösterilen sıcak ve içten gelen dostluk iki milletin bugün olduğu gibi yarın da hep ele yürüyeceklerini gösterdiği için çok değerlidir. Buna yalnız biz değil bütün barışseverler sevinmelidir. Çünkü Türk – Sovyet dostluğu Avrupa barışının en sağlam desteklerinden biridir. Coğrafî, siyasî ve askerî bakımlardan iki güçlü milletin, barışı ve kendilerini korumak için elbirliği etmiş olmaları barış düşmanlarını düşündüren ve açgözlü emperyalistleri durduran bir şeydir.

Molotof Yoldaş ve arkadaşları Türklere gösterdikleri asygı ve sevginin karşılıklı olduğuna, bizim de Sovyet Rusya'ya karış eş duygular beslediğimize inanmalıdırlar ve inanmışlardırda. Türk-Sovyet dostluğu yalnız bugünkü milletler arasında kalmayacak, tarihe de en sağlam bir dostluk örneği olarak geçecektir" demektedir.[169]

Tevfik Rüştü Bey'in Dışişleri Bakanlığına getirilişinin 10 uncu yılı münasebetiyle Litvinoff ile Tevfik Rüştü Bey arasında 6 Mart 1935'te telgraf teatisi olmuştur. Litvinoff telgrafında Tevfik Rüştü Bey için "parlak diplomat ve umumi sulhun hararetli mücadelecisi" demiştir.[170]

Tevfik Rüştü Bey ise "...bütün bu devre zarfında sizde en münevver bir meslekdaş ve en azimli bir mesai arkadaşını bulmak saadetine nail olmuş bulunduğumdan nazik itimadınızdan dolayı bir kat daha mütehassıs bulunuyorum. Her ikimiz de memleketlerimizi bu kadar sıkı bir suretle

---

[168] **Ayın Tarihi, S. 12**, s. 79
[169] **Cumhuriyet**, 2 Şubat 1935
[170] **Ayın Tarihi, S. 16**. (Mart 1935), s. 71

birleştiren dostluğun takviyesine hadim olmuş ve görüşbirliğimizi asil sulh davasına hasretmiş bulunduğumuzdan dolayı müftehir olabiliriz" demiştir.[171]

1935 yılının Türk - Sovyet ilişkilerindeki en önemli gelişmesi hiç şüphesiz Tevfik Rüştü Bey ile Sovyetlerin Ankara Büyekelçisi Leon Karahan arasında 7 Kasım 1935'te 17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te imzalanmış olan Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşması ile 17 Aralık 1929 ve 30 Ekim 1931 tarihli protokol ve esas Andlaşmaya ek 7 Mart 1931 tarihli Bahrî Protokolünün müddetini 7 Kasım 1945 tarihine kadar on yıl süre ile uzatılan ana protokol imzalanmasıdır.[172]

Bu münasebetle Tevfik Rüştü Bey ve Karahan, Litvinoff'a Türk – Sovyet dostluğu andlaşmalarının 10 sene uzatıldığına dair protokolün imzalandığını bildiren bir telgraf çekmiştir. Telgrafta Protokolün "... geçen on sene zarfında gittikçe kuvvetlenmiş ve iki ülke, milletlerinin menfaatleri ve dünya sulhu davası için en kuvvetli bir zamanda teşkil etmiş olan samimi ilişkilerin en esaslı bir vesikasıdır... Diğer taraftan, ...Sovyetler Birliği millî bayram gününe tesadüf ettiğinden dolayı önemi bir kat daha artmıştır" denmekteydi.[173]

Litvinoff ise Tevfik Rüştü Bey'e çektiği telgrafta "iki ülke arasındaki dostluğun değişmezliğini ispat etmekle beraber aynı zamanda hükümetlerimiz tarafından takip edilmekte olan sebâtlı sulh siyasasına da parlak bir delil teşkil etmektedir... Sovyet-Türk ilişkisinin sağlamlaşması hususundaki büyük rolünüzü tebarüz ettirmekle büyük bahtiyarlık duyar ve size hararetli teşekkürlerimle beraber müsmer işinizde yeni yeni muvaffakiyetler için en halis temennilerimi sunarım" demiştir.[174]

Böylece, 1921 yılında başlayan Türk – Sovyet dostluk münasebetinin devam ettirilmesi için iki devlet anlamış oluyordu. Tevfik Rüştü Bey bu süre içindeki Türk – Sovyet münasebetlerini şu şekilde özetlemiştir; "Bizim on beş seneden çok fazla bir müddet içinde Sovyetler Rusyası ile yapılan bir işbirliği

[171] **Ayın Tarihi, S. 16**, s. 71 vd.
[172] **Ayın Tarihi, S. 24**, (Kasım 1935), s. 80 vd.
[173] **Ayın Tarihi, S. 24**, s. 81
[174] **Ayın Tarihi, S. 24**, s. 84

T.C.

devremiz vardır. Bu devrede birçok milletlerarası meselelerde beraber görüştük ve yürüdk. Bu yüzden bir harbe girmek zarureti belirmediği gibi aramızda icabında birlikte harbe girmek taahhüdü bile yoktu. Fakat ameli bir işbirliğimiz vardı ve herbirimizi ilgilendiren herhangi bir iş üzerinde aramızda görüşmeden bir şey yapılamazdı." [175]

ç- Türkiye İle Sovyetler Birliği Arasında Yardımlaşma Paktı Denemesi

Türkiye, İtalya'nın Habeşistan'a saldırı hazırlıkları ve ayrıca 12 Ada'da askerî hazırlık yapması karşısında endişeye düştüğü için Sovyetler Birliği ile bir yardım paktı imzalamak istemiştir. Ön görüşmeler için de Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın görevlendirilmiştir. Konu üzerinde görüşmede bulunmak için Zekai Bey Sovyet Dışişleri Komiseri Yardımcısı Krestinski ile bir görüşme yapmıştır.[176] Görüşme esnasında Krestinski, İtalya'nın Türkiye'ye karşı bir saldırı niyeti beslemediğini zannettiklerini, hele yakında böyle bir şeye ihtimal vermediklerini, İtalya'nın Türkiye ile başa çıkmasının kolay olmadığını bildirdiğini anlatarak şunları ilave etmiştir;[177] "Bizim, İtalya ile takip ettiği Faşist rejimlerinden dolayı çok iyi olmamızın mümkün olmadığı malumdur ve nihayet her ne olursa olsun Türkiye'yi İtalya'ya karşı müdafaa edeceğimiz de tabiidir. Yalnız istemediğimiz bir nokta vardır o da: Türkiye'nin Yugoslavya sebebiyle aramızdaki yakın askeri münasebetlere binaen İtalya aleyhine bir harbe sürüklenmesi halinde bizim de Türkiye'ye tebaan sürüklenmemizdir. İşte bunu istemiyoruz... Binaenaleyh Türkiye ile açıktan İtalya'yı da istihdaf eden bir karşılıklı Yardım Paktı İtalya'yı endişeye sevkedebilir ve bugünkü Alman kuvvetine karşı bir kuvvet olan İtalya'yı

---

[175] T. R. Aras, **age. I**, s. 16

[176] Dışişleri Bakanlığı'nın Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar adlı kitabında bu görüşmenin tarihi bildirilmemekte olup K. Gürün bu tarihin 16 Mayıs 1935 tarihli Sovyet – Çekoslovakya Yardımlaşma Paktının imzalanmasından sonra yapıldığını belirtmektedir. Bkz. K. Gürün, **age.**, s. 145

[177] Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)**, Ankara 1973, s. 16 vd.

Almanya'ya temayül ettirmeye sebep olabilir. Bunda ne sizin ne de bizim için bir fayda görmüyoruz."

Krestinski'nin bu sözlerine karşılık Z. Apaydın, Balkan Paktının, İtalya'nın Yugoslavya'ya saldırmasının Türkiye'nin İtalya'ya karşı harekete geçmesini gerektirmeyeceğini, ancak Bulgaristan Yugoslavya'ya saldırır. İtalya'da ona yardıma gelecek olursa, o takdirde Türkiye'nin de Yugoslavya'nın yanında yer alacağını anlatmıştır. Bunun üzerine Krestinski'nin "şu halde Balkan Paktının işlemesinden mütevellit vaziyetler hariçtir desek, bu şekilde yapacağımız bir yardım paktının İtalya'ya karşı size ne faydası olur?" demesi üzerine Z. Apaydın şu cevabı vermiştir. "Tabi faydası olur Bulgaristan'a karşı Balkan Paktı bize kafi emniyet vermektedir, dediğiniz şekilde bir Sovyet Paktı da İtalya'nın resen vuku bulacak tecavüzüne karşı bir emniyet tertibatıdır.

İtalya'nın Türkiye'ye resmen bir tecavüz yapabileceğini ben de zannetmiyorum. İtalya için kolayca hazmolunur bir lokma olmadığımız açıktır. Bu İtalya'nın bugün de yarın da kendi başına yapmasını tasarlayacağı bir iş olamaz, ancak bu böyle olmakla beraber emniyet kanaatini kuvvetlendirme yolunda... aşikâr ki bu gibi siyasal teminatın faydası vardır."

Krenstinski Türkiye ile Sovyetler arasında imzalanması düşünülen yardımlaşma paktına İtalya'nın da katılmasını ısrarla savunmuştur. Görüşmede Krestinski "...benim istediğim; bir kombinezon bulsak ki İtalya da içine girsin yahut İtalya size ve bize teklif etsin" demiştir. Bu kelimelerden de anlaşılacağı üzere Sovyetler Birliği İtalya'nın da katılmayı arzu edeceği bir şekil bulunmadıkça yardımlaşma paktını imzalamayacağını belirtmiştir.

Zekâi Bey, Krestinski'nin İtalya'nın böyle bir yardım paktı karşısında endişe duyarak. Almanya tarafına temayül göstermesinden korktukları yolundaki ifadelerine işaret ederek şunları söylemiştir. "Sizinde yapacağınız karşılıklı yardım paktının bizim için olduğu kadar sizin için de faydası olduğuna kaniim, böyle şeyler karşılıklı menfaatlerin tekabül etmesiyle ancak yapılır. Almanya'nın veya Polanya'nın Sovyetlere vaki olacak tecavüzüne karşı Türkiye'nin yapabileceği effectif yardımı ehemmiyetsiz göreceğinizi

zannetmem, bundan başka Boğazları tutması böyle bir harbin olabileceği muhtelif safhalar üzerine ne kadar müessirdir bilirsiniz."

Zekaî Bey'in bu sözlerine karşılık Krestinski ile Stamanyakof Türkiye'nin yardımının kendileri için çok değerli olduğu cevabını vermiştir. Bunun üzerine Zekaî Bey konuşmasına şöyle devam etmiştir:

"İtalya Almanya'ya katılırsa diye kuşku duyuyorsunuz, işte bu ihtimal, zaten Almanların size tecavüzü vukuunda istihdaf edecekleri Odesa'ya karşı İtalyanların da birleşebileceğini daha kuvvetle farzettirebilecek ve binaenaleyh Avusturya'ya inmelerini istememekle beraber bize teveccüh etmelerini terviçte İtalyanların ayrıca bir menfaat gözetmeye mütemayil olacaklarını düşündürecek velhasıl kaplarına sığmayan bu iki memleket -İtalya ve Almanya- ve tevabii (Polonya – Macaristan ve Bulgaristan) karşısında her ikimizin (Türkiye ve Sovyetler) aynı hayati endişeyi bulmakta haklı olduğumuzu gösterecek bir ihtimaldir..."[178]

Görüşme bir sonuca ulaşmadan sona ermiştir. Zekaî Bey, görüşmede edindiği izlenimleri ise raporda şöyle izah etmektedir: "Siyasi pakta gelince onu da İtalya ve Almanya'ya karşı olmak üzere, belki de mahrem olarak yapmayı kabul ederler zannediyorum... Görülüyor ki İtalya'ya karşı bizimle beraber olmaya taraftardırlar fakat İtalya'yı kuşkulandırmamak da başlıca emelleridir."

Görülüyor ki Zekaî Bey, Sovyetlerin Türkiye ile İtalya'ya karşı açıktan açığa bir yardımlaşma paktı yapmaya yanaşmayacaklarına inanmıştır. Onun için Dışişlerine gönderdiği raporda bu anlaşmanın gizli yapılabileceğini ifade etmekte ve şu yolu göstermektedir.

"Mesela 1925 muahedesinin tecdidi vesilesiyle bir mahrem protokolde Bienveillante Neutralite'nin izahını yapmak ve Almanya'nın Sovyetlere, İtalya'nın Türkiye'ye vaki olacak bir tecavüzünde tarafeynin yekdiğerine yapacakları yardımı kararlaştırmak mümkün olabilir."

Ayrıca Büyükelçi bu şeklin evvelce ortaya atılan İtalya – Yunanistan ve hatta Romanya ile Bulgaristan'a da açık bir pakt ve ona dayanarak bir Türk –

Sovyet karşılıklı yardım paktına Sovyetlerin İtalya'yı kuşkulandırmamak endişesi ile yanaşmamaları halinde düşünülmesi gerektiğini de ilave etmektedir.

Tevfik Rüştü Bey, Büyükelçinin raporunu genellikle olumlu karşılamış ise de Sovyetler Birliği ile yapılacak bir yardımlaşma paktının Balkan vaziyetinden doğacak bir durumu dışarda bırakmasını kabul etmemektedir. Tevfik Rüştü Bey'in Moskova Büyükelçisine gönderdiği telegraf ise şöyledir: "... Sovyet Rusya ile... imza edebileceğimiz yeni bir münasebet ilerlemesi muahedesi formulü bulmak suretiyle karşılıklı aynı şekil ve şerait altında Almanya ile İtalya'yı derpiş eden bir vesika olabilir. Bu takdirde herhangi ihtirazi bir kayıt bize hoş görünmez yahut mukabil ihtirazi kaydı davet eder. Mesela İtalya hususunda;

Balkan Paktından mütevallit müsellah ihtilafı istisna etmek Baltık Devletleri Misâkından mütevellit ihtilafı bilmukabele istisnaya sevkeder ki bu gibi şeyler iyi ve samimi değildir. Bilhassa bizim Sovyetlerle fiilen mevcut olan samimi münasebatımız göz önünde tutulunca burada Karahan'la Almanya ve Polanya'yı aynı suretle derpiş edecek bir muahedeye istidadımızı bütün açık yüreklilikle konuştum... Muahede bahsini tekrar açmamak hususundaki kararınız yerindedir. Fakat onlar açarsa memnun olurum ve bu yazdığım esaslarda konuşursunuz" dedikten sonra, Tevfik Rüştü Aras telgrafında Sovyetler Birliği ile Almanya arasındaki ilişkilerin Türkiye ile İtalya arasındaki ilişkilere birçok noktalardan benzediğini anlatmakta ve nihayet; "... Bizim kanaatimizce Avrupa'nın bir tarafında Fransız – İngiliz dostluğu diğer tarafında Türk – Sovyet dostluğu ve bunların arasında iyi münasebet Avrupanın sulhunun belli başlı temelini teşkil ediyor. Diğer kombinezonlar hep bunun etrafında işlenilmektedir..." diye bitirmektedir.[179]

Böylelikle yardımlaşma paktı bahsi kapanmıştır. Buna karşılık Litvinoff, Türkiye ile Sovyetler arasında anlaşma konusuna değişik bir yaklaşımla

---

[178] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s.18**
[179] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s. 19**

Montrö'de Tevfik Rüştü Bey ile yaptığı ikili görüşmeler sırasında temas etmiştir.

7- MONTRÖ KONFERANSI ve TÜRK-SOVYET MÜNASEBETLERİ

a- Türk Projesine Sovyet Çekinceleri ve İttifak Teşebbüsleri

Bilindiği gibi, Montrö Konferansı iki memleket arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktasıdır. Türkiye ile Sovyetler Birliği 'nin milli menfaatleri bir ayrılma dönemecine varmıştır. Sovyetler Birliği güçlenmiş ve bir dünya politikası gütmeye başlamıştır. Bu politikayı gütmede Türkiye'yi bir araç olarak kullanmak istemektedir. Türkiye ise yaklaşan savaş tehlikesine karşı güvenliğini artırmaya öncelik vermeye başlamıştı. Bu devrede Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden İtalya'dır. Türkiye güvenliğini korumak için arayışlar içindedir. Bu arayışlara Sovyetler Birliği yeterli bir destek vermemektedir. Desteğin aynı tehditle karşılaşan İngiltere'den gelme ihtimali ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu gelişmeler içinde Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki işbirliğinin gevşemesi kaçınılmaz olmuştur.

Montrö Konferansına götürülecek Türk projesinin hazırlık safhasında Sovyet Büyükelçisi tamamen haberdar edilmiş ve son şekli üstünde de Tevfik Rüştü Bey ile hiçdeğilse Karahan arasında mutabakat hasıl olmuştu. Fakat Karahan Türk heyeti Montrö'ye gittikten sonra 20 Haziran 1936 tarihinde Türk Dışişlerini ve sonra da Başbakanı ziyaret ederek Moskova'dan aldığı yeni talimatı bildirmişti. Görüşmeler sırasında Karahan Türk projesinin çeşitli noktalarını tenkid etmiş ve "Sovyet Hükümeti bu şartlar altında, Boğazlarla ilgili sözleşme tasarısının kendileriyle mutabık kalınarak hazırlandığını kabul edemez" demiştir.[180]

Bu son Sovyet kararı, Ankara'da hayretle karşılanmış ve durum derhal Tevfik Rüştü Bey'e bildirilmişti. Montrö Konferansı başlarken Türkiye, Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin rızalarını evvelden aldığı için Lozan'da olduğu gibi bu defa iki devlet arasında sıkışmaktan kurtulduğunu düşünmüştü.

Konferansın toplanması ile Sovyetler Birliği' nin isteklerini artırdığı görüldü. Sovyetler Birliği, Boğazlar'ı, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine tamamen kapatmak istiyor, kendi savaş gemilerinin ise hiçbir şarta bağlı olmadan Akdeniz'e serbestçe çıkabilmeleri üzerinde ısrar ediyordu.

Tevfik Rüştü Bey 22 Haziran günü çektiği telgrafta, "Gece yarısından sonra Litvanof ile görüştüm. 25000 tonajlık gemiler için değerlerine kıyasla önceden ihbar yerine müsade-i mahsusa istihsali şartından ibaret kaldığını ve hükümetimizin gösterdiği dostluk hissiyatının en bariz ifadesine karşı görüşümüzün az dostane sayılmasını Ankara'da çok hayret ve teessür uyandırdığı izah ettim. Boğazlar işine Türk-Rus dostluğuna tesir icra edebilmesini çok teessürle karşıladığını bildirdi. Karadeniz'de mahbus kalmak ve saire gibi görüşleri sıraladı..." demektedir.[181] Tevfik Rüştü Bey aynı gün Ankara'ya çektiği diğer bir telgrafında ise "...Litvinoff ile tekrar görüştüm. Proojemiz üzerinde aramızda ne farklar olduğunu mütalaa ettik. Aramızda farkın 25000 tonajlık gemilerin Boğazlar'dan geçebilmesi için müsaade-i mahsusa istihsali kaydından ibaret olduğu ve fakat bunun.... bir prensip işi telakki edildiği meydana çıktı. Litvinoff bu noktada Türkiye mevcud Boğazlar sözleşmesinden kurtulurken Sovyet Hükümeti istihsaline beraber çalıştığı bu işin neticesinden Karadeniz'den dışarıya donanma çıkarabilmesinin yeni kayıtlara maruz kaldığını müteessiren söyledi. Lazım gelen cevabı verdim. Kani olmadı. Bu noktada ayrı kaldığımızı müşahede ettik..." demektedir.[182]

Yukarıdaki telgraflardan da anlaşılacağı gibi Sovyetler Birliği 'nin Lozan'dakinden farklı olarak Sovyet donanmasının hiçbir kısıtlamaya tabi olmadan Boğazlardan çıkışı üzerinde durmakta ve Karadeniz'e sahildar devletlerin bu konuda ayrıcalıklı hakları olduğu fikrini ileri sürerek, Boğazlarda Karadeniz'e sahildar olmayan devletlere göre üstünlük sağlamak istedikleri görülmektedir. Ayrıca Karahan'ın 20 Haziran'daki girişimi Tevfik Rüştü Bey'in 22 Haziran'da dışişlerine çektiği birinci telgrafta da belirttiği gibi Moskova –

---

[180] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s. 48**
[181] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s. 49**

Ankara arasında bir görüşme açmak amacına yönelikti. Sovyetlerin, ikili görüşmelerdeki amaçları ise konferansta alamayacakları hakları Türkiye ile yapacakları bir anlaşma ile elde etmekti. Litvinoff'un konferansın açıldığı gün Tevfik Rüştü Bey ile yaptığı görüşmede Boğazların müdafaası için ittifak teklifinde bulunması bunun bir delili idi.[183] Nitekim, 23 Haziran'da Tevfik Rüştü Bey Litvinoff ile yapmış olduğu görüşmede Litvinoff, Boğazların müdafaası için bir ittifak sözleşmesini nasıl karşıladığını sormuştur. Tevfik Rüştü Bey de, genel kapsamlı ve Milletler Cemiyeti prensipleri dahilinde bir ittifaktan vaktiyle bahsetmiş olduğunu ancak yalnız Boğazlara ek bir ittifakı kavrayamadığını söylemiştir. Bunun üzerine Litvinoff "meselâ tahkimat ve teslihatta yardım etmek gibi" dedikten sonra Almanya'nın karıştırılmamasını istemiştir. O zamanlar Sovyetler Birliği' nde Türkiye'nin Boğazlar'ın silahlandırılmasını Almanya'nın yardımı ile yapacağı kuşkusu vardı. Çünkü gazetelerde bir Alman Heyetinin Ankara'da olduğu haberleri çıkmıştı.

Tevfik Rüştü Bey ittifak meselesini konuşmayı hemen reddetmiş olmamak için keyfiyeti Ankara'ya bildireceğini söylemiştir. Ankara ise Türkiye'nin son derece hassasiyet gösterdiği Boğazlar meselesinde Montrö Konferansı devam ederken böyle bir teklifin akademik münakaşasının dahi zamansız olduğunu savunmuştur. Tevfik Rüştü Bey'e Dışişleri Bakanlığından çekilen telgrafta "Litvinoff'un Boğazların müdafaa ve tahkimine bağlı ittifak teklifini kavramak mümkün değildir. Sonra bu kadar mühim bir teklifin müzakere yeri de Montrö olamaz... Eğer teklif ciddi ise bunu ancak Ankara'da mütalaa edebiliriz" denilmektedir.[184]

Tevfik Rüştü Bey 25 Hazirandaki bir başka telgrafının sonunda Litvinoff'un konuşmada memnun göründüğünü ve Boğazlar'ın müdafaasındaki ittifak bahsinin de bu surette kapandığını yazmaktadır.[185] Fakat, Tevfik Rüştü Bey telgrafında her ne kadar ittifak konusunun kapandığını söylemişse de aynı

---

[182] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 50
[183] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 66
[184] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 131
[185] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 72

gün çektiği diğer bir telgraf, konunun henüz kapanmadığını göstermektedir. Telgrafta Tevfik Rüştü Bey, Romanya Dışişleri Bakanı Titulesco ile görüştüğünü, bu görüşmede Titulesco'nun Karadeniz'e sahildar devletler arasında bir pakt yapma teklifinde bulunduğu belirtilmektedir. Titulescu'nun pakt teklifine Tevfik Rüştü Bey, "Litvinoff ile konuştuk mu" diye bir soru yöneltmiştir. Titulescu ise "Moskova'da soracakmış kendisi bir fikir söylemedi" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Tevfik Rüştü Bey Litvinoff müsbet cevap verirse kendisinin Ankara'dan soracağını ve Türkiye'nin bölgesel paktlara müsait olduğunu söylemiştir. Ayrıca, Karadeniz Paktının mahiyeti ve kapsamı hakkında bir fikrinin olmadığını da ilave etmiştir.[186]

Bu suretle Türkiye iki gün ara ile Montrö Konferansında birlikte hareket eden iki Karadenizli devletten bir ittifak anlaşması teklifi almıştır.[187]

Tevfik Rüştü Bey Montrö Konferansı'nın birinci kısmı sona erdiğinde Dışişleri'ne gönderdiği raporda Sovyetlerin Konferans oturumlarında üzerinde ısrarla durduğu noktaları anlamamıza yardımcı olmaktadır. Raporda Sovyetlerle ilgili olarak şu kısımlar yer almaktadır." Ruslar Boğazlar'dan geçmek şartlarına riayet suretiyle başka kayda tâbi olmadan girmek ve çıkmakta ısrar ediyorlar.... Şimdiye kadar böyle bir şartın vücudu her noktada Ruslarla anlaşmış olarak gelmediğimizi göstermiş ve fakat bir hayli noktada beraberliğimiz ve birlik hareketimiz ve kezalik İngilizlerle de az çok bu suretle görünüş hayli kuvvet vermekte bulunmuştur." [188] Ancak Türk Hükümeti sadece Sovyetlere tanınacak otomatik giriş – çıkışın Sovyetlerin Karadeniz'de büyük bir donanma bulundurmalarını teşvik edeceği, bu durumun da Türkiye'nin emniyetini tehliyeke düşüreceğinden dolayı karşı çıkmaktaydı.

Tevfik Rüştü Bey ve diğer devletlerin heyet başkanları Montrö'den ayrılarak Milletler Cemiyeti'nin toplantısı için Cenevre'ye gitmişlerdir. Tevfik Rüştü Bey, Cenevre'de Litvinoff ile yaptığı görüşme hakkında Ankara'ya çektiği telgrafında, Litvinoff'un Sovyetlerin Karadeniz'deki donanmasının giriş

[186] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 73
[187] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 132

– çıkışına konulan sınırlamalardan dolayı rahatsız olduğunu bildirmiştir. Ayrıca telgrafla Sovyetlerin özel izin hükmü kaldırılmadıkça sözleşmeyi imzalamayacakları bu nedenle de bir çare bulunması gerektiği belirtilmiştir. Tevfik Rüştü Bey, çare olarak şunu önermektedir. "...Acaba herhangi bir menfaat karşılığında Rusya ile aramızda yürürlükte olan Ankara Protokolüne atfen bu vesikanın yürürlük müddetince hususî müsadenin otomatik olarak verileceğine dair mektup teati etmek veyahut başka bir hal bulmak hususunda emirlerinizi istirham ederim."

Tevfik Rüştü Bey'in bu görüşü Ankara'da da olumlu karşılanmıştır.[189] Fakat bu arada Sovyet basını Türkiye'nin Montrö'de İngiliz tesiri altında hareket ettiğinden şikayet eden yazılar neşrederek Türkiye karşıtı bir kamuoyu oluşturmuşlardı. [190]

---

[188] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** s. 76-79

[189] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** s. 80 vd.

[190] 2 Temmuz 1936 tarihli **Pravda Gazetesinin "Montreux Konferansı"** başlıklı yazısında "*...Tevdi etmiş olduğu projede Türkiye, Karadeniz'e sahildar memleketler gemilerinin çıkış hakkını, bu memleketlere ziyarete gelen gayri sahildar memleketler için tavsiye ettiği 15 bin tonluk hadde indirilmesini teklif etmektedir. Gerçi Türk projesi Karadeniz'e sahildar memleketler için daha geniş çıkış imkanları kabul etmektedir. Fakat, bu devletlere mensup muhtelif harp gemilerinin çıkışını, Türkiye tarafından verilecek hususi müsadelere tâbi tutmaktadır... Karadenizle alâkadar bir meselede, bu denizde sahildar olan memleketlerin sahildar olmayan devletler sırasına indirilmesi hiçbir zaman varit olamaz. Çünkü sahildar olmayan devletlerin yegâne menfaatleri yapacakları ziyaretlerden ibaret kılmaktadır. Türk teklifinin, kendisi ile dostane münasebetlerde bulunan ve Türkiyenin menfaatlerini gözeten Sovyet Rusyanın menfaatlerini gereği kadar gözetmediği aşikârdır. Şurası da aşikârdır ki, Türkiyenin bu hareketlerinde, Sovyet Rusya'ya muhalif bazı cereyanların, Türk politikası üzerinde yaptıkları tesirler görünmektedir. Türkiyenin Montrö konferansında takındığı vaziyetin, her iki memleket arasında uzun müddetten beri mevcut olan münasebetlerden beklenilecek kadar Rusya'ya karşı dostane olmadığını teessüfle kaydetmek mecburiyetinde bulunuyoruz...*" denilmektedir. [Bkz. **Ayın Tarihi, S. 32,** (Temmuz 1936), s. 94 vd.] Yine, 3 Temmuz 1936 tarihli **İzvestia Gazetesinin** makalesinde ise "*...Lozan'da Sovyet hükümeti Türkiye'ye karşı hasmane emeller takip eden devletlerin filolarına karşı Türk milletinin boğazları mutlak olarak müdafaada hür olması için ısrarla mücadele etti. Türk – Sovyet dostluğu Türkiye'nin kuvvetlerini tensik edip yakın şarkta ciddi bir sulh kalesi olmasında kuvvetli bir âmil oldu. Türkiyenin bu kuvvet buluşu şimdi kendisine Akdeniz'in yuva olduğu harp tehlikeleri karşısında Lozan muahedesinin tadilini ileri sürmeye imkan verdi. Sovyet Rusya da bu teşebbüse memnuniyetle muzaheret etti. Maalesef Türkiye'nin boğazlar hakkında teklif ettiği projenin Sovyet Rusya'ya dostane olduğu söylenemez. Çünkü memleketemizin en meşru menfaatlerini gözetmiyor. Filhakika, Sovyet Rusyanın hudutları yalnız Karadeniz'de bulunmuyor. Baltık dezinide ve Pasifik dezinde de hudutları vardır. Sovyet Rusyanın filolarını bir denizden diğerine vaziyetin icabına göre nakletmek imkânını elde bulundurmasını lüzumlu kılan müdafaa zaruretleri işte bundan doğmaktadır. Bu keyfiyet Türkiye'nin emniyeti menafiine mugayir değildir. Çünkü Türkiye pekâlâ biliyor ki, Sovyet Rusya'nın harici siyaset esaslarından birisi de yalnız her türlü ilhak hususlarından vazgeçmek değil aynı zamanda ve bilhassa emperyalist siyasetlerin şimdiye kadar mevzuunu teşkil etmiş ve*

Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın'da bu iki gazetede Türkiye aleyhinde çıkan yazıları Ankara'ya telgrafla bildirmiştir. Bunun üzerine İsmet Paşa Tevfik Rüştü Bey'e bir telgraf çekmiştir. Telgrafta, "Evvela Pravda şimdi de İzvestia, projemizin Rus düşmanı devletler tesiri altında yapıldığını nahoş bir surette yazıyorlar. Tass Ajansı da tebliğ ediyor. Matbuatın karşılıklı ve hiddetli bir polemiğe girmesi pek yakındır. Litvinof'un dikkatini celbetmek takdirinize mevdudur." denilmekteydi.[191]

Tevfik Rüştü Bey ile Litvinoff arasında geçen görüşmelerde bir süre yardımlaşma paktı ile alakalı hiçbir konuya değinilmediği Tevfik Rüştü Bey'in Ankara'ya çektiği telgraflarda anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Montrö Konferansı ikinci kez açıldığı günlerde Tevfik Rüştü Bey ile Litvinoff arasında geçen görüşmede Litvinoff yeniden yardımlaşma paktı konusunu gündeme getirdiği bilinmektedir. Tevfik Rüştü Bey'in telgrafındaki "Dün gece geç vakte kadar Litvinoff'la konuştum... insaflı olunuz bizim projeyi hepiniz bir taraftan didik didik ettiniz. On gün zarfında teknik komite bir madde üzerinde uyuşamadı. Halbuki İngiliz projesini aldıktan sonra altı maddesi katilleşti, yarın da bu suretle devam edecektir dedim" ifadesi görüşmenin 6 Temmuz akşamı yapıldığı yönünde bizde kanaat uyandırmaktadır.

---

ileride de teşkil edebilecek olan milletlerle dostluktur. Bundan başka Sovyet Rusya Türkiye'nin Boğazları bilâkaydü şart teslih etmek hakkını tanımaktadır. Bu hak Türkiye'nin emniyeti menafii icabatındandır. Fakat Sovyet Rusya harp gemilerinin bir denizden diğerine geçmesi hususunda bir tasnif vücuda getirilmesinin Türkiye'nin emniyet-i ve müdafaası keyfiyetleri ile hiçbir alâkası yoktur. Eğer bunda birtakım mahzurlar varsa o da Sovyet Rusya'ya muhasım olan emperyalist devletlerin menafii bakımındandır... Türkiye'nin aldığı vaziyeti de Türkiye'nin müdafaası bakımından anlamağa imkan yoktur ve ancak Sovyet Rusya'ya muhasım kuvvetler tarafından yapılan tazyikin bir makesi suretinde izah olunabilir. Bu hususta şunu kaydetmek muvafik olur ki, - aldığımız haberlerden biliyoruz – bir emperyalist devlet boğazlarda tahkimat siparişini daha şimdiden Türkiye'den almıştır. Bu devletin üzerindeki nüfuzunun kuvvet bulduğu bundan da anlaşılır. Karadeniz'de hususî menfaatleri olan Sovyet Rusya ile bu denizde sahildar bulunmayan devletleri aynı seviyede tutmak teşebbüsü ancak böyle bir tesir ile izah olunabilir... Sovyetler Birliği, Türk teklifinin hiçbir suretle kendi menfaatlerini tatmin etmediği telakkisindedir. Boğazlar meselesi ya Karadeniz'in açık deniz ilânı ve yahut ta kapalı deniz ilânı sureti ile halledilebilir. Birinci şıkta, Karadeniz'de sahili olmayan hiçbir devlet gemilerini bu denize sokmak hakkını haiz olamaz. İkinci şıkta ise Karadeniz'de sahili olmayan devletlere, filolarını bu denize sokmak hakkı verilmek icap eder. O zaman, Karadeniz'de sahili olan devletlere, filolarını Karadenizden çıkarmak ve bu denize sokmak serbestisi reddedilemez. Bu husus, Türkiye emniyet menfaatleri ile birlikte, Milletler Cemiyeti statüsünün tecavüz halinde bütün cemiyet azasının karşılıklı yardımı ile alâkadar hükümlerinin tatbik gözönünde tutularak yapılmalıdır." diyerek bir takım önerilerde de bulunulmuştur. Bkz. **Ayın Tarihi, S. 32,** s. 95 vd.

Tevfik Rüştü Bey telgrafının devamında şunları yazıyor "... Nihayet söz arasında Karahan'a ben Boğazların birlikte müdafaasından bahsetmiş olduğum halde şimdi onların kabulü üzerine istemediğimizi saydı döktü.

...Türkiye arazisinin Boğazlardan ibaret olmadığını anlattım... Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya sarsılmaz bir dostlukla bağlı olduğunu ancak münasebetlerimizin dost ve müttefik gibi olması gerektiğini yoksa bir taraflı bağlılık olmayacağını kendisinin de anladığına emin olduğumu söyledim. Moskova'ya avdet edince bu bapta vaziyeti tekrar mütalâa etmek ve bir şey düşünmek lazım geleceğini cevap olarak söyleyince eğer Türkiye dostluğuna bir tekme atılacaksa bizim de vaziyeti sükünla mutalaa edeceğimiz cevabını verdim... Derhal "yanlış anladınız, maksadım Sovyetlerle Türkiye arasında daha kuvvetli bir şey yapmaktır" cevabını verdi..."[192]

Yine Tevfik Rüştü Bey Montrö Boğazlar sözleşmesinin imzalanmak üzere olduğu bir zamanda çektiği anlaşılan telgrafında "Litvinoff ile aramız çok iyidir ve muvaffakiyetinden çok memnudur. Moskova'ya döner dönmez iki memleket arasında bu vesileyle yeniden başlayan dostluk hamlesini takviye ve ifade edici bir şey yapmaklığımızı düşünüp teklif edeceğini söyledi... Buraya gelirken derpiş edebildiği Boğazları beraber tahkim etmek veyahut Türkiye'ye canı istediği gibi karşılığı olmayarak istediği cepheye sevketmek nazariyesinden tamamen vazgeçmiştir..." demektedir.[193]

Görüldüğü gibi Sovyetler diğer görüşmelerde olduğu gibi bu görüşmede de bir teklif getirmemişler ve Türkiye'den gelecek bir teklife karşı kendi isteklerini ileri sürmek istemişlerdir.

Tevfik Rüştü Bey Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Zekaî Bey'e gönderdiği raporda Litvinoff ile olan görüşmesini ve bu konudaki düşüncelerini şu şekilde izah etmiştir. Bu aynı zamanda Litvinoff'un isteklerine açıklık getirmektedir. Tevfik Rüştü Aras raporda: "Boğazların tahkimatını her devlet gibi Türkiye'de kendi yapacaktır. Dışarıdan tedarik edilmesi gereken toplar için

---

[191] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 81
[192] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 107 vd.

siparişleri... Rusya'ya mennuniyetle verecektir. Ancak kendi teslihatı ile çok meşgul iken bu çok büyük topları az zamanda bizim için inşa edebileceği meselesi bir; bir de bizim dostluğumuzun ciddiyetinden hiç şüphe olmadığı halde teminatımıza rağmen ya yanlış rivayet üzerine tevehhüm ederek ve yahut kendileri için de imkân olmadığından iki milyon dolarlık istediğimiz yeni krediyi yapmamışlarken en aşağı 15-20 milyon dolarlık yeni krediyi istilzam eden bu mevzuuda kendilerine müraçaat için nasıl cesaret edebilirdik... görülüyor ki Boğazlar tahkimatının yapılması işi bir siyaset mevzuu değildir...

Gelelim umumi ittifak mevzuuna; bunu vaktiyle teklif etmiştik. Moskova muvafık görmedi. Hakları varmış, asıl her birimizi alakadar eden devletlerle her ikimizin hududu mevcut değildi. Bizde artık bu mevzuda durmaktan tamamiyle sarfinazar ettik. Boğazları birlikte müdafaa etmek bahsine gelince, Türkiye'nin denizden taarruza maruz tarafı yalnız Boğazlar değildir. Kaldı ki tahkim olunduktan sonra nisbetle en endişeli mıntıkası Boğazlar olamaz, O halde aramızda yapılması muhtemel ittifak muahedesinin şümul ve mahiyeti iki tarafın ihtiyaç ve lüzumuna göre tehdidi olması ne kadar tabii ise bunun yalnız muayyen bir devlete karşı olması[194] veyahut yalnız Boğazlara hasredilmesi her iki tarafın ihtiyacına birden o kadar uygunsuz olur. Bütün bu vaziyetleri düşününce, Türkiye'nin Akdeniz'den uğrayacağı bir taarruza karşı Rusların Akdeniz'e kuvvet çıkarıp çıkarmayacaklarını bilmek bizim için evvelâ lazım olan bir prensiptir. Eğer bunu kabul ederlerse Rusya ile aramızda yapılması faideli ve iki tarafın ihtiyacına uygun olarak mütalea edebildiğimiz imkân şudur: Türkiye Sovyet Rusya'ya taarruz eden herhangi bir devletin her türlü vesaitini Boğazlardan Karadeniz'e geçirmemeği taahhüt eder. Diğer taraftan Rusya, Akdeniz'de Türkiye herhangi bir taarruza uğradığı vakit asgari şu kadar bir kuvvetle ve tafsilatı derpiş edilecek kudrette donanma ile ve kezalik tafsilatı derpiş edilecek kuvvette hava kuvvetleriyle Türkiye'nin talebi üzerine derhal Türkiye'nin yardımına gelmeği taahhüd edecektir... İşte ameli olarak bu günün

---

[193] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** s. 132

[194] Bu devletin Almanya olması kuvvetle muhtemeldir.

şeraitine uygun görünen taahhüd mevzuu bu olabilir. Bu maruzatım sizi temin ederim ki, yalnız kendi fikrimdir... Bu mütalâaları şahsi görüşünüz gibi Litvinoff'la mülakatınızda kullanabilirsiniz. Eğer M. Litvinof Rusya'ya karşı bir mutaarrızı Boğazlardan geçirmemek taahhüdü hakkında bu zaten Türkiye'nin yeni Boğazlar mukavelenâmesi ile aldığı vaziyet icabındandır der ise buna cevap olarak Türkiye'nin buna karşı Sovyet Rusya'dan istediği taahhüt dahi Sovyet Rusya ile aramızda elyevm meri ve temdid edilmiş olan Paris muahedesine merbut Tchitcherine mektubu icabıdır...

Konuşmanızın esas maksadı Rusların ne istediklerini iyice anlayıp Hükümeti tamamen serbest bırakarak tekliflerini Ankara'ya getirmek olduğunu tasrih etmelisiniz. Rusların Boğazlar haricindeki mıntıkalarda Akdeniz'de bir külfet etmek isteyip istemeyeceklerini berhemehal tasrih ettirmelisiniz..."[195]

Tevfik Rüştü Bey'in talimatını alan Zekâi Bey Litvinoff ile görüşme olanağı arar ise de Litvinoff Kafkasya'dan dönmediğinden tekrar Stamanyakof ile görüşür. Görüşmede Stamanyokof 15 Ağustos 1936'dan sonra işi dışişlerinde tetkik ve hükümet ile müzakere edeceklerini belirtmiş ve Zekâi Bey'in ortaya attığı soruların tamamına da bir şey söyleyemem diye cevap vermiştir. Fakat Stamanyakof görüşme esnasında Boğazlar'ın tahkiminin kime verileceği konusuna ilgi göstermiş ve "belki teklif yaparız belki de Türkiye, Alman teklifi yerine bizimkini kabul eder ve tabiî daha iyi olur" demiştir. Zekâi Bey ise, tahkimat işinin siyaset işi olmadığını tekrarlamış ve 2 milyonluk silâh siparişini bir senedenberi neticelendirmeyen Sovyetler 10 milyonluk siparişi istenilen zamanda yapabileceğinden şüphe ettiklerini söylemiştir.[196]

b- Sovyet Taleplerinin Türk-İngiliz Münasebetleri Çerçevesinde Değerlendirilişi

Türk-Sovyet ilişkilerinde Montrö'den itibaren başlayan duraklama sırasında Türk-İngiliz dostluğu gelişmekteydi. Nitekim İngiliz Kralı VIII.

---

[195] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 133-138
[196] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 135

Edward'ın Akdeniz'de yaptığı deniz gezisi sırasında Atatürk'ün davetlisi olarak 4 Eylül 1936'da İstanbul'a gelmesi ve büyük dostluk görmesi bunun bir deliliydi.

Sovyetlerin Türkiye'ye karşı tutumunu etkileyen önemli bir gelişme, 18 Temmuz 1936 tarihinde başlayan İspanya iç savaşına birkaç hafta sonra İtalya ve Almanya'nın isyancı Franco liderliğindeki kuvvetlerinyanında yer almaları ve Ekim 1936'da Alman-İtalyan yakınlaşmasının gerçekleşmesiydi. İtalya Almanya ile bir ittifaka yöneldiğine göre, Sovyetlerin İtalya'ya karşı Türkiye için yükümlülük altına girmesine engel kalmamıştı. Başka bir deyişle. Türkiye'nin istediği üzere, Türkiye ile bir yardımlaşma paktı yaparak olası bir savaşta Ankara'yı kendine bağlı tutmakta yararı vardı.[197] Ekim başlarında Milletler Cemiyetinin Genel Kurulunun toplantıları sırasında Litvinoff bu yolda, Tevfik Rüştü Bey ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmede Litvinoff, her şeyden önce Türkiye'nin İngiltere ile yakınlık düzeyini öğrenmeye çalışmış ve Türk-İngiliz dostluğunun Türk-Sovyet dostluğunun yerine geçmemesi gerektiğini söylemiştir. Bu arada Almanya ve Japonya ile Türkiye arasında olağan siyasi ilişkinin ve ticaretin ötesinde ilişkiler kurulmasını istemediğini belirtmiştir. Ayrıca Türk – Sovyet dostluğunda bir soğukluk olmadığını etrafa göstermek için birşeylerin yapılması lazım geldiğinden bahsetmiştir. Litvinoff bunlardan başka, Almanya'nın Cekoslavakya'da bir ihtilâl tertip edebileceğini, bundan da bir savaşın çıkabileceğini, Hitler'in Çekoslavakya'dan sonra Romanya üzerinden Sovyetler Birliği'ne saldırabileceğini söyleyerek "aramızda ne yapabiliriz" diye Tevfik Rüştü Bey'e bir soru sormuştur. Bunun üzerine Tevfik Rüştü Bey "Türkiye Akdeniz'de bir saldırıya uğraması halinde Sovyetler Birliği 'nin bir taahüde girişip girişmeyeceğini" öğrenmek istemişti. Litvinoff buna müsbet cevap vermiş ve genel bir yardımlaşma anlaşması teklif etmiştir.

Tevfik Rüştü Bey ise bu teklife "Hudutlarımız ve bulunduğumuz vaziyetlerin böyle genel bir ittifakı icabında yapabilmekliğimize müsait olmadığını" söylemiştir. Litvinoff "Tatbikat için erkan-ı harbiyeler mümkün ve

pratik olanı tayin eder" demiştir. Tevfik Rüştü Bey daha önce Zekâi Bey'e gönderdiği talimattaki sınırlı yardımlaşma formulünü Litvinoff'a şahsi düşüncesi olarak açıklamış, Litvinoff'da bu formule yanaşır gibi görünmüşse de yeterli bulmamış ve "Meselâ Romanya'dan Almanlar taarruz ederse bize yardım edebilir misiniz" demiştir. Tevfik Rüştü Bey'de Türkiye'nin Romanya'ya ordu göndermesinin mümkün olmadığını en iyi yardımın muharip Alman donanmasının Boğazlar'da geçirilmemesi olduğunu anlatmıştır. Litvinoff, Tevfik Rüştü Bey'den Moskova'dan bu görüşmeye devam edilmek üzere fikrini yazılı hale koymasını istemiştir.

Başbakan İsmet İnönü telgrafı aldıktan sonra derhal durumu Atatürk ile görüşmüş ve aynı zamanda o sırada Ankara'da bulunmayan Mareşal Fevzi Çakmak'tan da mütâlasını sormuştur. Fevzi Çakmak'ın 6 Ekimde mütâlasını[198] bildirmesi üzerine Başbakan tekrar Atatürk ile görüşerek Tevfik Rüştü Bey'e ve Moskova Büyükelçiliğine de tekrar şu telgrafı[199] göndermiştir.[200]

"Pek ehemmiyetli olan telgrafınız üzerinde Atatürk'e maruzatta bulundum. Meseleyi Hükümette iyice mütalâa etmenize kat'i lüzum vardır. Halbuki şimdi Vekiller kamilen dağınıktırlar. Mareşal de burada değildir. Anlıyorsunuz ki, siz avdet buyurduktan sonra esaslı müzakerelere ihtiyaç vardır. O zamana kadar sizin konuşmalarınız şimdilik kafidir. Her ne şekilde olursa olsun, tarafımızdan yazılı bir vesika vermeğe imkân yoktur. Fakat şimdiden şunları söyleyebilirsiniz:

Sovyet dostluğu bizim için esaslı politikadır. Hiçbir ihtimalde aramızda emniyetin bozulmasını biz istemedik ve istemeyeceğiz. Münasip tezahüratı her zaman bulabilirsiniz. Ancak eksiklik gösteren, haksız yere şüphe gösteren, elinden gelebilecek basit muamelelerde ihmal eden Sovyetlerdir.

Sizinle konuşmaya esas ve amil olan zihniyeti ve dostluğu çok iyi telâkki ettik. Derhal esas üzerinde kat'i bir vaziyet alamadığımızın sebebi şudur:

---

[197] İsmail Soysal, *"Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi"*, **Belleten XLV/177,** (Ocak 1981) s. 134 vd.
[198] Fevzi Çakmak'ın mütealası için bkz. K. Gürün, **age.,** s. 159 vd.
[199] S. Bilge bu telgrafın 7 Ekim tarihinde çekildiğini yazmaktadır. [Bkz. S. Bilge, **age.,** s. 122] K. Gürün ise 7 veya 8 Ekim tarihlerinde çekilmiş olduğunu yazmaktadır. Bkz. K. Gürün, **age.,** s. 160

Avrupa meselelerindelerinde altından kalkamayacağımız taahütlere ve ihtimallere kendimizi maruz bulundurmaktan ve hiç hazırlık yapılmadan iktisadi münasebetlerimizi felce uğratmaktan sakınıyoruz. Başka bir sebep yoktur ve bu ihtimalleri daha tafsilatlı ve icap ettikçe müştereken mütalâa edilmek lazımdır. Bu dellleri ve mülahazaları Litvinof'a söylemenizde mahzur görmüyorum.

Bu telgrafı Atatırk tasvip buyurmuştur."

Başbakan'ın talimatı üzerine Tevfik Rüştü Bey Litvinoff'a yazılı bir metin vermemiş ve "Hükümetlerin vaziyeti serbestçe mütâlaa ederek her iki taraf için mümkün ve iyi olan bir formülü karşılıklı olarak ortaya atmak esasında" anlaşmıştır.

Tevfik Rüştü Bey Litvinoff ile yaptığı görüşmelerden sonra İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile görüşmüş ve çok gizli kaydıyla Litvinoff ile görüşmeleri sırasında geçen yardımlaşma paktı ile ilgili Eden'e bilgi vermiş ve onun bu konuda ne düşündüğünü sormuştur. Eden ise konuyu biraz tetkikten sonra bildireceğini söylemiştir. Eden ilk görüşünü yardımcısı Cranborne aracılığı ile açıklamıştır. Cranborne İngiltere'nin yardımlaşma paktına karşı olmamakla birlikte Montrö Boğazlar Sözleşmesi yeni imzalanmışken böyle bir anlaşmanın yapılmasının diğer büyük Avrupa devletleri üzerinde (özellikle Almanya ve İtalya) nasıl tesir yapacağını kestirmenin kolay olmayacağını belirtmiştir. Ayrıca Cranborne bu konu hakkındaki daha kesin görüşlerini büyükelçilik yolu ile belirteceklerinin de altını çizmiştir.[201]

Başbakan, İsmet Paşa, Tevfik Rüştü Bey Cenevre'den dönmeden Moskova Büyükelçisi Zekâi Bey'i Tevfik Rüştü Bey Litvinoff arasında geçen görüşmelerden haberdar etmiş ve Türkiye ile Sovyetler arasında genel ve kesin bir yardımlaşma anlaşmasının yapılması için imkân olup olmadığından tereddüt ettiklerinden temaslarda ona göre ihtiyatlı davranmasını istemiştir.[202]

---

[200] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** s. 137
[201] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** s. 138
[202] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** s. 139

İngiltere ise kesin görüşünü 14 Ekimde Londra Büyükelçimiz Fethi Okyar'a açıklamıştır. İngilizlere göre; "Böyle bir anlaşma ya Montrö Mukavelenâmesi haricinde Ruslar için bir faide temin edecek veya Montrö Mukavelenâmesinin manasını tecavüz etmeyecektir. Değiştirdiği takdirde mezkur mukaveleyi şimdilik değiştirmek teşebbüsü diğer devletler tarafından bir çok itirazatı ve intilâtatı davet edecektir. Bu itibarla çok tehlikeli olacaktır.. Eğer proje Mukavelenâme çerçevesi haricine çıkmayacaksa hiçbir mânası yok demektir. Bu takdirde ise Rusların Akdeniz'de Türkiye'ye yardım vaadinde bulunmasına ihtimal verilemez. Mukavelenâmenin bazı maddelerinin geniş surette tefsiri ile projeyi mukavelenâme çerçevesine sokmağa teşebbüs dahi tehlikeli olacaktır. Binnetice Türkiye'nin Ruslarla askeri ittifakına müncer olacak olan böyle bir tasavvur Türkiye'nin teşekkül etmekte olan grupların birine bağlanmasına varacaktır. Halbuki Türkiye'nin bugünkü kuvveti hiçbir tarafa bağlı olmayarak Akdeniz'de müstakil vaziyette bulunmasından, sulh ve istikrar için mühim bir unsur teşkil etmesinden ileri gelmektedir. Akdeniz'de Türkiye için mutasavver tehlikeyi karşılamak üzere Ruslarla böyle bir ittifak, mezkur tehlikeyi tenkis yerine tezyid edecektir. Filhakika böyle bir ittifak Rus kuvvetlerinin Akdeniz'e doğru sarkması demektir. Bu takdirde Türkiye'nin tevehhüm ettiği tehlike daha maddi bir şekil alır. Halbuki Türkiye bugün müstakbel vaziyette Akdeniz cihetinden İngiltere Hükümetinin noktai nazarınca daha iyi bir vaziyettedir ve esasen müsteb'ad ve mütecaviz için pek tehlikeli akibetleri tevlit edebilecek olan, Türkiye'ye karşı Akdeniz'de yapılacak bir tecavüzün münferid bir halde kalması ihtimali haricindedir ve tabiatıyle muazzam ihtilâtatı mucip olacaktır. Bu cihetle Türkiye'nin hiçbir tarafa bağlı olmadan müstakil kalması kendi emniyeti için daha salim bir yolda İngiltere Hükümeti Türkiye'yi istediği kobinezonu yapmaktan menetmek istemesini değil ancak Tevfik Rüştü Aras'ın istifsarına cevap olarak Türkiye-İngiltere mütekabil menafiine en muvafık olan şekli bildirmeği bir hayırhahlık vazifesi telâkki etmektedir."[203]

---

[203] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 139 vd

İngilizlerce verilen cevaptan da anlaşılacağı gibi Türkiye'nin Sovyetlere bağımlı bir duruma gelmesi istenmemekte ve statüsü gereği Avrupa'da oluşan paktlar dışında kalmasının daha hayırlı olacağı ifade edilmektedir. Ayrıca İtalya'nın saldırıya kalkamayacağını, böyle bir durumda da İngiltere'nin ilgisiz kalmayacağını Türkiye'ye hissettirmiştir.

Fethi Bey'in 14 Ekim 1936 tarihli telgrafından bir gün sonra Zekâi Bey Stamanyakof ile görüşmüştür. Stamanyakof "Türkiye'nin İngiltere ile dostluğuna bir itirazları olmadığını, kendilerinin de dost oldukları, yalnız bu İngiliz dostluğunun İngiltere'ce aranan İtalyan dostluğunu temine vasıta olmamasını temenni etmek lâzım geldiğini" söylemiştir.

c- Türkiye'nin İttifak Hususundaki Sovyet İsteklerini Reddetmesi

Zekâi Bey 19 Ekim'de Litvinoff ile yaptığı görüşmede Litvinoff, Tevfik Rüştü Bey ile Cenevre'deki görüşmelerinin hiçbir netice vermediğini söyledikten sonra "bunun yanında bir de intibaım var; O da sizin bizimle bir şey yapmak istemediğinizdir. Anlaşılan bir devletin muvaffakatını bekliyorsunuz, onu almadıkça bir şey diyemiyorsunuz" demiştir. Zekâi Bey'in "bu nasıl söz" demesi üzerine "bu benim hissimdir. Bir taahhüdünüz mü var, yoksa kendiliğinizden mi peşinen böyle bir muvaffakat almayı hayırlı görüyorsunuz, onu bilmem" cevabını vermiştir. Zekâi Bey, Ankara'dan aldığı talimat esasları üzerinden, genel yardımlaşma paktın, Türkiye'nin şimdiye kadar bu derece geniş taahhüd almış olması sebebiyle tereddütle karşıladığını, aslında Türkiye'nin Sovyetlerle dost kalmak ve "her ne pahasına olursa olsun aleyhlerinde bir tertipe girmemek kararında" olduğunu söylemiştir. Litvinoff bu söze şu karşılığı vermiştir. "Evet ama müsbet teklifler yoktur. Aras'a teklifini kağıt üzerine yaz da tetkik edelim dedim. yazıp vermedi, Mareşal Ankara'da değilmiş dedi öylece kaldı. Şimdi bilmiyorum, hâlâ bu teklifin üzerinde misiniz? Ve bu teklifi nasıl mütâlaa ediyorsunuz? Boğazı Montrö Sözleşmesine rağmen geçmek isteyecek muharip gemisine karşı müdafaaya zaten

mecbursunuz o halde üstelik Akdeniz'den Türkiye'ye taarruza karşı bizden ne karşılığında yardım istiyorsunuz?"

Litvinoff'un bu sözleri üzerine Zekâi Bey daha önce Tevfik Rüştü Bey'in talimatında yer alan Tchitcherine mektubunu hatırlatarak Sovyetlerin bu mektup gereği yardım vaadlerinin olduğunu söylemiştir. Litvinoff Tchitcherine'in mektubunda pek bir şey anlamadığını belirterek, "hiç olmazsa R. Aras'ın bu teklifinde duruyor iseniz, bunu yazıp bana getirin" demiştir.

Zekâi Bey Litvinoff ile yaptığı konuşmayı Ankara'ya naklettiği telgrafında, Tevfik Rüştü Bey'in ilk teklifini "formule" eden kendi tasarısını bildirir ve bunu veya tadilli şeklini Litvinof'a göstermek üzere talimat ister.[204]

Zekâî Bey'in Stamanyakof ve Litvinoff ile yaptığı görüşmelerin içeriğini bildiren iki telgrafda Atatürk'e arzedilmiş ve Bakanlar Kurulunda tetkik olunmuştur. Bundan sonra Tevfik Rüştü Bey, 24 Ekimde Zekâi Bey'e şöyle bir talimat göndermiştir.[205]

"... Sovyet Rusya ile ilişkilerimizde herhangi bir devletin muvaffakatini almak mecburiyetinde asla bulunmuyoruz. Esasen bu ittifak fikri, Litvinoff'un, aslında kuvvetle devam eden Türk-Sovyet dostluğunun dışarıda aynı şekilde devam ediyor görülmediği hissine kapılıp, yeni bir tezahür göstermek arzusundan çıkmıştır. Türk Hükümeti, bu dostluğun tekrar belirtilmesinin ancak sulhe yararlı olabileceğini düşündüğünden, Aras ve Litvinoff bu maksatla ne yapılabileceğini müteaddit defalar, ayrı ayrı veya birlikte düşünmüşlerdir. Ancak "Mevcut muahedelerimiz bugünün şeraitine göre takat ve ihtiyaçlarımıza şimdilik çok uygun ve kafi geldiği için olmalıdır ki kolay kolay yapılacak bir şey bulamadık... Litvinof bu sefer umumi bir asistans muahedesi yapılabilmesi imkânına işaret etti.

Orada sizin de Stamanyakof'a cevabınızda pek güzel izah buyurduğunuz vecihle bunun şimdiki şerait içinde bizim takatimizle ve ihtiyaçlarımıza uygun olmadığını ve gerek Sovyet Rusya'nın ve gerekse Türkiye'nin yakında bir

---

[204] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 141 vd.
[205] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 142-144

taarruza maruz bulunmadığını ve bundan başka bilhassa teslihat hususunda böyle bir taahhüdün takatimizi geçtiğini ve ihracat sahasında bizim için katlanması müşkül olan zararlara sebep olabileceğini ve binaenaleyh her iki tarafa faidesinden ziyade bize çok zararı dokunacağını gördük.

Bunun üzerine Montrö Mukavelenâmesindeki 19 uncu maddenin muharip Devletlere ait harp gemilerinin Boğazlardan geçmek memnuiyetiyle Çeçerin mektubundaki Sovyet Rusya'nın bize yardım vaadini karşılaştırarak zaten mevcut tahhütler dahilinde bir dostluk mevzuu aradım. Litvinof sana da söylediği gibi o vakit bana da bu iki şey arasında muvazenet olmadığını ileri sürdü. Cenevre'de bunu konuştuğumuz zaman gerek Mareşal ve gerek kabine azalarından bir çoğu Ankara'da bulunmadıkları için talimat alamadım. Dün İcra Vekilleri Heyeti bu telkinimi ariz ve amik mütalea ettiği vakit Montrö Mukavelenâmesinin Türkiye ve Sovyetlerin menfaatlerini kafi derecede temin ettiğini ve bunun bir tarafının üzerinde yani bir anlaşma ile ortaya çıkmanın çok mahzurlu ve her halde erken ve mevsimsiz olduğunu müşahede etmiştir. Bahusus ki, henüz bütün mümziler tasdik etmemiş ve İtalya'nın iltihakı ümid edilmekte bulunmuştur.

Şurası muhakkatır ki, her taahhüdümüz gibi Montrö Mukavelesi ahkamının cümlesi hususunda dahi vazifemizi hakkile yerine getireceğimize şüphe olmadığı gibi Türkiye kara ve deniz yolları hiçbir dost memleket için bahusus Sovyet Rusya için herhangi bir devletin taarruz yolu olamaz ve olamayacaktır. İhtiyaç halinde bu vazifemizi yaparken diğer alakadarın bize fiilen ve maddeten yardım etmeyeceğini tahmin ve tasavvur edemeyiz. O halde ki, böyle bir şey müzakere ve taahhüt mevzuu dahi olamaz. Cumhuriyet Hükümeti ilk fırsatta bu görüşümü izhar etmek niyetindedir. Tchitcherine mektubunu şumülüne gelince bu bir taraflı şûmulünü tatbik zamanında Sovyet Rusya'nın tefsirine bırakmağı tercih ediyoruz. Bu suretle mutad karşılıklı itimad usulümüze en uygun bir harekete bulunmuş oluruz.

Binaenaleyh öyle zannediyorum ki, dostumuz Sovyet Rusya'nın bu esnada izharını bizim gibi muvafık gördüğü dostluk tezahürü bizim tarafımızdan

T.C.

böylece kendileri için, yapılacağını yukarıda söylemiş olduğum beyannat ile, en itminanbahş şekilde ifade edilmiş olacaktır.

Bu kuvvetli dostluk tezahür ve ifadesine karşı Sovyetlerin dahi ne yolda mukabele edeceklerini büyük bir emniyet ve kanaatle kendi takdirlerine bırakmakla en isabetli hareket ettiğimize kaniiz.

M. Litvinof'a bu yolda cevap vermenizi rica ederim.

Bu karşılıklı hareketimiz Türk-Sovyet dostluğunun inkişafı yolunda yeni bir merhale teşkil edecektir."

Zekâi Bey bu talimatı aldıktan sonra Litvinoff ile görüşerek talimatın içeriğini anlatmıştır. Litvinoff ise "Ne diyeyim Türkiye'nin bir şey yapmak istemediğini anlıyorum... Çünkü bu son beyanatınız yeni bir mevzu etrafında çalışmayı önler mahiyettedir... Herkes bölgesel paktarını takviye ediyor. Biz de sizin ile bir senedir bunu konuşuyoruz. Türkiye'de yeni bir oryantasyon var. Yapılacak beyanatınızı görelim, bakalım" demiştir.[206]

Böylelikle Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında karşılıklı yardım paktı yapılmasından vazgeçilmiştir. Bunda Başbakan'ın Lozan Barış Konferansı'ndan beri bir şey almadan bir şey vermeme ve çok ihtiyatlı davranma politikasının Atatürk nezdinde de ağır basması ve Tevfik Rüştü Bey'in bir şeyler yapalım görüşlerinin benimsenmemiş olması etkili olmuştur.[207] Sovyetlerle ittifak müzakeresinin sona erdirildiği "İngiltere'ye de bildirilmiştir". [208]

Türk – Sovyet dostluğunun teyidi için yapılacak beyanatı Atatürk 1 Kasım 1936 günü Meclis açış nutkunda yapmıştır. Atatürk nutkunda şunları söylemiştir.[209] "...Tarihte birçok defa münakaşa ve ihtiras vesilesi olmuş olan Boğazlar, artık tamamiyle Türk hakimiyeti ulaşım yolu haline gelmiştir. Bundan böyle muharip herhangi bir devletin harb gemilerinin Boğazlardan geçmesi yasaktır.

---

[206] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 145
[207] S. Bilge, **age.**, s. 125
[208] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 146
[209] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II.**, s. 63; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I.**, s. 409

Bu münasebetle, kara ve denizde büyük komşumuz Sovyet Rusya ile aramızdaki onbeş seneden beri her türlü tecrübeden geçmiş olan dostluğun, ilk gündeki kuvvet ve samimiyetini tamamiyle muhafaza ederek, tabiî gelişmesinde devam ettiğini beyan etmekle de ayrıca memnuniyet duyarım."

Sovyetlerin, paktın imzalanmamış olmasından ve meseleyi Türkiye'nin İngiltere'ye bildirmesinden duydukları tepkiyi Karahan ile İsmet İnönü arasında 7 Kasım 1936 tarihinde cereyan eden görüşmede görmekteyiz. Başbakan resmi kabul için gittiği Büyükelçilikte Karahan ile bir görüşme yapmıştır.[210]Görüşme esnasında Karahan Türkiye önce istekli olduğu halde, şimdi Moskova'da isteyince Türkiye'nin aniden vazgeçmesinin sebebinin Moskova'da anlaşılamadığını söylemiştir. İnönü ise, yeteri kadar izahın yapıldığını "anlaşılmaz marazi bir emniyetsizlik zihniyeti altında bulunan Litvinoff'u ikna etmenin nasıl mümkün olacağını bilmediğini sitemli ve şiddetli bir surette tekrar" etmiştir. Karahan bu sözler üzerine şunları ilave etmiştir:

"Nihayet... size asıl sebebini söyliyeyim dedi. "Pakt meselesini İngilizlere sormuşsunuz. İngilizler yapmayın tehlikelidir demişler. Onun üzerine yapmıyorsunuz. Moskova'nın haberi budur ve onun için çok müteessirdir". "On senelik mücerrep olan ajanımız teyit etti." İngilizlerin, aramızı bozmak için uydurup elimize geçirmelerinden bile şüphe ettim. Fakat hep havadisin doğruluğunda ısrar ettiler. İngilizlerin, sizin nasihat istemenize karşı cevapları şöyle diyormuş. Ben İngilizce de okudum. Türkiye'nin kuvvetli müstakil bulunmasındadır. Cephelerden birine iltihakı tehlikelidir. Türkiye'ye kimse taarruz edemez. Böyle bir taarruz münferit kalamaz..."

Tevfik Rüştü Bey'in kanaatine göre de Sovyetler İngiltere'nin cevabını aynen okumuşlardır. Karahan daha sonra Atatürk ile Stalin arasında bir görüşme hazırlayıp bütün yanlış anlaşılmalara nihayet verilmesinin yararını belirtmiştir.

12 Kasımda İsmet İnönü'yü ziyaret eden Karahan, Sovyetlerin kırgınlığının bir ittifak anlaşmasının yapılmamış olmasından çok Türkiye'nin bundan İngilizlere bilgi vermesinden, bunun kendilerine söylememesinden ve en

önemlisi de İngilizlerin nasihatı ile anlaşmadan vazgeçilmesinden doğduğunu söylemiştir. İsmet İnönü ise Tevfik Rüştü Bey'in bu konuda araştırma niteliğinde görüşmeler yaptığını, anlaşmadan İngilizlerin nasihatı sonucu vazgeçildiğini söylemenin haksızlık olacağını zira Tevfik Rüştü Bey'in Eden'den önce daha Litvinoff ile ilk temasından itibaren tereddüt etmiş olduğunun zeki bir insanın nazarından kaçmayacağına emin olduğunu söylemiş ve kararın sadece Türkiye'ye ait olduğunun altını bir kez daha çizmiştir.

Karahan ise, İngiltere'nin Türkiye'ye samimi bir dost olacaklarına inanmadıklarını ve Türkiye bir tehlikeye uğrarsa yardım yapmayacağını söylemiştir. İnönü de İngilizlerle ilişkinin Akdeniz'de emniyet ve münasebet meselesi olarak son senelerin hadiselerinin neticesi olduğunu, Türkiye'nin Sovyet dostluğuna önem verdiğini, buna karşılık son yıllarda Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi ihmal ettiğini, bununla birlikte bu dostluğun korunması gerektiğini söylemiştir. Karahan tekrar Atatürk – Stalin buluşmasına değinince, İnönü bunun nasıl gerçekleşebileceğini bilmediğini söylemiştir.[211] Çünkü her ikisi de ülkelerinden dışarıya çıkmayan liderlerdir. Nitekim böyle bir görüşmede gerçekleşmemiştir.

Görülüyor ki Türkiye 1935 yılında Sovyetlerle yardımlaşma paktı önermiş ise de Sovyetler bunu kabul etmemiştir. Bu kez Sovyetler Birliği 1936 yazında Boğazların ortaklaşa savunulması için bir teklifte bulunmuş, Türkiye bunu kabul etmemiş, Sovyetler de Türkiye'nin istediği biçimde bir yardımlaşma paktına yanaşmamıştır. Ancak İtalya, İspanya iç savaşına karışıp Almanya ile işbirliğine girince, Moskova geniş kapsamlı, bir yardımlaş paktı önermiş, oysa bu kez Türkiye İngiltere'nin de etkisiyle buna yanaşmamıştı. Buna karşılık Moskova da Türkiye'yi dost bir komşu durumunda tutmakta yarar görmüştür. Çünkü Türkiye'nin İngiltere ile dostça ilişkiler kurması Sovyetleri Türkiye'nin dayandığı tek büyük devlet olmaktan çıkarmış ise de bu durum Sovyetlere karşı bir tehlike teşkil etmemekteydi. Ama Türkiye'ye karşı düşmanca bir tavır

---

[210] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 148 vd.
[211] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 149 vd.

sergilemesi Türkiye'nin Almanya'ya yaklaşması olasılığını ortaya çıkarabilirdi ki, böyle bir durum Sovyetler Birliği'nin emniyeti için ciddi bir tehlike yaratabilirdi.[212]

ç- İttifak Paktının İmzalanmamasından Doğan Kırgınlığın Giderilmesi: Ankara'nın Girişimleri

Montrö'den sonra Türkiye'nin batı ülkeleriyle özelliklede İngiltere ile yakınlaşması, bu ülkelerle işbirliğinin artması Sovyetleri memnun etmemiştir. Bu nedenle de iki ülke ilişkilerindeki samimi hava yerini gerginliğe bırakmış olmasına rağmen Tevfik Rüştü Bey 2-3 Şubat 1937 tarihlerinde İtalya'nın Dışişleri Bakanı Ciano ile yaptığı görüşmede söylediği sözler Türkiye'nin hâlen Sovyet dostluğuna önem verdiğinin bir delili idi. İtalya Dışişleri Bakanının Türk-Sovyet ilişkilerine değindikten sonra Bolşevizmin Akdeniz'de yayılacağını söyleyerek, Türkiye'yi korkutmaya çalışması üzerine Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'nin komünizmle hiçbir ilişkisi olmadığını fakat Sovyet iktidarını Türkiye'ye karşı düşmanca davranan çarlık rejimine kesinlikle yeğlediğini belirtmiştir. Ayrıca Tevfik Rüştü Bey görüşmede Montrö Sözleşmesi ile Türkiye'nin Boğazlar konusunda bağımsızlığının bir bölümünü elde ettiğini söyledikten sonra konuşmasına şöyle devam etmiştir. "Eğer bazı kimseler, bu bağımsızlıktan Rusya'nın veya başka bir ülkenin politikasında maşa olması veyahut Rusya için yada Rusya'ya karşı harekât üssü olması amacıyla yararlanılmasına Türkiye'nin izin vereceğini sanıyorlarsa derinden derine yanılıyorlar. Rusya bir savaşa katılacak olursa, Türkiye ya tarafsız kalacak, ya da Rusya'dan yana savaşacaktır." Tevfik Rüştü Bey ile İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Bey, iki ülke arasındaki ilişkilerin tekrar düzelmesi ve Sâdâbad Paktının Sovyetlere karşı yapılmadığını konusunda Sovyet yöneticilerini tatmin etmek

[212] İ. Soysal, agm., s. 140

ve soğukluğu eritmek için[213] Sâdâbad Paktı'nın imzasından hemen sonra Moskova'ya gitmişlerdir.[214]

Litvinoff iki bakan şerefine 14 Temmuz'da bir ziyafet vermiştir. Ziyafette Litvinoff ile Tevfik Rüştü Bey birer konuşma yapmışlardır. Litvinoff konuşmasında iki devlet arasındaki dostluğun kendini Lozan'da, iki devletin Milletler Cemiyetin girmesi sırasında ve Montrö'de gösterdiğini söylemiştir. Bu dostluk sayesinde Karadeiz havzasında, iki devletin bulunduğu bölgelerde istikrar ve huzurun olduğunu hatta bu suretle Türk – Sovyet dostluğunun genel sulh sisteminde birinci derecede bir âmil haline geldiğine işaret etmiştir. Konuşmasının devamında ise Litvinoff "Bu dostluk ancak dış siyaset programları milletlerarası ilişkilerde huzur, istikrar, itimat, hürmet, emniyet ve devamlı barış zihniyetleri ile kabili telif olmayan bazı devletler tarafından suikaste hedef olabilir. Bu devletler, bu kabil suikastler itikâb etmişler ve Türk siyasetinin en salâhiyettar yöneticileri kendilerine bütün suikastlerin –peşinen- tam bir iflasa mahkûm olduğunu anlatmış olmalarına rağmen, irtikâb etmekte de devamlıdırlar.

Bize gelince, Sovyet Hükümeti namına kendilerine ihtâr edebilirim ki, bu devletlerin Avrupa'da teşekkil eden sulhcu hükümetlerle ve sulhun diğer devletlere karşı olan baltalama hareketleri sarsılmaz. Türkiye–Sovyet dostluğunu ber-hevâ etmeğe kadir değildir... İki taraf dostlarının düşmanlarının kendilerinin hakiki dostu olmayacağı prensibine daima uyacaktır. Esasen, iki taraftan birinin şu veya bunu dostlukları bundan mütessir olmaksızın, kendisine dostane bir surette haber verecektir... Türk dostlarımızın ziyareti hiç şüphesiz bütün münasebetlerin inkişâfının devamına yeni bir hamle verecektir. Bu ziyaret, bütün kâinat önünde değişmez. Türk-Sovyet dostluğunu gösterecek ve

---

[213] Ludmila Jivkova, **İngiliz – Türk İlişkileri (1933-1939)**, (Çev. F. Muharrem, F. Erdinç), İstanbul 1978, s. 131; Asım Us, **Asım Us'un Hatıra Notları (1930-1950)**, İstanbul 1966, s. 170

[214] Tevfik Rüştü Bey, 13 Temmuz 1937 tarihinde Şükrü Kaya Bey ise 12 Temmuzda Moskova'ya ulaşmışlardır. Bkz. **Ayın Tarihi, S. 44**, (Temmuz 1937), s. 87

bu dostluğa esas teşkil eden prensipleri hatırlamak sureti ile de sulh eserinde hizmet edecektir."[215]

Tevfik Rüştü Bey ise konuşmasında kendilerinin Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı beslediği derin dostluğun tesiri altında geldiklerini belirttikten sonra" Türk – Sovyet dostluğu iki memleketin siyasetinde daimi bir amil olarak kalacaktır." demiştir. Ayrıca 16 yıl önce doğmuş olan kuvvetli ve sarsılmaz dostluğun her yıl daha da kuvvetlendiğinin altını çizmiş ve "... Ziyaretimizin siyasî ve ekonomik sahalardaki ilişkilerimize yeni bir hamle vereceğini ve kültürel sahada da devamlı temasa imkân bahşedeceğini zannediyoruz. Bu ziyaret, daima sulha hadim olacak olan ve hiçbir şeyin değiştiremeyeceği dostluğumuzun sağlamlığını dünyaya gösterecektir." demiştir.[216]

İki Türk bakanının ziyareti münasebeti ile 16 Temmuz'da bir resmi tebliğ yayınlanmıştır. Tebliğde "1- 16 yıl önce Sovyet Cumhuriyetleri Birliği ve Türkiye Cumhuriyeti arasında tesis edilen... enternasyonal hayatın bütün safhalarının imtihanını geçmiş olan samimi dostluk ilişkileri, muhakkak surette iki memleket menfaatleri için tam kıymetlerini isbat etmiştir.

2- Bu aynı menfaatler, halihazırdaki ilişkilerin bütün kavramlarıyla gelecekde de iki devletin dış siyasetinin değişmez ve sağlam bir unsuru olarak idamesini talep etmektedir.

3- Sovyet – Türk dostluğu, genel sulh için büyük ehemmiyet-i haiz bir unsur olarak kendisini göstermiştir." denilmekte idi.[217]

Tevfik Rüştü Bey Moskova'da bulunduğu süre içinde Sovyet Merkezi İcra Komitesi Başkanı Kalinin, Molotof, Litvinoff ve diğer Sovyet devlet adamlarıyla yaptığı görüşmelerde Türkiye'nin Sovyetlere karşı olan tutumunun değişmediğini, Sovyetler ile ilgili yükümlülüklerini yerine getireceğini ve asla

---

[215] **Ayın Tarihi, S. 44**, s. 90 vd.
[216] **Ayın Tarihi, S. 44**, s. 92 vd.
[217] **Ayın Tarihi, S. 44**, s. 95

iki devlet arasındaki dostane ilişkileri sarsacak veya zayıflatacak adımlar atamayacağı yönünde güvenceler de vermiştir. [218]

Falih Rıfkı Atay "Moskova Dönüşü" başlıklı makalesinde bu seyahati Türk-Sovyet dostluğunun yeni ve gönülden bir tezahürü olarak nitelendirmiştir.[219]

12 Temmuz 1937 tarihli İzvestia Gazetesinin "Türk-Sovyet Dostluğu" başlıklı yazısında ise seyahatın iki devlet arasındaki dostluğu daha fazla inkişâf ettireceğini yazmaktadır.[220]

İki dışişleri bakanın açıklamalarına, resmi tebliğe ve gazete haberlerine rağmen bu ziyaretin dostluk gösterilerine vesile olmadığını Moskova seyahatine Tevfik Rüştü Bey'in milletvekili sıfatıyla katılan Rahmi Apak hatıratında belirtmektedir. Rahmi Apak hatıratında "... Montrö anlaşmasından dolayı iki memleket arasında hasıl olan soğukluğu gidermek için Rusya'ya bir heyet gönderilmiştir. Heyette, ... ben de bulundum. O zaman milletvekili idim. Heyetimizin Stalin tarafından kabul edileceğini Rus Büyükelçisi (Kurski) söylemişti. Buna rağmen Moskova'da bizim heyete Rusların mutad olan sıcak kabul nezaketi gösterilmedi. Stalin heyetimizle görüşmedi. Ayrıca da, diplomasi nezaketi ve kaideleri dışında ve diplomasi edep ve terbiyelerine sığmayacak bazı tarizlerde bulunuldu. Hükümetimizin o zaman ifşa etmediği ve bilhassa benim şahsıma karşı yapılan bu tarizleri ve kabalıkları burada ifşa etmek uygun değildir. Bunun tafsilâtını vermeye izinli değilsem de o zaman hükümetimizin Ruslarla iyi ilişkilere hususundaki teşebbüsünün reddedildiğini açıklamağa bir vesiledir..."[221]

İngiltere'nin Moskova Elçisi ise bu ziyaretin son 12 ay içindeki Türk – Sovyet ilişkileriyle ilgili çelişik söylentileri giderme amacını güttüğünü belirtmiştir. Tevfik Rüştü Bey'de İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Loraine'e gizlice Sovyet – Türk ilişkilerinde "hain bir çatlak" kaldığını bildirdiği gibi

---

[218] L. Jivkova, **age.**, s. 131
[219] Falih Rıfkı Atay, "*Moskova Dönüşü*", **Ulus**, 21 Temmuz 1937
[220] **Ayın Tarihi, S. 44**, s. 100
[221] Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Ankara 1988, s. 278

Türk yükümlülüklerinin nereye kadar uzandığı konusunun açıklığa kavuşturulmasında Sovyet hükümetinin ısrar ettiğini, fakat kendisinin bu soruya açık bir cevap verrmekten kaçındığını da haber verdi.[222] Tevfik Rüştü Bey'in bu ifadelerinden anlaşılacağı gibi Türk – Sovyet ilişkileri artık eskisi gibi değildi. Bu durumu Tevfik Rüştü Bey'in Moskova seyahatinden kısa bir süre sonra toplanan Nyon Konferansında görmek mümkündür.

Temmuz 1936'da İspanya'da sağcılarla solcular arasında çıkan iç savaş 1937 Temmuzunda artık Akdeniz'de güvenliği ciddi şekilde sarsacak bir gelişmeye yol açmış, bilinmeyen korsan denizaltılar, Akdeniz'de herhangi bir ihtarda bulunmadan ticaret gemilerini batırmağa başlamışlardı. İtalyanlar bu suçu İspanyolların Cumhuriyetçi hükümetine yüklemiş, gemileri batırılan Sovyetler ile İtalya arasında çok sert notalar teati edilmiştir.[223] 17 ve 19 Ağustos 1937 tarihlerinde de Çanakkale Boğazı açıklarında iki İspanyol gemisi torpillenmişti. Diğer taraftan Marmara Denizinde bir yabancı denizaltısının görüldüğü de ısrarla söylenmekte idi.

Bu hadise ve şaiyalar münasebetiyle muhtelif iddia ve ithamları tetkik eden bazı Türk gazeteleri "Alman ve İtalyanlar'ın dünyayı biraz daha karıştırmak ve İspanyol kargaşalığını milletlerarası bir hale sokmak için bu gemileri bizzat Rusların batırdığı" yolundaki iddialarından da bahsetmeleri üzerine Sovyet gazetlerinden Pravda ve İzvestia Türk gazetelerine karşı ateş püskürmeye başlamışlar ve Türk gazatelerinin "meçhul denizaltı gemisinin Alman ve İtalyan faşistlerine ait olduğunu açık olarak söyleyecekleri yerde, işe Rusya'yı da karıştıran faraziyeler ileri sürmekte. Rusya'yı incittiklerini, çünkü bu faraziyelerle İtalyan ve Alman faşistlerin korudukları nisbette, Sovyet idaresini iftiraya maruz bıraktıklarını" yazmışlardı.[224]

9 Eylül 1937 tarihinde İsmet İnönü Atatürk'e gönderdiği mesajda Sovyet maslahatgüzarının gazete polemiğini Dışişleri Bakanlığı Siyasî Müsteşarı Numan Menemencioğlu ile devam ettirmek istediğinin altını çizmiş ve

---

[222] L. Jivkova, age., .132
[223] K. Gürün, age., s. 171

Sovyetlerin bundaki amaçlarını belirtmiştir.[225] "Ruslar, bizi kendileri ile beraber, İtalya aleyhine polemiğe sokmağa çalışıyorlar".

Atatürk 10 Eylül'de İsmet İnönü'ye cevab göndermiştir. Atatürk cevabında, "...İtalya'yı, bir taraftan Rus ve diğer taraftan İngiliz gemilerine taarruza sevkeden İtalyan nokta-i nazarı nedir? Diğer taraftan Ruslar'ın, İtalyanları suçlandırmalarındaki ısrardan bekledikleri netice nedir? Bugün haber aldığıma göre, Fransız basınında da yayınlandığı gibi sadece İtalyanları konferansa katılmasını önlemek gayesi mi güdülmüştür?"

Polemik meselesinin izlenmesi üzerinde hükümetimizin çok ciddi ve hassas davranmasını tavsiyeden kendimi menedemem.., Rusların taarruz hedefinin kendilerinden çok uzakta bulunan İtalya mıdır, yoksa arada barikat teşkil eden midir? İşte bu noktayı, bir takım ümit ve ferah verici noktalara bağlamaksızın mütâlaa etmek zaruretini hiç olmazsa ihtiyatî olarak nazar-i mütâlaaya almak ve herşeyden evvel hükümet tedbirlerini bu mülâhaza üzerine teksif etmek mecburiyetini duyuyorum; bu mülâhazaya beni sevkeden sebepler içinde şunu hatırlatmalıyım ki, İzvestia ve Pravda gazetelerinin Türk basın mensuplarından malûm olan iki zata mantıksız taarruz ve tecavüzleri dolaylı şekilde Cumhuriyet Hükümetinin şerefine ve istiklâline ve yüksek menfaatlerine açıkça taarruzdur." Ayrıca Atatürk HSovyetler Birliği'nin İtalya'ya verdiği notalardan Türkiye'yi haberdar edip etmediklerini bilmediğini ve vermelerinin dostluk icabı olduğunun da altını çizmiştir.[226]

İsmet İnönü aynı gün Atatürk'e verdiği cevapta şu hussuları belirtmektedir;[227] "...komşularımızın İtalya'yı tahrik etmekten maksatları Akdeniz Konferansından Almanya ve İtalya'yı çıkarmak için bir manevra olduğu, Avrupa'da Sovyetlerin tarafları ve aleyhtarı mahfillerden işaa olunmuştur. Sovyetler, Batı devletlerinin aralarında anlaşarak kendilerinin açıkta bırakılmasından son derece korkarlar; notalarından bizi haberdar

---

[224] Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar II**, İstanbul 1973, s. 660
[225] H. R. Soyak, **age. II**, s. 661
[226] H. R. Soyak, **age. II**, s. 662 vd.
[227] H. R. Soyak, **age. II**, s. 664 vd.

etmelerini, ancak dostane münasebet namına ümit edebilirdik. Fakat çok ehemmiyet verdikleri anlaşılan bu teşebbüsten Fransızları bile haberdar etmediklerine göre, bize malumat verilmemesi anormal değildir ve nihayet Sovyetler, bizi İtalyanlarla münakaşa haline sokmak için çok gayret ettiklerinden böyle bir talepte bulunsak, tehalükle kabul ederek karşı şartlar dermeyan ederler..."

Atatürk ile İsmet İnönü arasındaki mesajlardan da anlaşılacağı gibi Türkiye Sovyetlerin İtalya'ya tavır almasından endişelenmiştir. Eylül'de Nyon Konferansı açıldığı gün toplantıya sunulan İngiliz ve Fransız Projesi Türkiye'yi daha da endişelendirmişti. Çünkü projede Akdeniz muhtelif bölgelere ayrılmış ve buralarda karakollar tesis edilmişti. Bu görev, Batı Akdeniz'de İngiltere ve Fransa'ya Doğu Akdeniz'de ise Sovyetler Birliği ile bölge devletlere verilmişti.[228]

Konferans'ta Türkiye'yi temsil eden Tevfik Rüştü Bey bu tehlikeli durumu derhal Ankara'ya bildirmiş ve kendisi de diğer Balkanlı devletlerin dışişleri bakanları ile projenin gerçekleşmesini önlemek için teşebbüse geçmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanı Eden hatıratında bu konuyla ilgili olarak şunları kaydetmektedir.[229] "Doğu Akdeniz ülkelerinin Ruslarla bir işbirliğini hiçbir şekilde istemedikleri çok çabuk belli oldu. Hepsinin paylaştığı bu hissin ne derece kuvvetli olduğunu görmek beni hayrete düşürdü. Sovyetlerle dostane ilişkileri olan Türkiye de aynı durumdaydı.. O akşam özel bir toplantıda bu hisler, Ruslarla bir münakaşaya yol açtı ve bir saat süresince hiçbir şey yapılmadı. Birinci günün sonunda bu güçlüğün bir anlaşma ümidini ortadan kaldırdığını düşünüyordum.

Bununla beraber ertesi sabah orijinal planımızdan daha tatminkâr bir formül bulduk. Bu, Rusya'dan çekinen devletleri rahatlatacak şekilde. Ege'de karakol görevini yapabilmemiz için Fransa'nın daha fazla muhrip teklif etmesiyle mümkün oldu... Akdeniz'i bölmek yerine. Ege de dahil her bölgede

[228] İ. Soysal, agm., s. 148
[229] K. Gürün, age., s. 174

görevi biz üzerimize alacaktık. 11 Eylül sabahı küçük devletlere, görevlerinde yardım etmek yerine, biz talep edersek onların bize yardım etmesi esası kabul edildi. Onlar da lüzum duyarlarsa Rusya'dan yardım isteyeceklerdi... Litvinoff'un bu formulü kabul edişine hayret ettim. Muhtemelen küçük devletler nezdindeki sempati yoksunluğunu görmek onu hem şaşırtmış, hem de durumun dışarda duyulmaması bakımından sesini çıkarmasına mani olmuştur..."

Atatürk, bu son durumdan haberdar olmadan öce İsmet İnönü'ye bir mesaj göndererek Sovyet donanması ile Akdeniz'de işbirliği yapmanın, İtalya ile bir çatışma çıkarsa Türkiye'nin de Sovyetlerin yanında sürüklenmesine yol açacağını belirtmiştir.[230]

İsmet İnönü, yapılan değişikliği haber aldıktan sonra Atatürk'e gönderdiği mesajda; "Doğu Akdenizin Sovyet Rusya dahil olarak bizim donanmamız tarafından kontrol edilmesi haberi, İngiltere ve Fransa'nın; İtalya ve Rusya arasında bir tutuşmaya, Türkiye ve Yunanistan'ı da bulaştırarak seyretmesi ve sonra hakem olarak müdahale etmesi gibi bir vaziyet ihdas edecekti. Dr. Aras'ın, bu ihtimal üzerinde bize bir mütalaa bildirmeye lüzum görmeksizin böyle bir mıntıka taksiminin bütün mahzurlarını ihata etmiş olduğuna şüphe yoktur. Sovyetler resmi notalarda, İtalyanları mütecaviz ilân etmişlerken Sovyet ve İtalya donanmalarını temasa getirmek ve ikisi arasında bulunmak bizi bir müsademeye karışmaktan kurtaramazdı!... Eğer hakikaten böyle bir teklif ortaya konsaydı, Murahhasımız karar vermek için bize müracaat ettiği zaman, biz Doğu Akdenizin İngiltere ve Fransa tarafından veyahut bütün devletler tarafından kontrolü gibi mülâhazaları tükettikten sonra nihayet açıktan birbirine karşı muhasama ilan etmiş olan iki devletin, müsellâh kuvvetlerini temasa getirmemeyi cesaretle ortaya atmaya mecbur olacaktık. Ve nihayet İngiltere ve Fransa'dan birimiz tecavüze uğradığımız halde otomatik bir taahhüt isteyecektik." demekteydi.[231]

---

[230] H. R. Soyak, **age. II**, s. 665
[231] H. R. Soyak, **age. II**, s. 666

Tevfik Rüştü Bey'de 12 Eylül günü Dışişleri Bakanlığına çektiği telgrafta, "ilk projenin ciddi bir vaziyet ihdas edebilecek mahiyette bulunduğunu" belirtmiştir.[232]

Görüldüğü gibi Türkiye Nyon Konferansında Sovyetler Birliği'ne karşı bir tutum içine girmiştir. Tabiki bu durum Türk – Sovyet ilişkileri üzerinde belli bir etki yapmıştır. Nyon Konferansından sonra iki ülke arasındaki ilişkiler de Tevfik Rüştü Bey'in Dişişleri Bakanlığı görevinden alınmasına kadar önemli bir gelişme olmamıştır. Sadece bu dönem için de kaydedebileceğimiz gelişmelerden biri 1938 şubatında iki ülkenin karşılıklı olarak bazı konsoluslukların kapatılması için anlaşmış olmasıdır. Anlaşmaya göre 31 Mart'tan itibaren Türkiye'nin Odessa, Bakü, Erivan ve Leninakan'daki konsolusluklarıyla Sovyetler Birliği 'nin İzmir ve Kars'taki konsoluslukları kapatılacak ve her bir devletin diğer taraftan sadece birer konsolosluğu, yani Türkiye'nin Batum, Sovyetlerin de İstanbul'daki konsoloslukları kalacaktı. Diğer gelişme ise Almanya İktisat Bakanı Dr. Funk'un 6 Ekim 1938 yılında Türkiye'ye gelmesi ve 150 milyon marklık kredi açmasıdır. Bu durum Moskova'da kaygı uyandırmış ve Sovyet basını bu durumu şiddetle tenkit etmiştir.[233] Bu gelişmelerden başka 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı nedeniyle Litvinoff ile Tevfik Rüştü Bey arasında tebrik telgrafı teati olmuştur. Bu telgraflarda artık iki ülke arasında ilişkilerin eskisi gibi olmadığının işareti vardı. Çünkü daha önce verdiğimiz telgraflarda iki dışişleri bakanı birbirlerine övgü dolu sözler kullanırlarken bu telgraflarda bu ifadelere rastlanmamaktadır. Litvinoff telgrafında: "Dost Türk Milletinin bugün kutlamakta olduğu cumhuriyet rejiminin en iyi temennilerimi size bildirmekte bahtiyarım" demekteydi. Tevfik Rüştü Bey'de "Cumhuriyetin 15. yıldönümü tebriken göndermek lütfunda bulunduğunuz telgrafınız mafadından derin suretle mülehassis olarak hararetli tebriklerimi ve komşu dost büyük memleket

[232] H. R. Soyak, age. II, s. 666
[233] A. Ş. Esmer, age., s. 232

hakkındaki en samimi temennilerimi kabul etmenizi rica ederim."[234] demekteydi.

Atatürk döneminde başlayan Türk – Sovyet münasebetlerindeki soğukluk İnönü döneminde de devam etmiş ise de her iki ülke, II. Dünya Harbinin yaklaşması üzerine bir yardım paktı imzalamak istemişlerdi. Pakt hakkında görüşmelerde bulunmak amacıyla Sovyet Dışişleri Bakanı Yardımcısı Potemkin, 28 Nisan – 5 Mayıs 1939 tarihleri arasında Ankara'yı ziyaret etmişti.

Yapılan görüşmeler neticesinde yayınlanan bildiride iki ülkenin milletlerarası ve iki ülkeyi ilgilendiren meselelerde tam bir görüş birliği içinde olduğu belirtilmişti.[235] Fakat, bu görüşmeden kısa bir süre sonra Sovyetler Türkiye'nin bilgisi olmadan Almanya ile 23 Ağustos 1939'da bir Saldırmazlık Paktı imzalamıştır.[236] Bu pakt Türkiye'de şaşırtıcı bir etki yapmış ise de Türkiye, Sovyetler Birliği 'ni "Barış Cephesine" çekebilmek ve daha önce kararlaştırılmış olan yardım paktını imzalamak ümidindeydi. Bu amaçla Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu Potemkin'in davetlisi olarak Moskova'ya gitmiştir (25 Eylül 1939). Şükrü Saraçoğlu, 26 Eylül'den itibaren görüşmelere başlamıştır. Fakat 27 Eylül'de Alman Dışişleri Bakanı Von Ribbentrop'un Moskova'ya gelmesi üzerine Sovyet yetkilileri Şükrü Saraçoğlu ile görüşmelerine ara vermişler ve Alman Dışişleri Bakanı ile 28 Eylül'de bir anlaşma imzalamışlardır. Anlaşmanın gölgesinde Türk-Sovyet görüşmeleri 1 Ekim'de tekrar başlamış ise de görüşmeler neticesiz kalmıştır. Bunun üzerine Şükrü Saraçoğlu 17 Ekim'de Moskova'dan ayrılmıştır.[237]

Son gelişmeler, Türkiye ile Sovyetler Birliği 'nin yolları ayırmıştır. II. Dünya Harbi esnasında da gergin bir ortamda devam eden Türk – Sovyet

---

[234] **Ayın Tarihi, S. 60.** (Kasım 1938). s. 97

[235] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** s.218

[236] M. Gönlübol vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990),** Ankara 1993, s.140

[237] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** s.229 vd.; M. Gönlübol vd., **age.,** s.143; Paktın imzalanmamış olmasının sebeplerini Başbakan Refik Saydam 17 Ekim'de verdiği demeçte açıklamıştır. Demeçte: a- Sovyet tekliflerinin Türk – İngiliz ve Türk – Fransız deklârasyonlarındaki esasların uzlaşmaz nitelikte olması, b- Sovyetlerin verdiği garantilerin Türkiye'den istedikleri taahhütleri karşılayamaması, c- Sovyetlerin Boğazlar konusundaki isteklerinin de, Türkiye'nin Boğazlardaki milletlerarası taahhütlerine uygun olmaması gösterilmiştir. Bkz., Rıfkı Salim Burçak, **Türk – Rus – İngiliz Münasebetleri 1791-1941,** İstanbul 1946, s.99

münasebetlerine son noktayı Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov koymuştur. Molotov, 19 Mart 1945'te 17 Aralık 1925'te imzalanan ve süresi 7 Kasım 1945'te sona erecek olan Türk – Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşmasının II. Dünya Harbi sırasında meydana gelen derin değişiklikler münasebetiyle artık yeni şartlara uymadığını ve ciddi bir biçimde iyileştirilmeye muhtaç olduğunu, bundan dolayıda 7 Kasım 1935 tarihli protokol hükümlerine uygun olarak feshini Türkiye'nin Moskova Büyükelçisine bildirmiştir.[238] Türk Hükümeti de 7 Nisan'da verdiği cevapta feshedilen andlaşma yerine iki tarafın bugünkü menfaatlerine daha uygun bir diğer andlaşmanın yapılması hususundaki Sovyet telkininin kabul edildiği ve bu babta Sovyet Hükümetinin ne gibi teklifleri olduğu sorulmuştur.[239] Molotov, 7 Haziran'da Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper ile yaptığı görüşmede yeni bir andlaşmanın imzasından önce bazı pürüzlü meselelerin halledilmesi gerektiğini söylemiştir.

Türk Hükümeti tarafından kabul edilmeyen bu meseleler ise şunlardır;

a) 1921 tarihli andlaşmada öngörülen doğu sınırının değiştirilmesi, (Kars ve Ardahan'ın Sovyetlere verilmesi)

b) Herhangi bir saldırı karşısında ortak savunmayı sağlamak üzere Boğazlarda Sovyetlere üsler verilmesi.

c) Montrö Sözleşmesinin yeniden gözden geçirilmesi prensibi üzerinde iki hükümet arasında bir anlaşma.[240]

Bu istekler, Sovyet siyasetinin, Çarlık Rusya siyasetinden farklı olmadığının, Stalin'in de Deli Petro'nun izinde gittiğinin bir deliliydi.[241]

---

[238] Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, Ankara 1973, s.249 vd.
[239] **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.254
[240] **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s.263-266, M. Gönlübol vd. **age.**, s.185
[241] M. Aydın, **age.**, s.70

IV. BÖLÜM
BALKAN PAKTI ve TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

Balkan ismi bölgeye gelen Türkler tarafından verilmiş bir isim olup bazı Türk lehçelerinde "dağ" anlamına gelmektedir. Bölgeye gelen Türkler bu ismi dağ alamında ve ekseriyetle de başka bir kelime ile beraber kullanmışlardır. Emine Balkan, Koca Balkan gibi. Avrupa'nın güney doğusunda yer alan bu bölge, Tuna Nehri üzerindeki Demirkapı gecidindeki Banat Dağları vasıtasıyla Karpat Dağları kavisine temas ederek, buradan itibaren geniş bir kavis çizip Karadeniz'e doğru uzanan dağ silsilesinin ve bu dağları ihtiva eden büyük yarımadadır.[1] Bu coğrafyadaki milletlerin tarihleri ise, büyük devletlerin birbirleriyle rekâbeti doğrultusunda izledikleri politikalarında etkisiyle sürekli mücadele içinde geçmiştir. Nitekim, Balkanlı devletler arasındaki ilişkiler, 1875-1914 yılları arasında öylesine karmaşık bir duruma girmişti ki, bu durumu anlatabilmek üzere "Balkanisation" terimi Batı dillerinde her siyasal kargaşa ve parçalanma için kullanılır olmuştu. Bundan başka, Balkanlar'ın bir genel savaş için, barut fıçısı anlamına gelen "poudrière" durumunda görülmesi de 1914'te I. Dünya Harbini başlatan Saray-Bosna suikasti ile doğrulanmakta gecikmemişti.

Tarihe kısaca Balkan Paktı olarak geçen "Pacte d'Entente Balkanique" Balkanlarda ilk kez bir dayanışma ve işbirliği yolunu açan çok taraflı bölgesel bir savunma andlaşması olmuştur.[2]

1- BALKAN PAKTININ HAZIRLIK DEVRESİ

a- Balkan Paktı Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Balkanlı Devletlerle Görüşmeler

Balkan devletleri arasında bir yaklaşma özleminin ilk delillerine 1922-1923'de Lozan Barış görüşmeleri sırasında Balkanlı temsilcilerin dostça ilişkilerinde rastlanmaktadır.

---

[1] Besim Darkot, *"Balkan"*, **İslam Ansiklopedisi II**, s. 180

Türkiye'nin Lozan Andlaşması ile tesbit edilmiş bulunan statükonun muhafazasından ibaret bir dış siyaset takip etmesi, uzun bir süreden beri Balkan devletleri ile kesilmiş olan münasebetlerin yeniden başlamasına neden oldu. Türkiye, Balkanlı Devletlerden olan Arnavutluk ile 15 Aralık 1923'te, Bulgaristan ile 18 Ekim 1925'te Yugoslavya ile 28 Ekim 1925'te Ankara'da Dostluk Andlaşmasını imzalayarak Balkanlı devletle münasebetlerini düzeltirken bu devletler de kendi aralarındaki 1912-1913 Balkan Harplerinden arta kalan uyuşmazlıklarını halletmek için gayret sarfediyorlardı. [3]

Romanya ile Yugoslavya 1921 yılında imzaladıkları İttifak Andlaşmasından beri, Küçük Antant[4] içinde Fransız desteğine sahip olarak sıkı ilişkilerini sürdürüyorlardı. Bulgaristan'ın, Makedonya sorunu nedeniyle Yugoslavya'ya (Sırp – Hırvat – Sloven Devleti) karşı takındığı olumsuz tutumda bir iyileşme başlayınca 1929 Eylül'ünde sınır işleri konusunda bir andlaşma yapmışlardır. Özellikle, Bulgaristan'ın 1930 ların ortasında Makedonya örgütüne verdiği desteği geri çekerek örgüte karşı önlemler alması iki devlet arasındaki gerginliğe son vermişti. Öte yandan Yunanistan ile Yugoslavya arasında 1929 Mart'ında yapılan andlaşma ile ortak pürüzler temizlenmişti. Yunan-Bulgar sınırı üzerindeki gerginlik ise 1926'dan itibaren hafiflemişti.[5] Türkiye ile Yunanistan arasındaki mübadeleden kaynaklanan meselelerin de 1929 yılının sonunda hal yoluna girmesi ile hemen hemen bütün Balkanlı Devletler arasındaki münasebetler düzelmiş ve Balkanlar'da bir işbirliğinin gerçekleştirilmesi için ortam hazırlanmıştı.

Türkiye, Küçük Antant örneği ve 16 Ekim 1925'de imzalanan Locarno Andlaşmasından [6] esinlenerek 1926 yılında Balkanların dolayısıyla Avrupa'nın

---

[2] İsmail Soysal, *"Balkan Paktı (1934-1941)"*, (Y. H. Bayur Armağanı 1985'den ayrı basım) Ankara 1985, s. 125

[3] M. Gönlübol, C. Sar; **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara 1990, s. 96

[4] Küçük Antant: Çekoslovakya, Yugoslavya ve Romanya arasında ayrı ayrı andlaşmalarla oluşturulmuş Tuna ve Balkanlar bölgesinin ilk önemli ittifak sistemidir. Bkz. F. Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi I**, Ankara 1994, s. 188-189

[5] İ. Soysal, *"Balkan Paktı"*, s. 142

[6] Locarno Andlaşması adını alan belgelerden birincisi, Alman, Belçika, Fransa, İngiltere ve İtalya arasında imzalanmış olup, Almanya ile Fransa ve Almanya ile Belçika arasındaki sınırların kesin olduğunun belirtilmekteydi. Yine beş devlet arasında imzalanan ikinci belge ile de İngiltere ve

güvenliği için "Balkan Locarno"sunu Balkanlı Devletlere teklif etmiş ise de[7] henüz Balkanlı Devletler arasıdaki münasebetlerin dostane bir vaziyet almamasından dolayı bu gerçekleşmemişti. Fakat 1929'da Balkanlı Devletler kendi aralarındaki sorunlarını çözmüş oldukları için merkezi Cenevre'de bulunan Milletlerarası Barış Bürosunun 6-10 Ekim 1929 tarihlerinde Atina'da düzenlediği Evrensel Barış Kongresi'nde Yunanistan'ın eski Başbakanlarından Papanastassiou, bir Balkan Birliğinin kurulması fikrini ileri sürdü.[8] Bunun üzerine Kongre Balkan devletleri arasında gayri resmi mahiyette olan bir konferansın toplanmasını kararlaştırdı. Bu düşünce Mustafa Kemal Atatürk'ün çok hoşuna gittiği için Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'den bunun gerçekleşmesini sağlamak için çalışmalara başlamasını istemişti.[9]

Kongre'nin bu kararını gerçekleştirmek için 6 Balkanlı Devlet (Yunanistan, Türkiye, Yugoslavya, Romanya, Bulgaristan ve Arnavutluk) 5 Ekim 1930'da Atina da ilk Balkan Konferansını topladı. [10] Türkiye'yi bu toplantıda Trabzon Milletvekili Hasan Hüsnü (Saka) başkanlığındaki bir heyet temsil etmiştir.[11]

Dünya Ekonomik bunalımının Balkan devletlerini de sarstığı bir zamanda yapılan bu ilk konferansta, tüm delegeler egemenlik haklarını kısıtlamayan bir birliğe doğru gidilmesini istemiş ve böyle bir süreç içinde daha çok ekonomik, teknik ve kültürel işbirliğinin ele alınması eğilimini göstermiş siyasi konuların

---

İtalya, birinci antlaşmayı yani, batı sınırları statüsünü garanti altına alıyorlardı. Bundan sonra, Almanya ile Fransa, Belçika, Polonya ve Çekoslovakya arasındaki ikili hakem uzlaşma ve antlaşmaları imzalandı. Bkz. F. Armaoğlu, **age., I,** s. 161; Orhan Melih Kürkçüer, **Siyasi Tarih (1789-1950),** Ankara 1969, s.185

[7] İ. Soysal, *"Balkan Paktı"*, s. 142; Dilek Barlas, *"Türkiye'nin 1930'lardaki Balkan Politikası"*, **Çağdaş Türk Diplomasisi; 200 Yıllık Süreç, (15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Tebliğler),** Ankara 1999, s. 361

[8] R. J. Kerner, H. N. Howard, **The Balkan Conferences and the Balkan Entente 1930 –1935,** California 1936, s. 25; M. Gönlübol, C. Sar, **age.,** s. 96

[9] R. J. Kerner, H. N. Howard, **age.,** 1936, s. 30; Mihail Guboğlu, *"Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı Döneminden II. Dünya Savaşına Kadar Türk – Romen İlişkileri"*, **Belleten XLVII/188,** (Ekim 1983), s. 1049

[10] Aptülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi,** Ankara 1991, s. 261; D. Barlas, **agm.,** s. 362

[11] Heyette Milletvekillerinden Hamdullah Suphi, Mahmut ve Zeki Mes'ut Beyler, Yakup Kadri Ruşen Eşref, Necmettin Sadık, Reşit Saffet ve Avukat Vasfi Reşit Beyler bulunmaktadır. Bkz Ayın **Tarihi, 23-24 / 79-81,** (I. Teşrin – I. Kanun 1930), s. 6767

10 Haziran 1930 Ankara Mukavelenâmesi ile Türkiye – Yunanistan arasındaki ilişkilerin dostane bir seyir takip etmesi bu konferansta da kendini göstermiş ve bu iki ülkenin Balkan Birliğinin gerçekleşmesi için sıkı işbirliği yapmalarına neden olmuştur. Fakat, Yugoslavya ve Romanya'nın Küçük Antant üyesi olmaları nedeniyle Balkan Birliği fikrini ikinci plana atmaları, Bulgaristan'ın da revizyonist bir politika izlemesi, İtalya'nın etkisi altına giren Arnavutluk'un da gerçek bir Balkan işbirliği ve dayanışmasından kaçınması konferansta bir Balkan Paktının hazırlanmasına engel olmuştur.[14]

23-26 Ekim 1932'de Bükreş'te toplanan 3 Balkan Konferansı, Balkan devletleri arasında bir saldırmazlık paktı ve uyuşmazlıkların barışçı bir yoldan çözümü için hazırlanan bir anlaşma tasarısını ele aldı. Ancak Bulgaristan'ın öncelikle azınlıklar konusunda özel hakların görüşülüp çözüme bağlanmasında ısrar etmesi Konferansa katılan diğer devletler tarafından kabul edilmeyince Bulgaristan Konferansı terk etti. [15] Böylece, sözkonusu anlaşma tasarısı akim kaldı. Konferansın diğer beş üyesi daha az çatışmaya sebep olan ekonomik ve sosyal meseleler üzerinde görüşmeler yaptılar. Özellikle, Balkan devletleri arasında bir gümrük birliği oluşturulmasını incelediler[16].

4-11 Kasım 1933'de Selânik'te son Balkan Konferansı toplanmadan önce Türkiye Yunanistan arasında 14 Eylül 1933'de bir "Samimi Andlaşma Misâkı" imzalanmıştı. Bu Misâk Bulgaristan tarafından tepki ile karşılanmış ve Bulgar gazateleri misakın, Türkiye ile Yunanistanın Trakyadaki sınırlarını müştereken müdafaası maddesinin Bulgaristan'ın menfaatlerine uygun olmadığını, ayrıca Neuilly Andlaşması gereği Bulgaristan'a Akdeniz'de bir mahreç verilmesi hakkında bu misakın teşkil ettiğini yazmışlardır.[17] Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı ve Dışişleri Bakanı bu Misâkın Bulgaristan'a karşı yapılmadığını Bulgar devlet adamlarına anlatmak için 20 Eylül'de Sofya'yı ziyaret ettiler.[18]

---

[14] M. Gönlübol, C.Sar, **age.**, s. 97; İ. Soysal, *"Balkan Paktı"*, s. 145
[15] R. J. Kerner, H. N. Howard, **age.**, s. 73-75; Ahmet Şükrü Esmer, **Siyasi Tarih (1919-1939)**, Ankara 1953, s. 212
[16] İ. Soysal, *"Balkan Paktı"*, s. 146
[17] **Cumhuriyet**, 18 Eylül 1933
[18] **Milliyet**, 20 Eylül 1933

Bulgaristan Başbakanı Muşanov'un İsmet İnönü ve Tevfik Rüştü Bey şerefine verdiği ziyafette bir konuşma yapan İsmet Paşa, Türk – Yunan Misâkının ".... mahiyet itibariyle barışı temin etmeğe namzet siyasi bir vesika" olarak kabul etmiştir. Konuşmasının sonunda Türkiye'nin komşularının ve yakın şarktaki milletlerin menfaatlerine uygun olan bu gibi andlaşmaları çok yakında imzalayacağını söylemiştir. [19]

Sofya'da bulunan Türk devlet adamları Türk – Yunan Misâkına katılmaları konusunda Bulgaristan devlet adamlarına ricada bulunmuşlarsa da Bulgaristan bunu kabul etmemiştir.[20] İki ülke arasında devam eden görüşmelerden sonra bir protokol imzalanmıştır. İmzalanan bu protokolde Türkiye ile Bulgaristan arasında 1929 yılında imzalanmış olan Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Andlaşmasının 5 yıl süre ile uzatıldığı ayrıca Türkiye'nin Türk – Yunan Misâkı hakkında Bulgaristan'a verdiği teminat yer almakta idi. [21]

Aynı tarihlerde Yunan Muhalefet Lideri Venizelos 26 Eylül'de Mustafa Kemal Atatürk ile Türk – Yunan ilişkileri ve Balkan Paktının hazırlıkları üzerine görüş alış-verişinde bulundu. Tevfik Rüştü Bey'inde hazır bulunduğu bu görüşmede Venizelos beş Balkan Devleti arasında barışın korunması ve sınırların güvenliği için bir anlaşma yapılmasının faydasından bahsetmiş, Bulgaristan'ın buna hemen razı olmazsa, ilerde onun da katılmasını mümkün kılacak bir şekilde dört devlet arasında anlaşma yapılabileceğini söylemiştir.

Atatürk'ün, Türkiye'nin bu konuda Sovyetler Birliği'nin iznini almasının doğal olduğunu, ancak Türkiye ve Yunanistan'ın coğrafi konumları nedeniyle, İtalya'nın duyarlığını da hesaba katmak gerekeceğini belirtmesi üzerine Venizelos, yalnız Balkan sınırlarının güvenliğini öngöreceklerini o nedenle de İtalya'nın buna bir şey demeyeceğini belirtmişti. Venizelos, Atatürk'ün anlaşmanın şimdilik beş devlet arasında yapılıyormuş gibi hazırlığa geçirilmesi ve anlaşan devletlerin yalnız sınırların güvenliğini ve barışın korunması

[19] **Cumhuriyet,** 21 Eylül 1933
[20] Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim I,** İstanbul 1945, s. 48
[21] **Milliyet,** 23 Eylül 1933

T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

amaçlarının bir anlaşma olarak ortaya konulması yolundaki düşüncelerinden çok hoşnut olmuş ve Atatürk'e "bu sizin büyük planınız" demiştir.[22]

Venizelos'tan bir hafta sonra İstanbul'a gelen Yugoslavya Kralı Aleksandr ile Atatürk'ün 4 Ekimde yaptıkları görüşmede, Balkan Paktı konusunda şöyle değinildiğine gene Tevfik Rüştü Aras'ın notlarından anlaşılmaktadır.[23] Atatürk'ün, Türk – Yunan Misâkının Balkanlardaki barış havasına yararlı olduğunu söylemesi üzerine Kral, Balkanlarda sınırların güvenliği ve barışın sürdürülmesi için Yugoslavya'nın Türkiye ile işbirliğinde bulunmasının yararlı olacağını ve Türkiye ile Yugoslavya arasında emlâk sorununun çözümü için emir verdiğini belirtmiştir. Daha sonra, Türkiye ve Yugoslavya Dışişleri Bakanlarının Cenevre'de Hükümetlerinin direktifi çerçevesinde kararlaştırdıkları bir saldırmazlık andlaşmasının yapılacağını, bunun da kendi özlemlerini yansıttığını söylemiştir. Atatürk ise, bu konuda Yugoslavya ile Türkiye'nin çalışmalarının yararlı olacağını, kendisinin de Cumhuriyet Hükümetine bu yolda direktif verdiğini açıkladı. Balkanlılar arasında barışın sürdürülmesi için öngörülen işbirliğinin gerçekleşmesine iki hükümetin de birlikte çalışması gerektiği konusunda her iki Devlet Başkanı da görüş birliğine vardılar.

Tevfik Rüştü Bey, Yugoslav Kralının Atatürk ile yaptığı görüşmede bahsettiği Türk – Yugoslavya Misâkı ve Türkiye'nin Balkanlı Devletlerle olan ilişkileri hakkında 13 Ekim'de Cumhuriyet muhabirine verdiği beyanatta, Türk – Yugoslav Misâkının çok yakında Belgrat'ta imzalanacağını, Türkiye ile Romanya arasındaki Misâkında 14 Ekim'de Türkiye'ye gelecek olan Romanya Dışişleri Bakanı Titulesco'ile imzalanacağını ümit ettiğini söylemiştir. Ayrıca, Yunan Misâkın'ın ve İsmet İnönü ile Sofya'ya yaptıkları seyahatin Balkanlarda anlaşmanın fiili sahafaya girmeye başladığının bir delili olduğunu belirtmiştir.[24]

---

[22] Bilâl Şimşir, *"Atatürk'ün Yabancı Devlet Adamlarıyla Görüşmeleri"*, **Belleten XLV/I-177**, (Ocak 1981), s. 175 vd.
[23] B. Şimşir, **agm.**, s. 177-179
[24] **Cumhuriyet**, 14 Ekim 1933

14 Ekimde İstanbul'a gelen[25] Romanya Dışişleri Bakanı ile yapılan görüşmelerin ardından 17 Ekim'de iki devlet arasında Dostluk, Saldırmazlık, Hakem ve Uzlaşma Andlaşması imzalandı. Böylece Balkan Paktına giden yolda önemli bir aşama daha kaydedilmiş oldu.[26]

4 Balkanlı Devletin birbirine yaklaştığı bir zamanda 4. Balkan Konferansı, 6 Balkanlı Devletin resmi olmayan temsilcileri tarafından 4-11 Kasım 1933'te Selânik'te toplandı.[27] Konferansta, 3. Balkan Konferansının aksine daha çok iktisadi ve Balkan Birliği meseleleri üzerinde durulmuş, konferansın sonunda verilen demeçte de Balkan Birliğine bütün Balkanlı Devletlerin katılması umudu açıklanmıştır.[28] Balkanlı Devletlerin Hükümetleri bu konferanstan sonra artık siyasi meselelerin resmi olmayan temsilcilerin katıldıkları konferanslarla halledilemeyeceğini anladılar ve resmi düzeyde çalışmalara hız verdiler. [29]

Tevfik Rüştü Bey, Yugoslavya Dışişleri Bakanı Jevtich ile Cenevre'de hazırladığı Dostluk ve Ademi Tecavüz Andlaşmasını imzalamak üzere 26 Kasımda Belgrat'ı ziyaret etti[30] ve 27 Kasım 1933'de de andlaşmayı imzaladılar.[31] Misâk'ın imzalanmasından sonra verilen ziyafette Jevtich Tevfik Rüştü Bey hakkında şu sözleri söylemiştir:[32] "Türkiye Dışişleri Bakanının yüksek vasıfları ve barış için yapmış olduğu işler gözönünde tutulursa Belgrat'ta imzalanmış olan Türk – Yugoslav Andlaşmasının milletlerarası barış için ve kurulu düzenin idaresinde ciddi bir yardımı olduğu görülür."

---

[25] **Cumhuriyet,** 15 Ekim 1933
[26] **Cumhuriyet,** 17 Ekim 1933
[27] R. J. Karner, H. N. Howard, **age.,** s. 98; M. Guboğlu, **agm.,** s. 1053
[28] **Cumhuriyet,** 14 Kasım 1933
[29] M. Gönlübol, C. Sar, **age.,** s. 98
[30] **Hakimiyet-i Milliye,** 26 Kasım 1933
[31] Türkiye – Yugoslavya Misâkının metni için bkz. **Ayın Tarihi, S. 1,** (15 Kasım–31 Aralık 1933), s.97 vd.
[32] **Ayın Tarihi, S. 1,** s. 94

Tevfik Rüştü Bey ise imzalanan bu misakın Kellogg[33] ve Londra[34] Misâkları ruhuna uygun bulunduğu andlaşmanın milletlerarası barış davasına ciddi bir yardım oluşturduğunu söylemiştir.[35]

Her iki Dışişleri Bakanı da konuşmalarında anlaşmayı hiçbir devleti korkutmak için değil herkese emniyet telkin etmek için yaptıklarını vurgulamışlardır.[36] Bu andlaşmadan başka Türkiye ile Yugoslavya arasında iki tarafın tebasının karşılıklı talepleri ve emlâk meseleleri de halledilmiş ve iki ülke arasında hiçbir sorun kalmamıştır.

Yugoslavya'da Balkan Paktına doğru önemli bir adım da 28 Kasım'da Türkiye – Yunanistan adına Tevfik Rüştü Bey'in Yugoslavya-Romanya adına Jevtich'in imza koyduğu geçici protokol ile atılmıştır. Protokole göre, dört ülke arasında anlaşma kararı kesinleşen Balkan Paktının imzalanmasına kadar, tarafların birbirine haber vermeden ve her birinin önceden yazılı izni alınmadan, öbür Balkan devletleriyle (Bulgaristan) hiçbir yükümlülük altına girmemesi gerekiyordu. Böylelikle, dört hükümet arasında bir disiplin sağlamıştır.[37]

Tevfik Rüştü Bey, Belgrat dönüşünde Bulgaristan topraklarından geçerken Bulgar gazetecilerine verdiği beyanatta, Türkiye'nin Belgrat'ta Bulgaristan'ın aleyhine bir anlaşma imzalamadığını ancak Balkanlarda takip edilen geleneksel dostluk ve itimat siyasetinin takip edildiğini söylemiştir.[38] Tevfik Rüştü Bey, Bulgar Dışişleri Bakanı Muşanov ile Sofya istasyonunda yaptığı 20 dakikalık görüşmede, yapılan bu anlaşmaların Balkanlarda barışı

---

[33] Kellog Misâkı, Briand – Kellogg Paktı veya Paris Paktı adlarını da alan Kellog Paktı, 27 Ağustos 1928'de ilk önce dokuz devlet arasında (Birleşik Amerika, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Polonya, Belçika ve Çekoslovakya) imzalandı. Bu antlaşma ile taraflar, savaşı millî politikalarına alet etmeyeceklerini, anlaşmazlıkların çözümü için savaş yoluna gitmeyeceklerini, savaştan vazgeçtiklerini ve bütün anlaşmazlıklar için daima barışçı vasıtaları kullanacaklarını taahhüt ediyorlardı. Bkz. F. Armaoğlu, **age. I**, s. 222; O. M. Kürkçüer, **age.**, s.186 vd.

[34] Londra Misâkı; 4 Temmuz 1933 de Londra da Rusya, Türkiye, Yugoslavya, Romanya ve Çekoslovakya arasında tecavüzün tarifi hakkında imza edilen mukavelenamedir. Daha sonra Yunanistan da katılmıştır. Bkz., Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait Dönemine Ait 100 Belge) 1923-1938 II,** Ankara 1992, s.664-667

[35] **Ayın Tarihi, S. 1**, s. 95

[36] **Cumhuriyet,** 29 Kasım 1933

[37] İ. Soysal, *"Balkan Paktı"*, s. 151

[38] **Cumhuriyet,** 30 Kasım 1933

kuvvetlendirmek esasının bir delili olduğunu bu maksada ulaşmak için de bütün Balkanlı Devletlerin aynı zihniyetle çalışması gerektiğini söylemiştir.[39]

Cumhuriyet Gazetesi Başyazarı Yunus Nadi, 30 Kasım 1933tarihli "Daima Sulh için, Asla harp için değil" başlıklı makalesinde Tevfik Rüştü Bey'in Atina-Belgrat seyahatinin Balkanlarda barışın kuvvetlenmesinde önemli bir rol oynadığını belirterek yazısına şöyle devam etmiştir; "...Özellikle dünyanın diğer taraflarında güvenlik şartlarının gittikçe karışarak yürüdüğü bu sıralarda silahları azaltma konferansının geçirmekte olduğu buhran belli ve bu yüzden Milletler Cemiyetinin hatta zaman zaman varlığını bile bahis konusu ettirmeye kadar ileri giden belirtiler meydandadır. Söz de kimse harp istemiyor ve hakikaten milletlerin harp trajedisinden ürkecek ve sakınacaklarına şüphe yoktur. Bununla beraber gidişler öyledir ki zaman zaman insan dünyanın yeniden kan ve ateş tufanına tutulmasının önüne geçilemeyeceğini korkunç bir ihtimal halinde göz önünde bulundurmaktan geri kalamıyor. Böyle hezeyân dolu bir manzara karşısında barış lehine yapılan hizmetlerin kıymeti daha büyük görülür. İşte Dışişleri Bakanımız Atina ve Belgrat seyahatinden bu yolda alınmış neticelerle dönüyor. Bu neticeleri barışın sağlamlaşması ve takviyesi yolunda atılmış fiilî adımlar diye tarif edebiliriz."

b- Balkan Paktı ve Sovyet Çekinceleri

Türkiye Balkanlı devletlerle işbirliği içine girdikten ve Balkan Paktı düşüncesi oluştuktan sonra 17 Aralık 1925 tarihli Türk - Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşmasının 1929'daki Uzatma Protokolünün 2. maddesinin bir gereği olarak Sovyetler Birliği ni haberdar etmişti. Ancak Sovyetler Birliği , Balkanlarda bir anlaşmanın yapılmasını hoş görmemekteydi. Bu nedenle de mesele İsmet İnönü ile Tevfik Rüştü Bey'in 28 Nisan – 8 Mayıs 1932 tarihleri arasındaki Moskova ziyaretlerinde görüşülmüştü. Ziyaret ile ilgili hatıralarında bir değerlendirme yaparken İsmet İnönü "Rusya'nın Balkan Paktı üzerindeki tereddütlerini ortadan kaldırdım" demekteyse de Sovyetlerin Balkan Paktı'na bakışı değişmemişti.

[39] **Cumhuriyet,** 4 Aralık 1933

Bununda temel sebebi Romanya ile aralarındaki Baserabya meselesiydi. Nitekim, Sovyet Dışişleri Komiseri Litvinoff Ocak 1934'te Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi H. Ragıp Bayur'dan pakt projesi hakkında bilgi istemişti. Ayrıca O'na pakta kendilerini ilgilendiren tek noktanın Romanya olduğunu ifade etmiş ve konuşmasına şöyle devam etmiştir: "Farzedelim ki Romanya mutecavizin tarifi mukavelesini ihlâl ile Sovyetlere apansız hücum etti ve bunu takiben Bulgaristan da fırsattan bil istifade Romanya'ya taarruzda bulundu, bu takdirde Türkiye – Romanya hududuna müteallik taahhüdatını icra edecektir ve binaenaleyh Sovyetler ittihadına taarruz etmiş olan Romanya tarafında yani bize hasım olan tarafta bulunmuş olacaktır."

Sovyetlerin bu çekincesine karşı andlaşmayı parafe etmek için Belgrad'a giden Tevfik Rüştü Bey pakta Litvinoff'un endişelerini karşılayacak bir ek protokol koydurmuştu.[40] Ancak, pakta konulan ek protokol hem Ankara'yı hem de Moskova'yı memnun etmemiştir. Ek protokolün 8. maddesinin I. fıkrasındaki hüküm ilk biçimi[41] ile 6 Balkan ülkesi arasındaki hem de onların dışındaki ülkelerin sınırlarını kapsamı içine alıcı nitelikte göründüğü için Dışişleri Hukuk Danışmanlığının verdiği görüşün Bakanlar Kurulu ve Sovyet Büyükelçisi Souritz tarafından da paylaşılması üzerine İnönü, 6 Şubat'ta Tevfik Rüştü Bey'e "bu fıkra kalkmadıkça, ya da Baserabya kapsam dışı bırakılınadıkça Paktı imza edemeyiz" şeklinde bir yönerge göndermiştir. Yönerge de ayrıca, Litvinoff'un Protokol'ün 7. maddesine[42] de itiraz ettiği, saldırının tanımını 1933 Londra Sözleşmeleri dışında tutup daha geniş bir çerçeveye sokmak ya da bu noktanın Türkiye'nin koyacağı çekince ile karşılanmasını istediği bildirilmiş ve şunlar eklenmiştir:[43] "Balkan devletlerinin ve Balkan sınırlarının tanımında genellikle

---

[40] **Cumhuriyetin İlk On Yılı...**, s.326

[41] İlk biçimi ile bu fıkra "*Anlaşmalı tarafların kesin olan bu günkü sınırlarının tanınması dışında*" diye başlıyor ve Paktın ilk yürürlük süresine geçiliyordu. "*Bu günkü sınırlar*" derken "*Balkan*" sınırları diye belirlenmemişti. Bkz. İ. Soysal, "*Balkan Paktı*", s. 171

[42] Protokol'ün itiraz edilen 7. maddesi; "*Balkan Andlaşma Paktı bir savunma aracıdır. O nedenle anlaşmalı taraflar için Paktın ortaya koyduğu yükümler, Londra Sözleşmelerinin 2. maddesinde öngörüldüğü biçimde bir başka devlete saldırıya geçen anlaşmalı taraf ile ilişkileri açısından sona erer*" şeklindedir. Bkz. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları (1920-1945) I,** Ankara 1989 s. 456

[43] Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934),** Ankara 1973, s. 328-329

yarar görülmektedir. Souritz, önceden konuşulduğu üzere, Balkan sınırlarının tanımında ısrar etmektedir... Pakt bütünü ile bizim için yararlıdır. Ancak, onu imzalamak için Rusyanın onayını almak anlaşma bakımdan zorunludur. Ruslarla, çelişkili bir duruma düşmek ve ilişkilerimizi bozmak sonucu varılacak bir anlaşmasının imzasının zararı açıktır. Bakanlar Kurulu bu biçimi ile Paktı imzalanmasını ve iki gün içinde Moskova'nın onayını almayı imkân dahilinde görmüyor. İmzayı geciktirip buraya gelmeniz ugundur".

O sırada Ankara dışında olan Atatürk, İsmet İnönü'ye gönderdiği 7 Şubat tarihli yönerge ile Sovyetler Birliği'nin itirazlarının giderilmesi için yapılacak değişiklikler hakkında bilgi vermiş[44] ve Tevfik Rüştü Bey'in Ankara'ya çağrılmamasını gerekli talimatların ona Atina'da verilmesini istemişti. Ayrıca, Paktın Londra, Paris ve Milletler Cemiyeti çevresinde olumlu karşılandığını eğer Paktın Rusların etkisiyle Türkler tarafından bozulmuş olduğunun ortaya çıkması halinde geniş yankılar uyandıracağını, bütün dünyaca yüksek başarı olarak gösterilen ve özellikle asıl girişimi Türkiye'den geldiği bilinen bu Balkan birleşmesi başlarken, bir Souritz'in ısrarı yüzünden geri adım atmanın Türkiye Cumhuriyetinin bugüne ve geleceğine karşı bir damga olacağını belirtmişti.[45]

Atatürk bu yönergesinde Sovyetleri tatmin için elden gelenin yapılmasını istemekle birlikte, onlara verilecek ödünlerin de sınırını çizmiş oluyordu.

Protokolün 8. maddesindeki "imzacı devletlerin bugünkü sınırları" cümlesine "Balkan" sözcüğü eklenmesi normal ve kolay bir şeydi. Nitekim, Tevfik Rüştü Bey, bu konuda Atina'daki Sovyet Büyükelçisi ile Litvinoff'un onayını aramakta gecikmeyecek ve bundan başka gene Sovyet – Romen sınırının Paktın kapsamı dışında kaldığını göstermek üzere, ek bir belge ile (II sayılı imza protokolü) kapsam içine giren tüm Balkan sınırlarının tek tek sayılmasını da sağlayacaktı. Ancak bunu sağlayabilmek için, Yugoslavya ve Yunanistan'ın Arnavutluk ile olan sınırlarını da eklemeği kabul etmişti. Demek

---

[44] Atatürk, İnönü'ye gönderdiği yönerge de; İtiraz konusu olan 8. maddenin ilk fırkasına "*Balkan*" sözcüğünün eklenmesini 7. maddenin de Balkan Paktının, bu Devletlerin Balkan sınırları için geçerli ve onunla sınırlıdır şeklinde değiştirilmesi ile sorunun halledileceğini belirtmişti. **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 246-247

oluyor ki, başlangıçta Pakt Devletlerinin yalnız Bulgaristan ile sınırlarının güvenliği sözkonusu iken, Tevfik Rüştü Bey'in Sovyetlerin isteklerine uygun değişiklikler yaptırabilmek için Yugoslavya ve Yunanistan'ın bu ek önerilerini de kabul etmek zorunda kalmıştı.[46]

Sovyetler, kabul edilen bu değişiklikle ve Balkan sınırlarının imza protokolünde tek tek sayılmasıyla yetinmemişti. Pakt Devletlerinden birinin saldırıya geçmesi durumunda, Paktın ona karşı hükümsüz kalması konusundaki 7. maddeden de Sovyetlerin kaygıları vardı. Pakt Devletlerinden birinin "herhangi bir devlete saldırması" deyiminden yalnız Balkanlarda bir devlete saldırı durumu anlaşılabilirdi. Oysa, Romanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırması ya da bunu Almanya ile birlikte yapması durumunda Balkanlı müttefiklerin yükümlülüğü gene ortadan kalkmalıydı. Başka bir değişle Sovyetler Birliği , Romanya ile ilişkileri yüzünden, öteki Balkan devletleriyle herhangi bir sorun yaşamak istememekte idi. O nedenle, ya bu madde için Litvinoff formülü kabul edilmeli ya da Türk Hükümeti Sovyetlerin bu konudaki kaygılarını karşılayan bir çekinceyi pakta koydurmalıydı. Zaten Sovyet Hükümeti bir çekince demecini de hazırlayıp Türk Hükümetine bildirmişti. [47]

Sovyetlerin bu ısrarı üzerine Atatürk ile birlikte Paktı ve Protokolü inceleyen İnönü, gerek Türk Devletinin, gerek Rusya ile ilişkilerin ve açık yükümlülüklerin, gerekse de Balkan Paktının amaçlarından esinlenerek bazı değişikliklerin yapılmasının Türkiye için yararlı olacağını bildiren bir telgrafı 8 Şubat'ta Tevfik Rüştü Bey'e gönderdi.[48] İsmet Paşa'nın telgrafla Tevfik Rüştü Bey'e verdiği talimat, Sovyetlerin bütün taleplerinin muhtemel itiraz noktalarını da karşılamakta idi. Ancak aynı gün Bakanlar Kurulu, Mareşal Fevzi Çakmak'ın da katılmasıyla toplanarak durumu tekrar gözden geçirmiş ve bazı noktalarda daha farklı bir talimatı Tevfik Rüştü Bey'e bildirmiştir.[49]

---

[45] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 247-248
[46] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 334
[47] Litvinof'un, Türkiye'nin Balkan Paktına koymasını istediği ve kabul ettirdiği çekince metnin Fransızca aslı için bkz. İ. Soysal, *"Balkan Paktı"*, s. 176
[48] Bu telgrafın içeriği için bkz. **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 336-337
[49] Bu talimatın içeriği için bkz. **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 338-339

Tevfik Rüştü Bey, bu talimatları gözönünde bulundurarak öbür üç Dışişleri Bakanı ile son dakikalara kadar çetin tartışmalarını sürdürmüş ve sonunda, Protokolün 3. ve 7. maddelerini değiştirmeksizin, Sovyetlerin istediği biçimde bir çekinceyi koydurmuş ve 8. maddeye "Balkanlarda" deyimini ekletmiştir. Ayrıca İmza Protokolü ile Balkan sınırları tek tek sayılmış ve eski andlaşmalara saygıya ilişkin 6. maddede azınlıklar için yazılan "ve benzerleri" sözcüğünün kaldırılmasıyla yetinilmiştir.

Tevfik Rüştü Bey, böylece Sovyetlerin tam anlamı ile tatmin olması gerektiğini ve Paktın bu şekliyle 9 şubatta imzalanacağını Ankara'ya bildirmişti.[50]

2- BALKAN PAKTI

Tevfik Rüştü Bey ve Titülesco'nun Balkan devletlerini ziyaret ederek Balkan Birliği yolundaki önemli çabalarından sonra Yunanistan Dışişleri Bakanı Maxsimos, Türk ve Yunan Hükümetlerinin üzerinde görüş birliğine vardığı ilkelere göre 1933 sonlarında bir pakt projesi hazırladı. Tarafsızlık ya da saldırmazlık yükümlülüklerinin ötesinde statuquonun karşılıklı olarak güvence altına alınmasını öngören Maxsimos Projesinin Tevfik Rüştü Bey tarafından onaylanmasından sonra Belgrat ve Bükreş'e bildirilmiş ve böylece dört devlet arasında görüşmeler hızla gelişmişti.[51]

Maxsimos, imzalanması kesinleşen pakt projesini Paris, Londra ve Roma Hükümetlerine anlatmak için Aralık 1933'te bir geziye çıkarken Türkiye, Mustafa Kemal Atatürk'ün Venizelos ile yaptığı 26 Eylül 1933 tarihindeki görüşmede belirttiği gibi pakt hakkında Sovyet Hükümetine gerekli bilgileri vermişti. Maxsimos, pakt projesine İngiltere ve Fransa'dan olumlu yanıt alırken, İtalya Başbakanı Mussolini metnini görmediği bir Balkan Paktına destek vermeyeceğini bildirmişti.[52] Tevfik Rüştü Bey, "İtalya'nın Balkanlarda birlik kurulmasına değil, ahenk olmasına bile tahammül edemiyordu. İtalya Hükümeti

[50] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 341
[51] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 322-323

gerek doğrudan doğruya, gerekse iyi münasebette bulunduğu diğer devletler vasıtasıyla Balkanlılar arasında her türlü anlaşmaya daima engel olmaya çalıştı"[53] şeklindeki sözleri İtalya'nın Balkan Paktına bakışını çok güzel bir şekilde açıklamaktadır.

Romanya Dışişleri Bakanı ile görüşmek için Cenevre'ye giden Maxsimos burada gazetecilere verdiği beyanatta, "Balkanlı Devletlerin barış için çalıştıklarını, Avrupa barışının diğer kıta ve mıntıkalardaki barışın bu uğurda sarfedilecek emeklerin ve elde edilecek birbirine paralel eserlerin toplanmasından ve birleşmesinden meydana gelebileceğini zannedenler, bunun bir hamlede birden yapılacağını ümit edenlerden az haklı olmasa gerektir." demiştir.[54]

Dört Balkanlı Devletin Belgrat'ta yapacağı görüşmelere katılmak için 30 Ocak'ta İstanbul'dan hareket eden Tevfik Rüştü Bey,[55] Bükreş yoluyla Belgrat'a gitmeyi tercih etmiştir.[56] Tevfik Rüştü Bey'in güzergâh olarak Bükreş yolunu tercih etmesinin sebebi Belgrat'da kesin şeklini alacak olan Balkan Paktı ile ilgili meseleleri Titlüesco ile beraber incelemekti.

Bükreş'te bulunduğu süre içinde Tevfik Rüştü Bey, Paris Jurnal gazetesinin gönderdiği muhabire verdiği beyanatta, Balkanlarda barış için bir ittifakın mevcut olduğunu, Bulgaristan ile de barışı sağlamlaştırmak için nasıl olsa anlaşacaklarını ümit ettiğini söylemişti.[57]

2 Şubatta Belgrat'a gelen[58] iki Dışişleri Bakanı 3 Şubat'ta Maxsimos'un da gelmesiyle toplantılara başlamışlardır.[59] Yapılan görüşmelerin sonucunda Tevfik Rüştü Bey, Sovyetler Birliği ni tatmin etmek için Pakta ek bir protokol koydurmuştu. Pakta katılması için Bulgaristan'a resmi bir çağrı yapılmış

---

[52] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 325
[53] T. R. Aras, **age. I**, s. 54
[54] **Milliyet**, 24 Ocak 1934
[55] **Hakimiyet-i Milliye**, 30 Ocak 1934
[56] **Hakimiyet-i Milliye**, 1 Şubat 1934
[57] **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Şubat 1934
[58] **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Şubat 1934
[59] **Hakimiyet-i Milliye**, 4 Şubat 1934

olmasına rağmen icabet etmemiş ve Balkan Paktı, 4 Şubat'ta Belgrad'da parafe edilmiş, imzalanma işi de Atina'ya bırakılmıştır. [60]

Daha birkaç yıl öncesine kadar herkes tarafından hayal kabul edilen Balkan Paktı Tevfik Rüştü Bey'in Balkanlı Devletler nezdinde yaptığı münasebetlerden sonra dört devletin Dışişleri Bakanları tarafından 9 Şubat 1934'te hakikat şeklini aldı.[61] İmzadan sonra konuşan dört Dışişleri Bakanı da Paktın Balkanlar'da barışın kurulmasında önemli bir rol oynayacağını ve dünya barışına da küçük de olsa ihmal edilemeyecek bir katkısının olacağını söylemişlerdi. Dışişleri Bakanları konuşmalarında I. Dünya Harbinden önce Balkanların içinde bulunduğu karışıklıkları ve savaşın çıkmasında Balkanların oynadığı rolü hatırlarında tutmakta idiler. Kısa bir süre önce Avrupa'nın barut fıçısı olarak adlandırılan Balkanlar bu gün barışın kuvvetlendirilmesine yardım etmek arzusu ile hareket ederek mevcut andlaşmalara uymayı ve Balkanlarda halen kurulu arazi düzeninin muhafazasını temine çalışıyorlardı.

Dört Dışişleri Bakanı Mustafa Kemal Atatürk'e çektikleri telgraf ile Balkan tarihinde kesin bir dönüm noktası olacak olan Paktın sonuçlanmasına yardım ettiği için teşekkür etmişlerdir.[62] Atatürk'de ilgili Dışişleri Bakanlarına çektiği telgrafta, Balkanların saadeti için yaptıkları çalışmalardan dolayı onları tebrik etmiştir.[63]

Tevfik Rüştü Bey, Yunan Hükümeti'nin paktın imzalanması üzerine verdiği akşam yemeğinde yapmış olduğu konuşmasında Türkiye Cumhuriyeti hakkında bütün dünyanın Cumhurbaşkanı Atatürk'ün "Yurtta barış, dünyada barış" sözü ile ifade edilen davranış hakkındaki icraatımıza bakarak hüküm verdiğini söylemiştir. [64]

Tevfik Rüştü Bey'in de ifade ettiği gibi Türk dış politikasının temel düsturu olan "Yurtta barış, dünyada barış"ın gerçekleşmesi için Türkiye,

---

[60] **Ayın Tarihi, S. 3**, (Şubat 1934), s. 93
[61] Balkan Paktının Türkçe metni için bkz. **Düstur III. Tertip, C. 15**, s. 185; **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 368
[62] **Cumhuriyet**, 10 Şubat 1934
[63] **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Şubat 1934
[64] **Ayın Tarihi, S. 3**, s. 100; **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Şubat 1934

Lozan'da arta kalan Musul Meselesini, Mübadele meselesini çözüme kavuşturarak dünya barışı için büyük fedakarlıklara dahi katlanmıştır.

Balkan Paktı imzalanmasının ardından Balkan Paktı Konseyi, 10 Şubat'ta dönem başkanı Yunan Dışişleri Bakanı Maxsimos'un başkanlığında bir toplantı yapmıştır.[65] Toplantıda Balkanlara ait olan meseleler görüşülmüş ve Paktı imzalayan devletler arasındaki siyasî, iktisadî ve hukukî sahadaki ilişkilerin geliştirilmesi için neler yapılması gerektiği telkin edilmiştir.[66]

Pakt, TBMM'nin 6 Mart 1934 günkü toplantısında Türk – Yunan Samimi Andlaşma Misâkı, Türkiye – Yugoslavya, Türkiye – Romanya, Türkiye – Macaristan Dostluk ve Ademi Tecavüz Andlaşmaları ve Türk Yugoslav Mütekabil Mütalebâtin Tesviyesi itilafı ile birlikte görüşüldü.[67] Görüşmeler başlamadan Meclis'de bir konuşma yapan Tevfik Rüştü Bey, Balkan Paktını şöyle tarif etmiştir. "...Balkan Paktı bu mıntıkada ötedenberi takip ettiğimiz barış, güvenlik ve komşularımızla iyi geçinmek politikasının mesut bir tecellisi ve Balkan tarihinde talihli bir inkişaf ve Balkan milletleri arasında bir kardeşlik devrinin açılma vesikasıdır". Konuşmasının devamında "...Misâk'ın içeriği itibariyle ve onu yapanların zihniyetine hakim olan maksat itibariyle de hiçbir devletin aleyhine yönelmiş olmasına imkan yoktu ve mevcut ve yürürlükte olan karşılıklı sözleşmelerimizin sınırı dahilinde yapılabilirdi ve böyle olmuştur" denmiştir.[68]

Tevfik Rüştü Bey'den sonra söz alan diğer milletvekillerinin de Balkan Paktını ve diğer andlaşmaları onaylar şekilde konuşmalarından sonra yapılan oylamada Balkan Paktı, 192 kabul oyu ile tasdik edilmiştir.[69]

---

[65] Paktın Atina'dan imzasından dolayı ilk dönem başkanlığına Yunan Dışişleri Bakanı Maxsimos getirilmiş, diğer dönem başkanları ise alfabetik sıraya göre belirlenmiştir.
[66] **Ayın Tarihi, S. 3**, s. 101 vd.
[67] **Milliyet**, 7 Mart 1934
[68] **Cumhuriyet**, 7 Mart 1934; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 250
[69] Balkan Paktı'nın onaylanmasına 192 milletvekili katılmıştır. Bkz., **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 255

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde ittifak ile kabul edilen Balkan Paktı komşu Yunanistan'da muhalefet ile hükümet arasındaki çetin müzakerelere sebeb olmuştur.[70]

Özellikle eski Başbakan ve Balkan Paktı'nın imzalanmasına çok istekli görünen Venizelos'un ısrarlı tutumu karşısında[71] hükümet, Yunan Senatosunda Paktın tasdikinden önce muhalefet ile bir mutabakata vararak pakta şu çekinceyi koydurdu;[72] "Yunanistan, Pakt ile üstlendiği yükümlülüklerin yerine getirilmesi dolayısıyla hiçbir durumda büyük devletlerden birine karşı harp edemez." Böylece, Yunanistan Paktı'nın değerini büyük ölçüde düşüren bu çekince ile Paktı tasdik etti.[73]

Yunanistan'ın Pakta koydurduğu çekince ve Balkan Paktının nasıl anlaşıldığı hakkında Türk görüşünü almak için Yugoslav Dışişleri Bakanı Jevtich 18 Nisan'da Ankara'ya gelmiştir.[74] İki Dışişleri Bakanı yaptıkları görüşmelerde Balkan Paktının anlaşılışı ve Balkanlar'da huzur ve sükunun sağlanmasında işbirliği yapmaya karar verdiler. Ayrıca iki memleketi, özellikle de Balkanları alakadar eden meselelere dair almış oldukları istihbaratı birbirine bildirmeye karar vermişlerdir.[75]

---

[70] **Ayın Tarihi, S. 4.** (Mart 1934), s. 98-99

[71] Venizelos; Dört Devlet tarafından imzalanan Balkan Paktının Balkan memleketlerinin anlaşmalarını kolaylaştırmadığını ve İtalya'nın Arnavutluk yolu ile Yugoslavya'ya saldırması halinde Yunanistan'ın harbe katılmak zorunda kalacağını, böyle bir halde İtalya'nın Yunanistan'a bir ültimatom göndererek seferberlikten vazgeçmesini isteyeceğini, sonuç olarak da Yunanistan'ın bu Misâkla yerine getirmekten aciz bulunduğu taahhüdlerin altına girmiş olduğunu söylemiştir. Venizelos'un İnönü'ye gönderdiği 22 Şubat 1934 tarihli mektup için bkz. **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** 343-344; **Hakimiyet-i Milliye,** 7 Mart 1934

[72] **Milliyet,** 14 Mart 1934; **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 346

[73] Bu Yunan çekincesine özellikle Yugoslavya'dan tepki gelmiştir. Bunun üzerine Yunan Hükümeti çekincenin bir açıklamasını yapmış ve Maksimos'un Titulescu'ya 19 Mayıs tarihli gönderdiği mektupta Parlamento'da yapılan beyanatların "*Balkan Paktına Ek Protokolün 3. Maddesini ne mana ne de kapsamı bakımından hiçbir şekilde tadil etmediğini*" doğrulamıştı. Bkz. **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 346

[74] **Milliyet,** 19 Nisan 1934

[75] **Ayın Tarihi, S. 5.** (Nisan 1934), s. 97; **Cumhuriyet,** 21 Nisan 1934

3- BALKAN PAKTININ MİMARI TEVFİK RÜŞTÜ ARAS HAKKINDA YAPILAN DEĞERLENDİRMELER İLE YERLİ ve YABANCI BASINDAKİ AKİSLERİ

Balkan Paktının mimarı olan Tevfik Rüştü Bey hakkında yerli ve yabancı basında pek çok yazı yayınlanmıştır. 17 Şubat 1934 tarihli Hakimiyet-i Millîye'den "Tevfik Rüştü Bey" başlıklı çıkan yazıda; "...3 Mart 1925'ten Dışişleri Bakanlığı görevini üstüne alan Tevfik Rüştü Bey'in zekâ, irade ve karakter kuvvetinin, emsalsiz barış ve itimat eserinin meydana gelmesinde hiç şüphesiz esaslı bir rol oynamış olduğunu hemen söylemek lazım gelir. Tevfik Rüştü Bey'in bir çok güzel vasıflarından ikisi, şeflerine inanında tam feragatle samimi olmak, güttüğü siyasetin doğruluğuna, milleti için ve insanlık için iyi ve hayırlı olacağına yine samimiyetle inanmaktır. ...Eğer vazife başında bulunan şahsiyette bu özellikler ve bu özellikleri değerlendiren ve neticelendiren zekâ ve sebât olmasaydı, neticeye varmanın daha çok güç olacağına şüphe yoktur"

15 Şubat 1934 tarihli Vakit'ten Mehmet Asım'ın "Tevfik Rüştü Bey Günün Kahramanı" başlıklı makalesinde Tevfik Rüştü Bey'in Dışişleri Bakanlığına geldiğinden beri birçok başarısının olduğunu belirtmekte, özellikle de Balkan Paktının neticelenmesinde gösterdiği başarının Cumhuriyet tarihinde unutulmaz bir hatıra bırakacak derecede mühim ve kıymetli olduğunu belirterek yazısına şöyle devam etmiştir. "...Tevfik Rüştü Bey mektepli bir doktor, alaylı bir diplomattır... Memleket meselelerinde alaylı diplomat, mektepli doktoru geride bırakmıştır. Hatta, gene bu alaylı diplomattır ki, şimdiye kadar pek çok mektepden yetişmiş diplomatların yapamadıklarını başa çıkarmıştır. Bunun için alaylı diplomat, sözle değil, eserle Avrupa'nın en başarılı ve tanınmış siyasi şahsiyetleri arasına girmiştir."

Mehmet Asım, Tevfik Rüştü Bey'in bu başarısını da, Paris'te tıp tahsilini sürdürürken, 10 Temmuz inkılâbının hazırlık hareketlerine karışmış olmasına, Balkan felâketinden sonra I. Dünya Savaşı içinde ittihat ve Terakki Hükümetlerinin takip ettiği yanlış siyasetlerin acı neticelerini pek yakından görmesine ve Millî Mücadele'nin başından sonuna kadar Anadolu'da bütün

siyasi görüşmelerin merkezinde bulunması ve bir çok görüşmelere de katılmış olması nedeniyle mektepten öğrenemeyeceği tecrübeleri kazanmış olmasına bağlamaktadır.

14 Şubat 1934 tarihli Hakimiyet-i Millîye gazetesinin "Balkan Paktı ve Türk Politikası" başlıklı yazısında "...Tevfik Rüştü Bey, sultanlar devresinde tam bir kargaşalık içinde yıkılmış ve ecnebi devletlerin dikte ettirdikleri esaslara dayanan bir dış politika eline almağa mecbur kalmıştı. Bu politikayı yalnız diriltmekle kalmamış, ona bugünkü faal otoritesini vermiştir." denilmektedir. Ayrıca Tevfik Rüştü Bey'in komşuları ile yaptığı dostluk ve ademi tecavüz andlaşmaları ile Türkiye'nin yeniden komşu devletleri ile birleşmesine olanak verdiği de belirtilmektedir.

16 Şubat 1934 tarihli Vakit'ten Ali Naci Karacan'ın "Atina Misâkı" başlıklı makalesinde Tevfik Rüştü Bey'in, "Gündüzleri en çetin müzakerelerde ve zekâsının bütün cevherlerini kullanarak, geceleri sabahlara kadar uyumayıp çalışarak ve ertesi günün doğurduğu daha güç görüşmelere hazırlanarak soyut bir fikir müsbet bir hakikat haline koymak için bütün pürüzleri temizleyip ayıklayarak, bu binanın bu kadar mükemmel oluşunda özellikle çalışmıştır... eğer netice bu kadar güzel ve parlak olmuşsa, bu Balkan Paktı Konseyinde Türkiye'yi temsil eden zatın, görevini ve mesuliyetini tayin edilmiş bir vekil için keyfi ve şahsi, şeref ve başarıyı asla hesaba katmaksızın, hatta o hesapları tamamen kafasından silip atarak, sorumlu bir devlet adamı olduğu kadar büyük bir ideal olarak çalışıp, müzakere etmiş olmasından aranmalıdır."

Romanya gazetelerinden Argus, Tevfik Rüştü Bey'in savaş sonrası dönemin şerefli bir ismi ve faaliyetleri ile de Avrupa'nın en yüksek simaları derecesine yükselmiş olduğunu yazmaktadır.[76]

Başka bir Romanya gazetesi Universal, "...Tevfik Rüştü Bey, Türkiye dış politikasını aralıksız idare ettiği 1925'ten beri memleketine özellikle mühim hizmetler yapmıştır. Sağlam bir millî hissin kuvvetlendirilmesi biçiminde ve

[76] **Ayın Tarihi, S. 3**, s. 112

geniş bir cömertlik ruhu içinde Tevfik Rüştü Bey, milletlerarası siyasette bütün dünyanın takdir ettiği bir hizmette bulunmuş ve bütün dünya Türkiye'yi gerçekten barış isteyen Avrupa devletleri arasında tasnif etmiştir."[77]

Fransazca le Mois aylık dergisinin Temmuz sayısında Tevfik Rüştü Bey hakkında bir makale yayınlanmıştır. Makalede, Tevfik Rüştü Bey'in realist bir diplomat ve ayrıca idâre-i maslahatçı olduğu, onun en büyük başarısının namını da ebedileştiren eserinin Bulgaristan hariç bütün Balkan devletlerin katıldığı Balkan Paktı olduğu belirtiliyor ve ayrıca "... Tevfik Rüştü Bey'in tam realist siyaseti Balkanlar için hayırlı bir siyasettir. Çünkü Avrupa'nın volkanı olan Balkanlar artık herhangi bir beklenilmez galeyan tehlikesini gösteremeyeceğe benziyor. Balkan Paktı federal misak. İşte Türk diplomasisinin hedefi bu olmuştur ve hala budur.

... Bu eski doktor, kendi toprağında, milletlerarasında bir çeşit "sıhhî tedbirler" tatbik etmek istedi. En yakın memleketlerden başlayarak yavaş yavaş ilerledi... ve Avrupa'nın Balkanlar köşesinde hararet derecesini indirmeye muvaffak oldu."[78]

4- BALKAN PAKTINDAN SONRAKİ DÖNEMDE ÜYE DEVLETLERİN ÇOK YÖNLÜ MÜNASEBETLERİ ve DÖNEM TOPLANTILARI

Balkanlı Devletler paktı sadece kendi aralarındaki meselelerinin halledilmesi için değil aynı zamanda milletlerarası meselelerde ortak tavır sergilemek içinde imzalamışlardı. Bu amaçlada Tevfik Rüştü Bel Haziran 1934'de Cenevre'de görüşülecek olan silahsızlanma ve andlaşmaların ta'dili konularında alınacak tavrı belirlemek üzere Romanya[79] ve Yugoslavya[80] başkentlerini ziyaret etmiştir.

---

[77] **Ayın Tarihi, S. 6**, (Mayıs 1934), s. 176-177
[78] **Ayın Tarihi, S. 8**, (Temmuz 1934), s. 126-127
[79] **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Mayıs 1934
[80] **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Mayıs 1934

Haziran ayında Millecler Cemiyetinde görücüye çıktığında ise pakt devletleri birlikte hareket ederek ilk sınavlarını başarı ile vermişlerdir. Ayrıca pakt devletleri Cenevre'de kendi aralarında da toplantı yapmışlar ve Avrupa'daki son gelişmeleri, Hitler Almanyasına karşı Fransa ile Sovyetler Birliği arasında görüşülmeye devam eden ittifakın hazırlıkları gözden geçirmişlerdir.[81]

Yunan Messager d'Athemes Gazetesi, Balkan Birliğinin silahları bırakma konferansı huzuruna ilk resmi çıkışında dört milletin birlikte hareket ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca, gazete, Balkan Paktının, Milletler Cemiyetinin menfaatlerine hizmet etmekle birlikte aynı zamanda Avrupa'nın bir kısmında da savaş tehlikesinin önüne geçmek gibi bir gayesinin olduğunu yazmıştır.[82]

a- Balkan Paktı Üyelerinin Olağanüstü Toplantısı

Balkan Paktı'nın hazırlanmasında önemli katkısı olan Yugoslavya Kralı I. Aleksandr'ın 9 Ekim 1934 tarihinde[83] Marsilya'da silahlı saldırıya uğraması üzerine 20 Ekim'de Belgrat'taki cenaze törenine katılan Tevfik Rüştü Bey, burada yaptığı konuşmada "Kral I. Aleksandr'ın ölümünün yalnız milletini değil Balkanlarda hepimizi üzüntüye düşüren bir büyük felaket" olarak nitelemiştir.[84]

Belgrat'taki cenaze merasimi nedeniyle toplanan dört Dışişleri Bakanı fevkalâde bir toplantı yapmışlardır. Toplantıda sadece Kral I. Aleksandr'ın ve Fransa'nın Dışişleri Bakanı Barthou'nun başına gelen facianın siyasi neticelerine temas etmişlerdir. Toplantının sonunda yayınlanan resmi tebliğde; "Her ne olursa olsun, Balkan Paktı devletleri bir takım yıldırma hareketleri yüzünden şimdi takip etmekte oldukları siyasetten sapmayacaklardır. Kendilerini birbirine bağlayan andlaşmaların hükümlerini, daha fazla artan bir itina ile yerine getireceklerini taahhüt ederler". Bu satırlardan da anlaşılacağı

[81] İ. Soysal, *"Balkan Paktı"*, s. 185
[82] **Ayın Tarihi, S. 7,** (Haziran 1934), s. 155
[83] **Milliyet,** 10 Ekim 1934
[84] **Cumhuriyet,** 21 Ekim 1934; **Ayın Tarihi, S. 11,** (Ekim 1934), s. 96

gibi Balkanlı devletler bu gibi hadiselerden dolayı barış yolunda ayrılmayacaklarını ifade etmektedirler.[85]

b- Balkan Paktı Daimi Konsey I. Dönem Toplantısı (30 Ekim 1934)

Balkan Paktı Konseyi daha önce kararlaştırıldığı gibi 30 Ekimde Ankara'da Marsilya faciasının hemen ardından toplandı.[86] 30 Ekim akşamı Dışişleri Bakanlarına verdiği ziyafette bir konuşma yapan Tevfik Rüştü Bey, "...Balkan devletleri geçirebilecekleri bütün imtihanlardan, birliklerinden daha ziyade... kuvvet bulmuş olarak çıkacaklardır" demiştir.[87] Romanya Dışişleri Bakanı da konuşmasında, "...Balkan devletleri matem içinde bulunuyor, fakat temsilcileri Ankara'da toplanmışlardır. Bu isbat ediyor ki, barışı sağlamlaştırma siyasetine menfaatleri gereğince engel olmak ve bu siyasetin en yetkili kişisini alçak bir cinayetle devirmek isteyenler hesaplarında aldanmışlardır. Fikirler, onları şahıslarında cisimlendirenlerle beraber ölmez" demiştir.[88]

30 Ekim - 2 Kasım tarihleri arasında 4 toplantı yapan Balkan Paktı Dışişleri Bakanları Paktın örgütünü kurmuşlardır. 2 Kasımda yayınlanan resmi tebliğde, Konsey'in genel siyaseti ve bunun Balkanlar üzerindeki muhtemel akislerini incelediği anlaşılmaktadır.

Konsey üyeleri barışın yalnız Balkanlardan değil, başka bir tarafta da tehlikeye düşmesi halinde Balkan Paktının faaliyetlerini diğer barışsever devletlerin faaliyeti ile uzlaştıracağı bunun neticesi olarak da kendi muhitinde vaziyete hakim olacağı belirtilmiştir. Ayrıca Konsey toplantılarında Balkan Paktı Konseyine yardımcı teşkilat olarak Daimi katiplik ve İktisat Konseyi'nin kurulmasını kararlaştırmıştır.

İktisat Konseyi dört devletin her biri tarafından tayin olunan temsilcilerden oluşacaktı. Bu konsey 1935 Mayısından önce Bükreş'te bir rapor

---

[85] Nejmettin Sadak, *"Mühim bir tebliğ"*, **Akşam**, 22 Ocak 1934
[86] **Milliyet**, 31 Ekim 1934
[87] **Ayın Tarihi, S. 11**, s. 169
[88] **Ayın Tarihi, S. 11**, s. 171

sunmak için önümüzdeki 5 ay zarfında bir kere Atina'da bir kere de Ankara'da şu konular üzerinde toplanacaktı.

a) Balkan Paktını imzalayan devletler arasında iktisadi ve ticari münasebetlerin kuvvetlendirilmesi.

b) Balkanlar arası ulaştırma yollarının, özelikle Tuna ve Karadeniz'den istifade ederek Balkan ve merkezi Avrupa devletlerinin Asya ile olan ticari ilişkilerini canlandıracak yolları ile deniz yollarının geliştirilmesi.

c) Yabancı memleketlerde bir Balkan bankası kurulması.

ç) Genel olarak turizm.

Daimi Konsey, Balkan Paktı üyesi olan devletlerin kanunlarından bazılarının denk kılınması ve hatta mümkün olduğu takdirde birleştirilmesi gayesine ulaşmak için takip edilecek usulü incelemek için bir komisyonun da kurulmasına karar vermişti.

Balkan Paktı Daimi Konseyi gelecek toplantının 10 Mayıs 1935'te Bükreş'te yapılmasına karar verdi.[89] Konsey üyelerinden Titulesco 5 Ekim'de İstanbul'dan ayrılmadan önce A.A. na verdiği beyanatta, Tevfik Rüştü Bey'in "...yalnız kendi memleketine değil, bir çok memleketlere ve milletlerarası hayatın kendisine karşı ihtiyaçsızlık göstermeyeceği hizmetler yapmıştır. Bundan başka Tevfik Rüştü Bey, şu mucizeyi de ortaya koymuştur; Diğer memleketlere bu hizmetleri yaparken kendi memleketi de prestijini muhafaza etmiştir."[90]

Tevfik Rüştü Bey'in Dışişleri Bakanlığına gelişinin 10. yılı münasebeti ile Balkan Paktına üye devletlerin Dışişleri Bakanları birer telgraf çekmişlerdir. Ayrıca Balkan Paktı Daimi Konseyi Başkanlığı görevini yürüten ve Tevfik Rüştü Bey tarafından "ince diplomat" olarak nitelendirilen Romanya Dışişleri Bakanı Titulesco 4 Mart'ta Bükreş'te İsmet İnönü ve Tevfik Rüştü Bey'in görevlerindeki 10. yıllarından dolayı bir ziyafet vermiştir. Ziyafette İnönü ve Tevfik Rüştü Bey hakkında övücü konuşmalar yapan Titulesco İnönü için şu

---

[89] **Ayın Tarihi, S. 12.** (Kasım 1934), s. 94-95
[90] **Ayın Tarihi, S. 12.** s. 98

sözleri söylemiştir. "... uzun siyaset hayatımızda, her meseleyi ani olarak tahmin ve kavrama niteliğine İsmet İnönü kadar haiz bir adama tesadüf etmedim."[91]

Balkan Paktının mimarı olan Tevfik Rüştü Bey, için de, "... Hareketsiz hayat yoktur, yerinden kımıldamadan siyaset yapılamaz. Buna üzünülebilir, fakat zamana kanunudur. Bu böyle olunca Aras milletlerarası hayatın bir "müteharrike-i daime"sini (daima hareket edeni) teşkil eder. O, olmasaydı mühim bir çok eserler meydana gelmeyecekti. Aras, genel kaidelerden birini değiştirmiştir. Hiçbir zaman nerede olduğunu düşünmez daime nereye gideceğini düşünür, bunda haklı olmak gerektir, zira hiçbir zaman aldanmamıştır." Konuşmasının devamında "...Arası onun dost olmak üzere ilân ettiği adamların yanı başında bulacağınızdan daima eminsinizdir. Fakat onu, kendisini düşman kabul edenlerin yanı başında bulacağınızdan hiçbir zaman emin değilsinizdir, zira o kalbinde düşman taşımaz. Ne kadar doğru söylediğini ise tecrübe gösterecektir."[92]

Titulesco'nun bu konuşmasından, Aras'ın yorgunluk tanımayan çalışmalarını yakından gördüğünün ve bunlarında genel değerini anlamakta gecikmediğinin anlamı çıkmaktadır.

Balkan Paktı'na üye olan Devletlerin Dışişleri Bakanları Ankara'da kararlaştırdıkları gibi 10 Mayıs'da Bükreş'te toplanmadan önce 16 Mart'ta Almanya'nın zorunlu askerlik hizmeti kararını alması durumunu gözden geçirmek üzere 15 Nisan'da toplanacak olan Milletler Cemiyetinin toplantısından önce bir araya gelerek Almanya'nın son kararının Versay Andlaşmasına aykırı olduğunu kabul ettiler. Fakat konu ile alakalı ihtiyatlı bir tutum izlemeyi kararlaştırdılar. Milletler Cemiyeti Meclisi başkanlığını yapan Tevfik Rüştü Bey, bu karara dayalı olarak Milletler Cemiyeti Meclisi'nde hiç söz almamıştır. Balkan devletleri, Milletler Cemiyeti'nin Almanya'yı kınayan

[91] **Ayın Tarihi, S. 16**, (Mart 1935), s. 82
[92] **Ayın Tarihi, S. 16**, s. 83

ve onu hem andlaşmalara saygı göstermeye hem de Milletler Cemiyeti'ne geri dönmeye çağıran kararına katılmakla yetinmişlerdir.[93]

c- Balkan Paktı Daimi Konsey II. Dönem Toplantısı (10 Mayıs 1935)

10 Mayıstaki Bükreş toplantılarına katılmak üzere 9 Mayısta Tevfik Rüştü Bey Bükreş'e gelmiştir.[94] 10, 11 ve 13 Mayısta Titulesco'nun başkanlığında 7 toplantı yapan Konsey, Avrupa'nın genel durumunu inceledikten sonra, Boğazlar'ın tekrar askerleştirilmesi hakkındaki Türk isteğini Cenevre'de müdafaa etmeye karar vermişti.[95] Ekonomik meselelerle ilgili olarak da Daimi Konsey şu kararı vermiştir.[96]

a- Balkan Paktı içinde ve diğer devletlerle olan ticaret ilişkilerinin sıkılaştırılması,

b- Ulaştırma işlerinin iyileştirilmesi

c- Turistik münasebetlerin sıkılaştırılması

d- Banka meselelerinin incelenmesi

Ayrıca, Konsey andlaşmaların yeniden gözden geçirilmesine yönelik hiçbir görüşmenin açılmasına müsaade etmeme kararı almıştır.

Bükreş'te kararlaştırıldığı gibi, 15 Eylül'de Cenevre'de Tevfik Rüştü Bey'in Boğazlar hakkındaki Türk tezini yenilemesi[97] üzerine Balkan Paktı Konsey Başkanı Titulesco'nun Cenevre'de bulunmaması nedeniyle eski Başkan Maxsimos, Balkan Paktına bağlı devletlerin görüşünü açıklarken Türk tezini, desteklemişti.[98]

Mussolini İtalyası'nın 3 Ekim 1935'te Habeşistan'a saldırması Balkan Paktı Devletlerini telaşa düşürmüştü. Bu nedenlede dört devlet kendi aralarında sıkı temaslar yaparak bu meselede Milletler Cemiyeti'nde İngiltere ve Fransa'nın yanında vaziyet almayı kararlaştırdılar. Böylecede İtalya'ya karşı

[93] İ. Soysal, *"Balkan Paktı"*, s. 185
[94] **Cumhuriyet**, 10 Mayıs 1935
[95] **Ayın Tarihi, S. 18**, (Mayıs 1935), s. 229-230
[96] **Ayın Tarihi, S. 18**, s. 231-232
[97] **Ayın Tarihi, S. 22**, (Eylül 1935), s. 101
[98] **Ayın Tarihi, S. 22**, s. 101

T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

yaptırım yapılmasını onaylayan devletler arasına katıldılar. Bu tutumları yüzünden İtalya'nın Doğu Akdeniz'de Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye'yi cezalandırma olasılığını gözönünde bulunduran bu devletler İngiltere ile Aralık 1935'den Temmuz 1936'ya kadar yani Habeşistan Savaşı boyunca devam eden birer ittifak andlaşması imzalamışlardı.[99]

ç-Balkan Paktı Daimi Konsey III. Dönem Toplantısı (4 Mayıs 1936)

9 Şubat 1936 tarihinde Tevfik Rüştü Bey Romanya Dışişleri Bakanı Titulesco'dan Balkan Andlaşmasının nizamnamesi gereği, Balkan Antantı Konseyi Başkanlığını devraldı. Bu göreve gelişini ilk kutlayan Romanya Dışişleri Bakanı, Tevfik Rüştü Bey'e gönderdiği telgrafa samimi ve sadık dostum diye başlamakta ve "... sizden daha iyi rehber ve sizden daha sadık hizmetkârı olmayan barışın teşkilâtlandırılması yolunda sizi emniyet ve sevgi ile takip edeceğiz" diye telgrafını sona erdirmekte idi.[100]

Yunan Dışişleri Bakanı Papariqopulos ise telgrafında; "... Balkan Paktı Devletleri arasındaki bağların, başkanlığınız sırasında, barışın takviyesi ve Balkan Paktı milletlerinin refah ve mutluluğu yolunda daha fazla sıkılaşacağından emin olarak sizi tebrik ederim." demek idi.[101]

Balkan Paktı Konseyi Başkanı olarak Tevfik Rüştü Bey, 25 Mart'ta ilgili devletlere Konsey'in 4 Mayıs'ta Belgrat'ta toplanacağını bildirmiştir.[102] Diğer üç devlet tarafından da bu teklif kabul edilmiş olmasına rağmen Romanya toplantıya katılmayacağını bildirmiştir. Gerekçe olarak ta Türkiye'nin 10 Nisan 1936 tarihli Boğazlar'la ilgili notasının Pakt Devletleri arasında danışmalar yapılmadan verilmesini ve meselenin 4 Mayıs'daki konsey toplantısının gündemine de koydurulmamasını göstermiştir.[103] Romanya'nın bu davranışı

---

[99] İsmail Soysal, *"Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi (1934-1937)"*, **Belleten, XLV/177**, (Ocak 1981), s. 117 vd.
[100] **Ayın Tarihi, S. 27**, (Şubat 1936), s. 55
[101] **Ayın Tarihi, S. 27**, s. 56
[102] **Ayın Tarihi, S. 28**, (Mart 1936), s. 77
[103] Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)**, Ankara 1973, s. 28-31

özellikle Türkiye ile Yugoslavya'yı telaşa düşürdü. Titulesco ise bu sıkıntılı durumdan yararlanarak, Türkiye'ye 28 Nisan'da verdiği nota ile Romanya'nın, andlaşmalarla tanınmış bulunan sınırları üzerinde tartışma kabul etmeyeceğinin Türk Hükümetince doğrulanması karşılığında, Belgrat toplantısına katılabileceğini bildirdi. Titulesco'nun bu notadaki amacı Boğazlar rejimindeki bir değişikliğin, Romanya'nın sınırlarına yönelecek değişiklik isteklerine örnek teşkil etmesi halinde Türkiye'nin buna karşı çıkacağına dair Romanya'ya güvence vermesi idi. Bu durum Türkiye'yi Baserabya'nın Romanya'ya bağlanmış olmasını tanımayan Sovyetler Birliği karşısında zor duruma düşürebilirdi.

Bununla birlikte Türk Hükümeti Paktı bir çıkmazdan kurtarmak için Romen notasının içeriğini kabul ettiğini belirten bir cevabî nota gönderip Romanya'yı tatmin etti. Aynı zamanda, durumdan hemen Moskova'yı haberdar etti.[104]

25 Mart 1936 tarihli bildiri akabindeki gelişmelerden sonra Konsey'in Belgrat toplantısına katılmak için 29 Nisan'da hareket eden[105] Tevfik Rüştü Bey, 3 Mayıs'da Belgrat'a ulaştı.[106]

Yugoslavya Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Stoyodinoviç'in 4 Mayıs'ta verdiği galâ dinletisinde konuşan Tevfik Rüştü Bey, Balkan Paktının önüne çıkan engelleri önleyerek yoluna daha sağlam adımlarla yürüdüğünü söylemiş ve konuşmasına şöyle devam etmişti; [107] "... Balkan Paktı, acil bir ihtiyacı karşılamak için meydana gelmemiştir. Bu Pakt memleketlerimizin hayatında meydana gelen büyük bir başkalaşmanın neticesidir. Bu memleketlerimizin gerek şimdiki ve gerek gelecek hayattaki ihtiyaçlarına karşılık gelen gerçek ve objektif bir pakttır. Amacı, milletlerimize, milletler ailesi içinde, kendilerine düşen lâyık mevkiî, en yüksek refah şartları dairesinde temin etmek ve bu biçimde Balkan milletlerinin kardeşliklerine hizmetçi olmaktır"

---

[104] İ. Soysal, *"Balkan Paktı"*, s. 188
[105] **Cumhuriyet,** 30 Nisan 1936
[106] **Cumhuriyet,** 4 Mayıs 1936
[107] **Ayın Tarihi, S. 29,** (Mayıs 1936), s. 120

4-6 Mayıs tarihlerinde 5 toplantı yapan Konsey'de özellikle Balkan Paktının yorumu, 19 Mart 1936 tarihli İtalyan – Arnavutluk Andlaşmasının tesirleri ve Bulgaristan'a karşı takınılacak muhtemel tavıra ait meseleler üzerinde görüşülmüş ve 6 Mayıs'ta yayınlanan resmi tebliğle bu konularda dört devlet tam bir görüş birliğine vardıklarını açıklamışlardır. [108]

Tevfik Rüştü Bey'in de ifade ettiği gibi Belgrat toplantısında Boğazlarla ilgili hiçbir konu konuşulmamıştır.[109] Çünkü bu meselede Balkan Paktı üyelerinden (Romanya'da dahil) daha önceden tam destek alınmıştır.

Boğazlar Konferansının 22 Haziran'da Montrö'de açılışında Balkan Paktı Devletleri heyet başkanları Türkiye'nin bu meseleyi oldu bitti ile değil, görüşmeler yolu ile bir çözüme bağlamak konusundaki kararını övmüşler ve konferans boyunca Türkiye'ye kolaylık göstermişlerdir.

Konferansta, Türkiye'nin katılmadığı bir savaşta savaşan ülkelerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi konusundaki Türk tezinin 7. ve İngiliz tezinin 16. Maddesi üzerindeki tartışmalar sırasında, Pakt Devletleri, İngiliz ve Sovyet görüşlerini uzlaştırmak üzere, Fransız Başdelegesi Paul-Boncour'un çabalarına yardımcı olmuşlar, böylece kendileri ve özellikle Türkiye için en elverişli formülün, sözleşmeye 19. madde olarak konulmasına katkıda bulunmuşlardı.[110]

Balkan Paktı Devletlerinin Dışişleri Bakanlarının birlikte hareket ettikleri başka bir hadise de, 18 Temmuz 1936'da İspanya'da çıkan iş savaşa karşı İngiltere ve Fransa'nın 15 Ağustos'ta Paris'te imzaladıkları "Karışmaktan Kaçınma" demecine katılan 26 Avrupa Devleti arasında yer almalarıdır. Ayrıca, Pakt Devletleri, 9 Eylül'de Londra'da çalışmalarına başlayan 26 Avrupa Devleti'nin Büyükelçileri tarafından oluşturulan Karışmaktan Kaçınma Konferansında da aynı dayanışmayı sürdürmüşlerdir.[111]

---

[108] **Ayın Tarihi, S. 29**, s. 121 vd.; **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1936
[109] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 31
[110] İ. Soysal, *"Balkan Paktı"*, s.188; M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s.102
[111] İ. Soysal, *"Balkan Paktı"*, s. 189

İspanya'da iç savaşı devam ederken Ekim 1936'dan beri birbirine yaklaşmaya başlayan ve 1 Kasım 1936'da "Roma – Berlin Eksenini" kuran İtalya ve Almanya yakınlaşması, başta Fransa olmak üzere İngiltere ve Sovyetler Birliği ni endişelendirmişti. Avrupa'da bu önemli gelişmeler meydana gelirken Balkan Paktı Devletlerinin izleyebileceği tek yol "Barış Cephesi" diye adlandırılan İngiltere ve Fransa'nın önderliğindeki "statuquo" yu koruma politikası çerçevesinde hareket etmekti.

İngiltere ile İtalya arasında 2 Ocak 1937'de Akdeniz'de statükonun korunması amacı ile imzalanan "Centilmenlik Andlaşmasını" Balkan devletleri oldukları kadar birer Akdeniz devleti de olan Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye olumlu karşılamıştı.[112] 2-3 Şubat'ta Balkan Paktı Konseyi dönem başkanı da olan Tevfik Rüştü Bey'in Milano'da İtalyan Dışişleri Bakanı Ciano ile görüşmesi[113] İtalya ile Balkan Paktı Devletleri arasındaki (özellikle de Türkiye – İtalya) güvensizliğin az da olsa ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Bu görüşmede, Tevfik Rüştü Bey'in de belirttiği gibi, Türkiye ile İtalya arasında 1928 yılında imzalanan Tarafsızlık Andlaşması çerçevesinde dostluk ve işbirliği münasebetlerinin devam ettirilmesinin iki devletin de menfaatine olduğuna karar verilmişti.[114]

d- Balkan Paktı Daimi Konsey IV. Dönem Toplantısı (15 Şubat 1937)

Tevfik Rüştü Bey, 9 Şubat 1936 tarihinde üzerine aldığı Paktın Daimi Konsey Başkanlığı görevini 9 Şubat 1937'de Yugoslavya Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Stoyodinoviç'e devretti. 15 Şubat'ta toplanacak olan Daimi Konsey'e katılmak üzere 13 Şubatta İstanbul'dan hareket etti.[115] 15 Şubatta Atina'da gazetecilere verdiği beyanatla; "Balkan Paktının bu gün her zamankinden daha kuvvetli, yalnız Balkan Paktını imza etmiş olan devletler tarafından değil, bütün dünya tarafından da büyük bir itimada lâyık bulunmaktadır. Pakt, Balkanlar

[112] İ. Soysal, *"Balkan Paktı"*, s. 190
[113] **Ayın Tarihi, S. 39,** (Şubat 1937), s. 72
[114] Tevfik Rüştü Aras, **age. I,** s. 130
[115] **Cumhuriyet,** 14 Şubat 1937

bölgesinde ve Balkanların etrafını çevreleyen denizde barışın en istikrarlı unsurlardan birini teşkil ediyor" diyerek[116] Akdeniz'de Pakt Devletleri ile İtalya arasındaki iyi ilişkilere ve buna bağlı olarak da Yugoslavya – İtalya arasında devam eden andlaşma görüşmelerinin olumlu bir havada geçtiğine işaret etmiştir.

15-18 Şubat tarihleri arasında toplantı yapan Balkan Antantı Konseyi, özellikle Akdeniz'in istikrarı için önemli gördüğü İngiltere ile İtalya arasında imzalanan Centilmenlik Andlaşmasını ve 24 Ocak 1937'de Bulgaristan ile Yugoslavya arasında imzalanmış olan Dostluk Paktını görüşmüştür.

Yugoslavya Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Bulgaristan – Yugoslavya Dostluk Paktı hakkında Konsey'de bilgi vermiş ve bu Andlaşmanın Yugoslavya'nın Balkan Paktından doğan yükümlülüklerini zedelemeyeceğini, Balkanlarda askıda kalmış sorunlar çözümlendikçe Bulgaristan'ın diğer komşularıyla da buna benzer andlaşma yapacağına inandığını açıklamıştı. Buna rağmen Yunanistan öteden beri kuzeydeki iki komşusunun kendi zararına olabilecek yaklaşmasından çekindiği için bu andlaşmaya baştan beri ihtiyatla yaklaşmıştı. Yunus Nadi'nin 15 Şubat 1937 tarihli Cumhuriyet gazetesinde "Balkan Antantı Konseyinin Atina toplantısı" başlıklı makalesinde de ifade ettiği gibi Türkiye bu andlaşmayı memnuniyetle karşılamış ve ondan dolayı ortaya çıkan bazı tereddütleri de bertaraf etmek için olanca kuvvetiyle çalışmış ve bunu da başarmıştır. 18 Şubat'ta Konsey'in yayınladığı tebliğde bu Paktın, bütün Balkan milletleri arasında dostane bir ilişkinin kurulmasında kıymetli bir âmil olacağı kabul edilmiştir.[117]

Atina'da kararlaştırılan kararların süratle uygulanmasını temin etmek ve Türkiye ile Romanya arasındaki ilişkilerin daha da geliştirilmesini sağlamak için Romanya Dışişleri Bakanı Antonescu 17-22 Mart tarihleri arasında Türkiye'yi ziyaret etmiştir.[118]

---

[116] **Tan**, 16 Şubat 1937
[117] **Ayın Tarihi, S. 39**, s. 188-189
[118] **Ayın Tarihi, S. 40**, (Mart 1937), s. 78-79

Yugoslavya'nın 25 Mart 1937'de İtalya ile daha önce Türkiye – İtalya, Yunanistan – İtalya örneğinde olduğu gibi bir Andlaşma yapması Türkiye'yi memnun etmiştir. Zira Türkiye bu andlaşmanın hazırlanmasında Tevfik Rüştü Bey'in Kont Ciano ile yaptığı Milano görüşmeleri etkili rol oynamıştır. Başbakan İsmet İnönü ile Tevfik Rüştü Bey bu Andlaşmanın ardından 11-19 Nisan tarihleri arasında Yugoslavya'yı ziyaret ettiler.[119] Bu ziyaret esnasında iki devletin imza etmiş oldukları paktlardan doğan milletlerarası taahhütlerinin durumu ve diğer devletlerle gerek önce gerek son zamanlarda (Bulgaristan – Yugoslavya, Yugoslavya - İtalya Dostluk Andlaşmaları) giriştikleri hususi taahhütleri incelemişler ve üç devlet adamı bütün bu taahhütlerin, iki devletin dış politikasının Balkan Paktı çerçevesi içinde ve Milletler Cemiyeti'ne uygun olarak takip eylediği, hedeflerde de tamamıyla mutabık olduklarını ifade etmişlerdir.[120]

Türkiye, Balkan Paktı Devletlerinin birbirine kuşkuyla baktığı bir dönemde bu Devletler arasındaki gerginliği yumuşatmak için çaba sarfederken 18 Temmuz 1936 yılında başlayan İspanya içsavaşının 1937 yılı içerisinde de uzayıp gitmesi, İtalya ve Almanya'nın isyancı General Franco'ya, Sovyetler Birliği 'nin de Cumhuriyetçi Madrid Hükümetine yardıma başlaması Akdeniz'in yeniden ısınmasına neden olmuştu. 1937 yazında İtalyan denizaltıları Madrid Hükümetinin bağlantılarını kesmek üzere Akdeniz'de korsanlık eylemlerine girişmesi ticaret gemilerinin gidiş–geliş özgürlüğünü engellemişti. Korsanlık eylemine karşı devriye önlemleri alınması için, İngiltere ve Fransa'nın girişimi ile 9 ülkenin katıldığı bir konferans Nyon'da 10 Eylül'de başladı.[121] Balkan Paktı Devletlerinin hazır bulunduğu konferansta, Tevfik Rüştü Bey ve Yugoslav temsilci Puriç, 10 Eylül'de Eden ve Delbos ile görüşmüştür. Görüşmede, 11

---

[119] **Tan,** 12 Nisan 1937

[120] **Tan,** 15 Nisan 1937; **Ayın Tarihi, S. 41,** (Nisan 1937), s. 123

[121] İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği , Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Mısır; **Tan,** 11 Eylül 1937

Eylül'de Paktın diğer devletlerinin temsilcileri ile Akdeniz işi hakkında İngiliz, Fransız teklifleri hakkında fikir alış-verişinde bulunmuşlardı.[122]

Görüşmede alınan kararlar doğrultusunda 11 Eylül'de Konferansın öğleden sonraki toplantısında Pakt namına Puriç bazı tekliflerde bulunmuştur.[123]

1- Her sahil devlet kendi karasularında inzibatı temin etmelidir.

2- Her sahil devlet, işbirliği için, diğer sahil devletlerle müzakerelerde bulunabilmelidir.

3- Kararlaştırılacak hatlara göre en işlek deniz yolları üzerinde inzibat Fransa ve İngiltere tarafından temin olunmalıdır.

Puriç diğer Akdeniz'e sahil devletlerin de bu kararlara katılacağını ümit ettiğini belirttikten sonra, Bulgaristan delegesi Köseivanot, Puriç'in beyanatına katıldığını belirtmişti.

Ahmet Emin Yalman'ın "Mükemmel Bir Eser" dediği[124] Nyon Andlaşması 14 Eylül'de 9 Dışişleri Bakanınca imzalandı.[125] Nyon'da sadece denizaltı saldırıları işi ele alındığı için, deniz üstü savaş gemileri ve uçak saldırıları konusu Cenevre'de yapılacak olan ikinci Konferansa bırakılmıştı. Nyon Anlaşmasını bütünleyici nitelikteki Cenevre Andlaşması da 9 Devletin Dışişleri Bakanları tarafından 17 Eylül'de imzalandı.[126]

Anlaşmalar İtalya'ya bildirilmiş ve Nyon Anlaşmasıyla Tirenien ve Adriyatik Denizlerinde ona ayrılan bölgelerde işbirliği önerilmişse de İtalyan Hükümeti buna yanaşmamış[127] ve bu anlaşmalardan bir ay sonra, Mussolini 25 Eylül'de Hitler ile Münih'te buluşarak şimdiye kadar kimseye verilmemiş olan "Faşizm fahrî onbaşısı" unvanını Hitler'e vermiştir.[128] Mussolini ayrıca Alman ordusunun manevralarını da izlemiş ve 27 Eylülde Hitler ile birlikte Berlin'e

---

[122] **Tan,** 12 Eylül 1937
[123] **Tan,** 12 Eylül 1937
[124] **Tan,** 14 Eylül 1937
[125] Nyon Anlaşması için bkz. İ. Soysal, **age.I,** s. 523-526
[126] Cenevre Anlaşması için bkz. İ. Soysal, **age.I,** s. 526-527
[127] İ. Soysal, *"Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi"*, s. 150
[128] **Tan,** 26 Eylül 1937

gelerek Avrupa'da barış isteklerinden, Avrupa kültürünün korunması gereğinden söz etmiştir.[129]

Berlin'de iki ülke arasında bir anlaşma yapılmışsa da 14 Kasım 1936'da Almanya – Japonya arasında kurulan "Anti – Komitern Paktı"na İtalya 6 Kasım 1937'de katılarak savaş öncesi bloklaşmayı kesinliğe kavuşturmuştu.[130] İtalya'nın bu girişimlerinden ürken Balkan Paktı Devletlerinden Yunanistan ve Romanyanın Başbakanları Ekim ayı içinde Türkiye'yi ziyaret ederek Avrupa'nın genel durumu, Balkan Paktı ve iki ülkeyi ilgilendiren meseleler üzerinde Hükümet ve Atatürk ile görüşmeler yapmışlardır.

Atatürk ile Metaksas arasında 19 Ekim'de yapılan görüşmenin[131] içeriğine baktığımızda Atatürk'ün Metaksas'a Türkiye ile Yunanistan'ın Balkan sınırlarının savunulmasının ötesinde, genel anlamda bir ittifak teklifi yaptığı, Metaksas'ın da İtalya'yı kışkırtmaktan çekindiği ve İngiltere'nin desteğine fazla güvendiği için bunu kabul etmediğini görüyoruz.

e- Balkan Paktı Daimi Konsey V. Dönem Toplantısı (25 Şubat 1938)

9 Şubat 1938'de Balkan Antantı Daimi Konsey Başkanlığını devr alan Yunanistan Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Metaksas, Konsey toplantısının 25 Şubat'ta Ankara'da toplanmasını talep etmiş[132] bu taleb diğer 3 devlet tarafından da kabul edildiği için Konsey 25 Şubat'ta çalışmalarına başlamıştır.[133]

Tevfik Rüştü Bey 25 Şubat akşamı Yunanistan ve Yugoslavya Başbakanları ve Dışişleri Bakanları ile Romanya Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Komnen'ın şerefine verdiği ziyafette ki konuşmasında, Balkan Paktının dünyanın bir köşesinde huzurun devamı için çalıştığını, Dört Devletin dış

---

[129] **Tan**, 28 Eylül 1937
[130] F. Armaoğlu, **age. I**, s. 278
[131] B. Şimşir, **agm.**, s. 179 vd.
[132] **Tan**, 14 Şubat 1938
[133] **Tan**, 16 Şubat 1938

politikasına hakim olan görüşünde politik ve ekonomik bağımsızlığın korunması yoluyla barışın temin etmek olduğunu belirtmiştir.[134]

Tevfik Rüştü Bey'den sonra söz alan Balkan Paktı Konseyi Başkanı Metaksas kendi ve diğer temsilciler adına yaptığı konuşmada, neticesiz uzun ve sancılı mücadele ve rekabetlerin acı tecrübelerini görmüş olan Balkan milletlerinin serbestçe oluşturdukları Balkan Paktının milletlerarası barışda büyük bir rol oynadığını söylemiştir.[135]

Avrupa'dan Roma – Berlin Ekseninin yarattığı korku havasının arttığı bir zamanda toplantı yapan Balkan Paktı Konseyi, 25-27 Şubat tarihleri arasında görüş alış-verişinde bulunduktan sonra 27 Şubat'ta kaleme aldığı resmi tebliğ bundan önceki Konsey toplantılarında açıklanan resmi tebliğler gibi adet yerini bulsun diye yapılan bir tebliğ değildi. Milletlerarası son olaylar, Balkan Paktı için iki mühim meseleyi meydana çıkarmıştı. Milletler Cemiyeti ve Akdeniz siyaseti.

Tebliğin ikinci maddesi Balkan Paktı devletlerinin başlangıçtan beri Milletler Cemiyeti karşısındaki vaziyetinden ve Pakta üye devletlerin Cenevre'de kalmakta devam etme kararı aldıklarından bahsetmektedir. Tebliğin bu kısmı Milletler Cemiyeti'nin vahim bir buhran geçirmekte olduğu bir devrede özellikle ehemmiyeti haiz bulunmaktadır. Milletler Cemiyeti üyelerinden birçoklarının ve hatta en sadık taraftarlarından bazılarının sarsıldıkları bir zamanda Balkan Paktı Devletlerinin bu kararı, Milletler Cemiyeti fikrinin az çok itibarınıda iade etmiştir.

Pakt Devletleri azınlıklar meselesi dolayısıyla Milletler Cemiyeti'nin Romanya'nın içişlerine karışmasını da tepki ile karşılamış ve başka devletlerin kendi içişlerine karışmalarını kesinlikle reddetmişlerdir.

Tebliğin üçüncü maddesinde Balkan Paktı Devletlerinin Akdeniz siyaseti ile ilgili karar yer almaktadır. Fakat Balkan devletleri Akdeniz'de İngiltere, Fransa ve İtalya ile iyi münasebetlerde bulunmak istediklerinden ve

---

[134] **Tan,** 26 Şubat 1938; **Ayın Tarihi, S. 51,** (Şubat 1938), s. 70-71
[135] **Tan,** 26 Şubat 1938; **Ayın Tarihi, S. 51,** s. 72-73

bilhassa İtalya ile olan münasebetlerini daha sıkı bir hale getirmek için Habeş meselesinin yok sayılmasına ve İtalya Kralının Habeş İmparatoru olarak tanınmasına karar vermişlerdir. Ayrıca Akdeniz siyaseti ile ilgili olarak İtalya ile Yugoslavya'nın imzaladığı andlaşma konseyinde görüşülmüş ve Yugoslavya'nın bu politikasının Türkiye ve Yunanistan'ın daha önceden İtalya ile yaptıkları andlaşmaya benzediği ve Akdeniz'de barışın gerçekleşmesine katkıda bulunacağı için bu andlaşma memnuniyetle kabul edilmiştir.

Tebliğin 5. maddesinde de Balkan Paktı Devletleri İspanya meselesinde İspanya işlerine ademi müdahale hususunda kendilerine mahsus olan ademi müdahale politikalarına (İspanya'ya gönüllü gönderilmesine mani olmak ve savaşan taraflardan herhangi birine silah satmamak) devam etme kararı aldılar. Balkan Paktı Devletleri İspanya'daki ekonomik menfaatlerini korumak içinde General Franco hükümetiyle dahi ticari temaslarda bulunmak konusunda birbirlerini serbest bırakmışlardı.

Tebliğin 6. maddesi de 1938 yılında Metaksas ve Tevfik Rüştü Bey arasında imzalanan Türk – Yunan Samimi Andlaşmasını tamamlayan yeni hazırlanmış bir Türk – Yunan Andlaşması projesinin Romanya ve Yugoslavya'ya tevdi edildiği belirtilmişti.[136] Bu hal Balkan Paktı Devletleri arasındaki münasebetlerin gittikçe daha da geliştiğini ve derinleştiğini göstermesi açısından önemlidir.

Türkiye Başbakanı Celal Bayar ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Balkan Paktı Konseyi'nin Ankara toplantısında Romanya ve Yugoslavya'da onay alınarak parafe edilen Türkiye – Yunanistan Munzamm Paktını imzalamak için 27 Nisanda Atina'yı ziyaret ettiler.

Yunanistan ziyaretinden 2 Mayıs'ta Atina'dan İstanbul'a dönen Başbakan ve Dışişleri Bakanı[137] ayaklarının tozuyla Türkiye ile Yugoslavya hükümetleri arasında zaten mevcut olan sıkı ve samimi münasebetleri bir kat

---

[136] **Tan**, 28 Şubat 1938; **Ayın Tarihi, S. 51**, s. 74-76
[137] **Cumhuriyet**, 3 Mayıs 1938

daha sağlamlaştırmak için 8 Mayıs'ta Belgrat'a hareket etmişlerdi.[138] Yugoslavya'da iki ülkeyi ilgilendiren meseleler ile Balkan Paktını alakadar eden bütün meseleler görüşülmüş ve Balkan Paktı'nın Bulgaristan ile olan münasebetleri üzerinde durulmuştu. Balkan devletlerinin meşru menfaatlerinin ve milletlerarası barışın korunması için iki ülke birlikte hareket etme kararı almışlardır.[139]

Falih Rıfkı Atay'ın 10 mayıs 1938 tarihli Ulus gazetesindeki "Bir ve Kuvvetli Yugoslavya" başlıklı makalesinde belirttiği gibi bu ziyaret iki ülke arasındaki sevgi ve yakınlığı, Balkan Paktı dayanışmasının yeniden meydana gelmesine hizmet etmiştir.

Belgrat dönüşünde Sofya'yı ziyaret eden (13 Mayıs 1938) Türk Devlet adamları Bulgar Kralı ve Başbakanı Köseivanof ile görüşmelerde bulunmuşlardır.[140]

5- BALKAN PAKTI DEVLETLERİ İLE BULGARİSTAN ARASINDA ANDLAŞMA (31 Temmuz 1938)

Bulgaristan Avrupa'da meydana gelen yeni siyasi durum (Almanya'nın 11 Mart 1938'te Avusturya'yı ilhakı) karşısında öteden beri dostça ilişkilerde bulunduğu Türkiye ve 1937 yılında iyi ilişkiler içine girdiği Yugoslavya'nın üye olduğu Balkan Paktı'nın diğer devletleri ile de iyi komşuluk ilişkileri içinde girmek ve aralarındaki sorunu düzeltmek istemektedir. Bulgar basını da yeni gelişmeler karşısında Balkan Paktı'nı ve Bulgaristan'ın bu pakta dahil olmasını destekler mahiyette kamuoyu oluşturmaya başlamıştı. Nitekim, Bulgar gazetelerinden Slovo'da Yordan Maçkarof tarafından "Şarkta Hareketler" başlığı ile 13 Mayıs 1938'de yayınlanan makalede "Tevfik Rüştü Bey aralıksız bir hareket halindedir... onun için mesafe meselesi bahis konusu olamaz. Bize kalırsa bütün bu seyahatleri alalâde bir nezaket eseri değildir... Türkiye bakanlarının seyahatinin, Balkanlarda ciddi bir surette takibi icap eden yeni bir

[138] **Cumhuriyet,** 9 Mayıs 1938
[139] **Ulus,** 13 Mayıs 1938

devir açtığına şüphe yoktur. Çünkü bu hareketler, Balkanların gelecekte oynayacağı şu veya bu rolle ve Balkanlarda meydana gelecek vaziyetlerle ilgilidir. Son zamanlarda yeni nüfuz mıntıkalarından pek çok bahsedildi. Bu, maziye bir dönüş sayılır. Balkan devletleri kestaneleri bizzat ateşten çıkartmak gibi kendi çocukça ve safiyane temayüllerinin cezasını ise çok ağır ve acı bir surette ödediler. Fakat artık tamamiyle bağımsız olan bu devletlerin kendi hükümranlıkları hususunda açık fikirleri vardır. Geri fikirlere kapılmadan samimiyetle idare edilecek ve karşılıklı sevgi ve saygıya dayanacak bir Balkan Birliği artık boş bir laf olamaz."[141] diyerek Balkan Paktı hakkındaki düşüncelerini ifade etmiştir.

Balkan Paktı devletleri de Alman siyasetine alet olmaması için Bulgaristan ile bir anlaşma yapmak istemekteydiler. Bunun üzerine Balkan Paktı devletleri ile Bulgaristan arasında 31 Temmuz 1938'de Selânik'te bir anlaşma imzalamıştır. Balkan Paktı adına Meteksas ile Bulgaristan Başbakanı Köseivanof'un imzaladığı tek maddelik anlaşmada[142] Bulgaristan, Balkanlarda barışın güçlendirilmesi siyasetine bağlılığını ve Balkan Paktı Devletleri ile iyi komşuluk ve içtenlikle işbirliği ilişkilerini sürdürmek özlemini belirtirken Pakt Devletleri de Bulgaristan ile barış ve işbirliği içinde kalmak isteklerini belirtmişlerdi.

İngiliz Times gazetesi 2 Ağustos 1938 tarihli nüshasında, "... Balkan devletlerinin anlaşması hususunda çok kıymetli bir adım olan bu paktın kuvveden fiile çıkarılması için son defa Sofya'yı ziyaretleri esnasında bu meselenin esaslarını kurmuş ve hazırlamış olan Türkiye Başbakanı Bayar ile Dışişleri Bakanı Aras bu davanın barışçı bir şekilde halledilmesinde büyük rol

---

[140] **Cumhuriyet,** 14 Mayıs 1938

[141] **Ayın Tarihi, S. 54.** (Mayıs 1938), s. 223 vd.

[142] "*Her birinin saldırmazlık konusunda bağlı oldukları Anlaşmalar uyarınca, birbirleriyle karşılıklı ilişkilerinde kuvvete başvurmaktan kaçınmak yükümlülüğünü üstlendiklerini açıklarlar ve Nevilly Andlaşmasının IV. Bölümündeki kara, deniz ve hava kuvvetlerine ilişkin hükümleri ile 1923 Lozan Andlaşmasına ekli Trakya sınırına ilişkin sözleşmenin içerdiği (Adalar Denizinden, Karadeniz'e kadar Türkiye'yi Bulgaristan ve Yunanistan'dan ayıran iki hudutların iki tarafındaki arazi otuz kilometre kadar derinlikte ki bölgenin askersiz hale getirilmesi) hükümlerin her biri kendileriyle ilgili olarak, uygulanmasından vazgeçilmesini kararlaştırmışlardır.*" Bkz. İ. Soysal, **age.I,** s. 463

oynamışlardır. Türk diplomasisi bu suretle barış davasına yeniden çok kıymetli bir hizmette bulunmuş oluyor" şeklinde yazmaktadır.[143]

Selânik Anlaşmasının Köseivanof ile Metaksas arasında imzalanması üzerine her iki Başbakan yardımlarından dolayı Tevfik Rüştü Bey'e teşekkür telgrafı göndermişlerdir. Tevfik Rüştü Bey de Metaksas'a gönderdiği telgrafta; "... Dünya'da Balkan Paktının hakiki simasını gösterecek ve onun prestijinin artmasına hizmet edecek olan bu anlaşmanın... bütün Balkan Paktı Devletleri ile Bulgaristan arasında bir barış ve güven esasına dayanan yeni bir dönemin başlangıcını teşkil edeceği ve bu surette yarımadada barışın takviyesi çerçevesi dahilinde milletlerarası barışa bir yardım olacağını" belirtmişlerdir.[144]

Bulgaristan'da büyük bir sevinçle karşılanan anlaşma hakkında Dnes gazetesi; "...Bu eser, bugün Selânik'te, Bulgaristan'ın komşularına karşı izlediği barış ve uzlaşma siyaseti sayesinde meydana gelmiştir. Bulgaristan'ın bu iyi münasebet dostluk ve işbirliği siyasetine, komşu devletler, aynı zihniyet ve temayülle cevap vermişlerdir. İşbirliği yolunda bu iyi niyetler Yugoslavya ile imzalanan Paktın, Türkiye, Yunanistan ve Romanya ile ihtilaflı münasebetlerin halli için iyi niyetlerin ve bu komşu memleketlerle çok dostane münasebetlerin ifade ettiği yaklaşma siyasetinin ürünüdür" şeklinde yazmaktadır.[145]

Bulgaristan ile de iyi komşuluk anlaşması imzalayan Balkan Paktı Ankara'da kararlaştırıldığı gibi Konsey toplantısını 17 Eylülde Cenevre'de yapmıştır.[146] Cenevre dönüşünde Belgrad'dan gazetecilere verdiği beyanatta Tevfik Rüştü Bey bu Cenevre toplantısının Balkan Paktının alışılmış ve senelik toplantısı olduğunu söylemiş ve Balkanların müstakil olduğu kadar anlayışlılık siyasetini takip ettiğini, Balkanlarda hakim olan dostluğun, Balkanlı Devletlerin karşılıklı iyi niyet, anlayış ve samimi işbirliğinin eseri olduğunu söylemiştir.[147]

Balkan Paktı Konseyinin Cenevre toplantısında birliğin ve barışın korunması yönünde dört devlet aynı fikirde olduklarını açıklarken 29 Eylül

---

[143] **Ayın Tarihi, S. 57**, (Ağustos 1938), s. 112
[144] **Ayın Tarihi, S. 57**, s. 88-89; **Ulus**, 2 Ağustos 1938
[145] **Ulus**, 2 Ağustos 1938
[146] **Ulus**, 18 Eylül 1938

1938'de İtalya, İngiltere, Fransa Başbakanları ile Hitler Münih Konferansında bir araya gelmişlerdir. Konferansta Çekoslovakya'daki südetler bölgesinin Almanya'ya bağlanması kabul edilmişti.[148]

Bu Konferans Hitler'in artık durdurulamayacağı ortaya koymuştu. Avrupa'da savaşın yaklaştığına dair önemli belirtiler arka arkaya meydana gelirken Balkan Paktı'nın geleceğini önemli bir şekilde etkileyen bir gelişme olmuştur ki, Balkan Paktının mimarı olan Mustafa Kemal Atatürk 10 Kasım 1938'de ölmüş ve cumhurbaşkanlığı görevine seçilen İsmet İnönü kabineyi kurmay görevini Celal Bayar'a vermiş ve Tevfik Rüştü Bey'in Dışişleri Bakanlığına getirilmesini istememişti.[149] Türkiye'de meydana gelen yeni durum, Balkanlar'ın ve hatta Avrupa'nın Atatürk ve onun Dışişleri Bakanı olan Aras olmaksızın barış yolunda uzun süre yürümesine imkan vermeyecektir.

Tevfik Rüştü Bey'in ilk defa katılmadığı Balkan Paktı Konseyi 20-22 Şubat 1939 tarihleri arasında Bükreş'te yapılmıştır: Türkiye'yi bu Konsey toplantısında Dışişleri Bakanı olan Şükrü Saraçoğlu temsil etmiştir.

---

[147] **Ulus**, 1 Ekim 1938
[148] F. Armaoğlu, **age. I**, s. 286
[149] Asım Us, **Asım Us'un Hatıra Notları (1930-1950)**, İstanbul 1966, s. 316

V. BÖLÜM
SÂDÂBAD PAKTI ve TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1- TÜRK – AFGAN MÜNASEBETLERİ

Türk – Afgan ilişkilerinin temelleri oldukça eski bir tarihe ve karşılıklı kültür ve ekonomik alış verişe dayanmaktadır. Kader bu iki ülkeyi 20.yy'ın başlarında tekrar bir araya getirmiştir. Afganistan Türkistan'dan Hindistan'a inen tarihi istilâ yolları üzerinde olduğu için İngiltere Kuzeyden Hindistan'a gelebilecek bir saldırıyı mümkün olduğu kadar uzaklarda durdurmak ve Afganistan'ı Rus nüfuzundan korumak için bu ülkeyi birkaç defa istila etmekten çekinmemiş[1] ve sonunda 1880 Temmuzunda Afganistan ile imzaladığı bir anlaşma ile bu ülkeyi nüfuz ve himayesine almıştı. [2]

1914 yılında Afganistan Emiri Habîbullah Han İngilizlerden bağımsızlık talebinde bulundu[3] ise de, İngilizler vaadde bulunmalarına[4] rağmen sözlerinde durmadılar. Bunun üzerine Afganistan'ın yeni Emiri Amanullah[5] 3 Mayıs 1919'da İngiltere'nin "nüfuz ve himayesinden" kurtulmak için bağımsızlık savaşını başlattı.[6]

Afganistan'da bağımsızlık mücadelesi sürerken Mustafa Kemal'de Anadolu'ya geçerek Türk İstiklâl Harbini başlatmıştı. Afganistan 8 Ağustos 1919 da İngiltere ile imzaladığı Ravalpindi Andlaşması ile bağımsızlığını

---

[1] Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler,** İstanbul 1987, s. XII

[2] F. Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi I,** Ankara 1994, s. 210

[3] Nadire S. Karahan, *"Atatürk ve Amanullah Han Devrinde Türk–Afgan Münasebetleri"*, A.Ü. DTCF, **Doğu Dilleri Dergisi, III/4,** Ankara 1983, s. 169

[4] İngilizler I. Dünya Harbi boyunca tarafsız kaldıkları takdirde *"dış münasebetlerde istediği gibi hareket edebilme serbestisini"* vaadetmişler ise de savaş boyunca tarafsız kalmayı başaran Afganistan'a bağımsızlıklarını vermemişlerdi. Bkz. Salim Cöhçe, *"Atatürk Devrinde (1919-1938) Türk – Afgan Münasebetleri"*, **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi II, (25-29 Ekim 1999, Türkistan – Kazakistan),** s. 1132

[5] Yusuf Hikmet Bayur. **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri,** Ankara 1989, s. 335

[6] Habibullah Han'ın oğlu olan Amanullah Han 1892 yılında Kabil'de doğru. Askeri eğitim gördü. Habibullah Han'ın bir suikast sonucu öldürülmesinden sonra tahta çıktı. 9 Yıllık iktidarlığı döneminde ülkesinde önemli reformlar gerçekleştirdi. Reformlara karşı olan tutucu çevrelerin ayaklanmaları üzerine tahtından ayrıldı ve Afganistan dışına kaçtı. 1960 yılında Zürich'te öldü. Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I,** Ankara 1993, s. 641

kazanırken[7] Türk toprakları İtilâf Devletleri arasında paylaşılmakta idi. Bu durum iki ülkeyi birbirlerine yaklaştırdığı gibi Afganistan'ın Türk bağımsızlık mücadelesini desteklenmesine yol açmış ve iki ülke önderi arasında bir dostluğun başlamasına neden olmuştu.

Millî Mücadele'nin devam ettiği yıllarda Sovyet Rusya ile bir anlaşma ortamı hazırlamak için Moskova'ya giden Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk Heyeti ile Ruslarla bir dostluk andlaşması imzalamak için Moskova'ya gelmiş olan Afgan Heyeti arasındaki temaslar yakın bir dostluk ilişkisi içerisinde gerçekleşmiştir. Daha sonra Yusuf Kemal Bey başkanlığında Moskova'ya gönderilen heyet ile Afgan Heyeti arasında yapılan görüşmeler sonucunda 1 Mart 1921'de bir ittifak andlaşması imzalanmıştır. Andlaşma ile Türkiye, Afganistan'ın bağımsızlığını tanımakta, taraflar bütün Doğu milletlerinin, özellikle Hive ve Buhara Hanlıklarının kesin özgürlük ve bağımsızlıklarını onaylamakta idiler. Herhangi bir emperyalist devletin taraflardan birine saldırmasını doğrudan doğruya kendilerine saldırı olarak nitelemeyi ve buna tüm güçleriyle karış koymayı; taraflardan herhangi birine düşman olan bir devletle andlaşma imzalamamayı, diğer devletlerle bir andlaşma yapmadan önce öteki tarafa bilgi vermeyi üstleniyorlardı.[8] Andlaşma Türkiye için olduğu kadar Afganistan içinde önemli olmuştur. Çünkü Afganistan halifenin memleketi Türkiye tarafından tanınmıştı.[9] Türkiye açısından bakıldığında ise Ankara Hükümetinin hukukî olarak yapmış olduğu ilk milletlerarası siyasi andlaşma idi.[10]

---

[7] F. Armaoğlu, **age. I,** s. 210

[8] Ekim 1922'de Afgan yönetimince onaylanan bu andlaşmayı BMM. 21 Temmuz 1921 tarih ve 140 sayılı yasa ile onaylamıştı. Bkz. **Düstur, III. Tertip, C. 2,** s. 99; Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız (1919-1922),** Ankara 1973, s. 122-124; Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Mili Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923 I,** Ankara 1992, s. 533-535; **Hakimiyet-i Milliye,** 24 Mart 1921

[9] Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali II,** İstanbul 1987, s. 581

[10] Ermeniler ile 2 Aralık 1920'de imzalanmış ama onaylanmamış olan Gümrü Antlaşması bir yana bırakılacak olursa bu antlaşma BMM'nin imzaladığı ilk antlaşmadır. M. Kemal'de BMM'nin III. Toplantı yılını açarken yaptığı konuşma "*...Bu gayeye doğru yürürken ilk andlaşmayı Afganistan Hükümeti ile 1 Martta Moskova'da imzaladık*" demiştir. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938) I,** Ankara 1997, s. 249

Andlaşmadan sonra Sultan Ahmet Han ilk Afgan elçisi olarak 21 Nisan 1921 günü Ankara'ya gelmiş[11] ve 25 Nisan'da Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmiştir.[12] Bu kabul esnasında Sultan Ahmet Han, Afganistan'ın Türkiye'ye yardım sağlaması konusunda "Afganistan tarafında büyük birader olarak düşünülen Türk Milleti için bunun pek tatlı bir görev olduğunu ve bu konuda her türlü fedakarlığın memnuniyetle yerine getirileceğini" söylemiştir.[13]

Türkiye ise Afganistan'a yaklaşık bir yıl sonra eski Medine Muhafızı Fadreddin (Türkkan) Paşa'yı elçi olarak Kabil'e göndermiş ve Afganistan'da resmen diplomatik misyonunu kurmuştur.[14]

Millî Mücadele'nin kazanılıp bağımsız bir Türk Devleti'nin kurulmasından sonraki yıllarda (1923-1928) iki ülke arasında önemli bir gelişme ve temas olmamış ise de bu yıllarda Türkiye Afganistan'daki gelişmeleri ve Afgan – Sovyet İlişkilerini dikkatle izlenmiştir. Afganistan ise krallıkla yönetilmesine rağmen Türkiye'de Cumhuriyetin ilânını büyük bir memnuniyet ile karşılamıştı.[15]

Afganistan ile Türkiye arasındaki yakınlık Amanullah'ın[16] 1927 yılının sonlarında bir dünya gezisine[17] çıktıktan sonra Sivastopol üzerinden 19 Mayıs 1928'de İstanbul'a ulaşmasıyla zirveye ulaşmıştır.[18] İstanbul halkı tarafından kara günlerin dostu olan Amanullah Han, eşi Kraliçe Süreyya ve maiyeti büyük bir sevgiyle karşılandı.[19]

---

[11] **Hakimiyet-i Milliye,** 22 Nisan 1921

[12] **Hakimiyet-i Milliye,** 26 Nisan 1921

[13] Nurettin Gülmez, **Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün,** Ankara 1999, s. 231

[14] Fahreddin Paşa'nın Afganistan Emiri Amanullah Han'a sunduğu itimatname için bkz. B. N. Şimşir, **age. I,** s. 9

[15] S. Cöhçe, **agm.,** s. 1149; Bu konuda Afganistan'ın Ankara Büyükelçisi Sultan Ahmet Han'ın Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 2 Kasım 1923 tarihli tebrik yazısı için bkz. B. N. Şimşir, **age. I,** s. 13

[16] Amanullah 1926 yılından itibaren Emir ünvanını bırakarak Kral ünvanını almıştır. Bkz. F. Armaoğlu, **age. I,** s. 211

[17] Afgan Kralı, Türkiye'ye gelmeden önce Mısır, Fransa, Belçika, İsviçre, Almanya, İngiltere ve Rusya'yı ziyaret etmiştir.

[18] **Cumhuriyet,** 19 Mayıs 1928; **Cumhuriyet,** 20 Mayıs 1928

[19] Afgan Kralı'nın bu gezisi dakika dakika planlanarak gerçekleştirilmiştir. Bu program için bkz. Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge) 1923-1938, II,** Ankara 1992, s. 156-162; B.N: Şimşir, **age. I,** s. 24-31

Amanullah Han ve maiyeti 20 Mayıs'da Ankara'ya ulaşdı ve bizzat Mustafa Kemal tarafından karşılandı.[20] Aynı gün Mustafa Kemal Kralın şerefine 20-30'da bir ziyafet verdi.[21] Ziyafetle yaptığı konuşma da Mustafa Kemal ziyaretten duyduğu memnuniyeti dile getirmiş, tarihi bağları vurgulayarak emperyalistlere karış iki ülkenin verdiği mücadeledeki benzerlikler üzerinde durmuş ve şöyle demiştir: "... İstiklâl ve hürriyetlerini her ne pahasına ve her ne karşılığında olursa olsun, bozmak ve sınırlamağa asla göz yummamalıdır. İstiklâl ve hürriyetlerini bütün mânası ile masum bulundurmak ve bunun için gerekirse son ferdinin, sondamla kanını akıtarak, insanlık tarihini şanlı örnekler ile süslemek, işte istiklâl ve hürriyetin gerçek mahiyetini, geniş mânasını, yüksek değerini, vicdanında idrak etmiş milletler için temel ve hayatî prensip!...

... Afgan milleti ve Türk milleti, bu iki kardeş millet, bu prensibin gerçek sahipleri olduklarını fiilen isbat ettiler." [22]

Mustafa Kemal, konuşmasının sonlarına doğru Kral Amanullah'ın ülkesinde yaptığı reformları desteklediğini ve başarıya ulaşmasını dilediğini belirtmiş ancak bu konuda dikkatli ve tedbirli olunması yönünde Afgan Kralını uyarmış ve bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Kral cevabi konuşmasında ağabey olarak gördüğü Mustafa Kemal'den ülkesinden yapacağı reformlar için yardım istemiştir.[23]

Tevfik Rüştü Bey'de 21 Mayıs'ta Amanullah Han ve Kraliçe Süreyya şerefince bir akşam yemeği vermiştir.[24]

Amanullah Han'ın talebi doğrultusunda, 1 Mart 1921 tarihli anlaşmaya ek olarak 25 Mayıs 1928'de 9 maddeden oluşan Türkiye – Afganistan Dostluk ve İşbirliği Andlaşmasını Türkiye adına Tevfik Rüştü Bey Afganistan adına ise

---

[20] **Hakimiyet-i Milliye,** 21 Mayıs 1928
[21] **Cumhuriyet,** 21 Mayıs 1928
[22] Bu konuşmanın tam metni için bkz. **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II,** s. 163-165; Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934),** Ankara 1973, s. 35-38; B. N. Şimşir, **age. I,** s. 31-33; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938) II,** Ankara 1997, s. 269-272; **Hakimiyet-i Milliye,** 21 Mayıs 1928
[23] B. N. Şimşir, **age. I,** s. 34-35; **Cumhuriyet,** 21 Mayıs 1928
[24] **Cumhuriyet,** 22 Mayıs 1928

Dışişleri Bakanı Vekili Gulam Sıddık imzalamıştır.[25] Bu andlaşma ile her iki millet arasındaki dostluğun ebedi olduğu tekrarlanmış bir saldırı halinde iki ülke arasında danışma, dayanışma ve tarafsızlık yükümlülükleri düzenlenmiş, ayrıca Türkiye'nin Afganistan'a teknik, bilimsel ve askeri yardım sağlaması öngörülmüştür.

Yeni Türk – Afgan Anlaşmasının imzasından sonra Amanullah Han, Türkiye'de gördüğü yenilikleri ve Mustafa Kemal'in tavsiyelerini Afganistan'da gerçekleştirmek ümidi ve heyecanı ile, İran üzerinden Haziran ayı sonlarında memleketine döndü.[26] Bu arada 1926 da Kabil'e Büyükelçi olarak atanan Nebil Bey'in yerine Cumhurbaşkanı Genel Sekreteri Y. Hikmet Bayur 30 Haziran 1928 de Kabil'e Büyükelçi olarak atandı.[27]

Afgan Kralı ülkesine döndükten sonra giriştiği özellikle de sosyal alandaki[28] reformlar ülkenin tutucu çevrelerini harekete geçirmiş ve kısa sürede ülkeye yayılan isyanlar üzerine Amanullah ülkesini 21-22 Kasım 1928 gecesi terk etmek zorunda kalmıştır.[29] Reformcu Kral Amanullah'ın reaksiyona gruplar tarafından devrilmesi Türkiye'de büyük üzüntüyle karşılanmıştır.[30]

17 Ocak 1929'da Afgan tahtına oturan Beççe-i Saka lakablı Habibullah 12 Ekim 1929'da tutuklanarak idam edildi.[31] Türk Büyükelçisi Y. H. Bayur'un da teşviki ile Nadir Şah[32] 16 Ekimde tahta oturdu.[33] 4 yıl gibi kısa süren iktidarının ilk yıllarında Türk – Afgan ilişkilerinde bir soğukluk yaşamış ise de Amanulah Han zamanındaki sıcak ve samimi dostluk ortamı geri oluşmuştur.

---

[25] 29 Kasım 1928 gün 1362 sayılı yasa ile onaylanan bu andlaşmanın tam metni için bkz. **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 39-40; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 437 vd.; **Cumhuriyet**, 26 Mayıs 1928

[26] M. Saray, **Afganistan ve Türkler**, s. 123

[27] B. N. Şimşir, **age. I**, s. 41-42

[28] Kadın hakları ve kıyafetleri hususunda çıkartılan yasalar için bkz. M. Saray, **Afganistan ve Türkler**, s. 124

[29] M. Saray, **Afganistan ve Türkler**, s. 125

[30] Mehmet Saray, **Türk–Afgan Münasebetleri**, İstanbul 1984, s. 52

[31] M. Saray, **Afganistan ve Türkler**, s. 126

[32] Muhammed Nadir Şah 1880 yılında Hindistan'da doğdu. Askeri eğitim görerek generalliğe kadar yükseldi. 1919'da Habibullah Han'ın suikastta öldürüldüğü sırada silahlı kuvvetler komutanıydı. Amanullah Han'ın tahta çıkmasını desteklemiş 1924 yılında Paris Büyükelçisi olmuştur. B. N. Şimşir, **age. I**, s. 663

[33] Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi III**, Ankara 1987, s. 608; Salim Cöhçe, **agm.**, s.1154

Nadir Şah'ın 9 Kasım 1933 günü öldürülmesinden[34] sonra tahta çıkan oğlu Zahir Şah devrinde Türkiye, Afganistan'ı içine düştüğü yalnızlıktan ve İran ile olan sınır anlaşmazlığından kurtarmıştır.[35]

Afganistan, kendini yalnızlıktan kurtarmak için 25 Eylül 1934 günü Milletler Cemiyetine girmek isteği ile ilgili talebini Cemiyete bildirdi. Cemiyetde yapmış olduğu görüşmeden sonra talebin gündeme alınmasına karar vererek[36] siyasi komisyona havale etti. Bunun üzerine Tevfik Rüştü Bey'in başkanlığında toplanan komisyon, Afganistanın vaziyetini inceleyerek Milletler Cemiyetine kabulü yönünde asambleye tavsiye edilmesine karar verdi. Afganistan'ın Cemiyete girmesine Türkiye ön ayak olduğundan Tevfik Rüştü Bey mazbata muharriri seçilmiştir. [37] Tevfik Rüştü Bey, Afganistan'ın cemiyete kabulü hakkındaki raporunu 27 Eylülde Milletler Cemiyeti Asamblesine tevdi etti. Tevfik Rüştü Bey raporda şunları demekteydi:[38] ...Yalnız Misâkın talep ettiği bütün şartları haiz olmakla kalmayıp barış ve ilerleme yolundaki samimi gayretleri müessesimize dahil bulunan bütün milletlerin sempatisine layık olan bir devletin Milletler Cemiyetine kabulündeki büyük menfaat ısrara lüzum görmüyorum.

Bu memleket, umumiyetle bütün devletler ve bilhassa komşularıyla iyi münasebetleri bulunmaktadır... Kendisiyle İran arasında mevcut bir ihtilaf siyasi komisyonda da izah ettiğim gibi hakeme tevdi edilmiştir. Afganistanın aramızda layık olduğu mevkii aldığını ve bu suretle eserimize katıldığını görmek hususundaki temennimi bir kere daha izhar ederim.

Siyasi Komisyon raporun mütâlasından sonra Afganistan'ın Milletler Cemiyetine kabulünü ittifakla Asambleye teklif eder."

T.C.

[34] B. N. Şimşir, **age. I**, s. 73
[35] Salim Cöhçe, **agm.**, s.1157
[36] **Ayın Tarihi, S. 10.** (Eylül 1934), s. 180
[37] **Ayın Tarihi, S. 10.** s. 208
[38] Tevfik Rüştü Aras, **Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl,** (Der. N. Menemencioğlu), İstanbul 1935, s. 239-240; **Milliyet,** 29 Eylül 1934

Yapılan görüşmelerden sonra Afganistan ittifakla Milletler Cemiyetine kabul edilmiştir.[39] Bununla ilgili Cenevre dönüşünde Tevfik Rüştü Bey şu beyanatta bulunmuştur. "... Asya'daki büyük dostlarımızdan Afganistan Cemiyete girdi... Bu suretle Milletler Cemiyeti Orta Asya'da kıymetli bir unsur daha ve bizde Cenevre'de bizimle birlikte çalışacak bir dost daha kazandık."[40]

Türkiye'nin 1930'lu yıllarda Afganistan'a gösterdiği dostluğun en iyi şekilde yürümesini o sırada Kabil'de Türk Büyükelçisi olan, Memdullah Şevket (Esendal) Bey sağlamıştır.[41] Almanya ve İtalya'nın Afganistan'ı nüfuzlarına alma gayretlerini de etkisiz kılmıştır.[42]

2- TÜRKİYE – İRAN İLİŞKİLERİ

Asırlarca yanyana yaşayan iki millet hanedan menfaatlerinin aykırılıkları ve mezhep farkları dolayısıyla suni bir düşmanlık hevesi içinde yaşamışlardı. Bu düşmanlık Millî Mücadele yılları içinde yerini dostluğa bırakmağa başladı. İlk İran elçisi Mümtazüddevle İsmail Han Ankara'ya gelerek[43] 30 Haziran 1922 tarihinde Mustafa Kemal'e itimatnamesini sundu.[44]

7 Temmuz 1922 tarihinde Rus Elçisi Aroloff'un Mümtazüddevle'nin şerefine verdiği ziyafete katılan Mustafa Kemal burada yaptığı konuşmada, "... içimizde hakikaten büyük bir boşluk vardı; o da İran Milletinin temsilcilerinden mahrumiyet! Bu gün ona da muvaffak olduğumuzdan dolayı bahtiyarız.

... Şimdiye kadar Türkiye halkı ile İran halkı hakiki ve candan temasa mazhar olamamıştı. Çünkü başlarında öyle adamlar bulunmuştur ki, onlar buna mani idi... Fakat bugün İranlı kardeşlerimiz emin olabilirler ki Türkiye'nin başında bulunanlar aynı adamlar değildir... İran Millet ve Devleti, hakiki temas noktasını bulmuştu. Bunun tecellisi pek feyizli olacaktır. Bu feyizden yalnız

---

[39] **Ayın Tarihi, S. 10**, (Eylül 1934), s. 211
[40] **Ayın Tarihi, S. 10**, (Eylül 1934), s. 109-110; **Milliyet**, 1 Ekim 1934
[41] M. Şevket Bey, 19-11-1933'te Kâbil'de Büyükelçi olarak göreve başlamıştır. B. N. Şimşir, **age. I**, s. 71
[42] Salim Cöhçe, **agm.**, s.1158
[43] Abtülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara 1991, s. 191-192
[44] Mümtazüddevle İsmail Han'ın İtimatnamesini sunması üzerine M. Kemal bir konuşma yaptı. Bkz. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, s. 42

Türkiye ve İran değil, bütün doğu milletleri müstefit olacaktır:" demiştir.[45] Türkiye de İran'ın dostluk girişimine Muhittin Paşa'yı 23 Şubat 1923'de Tahran'a elçi tayin ederek karşılık vermiştir.[46] İki ülke arasındaki ilişkilerin düzelmesi için bu tarihten sonra bazı girişimlerde bulunulmuş ise de 3 Mart 1924 yılında TBMM'nin kabul ettiği bir kanunla hilafetin ilgası İran'daki dini çevrelerce hoş karşılanmamış ve iki ülke arasındaki dostane ilişkilerin kurulmasını bir süre engellemiştir. Ayrıca Musul anlaşmazlığının devam ettiği günlerde, bazı İranlı aşiretlerin sınır bölgelerinde başkaldırarak baskınlar yapmaları Türk – İran Hükümetlerinin karşılıklı ithâm ve protestolarına sebep olmuştu. Nihayet Türkiye, Musul Bölgesinin ortaya çıkardığı problemleri hallettikten sonra, İran sınırına yönelmiş ve sınırda meydana gelen olayları önlemek ve iki memleket arasındaki ilişkileri geliştirmek[47] için 22 Nisan 1926 tarihinde Tahran'da bir Güvenlik ve Dostluk Andlaşmasını imzalamıştı.[48]

Andlaşma'nın 1. maddesinde taraflar iki memleket arasında ebedi bir dostluk kurulmasını öngörüyorlardı. 6. madde de ise sınır bölgesindeki halkın esenlik ve güvenliğini sağlamak amacıyla aşiretlerin ihdas edegelmekte oldukları suç niteliğindeki eylemlere son vermek için gerekli tüm önlemlerin alınmasını kabul etmekteydiler. Ayrıca diğer maddelerde iki devletin birbirine karşı düşmanca harekette bulunmayacağı ve taraflardan biri tecavüze uğrarsa diğerinin tarafsızlığını muhafaza edeceği yazılıydı.

Tevfik Rüştü Bey, Türk – İran Andlaşmasının 22 Mayıs 1926'da TBMM'de görüşüldüğü sırada yaptığı konuşmada. "...Batılı Devletler ile mesâi-i sulhiyede devam ederken diğer taraftan Doğuda revabıt-ı dostanenin teyit ve inkişafına ikdam edilmekte bulunduğu malumunuzdur.

---

[45] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, s. 43 vd.

[46] Mehmet Saray, **Türk – İran İlişkileri**, Ankara 1999, s. 113

[47] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 42; Mehmet Gönlübol, Cem Sar, **Atatürk ve Türkiyenin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara 1990, s.86; F. Armaoğlu, **age. I**, s. 332; Ahmet Eyicil, **Siyasi Tarih**, Ankara 1990, s. 284

[48] Andlaşmanın tam metni için bkz. **Düstur III. Tertip, C. 7**, s. 926-927; **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 43-45; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945) I**, Ankara 1989, s. 276 vd.; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası I**, s. 397 vd.; **Ayın Tarihi, C. 18**, s. 4118 vd.

... Samimi ve mütekabil anlayışın gerek siyasi ve iktisadi nokta-i nazardan ve gerek coğrafi vaziyet itibariyle iki Devlet arasında menafî ve mukadderat iştirakini görmemesi kabil değildir. Zaten iki tarafın milletlerince çoktan malûm ve mahsûs olan bu hakikatin Hükümetlere intikali ve alenen izhârı her iki diyarda teyemmünen vukua gelen mesud tahavvülât-ı azime sayesinde süratle imkanyabı husul olmuştur... Muahedenin bir hususiyeti de milletlerden hükümetlere ve hükümetlerden milletlere mütekabilen ilhâm edilmiş bulunmasıdır. İhtivâ ettiği mevat ve esasatı ise vaziyeti vakıanın ifade-i tahririsinden başka bir şey değildir." demiştir.[49]

Sınır meseleleri bu andlaşma ile tamamen halledilememiştir. Çünkü o günlerde Azeri Türklerinin İstiklâl istemesinden korkan İran yönetimi, isyancı Kürtleri destekleyerek Türkiye'ye karşı gözdağı vermek yolunu seçmiştir. Bu durum Türk – İran ilişkilerini bozduğu gibi diplomatik ilişkilerinde kesilmesi tehlikesini yaratmıştır. Türkiye, İran'a bir nota vererek 1926 tarihli andlaşmaya uyulmasını istemiştir. Bunun üzerine başlayan görüşmeler sonucunda konu halledilmeye çalışılmış[50] ve 15 Haziran 1928'de Tahran'da, 1926 tarihli Türk – İran Dostluk ve Güvenlik Andlaşmasına ek bir protokol Türkiye adına Büyükelçi M. Şevket (Esendal) tarafından imzalanmıştır. [51] Bu ek protokolle İran isyancı Kürtlere karşı her türlü yardımı durdurmayı ve Türkiye ile ilişkilerini her alanda geliştirmeyi arzu ettiğini beyan etmiştir. Protokol'un tasdiki münasebetiyle 29 Kasım 1928 tarihinde TBMM de bir konuşma yapan Tevfik Rüştü Bey, şunları söylemiştir; "... İran Hükümeti ile imza edilen protokoller esasen mevcut ve yürürlükte olan andlaşmaya zeyl olarak yapılmıştır. Kardeş duygularıyla mütehassis bulunan iki komşu arasında siyasi teşrik-i mesaiyi ve bunun iktisat sahasına da teşmilini istihdâf etmektedir."[52]

İki ülke arasınaki sınır meseleleri bu protokol ile de çözüme kavuşturulamadı. Çünkü İran anlaşmalardan doğan sorumluluğunu yerine

---

[49] T. R. Aras, **age.**, s. 36-37
[50] M. Saray, **Türk – İran İlişkileri**, s. 114
[51] Bu protokol için bkz. **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 48-50
[52] T. R. Aras, **age.**, s. 59

getirmeyerek, sınırda eşkiyalık yapan Türk vatandaşı Kürtleri siyasi mülteci olarak kabul etti.[53] Özellikle Kürt eşkiyanın Ağrı Dağı bölgesinde toplanması üzerine Türkiye, İran'a birlikte hareket düzenlemek için başvurmuş ise de İran'dan olumlu cevap almamıştı.[54] Bunun üzerine Türkiye tek başına eşkiyayı tenkil harekatına 7 Eylül 1930'da girişmiş ve 14 Eylül'de harekat tam bir zaferle son bulmuştu.[55] Böylece Türkiye İran ilişkileri 1931 yılında belli bir iyileşme dönemine girmiş ve bu tarihten sonra Türkiye İran'ı özel dostları arasında mütâlaa etmeye başlamıştı.[56] Tevfik Rüştü Bey'in 1932 yılı başlarında Tahran'a yaptığı ziyaret esnasında 23 Ocak 1932'de biri Türk – İran sınır hattının tayini, diğeri de Uzlaşma, Adlî Tesviye ve Hakemlik konularında iki andlaşma imzalandı.[57] Böylece sınır bölgesinde şekaveti önlemek ve emniyet tedbirlerinin alınmasını kolaylaştırmak için Ağrı bölgesindeki Türk – İran sınır hattında bazı değişiklikler yapıldı ve iki ülke arasındaki tek mesele kardeşçe halledildi. Tevfik Rüştü Bey, Andlşamanın imzasından sonra "her şey tamamiyle yoluna girmiştir" dedi.[58]Bu iki Andlaşmanın 18 Haziran 1932'de TBMM'de tasdiki münasebetiyle bir konuşma yapan Tevfik Rüştü Bey, şunları söylemiştir.

"Bugün tasdik-i alinize arzedilen muahede hakikaten iki komşu devlet arasında asırlardan beri süren ve hep yanlış anlamak ve anlaşmazlık yüzünden devam eden bir ihtilafa nihayet veriyor." [59]

Tahran'daki görüşmeler sırasında kararlaştırılan dostluk andlaşması ile ilgili görüşmelerde bulunmak için İran Dışişleri Bakanı Furugi Han 27 Ekim 1932'de Ankara'ya geldi.[60] Tevfik Rüştü Bey konuk Dışişleri Bakanı şerefine verdiği ziyafette, "... iki ülkenin aralarında artık hiçbir menfaat zıddiyeti ve

---

[53] Ahmet Özgiray, *"İngiliz Belgeleri Işığında Türk–İran Siyasi İlişkileri (1919-1938)"*, **AAMD. XI/33**, s. 691
[54] **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 47
[55] **Ayın Tarihi, 22-23/75-78**, (Haziran – Eylül 1930), s. 6593; **Milliyet**, 15 Eylül 1930
[56] A. Özgiray, **agm.**, s. 692-693
[57] Bu Andlaşmaların tam metni için bkz. **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**, s. 51-63; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 525-531
[58] Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim I**, İstanbul 1945, s. 131
[59] T. R. Aras, **age.**, s. 149
[60] **Milliyet**, 28 Ekim 1932

hiçbir ahenksizlik mevcut olmayan sağlam, emin bir dostlukla yekdiğerine kat'î surette bağlanmış bulunan iki kardeş millet en büyük faaliyetlerini dahili hayatlarını yeniden tanzim etmek hususuna sarfetmektedirler. Dış siyasette yegane gayeleri ise devamlı ve feyizli bir barıştan ibarettir." demiştir.[61]

İki Devletin Dışişleri Bakanları arasında yapılan görüşmelerden sonra 5 Kasım 1932'de Türkiye-İran Dostluk Andlaşması yenilendi. Ayrıca 22 Nisan 1926 tarihinde imzalanmış olan Güvenlik ve Dostluk Andlaşmasının karşılıklı güvenlik ve tarafsızlıkla ilgili maddeleri ve bu maddeleri tamamlayan 1928 tarihli İktisadî ve Siyasi Emek Birliği Protokolü'nün esasları bir araya toplanarak Emniyet, Bitaraflık ve İktisadî Emek Beraberliği Andlaşması imzalandı.[62] Bu andlaşmalardan ilki ile bozulmaz bir barış ve samimi, sürekli bir dostluğun oluşması amaçlanmıştı. İkinci Andlaşma ile de taraflardan birine yönelik iç ve dış tehdit durumunda diğer tarafın gerekli önlemleri olarak durumu iyileştirmek için tüm gücüyle çalışması amaçlanmıştı.

İki ülke arasındaki ilişkiler, giderek çok yönlü bir şekilde gelişme kaydederken özellikle Mustafa Kemal'in daveti üzerine Rıza Şah'ın Türkiye'yi gelmesi Türk – İran ilişkilerinin doruk noktasına çıkmasına zemin hazırlamıştır. 10 Haziran 1934'te Türk topraklarına ayak basan[63] Rıza Şah 16 Haziran 1934 günü Ankara'ya ulaştı.[64] Cumhurbaşkanı, Başbakan, Dişişleri Bakanı ve diğer devlet erkanı tarafından resmi bir törenle karşılandı. Aynı gün Mustafa Kemal, Şah'ın şerefine Çankaya Köşkünde bir akşam yemeği ziyafeti verdi. Ziyafette iki devlet başkanları karşılıklı birer konuşma yaptılar.[65] Atatürk, yaptığı konuşmasında Rıza Şah'a "Büyük dostum ve aziz biraderim" diye hitap etmiş ve söyle demişti;

---

[61] Bu konuşmanın tam metni için bkz. T. R. Aras, **age.**, s. 183 vd.; **Cumhuriyet,** 28 Ekim 1932

[62] Türkiye – İran Dostluk Andlaşması TBMM de 28 Aralık 1933 tarihinde, Emniyet, Bitaraflık ve İktisadi Emek Beraberliği Andlaşması da 10 Haziran 1935 tarihinde kabul edilmiştir. Bu Andlaşmaların tam metni için bkz. **Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,** s. 64-68

[63] **Cumhuriyet,** 10 Haziran 1934

[64] **Milliyet,** 16 Haziran 1934; **Hakimiyet-i Milliye,** 17 Haziran 1934

[65] Bu ziyafetteki konuşmalar için bkz. Meliha Anbarcıoğlu, *"Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran'da Yapılan Reformlar"*, **A.Ü. DTCF, Doğu Dilleri Dergisi III/4,** Ankara 1983, s. 25-28; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II,** s. 319 vd.; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II,** s. 263; **Cumhuriyet,** 28 Haziran 1934

"... Türkiye – İran ilişkilerinin tarihi gözden geçirilirse bu iki memleketin dostluktan ayrıldıkları zamanlar en müşkil devreleri yaşamış oldukları görülür. Halbuki milletlerimizin tabii temayülleri ve yüksek menfaatler icabı olan dostluk bağları kuvvetlendikçe, her iki millet kuvvetli hale geldi ve refah buldu. Türkiye Cumhuriyeti bu hakikati tamamen idrak ederek İran dostluğunu siyasetinin en esaslı umdelerinden biri haline getirmiştir. ... kardeş memlekette de aynı duygulara, aynı görüşlere kıymet ve ehemmiyet verilmiş ve böylece sarsılmaz ve silinmez bir Türk – İran dostluğu kurulmuştur."

Şah'ın Türkiye'yi ziyaretini Türk basını ve İran basını manşette vermiş ve Şah'ın ülkemizde bulunduğu süre içinde her gün Türkiye – İran ilişkileri ile ilgili makaleler yayınlanmıştır.[66]

Rıza Şah, Ankara'dan 20 Haziran günü Atatürk, Tevfik Rüştü Bey ve bazı devlet erkanı ile birlikte ayrılarak Eskişehir – Uşak – Manisa – İzmir – Balıkesir – Çanakkale üzerinedn İstanbul'a kadar süren bir geziye çıktı ve 25 Haziran'dan – 1 Temmuz'a kada İstanbul'dan kaldı.[67] Şah ülkemizi 6 Temmuz'da terk etti.[68]

Rıza Şah'ın ziyareti iki ülke arasındaki ilişkileri düzeltti. İyi ilişkilerin bir sonucu olarak İran, Türkiye Milletler Cemiyeti Meclisi üyeliğine adaylığını koymasından sonra Türkiye lehine adaylıktan çekildi. İran'ın bu hareketi

---

[66] 2 Temmuz tarihli Milliyet'te Siirt Mebusu Mahmut Bey, "*Şehinşah Hz. Ayrılırken*" başlıklı makalesinde, "... *Muhakkak ki, İran ve Türkiye için mukadder olan şey, birbirleriyle iyi geçinmek ve sevişmektir. Her iki memleket için Millî bir vazife haline gelen bu zaruret, gelip geçen hislerden, heveslerden doğmuş değildir. İki tarafın en yüksek menfaatleridir ki bu zarureti emrediyor.*" 16 Haziran tarihli Vakit'te Mehmet Asım Bey, "*Dost İran Şehinşahına Selâm*" başlıkla makalesinde ise, "*Türkiye Cumhuriyeti kuruluşunda beri İran'a karşı derin ve riyasız bir dostluk beslenmiştir. O kadar ki iki memleket arasındaki dostluk münasebetlerini bozmak için zaman zaman dışardan gelen tahrikler bile bu hususta en küçük bir tesir yapmamıştır. Nitekim Ağrı Dağı hadisesi daha ziyade Türkiye ile İran arasına düşmanlık hisleri ve şüpheleri atmak için düşünülmüş bir ecnebi entrikası olduğu halde sonuçta Türkiye – İran ilişkilerindeki samimiyetin zayıflaması şöyle dursun, bilâkis kuvvetlenmiştir.*" 15 Haziran tarihli Cumhuriyet'te Yunus Nadi "*Türkiye İran'ı, İran Türkiye'yi ikmâl Etmektedir*" başlıklı makalesinde "... *Şehinşah Rıza Pehlevî Hazretlerinin memleketimizi ziyaretlerinden bizim ve bütün dünyanın anlayacağımız hakikat hulâsası şudur: Hayatta Türkiye İran'ı, İran Türkiye'yi ikmal ediyor. Bu her türlü muzmer fikirden azade olan çok saf ve samimi karşılıklı bir kardeş dostluğunun yüksek kıymetli bir göstergesidir.*" 3 Temmuz tarihli A.A.'nın bildirdiğine göre İran Gazetesi makalesinde, "... *Türkler bilmelidir ki onlar kendilerine ne dilerse, İranlılardan Türkler'e onu dilemektedir. Türkiye, İran'ın bütün kalbi ve bütün kuvvetiyle adım adım kendisinin yanında yürüyeceğini bilmelidir.*" Bkz. **Ayın Tarihi, S. 8**, (Temmuz 1934), s. 140-141

[67] Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi (1923-1938) III/2**, İstanbul 1996, s. 188

Türkiye tarafında çok mütehassıs karşılanmıştır.[69] Şah'ın ziyaretinden sonra Türkiye, İran ile Afganistan arasındaki Helmund Irmağı sınır anlaşmazlığında arabuluculuk yaptı.[70] Ve sorunun çözümlenmesini sağladı.

3- TÜRKİYE – IRAK İLİŞKİLERİ

İngiltere, Türkiye ile Irak arasındaki ilişkilerde her zaman belirleyici bir rol oynamış ve kendi yararına Musul meselesinin halledilmesini sağlamıştı. 5 Haziran 1926 tarihinde Türkiye, İngiltere ve Irak arasında imzalanan Sınır ve İyi Komşuluk Andlaşmasıyla sınırlar ve sınır bölgesinin güvenliğini sağlayacak tedbirler tayin edilmişti.[71] Tevfik Rüştü Bey, Andlaşmanın TBMM'de tasdiki dolayısıyla 7 Haziran'da yaptığı konuşmada "... Irak'ın istiklâl ve saadeti namına ve Büyük Britanya İmparatorluğu ile ilişkilerimizi normal bir hale getirmek için yegane muallak kalan bir arazi meselesinde fedakârlıklara katlandık." demiştir. [72] Bu Andlaşmadan sonra Irak ile dostane ilişkiler yavaş yavaş gelişmiş ve ilk Irak Elçisi Sabih Neşet 16 Ocak 1928'de Ankara'da Türk Elçisi Lütfi (Tokay) Bey de Bağdat'ta 21 Aralık 1929'da itimatnamelerini sunmuşlardı.[73] Irak'ın Ankara Elçisi Sabih Neşet Bey'in vefat etmesi[74] üzerine yerine Rauf Bey atanmıştı. O da Mustafa Kemal'e itimatnamesini 28 Aralık 1928'de sunmuştu. Bu merasimde Mustafa Kemal "... Sabih Bey merhumunun ilk defa olarak açmış olduğu münasebeti Türkiye ve Irak arasında karşılıklı menfaatlere ve iyi komşuluk icablarına uygun surette inkişaf ettirmek hususunda şahsen beslediğiniz dostluk hislerinin çok iyi tesirler icra eyleyeceğine kailim" demişti.[75]

---

[68] **Milliyet,** 7 Temmuz 1934

[69] **Ayın Tarihi, S. 10**, s. 108; Ahmet Şükrü Esmer, *"Meclis Azalığına İntihabımız"* **Milliyet,** 19 Eylül 1934

[70] Yuluğ Tekin Kurat, *"Elli Yıllık Cumhuriyet'in Dış Politikası (1923-1973)"*, **Belleten, XXXIX/154,**, (Nisan 1975), s. 268

[71] Bu Andlaşmanın hazırlanması ve hükümleri için bkz. Musul Meselesi başlıklı bölümün...

[72] **TBMM, Zabıt Ceridesi II/26,** s.165; **Hakimiyet-i Milliye,** 8 Haziran 1926

[73] Yaşar Canatan, **Türk-Irak Münasebetleri (1926-1958),** Ankara 1996, s. 53

[74] **Ayın Tarihi, 20/65**, (Ağustos 1929), s. 4786 vd.

[75] **Ayın Tarihi, 21/70**, (Ocak 1930), s. 5397 vd.; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II,** s. 280 vd.

30 Haziran 1930 yılında Irak İngiltere ile yapmış olduğu Andlaşmayla bağımsızlığını kazandı.[76] Bundan sonra Türkiye – Irak ilişkileri daha rahat bir gelişme gösterdi. Bunun sonucunda Irak Kralı Faysal 6-8 Temmuz 1931 tarihleri arasında Türkiye'yi ziyaret etti.[77] Bu ziyaret nedeniyle Mustafa Kemal, Kral'ın şerefine 7 Temmuz'da verdiği ziyafette yaptığı konuşmada Türkiye'nin Irak'a karşı dostane duygularını dile getirerek şöyle demiştir: "... Milletler arasındaki bağların ve alakaların inkişafında pek mühim olan ve tarihin seyrinde daima tesirini gösteren coğrafi, iktisadi, amillerden başka, bugünkü karşılıklı menfaatleri ve dahili, harici sulh ve sûkûn siyasetleri ve münasebetleri de Irak ile Türkiye'yi birbirine yaklaştırmakta ve daha çok dost yapmaktadır."[78] Kral Faysal'da yaptığı konuşmada "... Biz Irak'ta iken Türkiye'nin sulh ve terakki sahasında her gün atmakta olduğu mühim ve şayanı takdir hatveleri hakiki bir alaka ve memnuniyetle takip ediyor ve muvaffakiyetle neticelemekte olduğunu görmekle derin bir sevinç hissediyoruz." demiştir.[79]

Ziyaret vesilesiyle 8 Temmuz günü yayınlanan ortak bildiri de iki ülkenin aralarındaki ilişkileri geliştirmek istedikleri belirtilmiştir. Ayrıca, Türkiye ile Irak'ın aralarında bir İkamet ve Ticaret Sözleşmesi imzalamak için görüşmelere başlayacakları bildirilmiştir.[80]

Kral Faysal'ın ziyaretinden sonra Irak Başbakanı Nuri Paşa'nın 1931 yılının sonuna doğru Ankara'yı ziyareti Türkiye ile Irak arasında dostane ilişkilerin kurulması için imkan hazırlamıştır.[81] 1932 yılının Kasım ayında Irak'ın Milletler Cemiyetine kabulünü Türkiye sevinçle karşılamış ve 3

---

[76] Asım Us, Irak'ın bağımsızlığı ile ilgili yorumunda "*Iraklılar'ın İngiltere'den istediği İstiklâl ile İngiltere'nin Iraklılar'a verdiği İstiklâl arasında çok fark vardı. Fakat Iraklılar Fransız mandasındaki Suriye'nin İstiklaline bakılırsa (o zamanki) istiklâli yine bir bahtiyarlık olarak kabul edilebilir*" demiştir. Asım Us, **Asım Us'un Hatıra Notları (1930-1950)**, İstanbul 1966, s. 26 vd.

[77] Faysal'ın ziyaret arzusunu belirten Türkiye'nin Bağdat Elçiliği şifre telgrafı için bkz. **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 195 vd.

[78] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 197, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, s. 304

[79] Kral Faysal'ın cevabı konuşması için bkz. **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 198

[80] 8 Temmuz 1931 tarihli Türk–Irak ortak bildirisi için bkz. **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 199

[81] M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 88; Türkiye ile Irak arasında 9 Ocak 1932'de İâde-i Mücrimin Andlaşması, yine aynı gün İkâmet Sözleşmesi ve 10 Ocak 1932'de de Ticaret Andlaşması Türkiye adına İktisat Bakanı Mustafa Şeref (Özkan), Irak adına Başbakan Nuri Said Paşa tarafından imzalamıştır. Bkz. Y. Canatan, **age.**, s. 36 vd.

Kasımda Tevfik Rüştü Bey, Milletler Cemiyetinde yaptığı konuşmada, "Genç Irak Devletinin teşekkül etmesini en sıcak sevgi ile takip etmiş olan Türkiye, bu memleketin bize birçok bağlarla yakınlığı ve mazisinin bizzat Türk tarihiyle karışık olması dolayısıyla fevkalâde bahtiyardır" dedikten sonra Türkiye – Irak sınırının (Musul Meselesinin) tesbitinde Türkiye'nin Irak Hükümeti lehine haklarında feragat ettiğini bunun da Türk – İngiliz, Türk – Irak dostluğunun esasını kurduğunu söylemiştir.[82]

4- SÂDÂBAD PAKTI

Türkiye, Lozan'dan 1933 yılına kadar geçen on yıllık süre içinde Doğulu komşuları ile Osmanlı döneminden kalan sorunlar ile Lozan'ın bırakmış olduğu pürüzlü noktaları halletmiş ve dostane ilişkiler kurmaya başlamıştı. Türkiye bundan sonra Doğulu devletlerle münasebetlerini bir yandan Atatürk devri Türk dış politikasının komşu devletler ile iyi münasebetler kurmak ilkesine, diğer yandan da dünya mukadderatına hâkim büyük devletlerin davranışlarına göre düzenlemiştir.[83]

1933 yılından sonra Avrupa'da revizyonist devletlerin yayılma hedefleri belli bir mahiyet olmaya başlayınca Türkiye Balkan Paktının kurulması için nasıl önderlik etmiş ise Sâdâbad Paktı için de İran ile birlikte girişimde bulunmuştur. Çünkü Mussolini'nin 19 Mart 1934 tarihinde Faşist Kongresinde yapmış olduğu konuşmada, İtalya'nın mukadderatının Akdeniz, Afrika ve Asya'ya teveccüh ettiği ve oralarda olduğu fikrini ileri sürmesi Türkiye'yi endişeye düşürmüştür. İtalya'nın Milletler Cemiyeti sistemini ihlâl ederek Habeşistan'a karşı giriştiği tecavüz girişimi üzerine Milletler Cemiyetin'de İtalya'ya karşı yaptırımların alınması düşünülürken[84] Türkiye harekete geçerek 2 Ekim 1935'te İran, Irak, ile üçlü bir andlaşma parafe etmiştir.[85] Aynı gün İran

---

[82] Tevfik Rüştü Aras, **age.**, s. 179 vd.
[83] M. Gönlübol, C. Sar. **age.**, s. 104
[84] A. Ş. Esmer, **age.**, s. 245
[85] Tevfik Rüştü Bey, bu andlaşmanın Irak'ın Milletler Cemiyetine girmesinden sonra İran ve Irak Dışişleri Bakanları ile yaptığı görüşmelerden sonra şekillendiğini söylemektedir. Bkz. T. R. Aras, **age. I**, s. 132

ve Irak Hükümetleri arasında sınır anlaşmazlığının halledilmesine ilişkin bir anlaşma daha parafe edildi.[86] Daha sonra Afganistan'da bu üçlü gruplaşmaya katılmak istedi.[87]

Cenevre'de temelleri atılan bu Doğu Paktı'nın gerçekleşmesi uzun bir zaman almıştır. Bunun başlıca sebebi de Tevfik Rüştü Bey'in de belirttiği gibi İran – Irak arasındaki sınır ihtilafı ile İngiltere ve Rusya'nın da onayının alınmasının gerekliliğiydi.[88] Böylece Paktın imzası 1937 yılı 8 Temmuzuna kadar gecikti. Bu süre zarfında Türkiye doğulu devletlerle esasen samimi olan ilişkilerini daha da geliştirmeye çalışmıştır. Bu amaçla Tevfik Rüştü Bey, 6 Ocak 1936 tarihinde Ankara'ya gelen Afganistan Dışişleri Bakanı Serdar Feyz Muhammed Han ile imzalanacak olan Doğu Paktı ile ilgili görüşmelerde bulunmuştur.[89]

Dostluk andlaşmasının çerçevesi içinde de İran ile girişilen görüşmeler 1937 yılının Ocak ve Nisan ayları arasında Tahran'da bu devletle çeşitli konularda birçok anlaşmaların imzalanması ile sonuçlanmıştır.[90]

Irak Dışişleri Bakanı da 26 Nisan 1937 tarihinde Ankara'ya gelmiş[91] ve 5 Haziran 1926 tarihinde imzalanan ve süresi biten Dostluk Andlaşması nota

---

[86] Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış İşlerinde 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)**, Ankara 1973, s. 151

[87] **Ayın Tarihi, S. 24**, (Kasım 1935), s. 302

[88] İngiltere 1936 yılının ortalarında, İran, Irak, Afganistan ve Türkiye'nin katılımıyla Yakın Doğu'da bir Pakt meydana getirilmesine ilişkin İran – Türk planları konusundaki görüş ve tutumunu değiştirerek Paktın kurulması ile ilgili görüşmelerin hızlandırılması ve tamamlanması için Türk Hükümetini teşvik etmeye başlamıştı. [Bkz. Ludmila Jivkova, **İngiliz – Türk İlişkileri (1933-1939)**, (Çev. F. Muharrem, F. Erdinç), İstanbul 1978, s. 130] Tevfik Rüştü Aras, 22 Haziran 1938 tarihli TBMM'de Emin Sazak'ın (Eskişehir) Türkiye'nin İngiltere ve Rusya'nın onayı olmadan paktı yapıp yapamayacağına yönelik sorusuna verdiği cevapta, Irak'ın İngiltere ile İttifak andlaşmasının olduğundan herhangi bir misaka imza koymak için İngiltere'nin muvaffakatini almak zorunda olduğunu söylemiştir. Ayrıca Türkiye ile Sovyet Rusya arasında mevcut olan anlaşmanın gereğince iki tarafın yakın komşularıyla heriki taraf için herhangi bir siyasi andlaşmanın müzekeresine başladığı zaman birbirine haber vermek ve imza edebilmesi için muavafakatini almak zorunda olduğunu söylemiştir. Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi, V/26**, s. 254 vd.; **Ulus**, 23 Haziran 1938

[89] **Ayın Tarihi, S. 26**, (Ocak 1936), s. 25

[90] Bu andlaşmalar şunlardır; 14 Mart tarihli ikamet Andlaşması; 20 Nisan tarihli Hava Seyriseferi Andlaşması; 7 Ocak tarihli Telgraf ve Telefon Hatlarının Tesisine Dair Özel Andlaşma 20 Nisan tarihli Baytarî Andlaşması; 14 Mart tarihli Sınır Bölgesinin Güvenliği Hakkında Andlaşma; 14 Mart tarihli Gümrük Faaliyetlerinin Tanzimi Hakkında Andlaşma; 20 Nisan tarihli Trabzon – Tebriz – Tahran Transit Yolu Andlaşması; 14 Mart tarihli Ticaret ve Seyriseferin Andlaşması M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 105; **Ulus**, 26 Nisan 1937

teatisi ile iki yıl uzatılmıştı. Tevfik Rüştü Bey, 28 Nisan günü TBMM'de konu ile ilgili olarak yaptığı konuşmada, uzatılan andlaşmanın 1926 yılında imzalanmış olan Türkiye, İngiltere ve Irak Andlaşmasının bir parçası olduğunu, iyi komşuluk münasebetlerinin tanzimine ait bulunduğu söylemiştir.[92]

Pakt ile ilgili bütün hazırlık çalışmalarından sonra Tevfik Rüştü Bey, 22-26 Haziran 1937 tarihleri arasında Bağdat'ı ziyaret etti.[93] Bu ziyareti esnasında Tevfik Rüştü Bey, İran – Irak sınır uyuşmazlığı üzerinde görüşmeler yapan yetkilerle temaslar yapmıştır. Bunun sonucunda da 23 Haziran'da Irak – İran arasındaki anlaşmazlıklar etrafında yapılan görüşmeler sonuçlanmış ve katî bir anlaşma projesi yazılmıştır.[94] Bunun üzerine, Tevfik Rüştü Bey Irak'tan İran'a geçti ve 28 Haziran'da Tahran'a ulaştı.[95] Daha sonra Irak Dışişleri Bakanı Naci Elâsıl ve Afgan Dışişleri Bakanı Serdar Feyz Muhammed de Tahran'a gittiler. Böylece, Cenevre'de parafe edilen dörtlü paktın imzasını kolaylaştıran İran – Irak sınırının tahdidine ve Şattü'l-Arab ihtilafının halline dair 4 Temmuz 1937 tarihli andlaşma imzalandı.[96] Bunun sonucunda 8 Temmuz 1937 günü Tahran'da Sadabat Sarayı'nın bahçesinde İran, Irak, Afganistan ve Türkiye Dışişleri Bakanları Sadabat Paktı'nı imzaladılar.[97] Pakt'ın 1. maddesi ile Taraflar "birbirinin dahili işlerine her türlü madaheleden mutlak surette istinkaf siyaseti takip etmeyi" taahhüt etmişlerdi. Paktın diğer maddelerinde ise şu hükümler bulunmaktaydı; Müşterek sınırların dokunulmazlığına riayet edilecek, müşterek çıkarları ilgilendiren milletlerarası uyuşmazlıklarda istişarede bulunacak; taraflar birbirine karşı tecavüz hareketine girişmeyecek; uyuşmazlıklar Milletler Cemiyeti Meclisine havale edilecek; 27 Ağustos 1928 tarihli Kellogg-Briand

---

[91] **Ulus,** 27 Nisan 1937
[92] **Ayın Tarihi, S. 41**, s. 107-108
[93] **Ulus,** 23 Haziran 1937; **Ulus,** 27 Haziran 1937
[94] **Ulus,** 24 Haziran 1937
[95] Tevfik Rüştü Bey'in Tahran'a gittiği gün Irak Hükümeti, İran ile yapılacak olan anlaşmanın projesini imzalamak üzere Tahran'a gidecek heyeti tayin etti. Bkz. **Ulus,** 29 Haziran 1937
[96] İsmail Soysal, *"1937 Sâdâbat Paktı"* **Çağdaş Türk Diplomasisi; 200 Yıllık Süreç, (15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Tebliğler)**, Ankara 1999, s. 332
[97] Tam adı *"Türkiye, Afganistan, Irak ve İran arasında Ademi Tecavüz Andlaşması"* olan Sadabat Paktı'nın metni için bkz. **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** s. 152 vd.; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 732 vd.; **Ayın Tarihi, S. 44,** (Temmuz 1937), s. 64 vd.

Paktı'na uyulacaktı. Pakt beş yıl için imzalanmıştı. Ancak, taraflar bu sürenin sona ermesinden altı ay önce Pakt'ın feshi ihbarında bulunmadıkları takdirde Pakt otomatik olarak 5 yıl süre ile uzatılmış sayılacaktı. Paktın imzasından sonra ayrıca bir protokol imza edilmiş[98] ve bir konsey kurulmuştu. Konseyin senede en az bir defa Cenevre'de veya tâyin edilecek bir yerde toplanılmasına ve Başkanlıkta da alfabetik sıranın takip edilmesine karar verildi. Ancak Sadabat Paktının hazırlanmasında İran Hükümeti'nin gösterdiği gayret nedeniyle ilk sene Konsey Başkanlığını İran Dışişleri Bakanının yapması kararlaştırıldı. Konsey kurulur kurulmaz hemen ilk toplantısını İran Dışişleri Bakanı başkanlığı altında yaptı ve ilk karar olarak da Milletler Cemiyeti Konseyinde Türkiye'den boşalacak olan üyeliğe İran'ın aday gösterilmesine karar verdi.[99]

Sadabat Paktı'nın kurulması üzerine dört Devletin Başkanları arasında telgraf teati edildi.[100] Atatürk İran Şahına yolladığı telgrafta şöyle demiştir; "Memleketimizin sulh idealinde müşterek bir eseri olan bu misakın hepimiz için ve dünya sulhu için kudsî olmasını dilerim."

Tevfik Rüştü Bey, İran Başbakanının konuk Dışişleri Bakanları şerefine 11 Temmuz'da verdiği ziyafette Pakt hakkında yaptığı uzun konuşmasında şöyle demiştir: "... İmza ettiğimiz Pakt, ayni mahiyette diğer taahhütlere inzimam eden ve sulh davasına müessir bir yardım teşkil eden basit mıntıkavî bir anlaşma mıdır? Buna sadece evet cevabı verilemez. Vakıâ Paktın metni, buna iştirak edenlere kendilerini alakadar eden meseleler karşısındaki hattı, hareketlerini tanzim için ancak bir istişare taahhüdünü tazammun eylemektedir. Paktta ne karşılıklı yardım, ne de asgarî bir taahhüt zikredilmiş değildir. Hattâ şunu diyebilirim ki, muhteviyatı itibariyle bu pakt Milletler Cemiyeti Paktının derpiş ettiği mıntıkavî paktların en basitidir... Sulh davasının ancak naçiz bir

---

[98] Protokol'ün tam metni için bkz. **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 155-156; **Ayın Tarihi, S. 44**, s. 67

[99] Bu karar dahilinde Türkiye, 20 Ekim 1937 tarihli Milletler Cemiyeti Meclisinde üyelik talebini İran lehinde geri çekmiş ve İran 52 oydan 48'ini alarak Milletler Cemiyeti Meclisine üye seçilmiştir. Bkz. **Tan**, 21 Eylül 1937

[100] Telgraflar için bkz. **Ayın Tarihi, S. 44**, s. 68 vd.

yardımcısı olduğunu ve daha çok mühimlerine bir lâhika teşkil eylediğini müşahede ederiz."[101]

Sâdâbat Paktı, Balkan Antandı'ndan farklı olarak bir askerî ittifak olmayıp, bir dostluk ve dayanışma paktından ibarettir. Tevfik Rüştü Bey'de "Pakta ne karşılıklı yardım ne de asgari bir taahhüt zikredilmiş değildir." diyerek paktın herhangi bir devlete karşı yapılmadığını belirtmiştir.[102] Pakt bu nedenle İngiltere[103] ve bazı Batılı devletler tarafından olumlu karşılanmıştır.[104] Fakat, Fakat Sovyet Rusya Paktan kuşkalandı[105]. Bunun üzerine Tevfik Rüştü Bey Tahran'dan sonra 13 Temmuz'da Moskova'ya gitti[106] ve Paktın Rusya aleyhinde kurulan bir cephe olmadığını ve dört İslâm ülkesi arasında mevcut dostluk ve işbirliğini kuvvetlendirmek için yapıldığını izah etmek lüzumunu hissetti. Türkiye'nin bu iyi niyetli izahı Sovyet liderlerini o an için ikna etmiş gibi görünse de, bir müddet sonra Sovyet yayın organları Türkiye'yi Sovyetlere karşı düşmanca paktlar kurmakla itham etmeğe başlamışlardır. [107]

Sadabat Paktı ise onay işlemlerinin bittiği 25 Haziran 1938 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir.[108] Bu nedenle İran Dışişleri Bakanı Suheyle ile Tevfik Rüştü Bey arasında 27 Haziran'da telgraf teatisi olmuştur.[109] İran Dışişleri Bakanı, dört devletin karşılıklı münasebetlerinde yeni ve mesut bir safhanın açılmış olduğunu bildirirken, sudetler meselesi Avrupa'nın barışı için

---

[101] Konuşmanın tam metni için bkz. **Ayın Tarihi, S. 44**, s. 73 vd.

[102] Pakt özellikle Türkiye ve Irak'a yönelen İtalya ve Almanya tehlikesine karşı yapılmıştır. Bkz. Şevket Koçsoy, **Irak Türkleri,** İstanbul 1991, s. 27

[103] Paktın hazırlanması sırasındaki gelişmeler hakkında Irak Dışişleri Bakanı İngiltere ile görüşmekte bulunmuştur. Bkz. T. R. Aras, **age. I,** s. 132

[104] Y. Canatan, **age.,** s. 60

[105] Paktın hazırlanması sırasındaki gelişmeleri bizzat Tevfik Rüştü Bey, Rusya Dışişleri Komiseri Litvinoff'a bildirmiş ve onun görüşlerini almıştı. Bkz. T. R. Aras, **age. I,** s. 132

[106] **Ulus,** 14 Temmuz 1937

[107] Aslında Türkiye Orta Doğu'da Almanya ve İtalyanın hissedilen faşist tehdidi ile Sovyetlerin güneye doğru yayılmasını güçleştirecek bir ortam hazırlamıştır. Türkiye, Balkan Paktı'ndan sonra Sadabat Paktını da kurarak güneyde meydana gelecek bir Sovyet yayılmasına karşı Orta Asya'dan Balkanlar'a kadar uzanan bir emniyet hattı meydana getirmiştir. Balkan ülkelerinde, Türkiye, İran ve Afganistan'da kominizmi yaymak isteyen Sovyetler bu paktlar silsilesinde hiç hoşlanmamıştı. Nitekim II. Dünya Savaşı esnasında Sovyetlerin bu pakt ülkelerine takip ettiği politika bunun en açık delilidir. Bkz. M. Saray, **Afganistan ve Türkler,** s. 136

[108] Sadabat Paktı TBMM'de 14 Ocak 1938 günü 3324 sayılı kanun ile onaylanmıştır. Bkz. Y. Canatan, **age.,** s. 61

[109] **Ulus,** 28 Haziran 1938; **Ayın Tarihi, S. 55,** (Haziran 1938), s. 103

büyük bir tehlike halinde belirmiştir.[110] Bu pakt üyeleri II. Dünya Harbi öncesi kritik dönemde ortak hareket ederek birbirlerine manevi destek sağlamışlardır. Ortadoğu bölgesindeki diğer devletler ise çeşitli nedenlerle pakta katılmamışlardır.[111] II. Dünya Savaşı bütün dengeleri alt üst ettiği gibi Sadabat Paktını'da olumsuz yönde etkileyerek taraflarca bozulmamış olan Paktın işlevini yitirmesine neden olmuştur.

[110] A. Ş. Esmer, **age.**, s. 249

[111] Metin Öztürk, *"İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde (1919-1939) Stratejik Açıdan Türkiye"* **Beşinci Askeri Tarih Semenire Bildirileri I**, (23-25 Ekim 1995 İstanbul), Ankara 1996, s. 337; Tevfik Rüştü Bey, Mısır'ın bu Pakta dahil olacağını düşünerek 9-14 Nisan 1938 tarihleri arasında Mısır'ı ziyaret etmiştir. [Bkz. **Ayın Tarihi, S. 53**, (Nisan 1938), s. 89-94] Fakat, Mısır Pakta katılmamıştır. Bunun sebebi de; Mısır'ın küçük Asya olaylarından ikinci derecede bir rolde oynamayı istemeyişinin ve paktı komşular arasında alelâde imzalanmış bir saldırmazlık tarafsızlık ve istişare Paktı gibi görmesin ve ayrıca Mısır'ın coğrafya durumunun da etkisi vardır. Suriye ve Lübnan ise Fransa Mandası altında oldukları için Hicaz ile Yemen'de coğrafya durumları yüzünden bu paktla ilgilenmemişlerdir. Bkz. A. Akşin, **age.**, s. 201

VI. BÖLÜM

BOĞAZLAR MESELESİ: MONTRÖ BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİ ve TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1- OSMANLI DEVLETİ ZAMANINDA BOĞAZLAR MESELESİ

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesi ile Boğazlar üzerinde Türk hakimiyeti kurulmuş ve 1484 yılından itibaren de başkentin kapılarını teşkil ettiği için bütün yabancı gemilerin geçişine kapatılmıştır.[1] Ancak, 1535 yılında Fransa'ya verilen ve daha sonra başka ülkelere de tanınan kapitülasyonlar Boğazlar'ın kapalılığı kuralının yumuşamasına yol açmış ve ticaret gemilerinin özel izinle de olsa Boğazlar'a girmesine izin verilmiştir.[2] Bununla beraber, Boğazlar'dan yabancı savaş gemilerinin geçmesinin yasak olması, yani Bağazlar'ın yabancı savaş gemilerine kapalılığı kuralı Napolyon Bonapart tehlikesine (1798) kadar devam etti.

Ticaret gemilerine geniş hakkı yukarıda da bahsettiğimiz gibi kapitülasyonların ihdasından sonra bazı durumlarda verilmiş ise de 1774 yılında Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca Andlaşması ile bu durum bir Andlaşma maddesi haline getirilmiştir. [3] Böylece Ruslar Andlaşmanın ilgili maddeleri ile ticaret gemilerini Boğazlardan geçirme hakkını elde ettiler.

Küçük Kaynarca Andlaşması ile ilk defa Rus ticaret gemilerine geçiş hakkı tanıyan Osmanlı Devleti savaş gemilerine geçiş hakkını ise yine 23 Aralık 1798 tarihli Andlaşma ile Rusya'ya tanıdı. Yapılan bu Andlaşmanın gizli kısmının 1. maddesinde de belirtildiği gibi Fransa'ya karşı Osmanlı Devleti'ne yardım maksadıyla Rus filosunun Boğazlar'dan Akdeniz'e geçmesine geçici

---

[1] Yüksel İnan, **Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi,** Ankara 1986, s. 7; Cemal Tukin, **Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi,** İstanbul 1999, s. 28-31

[2] Seha L. Meray, **Devletler Hukukuna Giriş I,** Ankara 1968, s. 428

[3] Bab-ı Alî Andlaşmanın 11. maddesinde doğan hakkını kullanmasını bir süre çeşitli bahaneler öne sürerek geciktirmiş ve serbest geçiş hakkı ancak 1779'da yapılan Aynalıkavak Tenkihnâmesi'nin 6. maddesi ile yürürlüğe konmuştur. Bkz. Cemal Tukin, **age.,** s. 76-78

olarak izin verildi. [4] Bu suretle Boğazları kayıtsız şartsız egemenliği altında bulunduran Osmanlı Devleti, tarihinde ilk defa olarak Boğazlar'ı başka bir devletle yaptığı Andlaşmada sözkonusu yaparak, bazı kayıtlara bağlamış oldu. Bu Andlaşma ile Rusya büyük bir avantaj sağladı. Sözkonusu gelişmeler ise Boğazlar statüsünde yeni bir dönemin başlamasına neden oldu.

24 Eylül 1805 tarihinde yenilenen Osmanlı – Rus Andlaşması ile Rusya'ya verilen bu ayrıcalık bir kez daha teyid edilirken[5] Rusya'nın bu kazanımlarını kendi menfaatlerine bir tehlike olarak gören İngiltere, Osmanlı Devleti ile Kala-i Sultaniye Andlaşmasını yaptı (5 Ocak 1809) Bu Andlaşma ile Boğazlar'ın bütün savaş gemilerine kapalılığı kuralı kabul edildi. Osmanlı Devleti eskiden olduğu gibi barış zamanında hiçbir devletin savaş gemisini Boğazlar'dan geçirmeyeceğine dair garanti verdi.[6] Bu sayede, Rusya'nın Boğazlar'ın kendisine açılması isteğine Osmanlı Devleti Boğazlar'ın kapalılığı kuralını bir başka Avrupa Devleti olan İngiltere'ye dayanarak sağladı. Bu tarihe kadar Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki bir mesele olarak bilinen Boğazlar meselesine ilk defa olarak Boğazlarla coğrafi bakımdan doğrudan ilgisi olmayan bir üçüncü devlet taraf olmaya başladı. Böylece Boğazlar meselesi devletlerarası bir meseleye dönüştü.

1828-1829 Osmanlı – Rus Savaşını kaybeden ve 14 Eylül 1829 tarihinde Edirne Andlaşmasını imzalayan Osmanlı Devleti bu Andlaşma ile Rus ticaret gemilerine ve diğer bütün devletlerin ticaret gemilerine Boğazlar'ı açmayı kabul etti. Bu durum, Boğazlar'ı ve Karadeniz'i bütün Avrupalı devletlerin daha yakından ilgilendiği bir coğrafya haline getirdi. [7]

Rusya, 1829 Andlaşması ile sağladığı üstün durumunu, 8 Temmuz 1833'te imzalanan Hünkâr İskelesi Andlaşmasıyla daha da kuvvetlendirdi.[8] Zira

---

[4] Geniş bilgi için bkz. E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi V**, Ankara 1994, s. 31-33; C. Tukin, **age.**, s. 119 vd.; Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990, s. 46

[5] E. Z. Karal, **age. V**, s. 49; A. N. Kurat, **age.**, s. 49; Cemal Tukin, **age.**, s. 138

[6] E. Z. Karal, **age. V**, s. 99; C. Tukin, **age.**, s. 155 vd.; Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih**, İstanbul 1982, s. 73

[7] Nihat Erim, **Devletler Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri I**, Ankara 1953, s. 279-286; Akdes Nimet Kurat, **age.**, s. 57; C. Tukin, **age.**, s. 168 vd.

[8] Antlaşmanın metni için bkz. N. Erim, **age.**, s. 279-286; Haluk F. Gürsel, **Tarih Boyunca Türk – Rus İlişkileri, Bir Siyasi Tarih İncelemesi**, İstanbul 1968, s. 96

Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı karşısında çaresiz kalan ve kendini koruyacak bir büyük devlet ile ittifaka hazır bulunan Osmanlı Devleti, ikinci defa bir ittifak gerçekleştirmiştir. 8 yıl için yapılan Andlaşma ile Rusya, kendisine yönelik bir tehlike halinde Çanakkale Boğazını yabancı savaş gemilerine kapattırmayı başardığı gibi yardım bahanesiyle kendi savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi hakkını da elde etti.[9]

Türk Boğazları üzerinde beliren Rus nüfûzu, Avrupa devletlerini endişelendirmiş ve Boğazlar meselesi ile daha yakından ilgilenmeye başlamalarına neden olmuştur.[10] Mısır meselesinin 1840 yılında Avrupa devletlerinin aracılığıyla çözümlenmesinden sonra başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Prusya ve Avusturya Boğazlar Meselesinin çözümünde de ortak hareket ettiler. Tek başına bu devletlere karşı bir hareketi göze alamayan Rusya da onlara katılmak zorunda kaldı.

Boğazlar meselesinin çözümlenmesi için Avrupalı devletler Londra'da bir konferansın toplanmasına karar verdiler. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı Devleti'nin katılmasıyla gerçekleşen konferansın sonucunda yapılan görüşmelerden sonra 13 Temmuz 1841 tarihinde Londra Sözleşmesi imzalandı. Sözleşmenin 1. maddesi ile Osmanlı Devleti barış içinde bulunduğu sürece, hiçbir yabancı savaş gemisini Boğazlardan geçirtmemeyi kabul ettiği gibi diğer devletler de bu kurala uyacaklarını taahhüt etmişlerdi. [11]

1841 sözleşmesi ile kesin olarak kabul edilen Boğazlar'ın yabancı savaş gemilerine kapalılığı kuralı ile Boğazlar ilk defa milletlerarası bir statü kazanmış ve beş devletin garantisi altına girmiş oldu.[12] Boğazların bu statüsünden memnun olmayan Rusya ilk fırsatta Osmanlı Devletine karşı savaş açarak Sinop Limanı'nda demirli bulunan Türk gemilerini 30 Kasım 1853 tarihinde batırdı. Bunun üzerine İngiltere, Fransa ve Sardunya'ya ait donanmalar İstanbul'u ve Boğazlar'ı Rus tehdidinden korumak için Çanakkale

---

[9] E. Z. Karal, **age. V**, s. 136-138; A. N. Kurat, **age.**, s. 61; C. Tukin, **age.**, s. 228 vd.
[10] E. Z. Karal, **age. V**, s. 206-208
[11] E. Z. Karal, **age. V**, s. 209; C. Tukin, **age.**, s. 277 vd.; Fahir H. Armaoğlu, **Siyasi Tarih Dersleri 1791-1919**, Ankara 1961, s. 146; R. Uçarol, **age.**, s. 146

Boğazını geçerek İstanbul'a geldiler ve Osmanlı Donanması ile birleşerek Kırım'a asker çıkardılar (20 Eylül 1854) Müttfiklerin başarıları karşısında zor duruma düşen Rusya barış istemek zorunda kaldı.[13] 30 Mart 1856 tarihde imzalanan Paris Barış Andlaşması ile Londra Sözleşmesi'nin Boğazlarla ilgili hükümleri aynen korundu.[14]

1870'e gelindiğinde Avrupa'da ortaya çıkan yeni gelişmelere paralel olarak Rusya Karadeniz'in tarafsızlığı konusunda Paris Barış Andlaşması'nın ilgili maddelerinin kaldırılması ile ilgili olarak Avrupalı devletlere baskı yapmaya başladı. Bu baskıların sonucunda İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya – Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti'nin katılımıyla 17 Ocak 1871 tarihinde Londra'da bir konferans düzenlenmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda 13 Mart 1871 tarihinde katılımcı devletlerin aldıkları bir kararla Rusya'nın isteği doğrultusunda değişiklikler yapılmış, İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nın kapalılığı kuralı 30 Mart 1856 Paris Andlaşmasında belirtildiği gibi muhafaza edilmiş, ayrıca Osmanlı Devleti gerekli görürse Boğazlar'ı barış zamanında dost ve müttefik devletlerin savaş gemilerine açmak hususunda serbest bırakılmıştı.[15] Görüldüğü gibi Boğazlar'ın savaş gemilerine kapalılığı kuralı Londra Konferansında da devam ettirilmiştir. Ayrıca 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Andlaşmasında da Boğazlar'ın barış zamanında yabancı devletlerin savaş gemilerine kapalı olma ilkesi tekrarlanarak statüko korunmuştur. [16]

20.yy'ın başlarında ise dengeler değişmiş İngiltere ve Fransa artık Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak şöyle dursun bu topraklardan pay kapmak için I. Dünya Harbi'nden önce Osmanlı Devleti'nin ittifak teklifini

---

[12] A. Haluk Ülman, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol,** Ankara 1972, s. 77
[13] E. Z. Karal, **age. V**, s. 235-240
[14] E. Z. Karal, **age. V**, s. 244; A. H. Ülman, **age.**, s. 78
[1515] E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi VII,** Ankara 1988, s. 64; C. Tukin, **age.**, s. 362; Y. Hikmet Bayur, *"Boğazlar Sorununun Bir Evresi (1906-1914)"*, **Belleten VII²/28**, (Ekim 1943) s. 110
[16] A. N. Kurat, **age.**, s. 90

reddetmişlerdi.[17] İngiltere ise 1907 yılından itibaren anlaşma imzaladığı Rusya ile Boğazlar üzerindeki mücadelesine de son vermiştir.

I. Dünya Harbine birlikte iştirak eden İngiltere ve Fransa, müttefikleri olan Rusya'ya gerekli yardımı yapabilmek, onların morallarini yükseltmek ve bu sayede savaşa devam etmesini sağlamak maksadıyla Çanakkale Boğazını 19 Şubat 1915'ten itibaren zorlamaya başlamışlardı. Bu durum ise Rusya'yı telaşa düşürmüştü. Zira, bu iki devletin İstanbul'a ve Boğazlar'a yerleşmesi demek tarihi emellerinin boşa çıkması anlamına geliyordu. Bu münasebetle Rusya İngiltere ve Fransaya 4 Mart 1915'de bir nota[18] vererek Boğazlar'ın ve İstanbul'un savaş sonunda kendisine verilmesine dair bir Andlaşmaya varılmasını istedi. Fransa 8 Martta[19] İngiltere ise 12 Mart'ta[20] Rusya'ya nota vererek isteklerini olumlu karşıladıklarını bildirdiler. Bunun üzerine üç devlet arasında 10 Nisan 1915 tarihinde İstanbul Gizli Andlaşma'sı yapıldı.[21] Lâkin 1917 yılında Çarlık Rusya'nın yıkılması 1915 Andlaşmasının fiiliyât alanında gerçekleşmesine imkân vermemiş[22] ise de Osmanlı Devleti İtilâf Devletleri ile imzaladığı Mondros Mütarekesi'nin birinci maddesi ile Boğazlar'ın açılmasını

---

[17] Osmanlı Maliye Nazırı Cavit Bey, 1911 Ekiminde İngiltere Bahriye Bakanı Winston Churchill'e yazdığı mektupta, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir ittifak yapılmasını teklif etmişti. Churchill ise Dışişleri Bakanı'na danıştıktan sonra verdiği cevapta "şimdilik yeni siyasi bağlar altına giremeyiz." diyerek ittifak teklifini reddetmişti. Fransa da, Bahriye Nazırı ve Türk – Fransız Dostluk Cemiyeti Başkanı olan Cemal Paşa'nın 1914 Temmuzunda Fransız Dışişleri yetkilileri ile yaptığı görüşme esnasındaki ittifak teklifini kabul etmemiştir. Bkz. Cemal Paşa, **Hatırat,** (Yayına Hazırlayan Metin Martı), İstanbul 1996, s.115; Fahir A. Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarih I,** Ankara 1994, s. 107 vd.

[18] Notada şöyle denilmekteydi, "*İstanbul ve Boğazlar meselesi Rusya'nın tarihi isteklerine uygun bir biçimde çözümlenmelidir. İstanbul şehri, Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazının batı kıyıları ve Midye – Enes hattına kadar güney Trakya Rusya'ya verilmelidir. Ayrıca Boğaziçi ile Sakarya Nehri arasında ve İzmit Körfezi üzerinde saptanacak bir nokta arasında kalan topraklar, Marmara Denizindeki adalar, İmroz (Gökçeada) ve Tedenos (Bozcaada) Adaları imparatorluğun sınırları içine sokulmalıdır. Fransa ve İngiltere'nin yukarıda sözü edilen bölgelerdeki özel çıkarları büyük bir dikkat ve itina ile korunacaktır. Yine yukarıda sözü geçen hususların her iki müttfik hükümet tarafından müsait bir tarzda kabul edileceği ümidi ile imparatorluk hükümeti kıvanç duymaktadır. Müttfik hükümetler de Osmanlı Devleti ve diğer yerlerdeki istek ve planlarının gerçekleşmesi yolunda İmparatorluk Hükümetinden en büyük anlayış ve yardım göreceklerinden emin olabilirler.*" Bkz. Osman Olcay, **Sevres Antlaşmasına Doğru,** Ankara 1981, s. LIV-LVI; Yuluğ Tekin Kurat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması,** Ankara 1986, s. 17; E. E. Adamof, **Rus Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgeleriyle Anadolu'nun Taksimi Planı,** (Çev. Hüseyin Rahmi), İstanbul 1972, s. 181 vd.; A. N. Kurat, **age.,** s. 308 vd.

[19] Fransa'nın 8 Mart 1915 tarihli notası için bkz. E. E. Adamof, **age.,** s. 187

[20] İngiltere'nin 12 Mart 1915 tarihli notası için bkz. E. E. Adamof, **age.,** s. 189 vd.

[21] O. Olcay, **age.,** s. LVI

ve Karadeniz'e geçişin temini için her iki boğazdaki istihkâmların itilaf devletleri tarafından işgal edilmesini kabul etti.[23] Fakat mütareke hükümlerinde Boğazlar'ın son alacağı durum hakkında kesin bir açıklık yoktu. Yalnız bu önemli geçitlerin egemenlik hakkının Türkler'den alınacağı kesindi.

Mütareke hükümleri gereğince başta İngiliz kuvvetleri olmak üzere diğer İtilâf Devletler'inin kuvvetlerince Boğazlar işgal edildi. Alınan askeri tedbirlerle, Boğazlarda seyri sefer serbestisi kuruldu. Böylece Wilson İlkelerinin 12. Maddesinden[24] esinlenilerek Boğazlar'ın beyne'l-milelleştirilmesi yolunda ilk adım atılmış oldu.

Mondros Mütarekesinden sonra İtilâf Devletleri ile imzalanan Sevr Andlaşması'nın (10 Ağustos 1920) 37. maddesiyle Boğazlar'da seyri sefer, gerek barış gerek savaş durumunda, millîyet fikri gözetmeksizin, bütün ticaret ve savaş gemilere, askerî ve ticarî uçaklara açık olacaktı. Boğazlar ablukaya tabii tutulmayacak, Milletler Cemiyeti Konseyinin kararının uygulanması dışında Boğazlar'da savaş hakkı kullanılmayacak ve düşmanca hiçbir harekete başvurulmayacaktı. Türkiye Boğazlar'ın serbestisini temin etmek için Boğazların kontrolünü geniş yetkili bir Boğazlar Komisyonuna bırakacak ve bağımsız ayrı bir bayrak ve bütçeye sahip olacak olan bu komisyon isterse, dört büyük devletle (İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya) Milletler Cemiyeti'ne üye oldukları takdirde Sovyetler, Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan'ın delegelerinden kurulmuş olacaktır. Başkanlık iki yılda bir bu dört büyük devlet arasında değişecekti. Bu rejim Boğazların her iki tarafından gerilere doğru uzanan silahsızlandırılmış bölgeler ile tamamlanmış olması gerekiyordu. Fakat Fransa, İngiltere ve İtalya bu bölgelerde müştereken asker bulundurmak hakkına sahip olacaklardı.[25]

---

[22] F. Armaoğlu, **age. I**, s. 53
[23] C. Tukin, **age.**, s. 445
[24] Wilson İlkelerinin 12. maddesi *"Çanakkale Boğazı devamlı surette açık tutulacak ve milletlerarası garantiler altında bütün milletlerin gemileri ve ticaretleri için bir geçit teşkil edecektir."* Bkz. F. Cemal Erkin, **Türk – Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi,** Ankara 1968, s. 52 vd.
[25] C. Tukin, **age.**, s. 448

2- LOZAN BARIŞ KONFERANSI'NDA BOĞAZLAR MESELESİ

Mustafa Kemal önderliğinde tek yumruk olan Türk Milleti gerçekleştirdiği Millî Mücadele ile "ölü doğmuş" bir Andlaşma olarak kabul edilen Sevr Andlaşmasının yürürlüğe girmeyeceğini bütün dünyaya göstermiştir. Bu silahlı mücadeleyi sona erdirmek için İtilâf Devletleri Ankara Hükümeti ile 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesini imzaladılar. Mütareke de İtilaf Devletleri'ne ait kuvvetlerin Boğazlar bölgesinde barış Andlaşmasının imzasına kadar kalmaları kabul ediliyordu.[26]

İtilaf Devletleri ile Ankara Hükümeti arasında kesin bir barışı temin etmek için 20 Kasım 1922'de başlayan Lozan Konferansında Boğazlar Meselesi Lord Curzon'un başkanlık ettiği ülke ve askerlik sorunları komisyonununda 4 Aralık günü görüşülmeye başlandı.[27]

Konferansın en zor dâvası hiç şüphesiz Boğazlar meselesiydi. Davanın zorluğu ise birbirine zıt üç ayrı görüşün Lozan'da çarpışmasıydı. Ruslar[28] ise İngilizlerin Boğazlar'da uygulanmasını istedikleri rejim, birbirinin tam tersi olduğu gibi, Türk Heyeti'nin arzu ettiği sistemede bu iki tezin benzer tarafı yoktu.[29]

Diğer devletlerin görüşünü dinledikten sonra Türk görüşünü açıklamayı düşünen İsmet Paşa, 4 Aralık'ta genel olarak bir konuşma yaptı. Konuşmasında

---

[26] Mudanya Mütarekesinin 11. ve 12. maddesi için bkz. Selahattin Tansel, **Mondrostan Mudanya'ya Kadar IV,** İstanbul 1991, s. 217 vd.; Cemil Bilsel, **Lozan I,** İstanbul 1933, s. 440 vd.

[27] Ali Naci Karacan, **Lozan,** İstanbul 1971, s. 161

[28] Rusya Lozan Barış Konferansında sadece Boğazlar Meselesi görüşülürken katılmıştır. Çünkü, Türkiye ile Rusya arasında 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Andlaşmasının 5. maddesinde Boğazlar rejiminin Karadenize sahildar devletler arasındaki bir konferansta tesbit edileceği belirtilmekteydi. Ayrıca bu hüküm Kars Andlaşmasının 9. maddesinde de tekrar edilmişti. Türkiye müttefiklerin 23 Eylül tarihli barış konferansının toplanması ile ilgili notasında Rusya'nın davet edilmediğini görmüş ve 4 Ekimde müttfiklere gönderdiği notada Rusya, Ukrayna ve Gürcistanın da Boğazlar meselesi görüşülürken konferansta bulunmasını istedi. Türkiye bu talebi sadece anlaşmalarla yüklendiği bir görevi yerine getirmek için değil, boğazlar konusu görüşülürken bu devletlerin bulunmaması halinde alınacak kararların kalıcı olabileceğine samimi bir şekilde inanmadığı için yapmıştır. Türkiye'nin 4 Ekim tarihli notasını dikkate alan İngiltere, Fransa ve İtalya Barış konferansının Lozan'da toplanması için hazırladıkları ortak davet mektubunu diğer devletler gibi Rusya'ya da 26 Ekimde gönderdiler. Bkz. Kâmuran Gürün, **Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953),** Ankara 1991, s. 84-89

[29] A. N. Karacan, age., s. 160

Misâk-ı Millî'nin Boğazlar'ı ilgilendiren 4. maddesini[30] okudu. İsmet Paşa, Lord Curzon'un bütün ısrarlarına rağmen Türk görüşünü diğer delegelerin görüşünü dinlemedikçe açıklamayacağı söylemiştir. Bunun üzerine toplantıya katılan devletlerin delegeleri sırayla kendi düşüncelerini açıklamışlardır.

Sovyet Rusya'nın görüşünü açıklayan Dışişleri Komiseri Tchitcherine, İstanbul ve Çanakkale Boğazı'nın ve Marmara Denizi'nin ticaret gemilerinin mutlak geçişine sürekli olarak serbest olmasını istediği gibi Karadeniz'in kıyılarının güvenliği ile Yakındoğu'da barışın sürdürülmesi için, Türkiye'den başka bütün devletlerin savaş gemileriyle silahlı gemilerine ve askerî uçaklarına sürekli olarak Boğazlar'ın kapatılması istedi. Ayrıca Türk Hükümetine Boğazlarla Marmara denizini her türlü saldırıya karşı etkili olarak savunması için buraları tahkim etmek ve silahlandırmak hakkının da verilmesini istedi.[31]

Romanya delegesi Ducas, Boğazlar'ın hem ticaret gemilerine hem savaş gemilerine açık olmasını, Ege Denizinden Karadeniz'e kadar bütün Türk sahillerinin askerden arınmasını ve Karadeniz'in tarafsızlığını istemiş ve bu isteklerinin gerçekleşmesi içinde milletlerarası bir komisyonun kurulmasının gerektiğini belirtmişti.[32]

Bulgar delegesi Stanbuliski ise tercümanı vasıtasıyla milletlerarası bir komisyon idaresinde bütün ticaret gemilerinin sürekli olarak Boğazlar'dan geçebilmesini istemiştir.[33]

Yunan delegesi Venizelos da Türkiye'nin Boğazlar'daki ticaret serbestliği için teminat vermesi gerektiğini iddia etmiştir.[34]

---

[30] Misâk-ı Millî'nin 4. maddesi Hilâfet ve Saltanatın Hükümet merkezi olan İstanbul şehriyle, Marmara Denizinin güvenliği her türlü tehlikeden uzak olmalıdır. Bu temel ilkeye dayalı olarak tehlikeden uzak olmalıdır. Bu temel ilkeye dayalı olmak üzere, Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının dünya ticaret ve ulaşımına açılması konusunda Türkiye ile öteki bütün ilgili devletlerin oybirliği ile verecekleri karar geçerlidir. Bkz. Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücâdele Dönemi'ne Ait 100 Belge) 1919-1923 I,** Ankara 1992, s.132 vd.

[31] Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, I/I-1,** Ankara 1969, s. 137; A. N. Karacan, **age.,** s. 172

[32] A. N. Karacan, **age.,** s. 166

[33] A. N. Karacan, **age.,** s. 167

[34] Dışişleri Bakanlığı, **Türk Dış Politikasında 50 Yıl: Lozan (1922-1923),** Ankara 1973, s. 52

4 Aralıktaki bu toplantı devletlerin görüşlerini açıkladıktan sonra sona erdi. Rus görüşüne cevapta 6 Aralık'ta Lord Curzon'dan geldi. Lord Curzon konuşmasında Tchitcherine'in Karadeniz'i bir Rus gölü haline getirmek istediğini ve bu gölün kapısına da Türkiye'yi sadık bir bekçi olarak koymak istediğini belirtmiş ve "... Rusya, Karadeniz'de en büyük devlet olarak buyruğunu yürütecek, kıyılarını tahkim edebilecek, herhalde komşularına dilediği gibi hükmedecek kadar güçlü bir donanma kurabilecek, askerlerini bir kıyıdan öte kıyıya taşıyabilecektir. Rusya... saldırı tehlikesinden kormaksızın, gerek Karadeniz bölgesinde gerek Kafkasya'da dilediği bütün planları hazırlayabilecek ve uygulayabilecektir. Dünyanın geri kalan yerleri ile ilişkisi kesilmiş bu ayrıcalıklı bölgeye Rusya'dan başka hiç kimse girmeyecektir..." demiştir.[35] Konuşmasının sonunda ise müttefiklerce hazırlanan projeyi okumuştur. Bu projede, boğazların ticaret gemilerine sürekli açık olması kuralı getirilmiş olmasına rağmen savaş zamanında Türkiye'nin de savaşa dahil olması durumunda bu serbestliğin sadece silah kaçakçılığı yapmayan tarafsız gemilere uygulanması istenmişti. Savaş gemileri için ise Karadeniz'deki en büyük filonun kuvvetini geçmemek üzere sürekli geçişin serbest olması kuralı getirilmişti. Bunun tek şartı Türkiye'nin tarafsız olması idi. Şayet Türkiye savaşa taraf ise boğazlarda yalnızca tarafsız devletlerin gemileri geçebilecekdi. Ayrıca projede, Türkiye'nin başkanlığını yapacağı bir boğazlar komisyonunun kurulacağı da belirtilmişti. Bu komisyona ise Karadeniz'e sahildar devletlerle Fransa. İngiltere, İtalya, Japonya ve Amerikan temsilcileri katılabilecekti. Komisyon tarafından bir mıntıka tesbit edilmek kaydıyle Boğazlarda tahkimat yapılmayacaktı.

Curzon'dan sonra konuşan Fransız, İtalyan, Sırp, Amerikan ve Japon delegeleri de onun düşüncelerini paylaşmışlardı.

Tchitcherine'in Lozan'da müdafaa ettiği görüş şimdiye kadar Rusya'nın savunduğu Boğazlar'ın açıklığı kuralınınn zıddı olduğu gibi, Lord Curzon'un da

[35] S.L. Meray, age. I/I-1, s.144

Lozan'da müdafaa ettiği görüş bugüne kadar İngiltere'nin benimsemiş olduğu görüşün tam zıddı idi. Çürnkü 19.yy. boyunca Rusya'nın Boğazlar'a inmesine mani olmaya ve Boğazları Rus kuvvetlerine kapalı tutmaya yönelik bir siyaset takip eden İngiltere, Boğazlar'ın açıklığı halinde, Karadeniz'e girebilmesinden elde edebileceği faydayı Rus donanmasının Akdeniz'e çıkabilmesinden doğabilecek zarar ile karşılaştırmış ve zararın daha çok olabileceği düşüncesiyle, Boğazlar'ın kapalılığını bir İngiliz siyaseti olarak benimsemişti. Böylelikle İmparatorluğun can damarı olan Hint yolunu güvence altına almıştı. I. Dünya Harbine kadar bu siyasetini devam ettiren İngilizler, savaştan sonra Boğazlar'ın açıklığı rejimini öne sürmeyi tercih etmiştir. Bunu istemelerini de Avrupa'nın ve Rusya'nın siyasi durumlarının değişmiş olmasıyla açıklamıştır.[36] İsmet Paşa bütün görüşleri dinledikten sonra 8 Aralık'ta Türk görüşünü açıklayarak, Boğazlarda tatbik edilmesini istediği usulü de üç esasta topladı.[37]

1- İstanbul ve Marmara'nın emniyeti için, karadan ve denizden gelebilecek baskınlara karşı teminat verilmeli.

2- Savaş gemilerinin, Boğazlarda ve Karadeniz'de bir tehlike yaratmamaları için seyr-ü sefer sınırlandırılmalı,

3- Savaş ve barışta ticaret gemilerinin serbest geçişi,

Görüldüğü gibi İsmet Paşa, bu görüşleri ile müttefiklerin görüşüne yaklaşmış olmasına rağmen Boğazlar'ın askerden tecrid edilmesine yönelik müttfiklerin görüşünü şiddetle reddetmiştir. Bu konuda İsmet Paşa "...Boğazların müdafaası aynı zamanda İstanbul'un, Marmara Denizi'nin ve Doğu Trakya'nın müdafaası demektir, şu halde Boğazlar'ı tahkim etmemek Türkiye'nin en hassas ve en mühim yerlerini ansızın yapılabilecek bir taarruza karşı müdafaa imkanından mahrum etmek olacaktır. Konferansta temsil edilen devletlerden hiçbiri, kendi başkentini müdfaa etmek hakkından mahrum edilmiş

[36] **Türk Dış Politikasında 50 Yıl: Lozan,** s. 51; A. N. Karacan, **age.**, s. 173-175
[37] A. N. Karacan, **age.**, s. 179 vd.

değildir... Türkiye'nin şimdiye kadar ki tecrübelerine göre,bu bölgenin emniyeti ancak tahkimat ve müdafaa vasıtalarıyla elde edilebilir" demiştir.[38]

İsmet Paşa'nın 8 Aralık'ta Türk görüşünü açıklamasından sonra komisyon 18 – 19 ve 29 Aralık günleri müttefiklerin görüşleri ile Türk görüşleri üzerinde görüşmeler yapmış ve Andlaşma yolunda önemli adımlar atmıştı. Bu görüşmeler sonucunda ortaya çıkan durum 30 Ocak'ta müttefiklerin hazırladıkları Andlaşma projesinin 9. maddesinde yer almıştı.[39]

1 Şubat 1923 tarihindeki Boğazlar komisyonunun son toplantısında müttefiklerin görüşü pek az değişikliklerle kabul edilmiştir. Boğazlar rejimine ilişkin sözleşme tasarısı ile ilgili bir konuşma yapan İsmet Paşa, tasarıya barış için razı olduğunu belirtmiştir.[40] İsmet Paşa'dan sonra söz alan Tchitcherine, projede müttefiklerin ve Türk heyetinin yapmış oldukları fedâkarlıkların göründüğünü, bunların nasıl ve niçin kabul edildiğini bilmediğini, gizli görüşmelerin kendisi için mevcut olmadığını, bu vaziyet karşısında Boğazlar Sözleşmesinin Rusya, Ukrayna, Gürcistan tarafından imza edilmedikçe kendileri için yok sayılacağını ve Boğazlar meselesinde kendileri için henüz askıda olduğunu söylemişti.[41] İsmet Paşa 30 Ocak tarihinde verilen Andlaşma projesini Misâk-ı Millî ilkelerine aykırılık taşıdığı gerekçesi ile kabul etmeyince görüşmeler 4 Şubat'ta kesildi.

Türk Hükümeti, görüşmelerin kesildiği dönem içinde 8 Mart'ta müttefiklere gönderdiği karşı projede, Boğazlar meselesinin Lozan'da yapılan görüşmeler sonucundaki hal tarzını kabul etmişti.[42] Bu nedenle de Lozan Konferansının II. dönemi başladığında Boğazlar meselesi görüşülmemişti. Yalnızca Rusya'nın sözleşmeyi imzalayıp imzalamayacağı meselesi askıda kalmıştı. Rusya 1 Şubat'ta her ne kadar sözleşmeyi imzalamayacağını beyan

---

[38] **Türk Dış Politikasında 50 Yıl: Lozan,** s. 55

[39] 9. maddeye göre Boğazlardan geçiş serbest olacaktı. Çanakkale ve Karadeniz Boğazları kıyılarının iki tarafından 15 km'lik kısmı askerlikten tecrid olunacaktı. Türkiye İstanbul'da 12 bin asker bulundurabilecekti. Başkanlığı Türklerde bulunacak olan milletlerarası komisyon Boğazlardan gemilerin geçmesi işlerini düzenleyecekti. Boğazlar tecavüze uğradığı takdirde imza koyan devletler Milletler Cemiyeti kararına uyarak müdahalede bulunacaktı.

[40] Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, I/I-2,** Ankara 1970, s. 133

[41] S. L. Meray, **age. I/I-2,** s. 138-140; A. N. Karacan, **age.,** s. 287

[42] A. N. Karacan, **age.,** s. 316

etmişse de sözleşmeyi 14 Ağustos 1923 günü Roma'da imzalamıştır.[43] Fakat meşru haklarını ihlal ettiği ve Karadeniz ülkeleri için barış ve güvenliği sağlamadığı gerekçesiyle bunu tasdik etmemişti.[44]

24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Boğazlar sözleşmesinin hükümlerini kısaca özetlesek:

1- Ticarî gemiler ve askeri olmayan taşıt, uçaklarının geçişi için kabul edilen kurallar karşı ve savaş zamanlarında ayrılmıştı, barışta ve Türkiye'nin tarafsız olduğu bir savaşta bu gemilere tüm serbestlik tanınırken, Türkiye'nin taraf olduğu bir savaşta, tarafsız gemilerin düşmana küçük eşya, düşman kıtaları veya tebaası taşımak suretiyle düşmana yardım etmedikleri takdirde, geçiş serbestliğine sahiptiler.

2- Savaş gemileri, yardımcı gemiler ve askeri uçaklar içinde Savaş ve barış halleri ayrılmıştı; barış zamanından ve Türkiye'nin tarafsız olduğu bir savaşta ancak ne olursa olsun bazı sınırlamalarla birlikte gece ve gündüz geçiş serbestliği tanınmakta idi. Türkiye'nin dahil olduğu bir savaşta sınırlamalar burada da geçerli olmak üzere tarafsız devletlere ait savaş gemilerine geçiş serbestliği tanıyordu.

3- Askersizleştirilen bölgeler ise; Çanakkale ve Karadeniz Boğazı kıyıları, İmralı müstesna olmak üzere bütün Marmara Denizi adaları, Ege'de İmroz, Semadirek, Bozcaada ve Tavşan adaları.

4- Türk temsilcinin başkanlığı altında Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya ve Rusya temsilcilerinden oluşturulacak; Amerika da Andlaşmaya katılırsa temsilci bulundurmak hakkına sahip olacaktı. Ayrıca yukarıda sayılan Karadeniz devletleri dışında kalan Karadeniz devletlerinin de katılma hakları saklı tutulacaktı.

Komisyon, savaş ve askeri hava gemilerinin Boğazlar'dan geçişine dair hükümlerin gereği gibi uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmekle mükellef

---

[43] S. İ. Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları,** (Çev. Hasan Ali Ediz), Ankara 1985, s.237

[44] Kâmuran Gürün, **age.,** s. 100

olacak; himayesi altında olduğu Milletler Cemiyetine her yıl görevini nasıl yerine getirdiği hakkında bir rapor gönderecekti. Bu maksatla da komisyon Boğazlar'daki seyri sefer işleriyle uğraşan Türkiye Hükümeti daireleriyle münasebette bulunacaktı.

Geçiş serbestliğini bozacak bir saldırı vukûunda, savaş veya savaş tehdidi halinde imzacı taraflar Milletler Cemiyeti Meclisi'nin kararlaştıracağı bütün vasıtalarla saldırgan tarafa hep birlikte mani olacaklardı. [45]

Lozan'da boğazlar için kabul edilen yeni statü Türkiye'nin lehine olmak üzere Sevr'den bir hayli farklı maddeleri içermekle birlikte boğazların emniyeti ve İstiklâlimizi garanti altına almaması bakımından sakıncalı hususlar da bulunmaktaydı. Fakat, dönemin şartları dikkate alındığında ulaşılan sonucun hiç de küçümsenemeyecek bir başarı olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

3- MONTRÖ KONFERANSI ÖNCESİNDE DÜNYANIN GENEL DURUMU

Türkiye Lozan Barış Andlaşması'nı imzalarken o günün dünya siyasi şartlarının ve ileride oluşması ümit edilen barışçı gelişmelerin andlaşmanın Boğazlar konusundaki yetersizliğini bir dereceye kadar dengeleyeceği düşünülmüştü. O dönemde savaştan yeterince ders alındığı, artık silâhlanmanın duracağı ve hatta silahların azaltılması yoluna gidileceği, Milletler Cemiyeti Misâk'ında öngörülen garantilerin etkili bir şekilde işleyebileceği ve I. Dünya Harbini bitiren andlaşmalara saygı gösterileceği dünya kamuoyunun ümit bağladığı gelişmeler arasında idi. Türkiye'de aynı düşünceye katılmakta idi. Fakat dünyada deniz silahlarının sınırlandırılmasında ve Kellog Paktı ile silâhsızlanma espirisinde bazı başarılar elde edilmiş olmasına rağmen birinci plânda önemli olan ve silahsızlanmanın temelini teşkil eden kara silahlarının sınırlandırılması çalışmalarına ancak 1926 yılında Silahsızlanma Konferansı

[45] Lozan'da 24 Temmuz 1923'te imzalanan Boğazlar sözleşmesinin tam metni için bkz. Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, II/2,** Ankara 1973, s. 55-64; **Türk Dış Politikasında 50 Yıl: Lozan,** s. 233-245

Hazırlık Komisyonu kurulmasıyla başlandı.[46] Komisyon çalışmalarını devam ettirirken dünyayı kasıp kavuran ekonomik bunalım emperyalist çelişkilerin sertleşmesine ve milletlerarası ilişkilerin gerginleşmesine yol açtı. Almanya'da faşist dikdatöryanın kurulmasına öncelik eden politik bunalım arasında intikamcı güçlerin aktifleşmesi, Versay Barış Andlaşması'nın askerî maddelerinin yeniden gözden geçirilmesi yönünde Alman isteklerini güçlendirdi. Almanya bir yandan silahlanma hızını artırırken diğer taraftan kendisine silahlanmada "eşitlik" tanınması yolundaki savaşın mücadelesini Fransa'nın direnişine rağmen vermeye başladı. İngiltere burjuvazisinin, Avrupa'da güçler dengesini yeniden sağlama ve silahsızlanmada Almanya'ya "eşitlik" tanıma yandaşı olan bir bölümün ağır basması üzerine Cenevre'de 2 Şubat 1932'de Milletlerarası Silahsızlanma Konferansı açıldı. [47]

Fakat millerlerarası atmosfer çok değişmiş ve Uzak Doğu'da Japonya Mançurya'ya (Eylül 1931) saldırmıştı. Çinin şikayeti üzerine konu Silahsızlanma Konferansı'nda görüşülmüş fakat bir netice alınamamıştı. Almanya'ya ödün verme kararı alan Mcdonald Hükümeti 17 Kasım 1932 tarihli, memorandumunda silah eşitliğinin silahları kısıtlama yoluyla gerçekleştirilemeyeceği üzerinde durulmuş ve bu durumda tek çıkar yolun Almanya'nın yeniden silahlandırılmasında görülmüştü. İngiltere'nin etkisiyle, bu tasarı Fransa, Almanya, İtalya, ABD ve İngiltere tarafından Aralık 1932'de kabul edildi. Kabul edilen bu kararla Almanya'ya "kollektif güvenlik sistemi çerçevesi içinde diğer ülkelerle eşit olarak silâhlanma hakkı" tanınmış ve Almanya'nın açıkça silâhlanması eylemde legalize edilmişti.[48]

Milletlerarası Silahlanma Konferansı'nın ikinci toplantısında İngiliz Delegasyonuna başkanlık eden Mcdonald plânı 16 Mart 1933'te konferansa bir

---

[46] F. Armaoğlu, **age. I**, s. 224

[47] Vladimir Potyemkin, **Uluslararası İlişkiler Tarihi, (Başlangıçtan Bugüne Diplomasi Tarihi) IV**, (Çev. Atilla Tokatlı), İstanbul 1980, s. 137 vd.

[48] Ludmila Jivkova, **İngiliz Türk İlişkileri 1933-1939**, (Çev. F. Muharrem, F. Erdinç), İstanbul 1978, s. 63 vd.; V. Potyemkin, **age. IV**, s. 149

tasarı sundu.[49] Tasarının diğer devletlerce benimsenmesi üzerine silahsızlanma konferansının Türk delegesi, olan Cemal Hüsnü Bey, 24 Mart 1933'te bu tasarının 96. maddesine dayanarak Lozan Andlaşmasında yer alan Boğazlar Sözleşmesi'nin askerî hükümlerinin de I. Dünya Harbi sonucunda imza edilen diğer barış Andlaşmalarındaki askeri hükümlerin talihine tabi olmasını ısrarla istedi.[50]

İngiltere, Lozan Andlaşması'nın Türk silâhlı güçlerini sınırlayan maddeler içermediğini bu nedenle Andlaşma tasarısının 96. maddesinin Türkiye üzerine uygulanmasının imkansızlığını bahane ederek öneriyi reddetti. [51]

Tevfik Rüştü Bey, Boğazlar meselesini ikinci defa olarak 17 Nisan 1933 tarihinde Milletler Cemiyeti Meclisinde "Stresa" Andlaşmaları çerçevesinde Fransa, İngiltere, İtalya temsilcilerinin hazır bulunduğu bir toplantı sırasında dile getirdi. Lozan Boğazlar sözleşmesinin Türkiye aleyhinde eşitsiz bir durum yarattığını, bu eşitsiz durumun sözleşmesinin yapıldığı zamandaki şartların değişmiş olmasına rağmen davam etmekte olduğunu ifade eden Tevfik Rüştü Bey, tezini iki nedene dayandırmakta idi. Biri, her devlet için olduğu gibi Türkiye'nin de güvenliğe ihtiyacı olması; diğeri ise barışı kuvvetlendirmek için yapılan her çabaya katılan Türkiye'nin bu hareketinin karşılığında Boğazlar'ın Türkiye'ye açık bir tehdit altına sokmasıydı. Bu da mevcut şartlar içerisinde Türkiye'yi eşitsizliğe maruz bırakmakta idi.[52]

Tevfik Rüştü Bey aynı görüşünü 23 Mayıs 1933'te Cenevre'de İngiltere Dışişleri Bakanı John Simon ile yaptığı konuşmada da dile getirmişti. Bu ikili görüşmede Tevfik Rüştü Bey, Türk görüşünü 24 Mart tarihindeki toplantıda belirtildiği gibi 96. maddeye dayandırmamış bu kez temel ilke olarak 19. maddeyi yani "ağır deniz topçu gücü korunarak, ağır gezgin sahra topçu gücünü

---

[49] Bu tasarı belli başlı şu hükümleri ihtiva ediyordu: 1- Almanya'nın 200 bin kişilik bir ordu bulundurmasına izin verilecekti. 2- Öteki ülkelerin kara ordularının mevcutlarında indirim yapılacaktı. 3- Sahra toplarıyla tankları atış gücü de sınırlanacaktı. 4- Hava bombardımanları yasaklanacaktı. 5- En son olarak da, yukarıdaki maddelerin uygulanıp uygulanmadığını denetlemek üzere sürekli bir Silahsızlanma Komisyonu kurulu olacaktı. Bkz. V. Potyemkin, **age.**, s. 165

[50] Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim I**, İstanbul 1945, s. 123; **Akşam**, 28 Ağustos 1934

[51] L. Jivkova, **age.**, s. 65

[52] T. R. Aras, **age. I**, s. 123 vd.

kaldırma tedbirleri alınması"nı öngören maddeye dayandırmıştı. Görüşünü desteklemek üzere de Türkiye'nin Boğazlar'dan serbestçe geçişi sağlama yükümlülüğünün Boğazlar bölgesinde bir kıyı topçu savunma sistemi kurmasını gerektirdiğini iddia etmişti.

J. Simon, Tevfik Rüştü Bey'in konuşmasını protesto etmiş ve Türkiye'nin Boğazları açık tutmak ve buralardan serbestçe geçişi sağlamak gibi bir yükümlülüğünün olmadığını ifade etmişti. Ayrıca İngiltere Dışişleri Bakanı Boğazlar'ı askerden tecrid etmenin Türkiye'nin askerî güvenliği için bir tehdit oluşturmadığını. Zira, Boğazlar sözleşmesini imzalayan ülkelerin, Türkiye'ye bu sözleşmenin 18 .maddesinin içerdiği garantiler verdikleri, Türkiye'nin bu isteğinin aynı zamanda Andlaşmaların değiştirilmesi anlamına geldiğini de belirtti. Bunun üzerine, Tevfik Rüştü Bey sorunu ivedilikli saymadığını ve bir an önce çözüme kavuşturulması için ısrar etmeyeceğini söylemek zorunda kaldı.

J. Simon ile Tevfik Rüştü Bey arasında yapılan bu görüşmeden sonra bir karara varılmıştı. Tevfik Rüştü Bey, Silâhsızlanma Konferansı'nın gelecek dönem toplantısında bu isteğini ileri sürmeyeceğine söz verdi. Aynı zamanda bu konferansta yalnızca Boğazlar Sorununu ele alacak bir özel komisyon kurulmasını öngören bir karar tasarısı sunulması üzerinde anlaştılar.[53] Tevfik Rüştü Bey aynı gün Macar heyeti tarafından Silâhsızlanma Konferansının 64. oturumunda Genel Komisyona İngiliz Andlaşma projesinin 19. maddesine dair verilen bir değişiklik teklifinin görüşülmesi sırasında söz alarak bu projenin 19. maddesinin kabulü durumunda, ağır deniz topları kullanılıp dururken kara ağır toplarının kaldırılmış olacağını, bu halin silahsızlandırılmış olan Boğazlarda özel bir durum yaratacağını ve bu yüzden Türkiye topraklarının bir parçası olan Boğazların güvenliğini sarsacağını anlatmıştı. Konuşmasnda; "Kara ve hava silahlarını sınırlayıcı İngiliz anlaşma projesi kabul edilirse Lozan Andlaşması'nın da özel bir rejime tabi olan Boğazlar sözleşmesinde esaslı değişiklik meydana getirilmiş olur" demişti.[54] Ayrıca, gemilerin Boğazlarda

[53] L. Jivkova, **age.**, s. 68 vd.
[54] Tevfik Rüştü Aras, **age. I**, s. 123; **Milliyet**, 25 Mayıs 1933

serbest geçişini ancak Türkiye'nin temin ettiğini ve Türkiye'nin silahsızlanmaya daima taraftar olduğunu açıklamış ve Simon ile kararlaştırdıkları karar projesini Konferansa vermişti.

Sözkonusu karar projesi Karadeniz ve Akdenize sahili olan devletlerin yanı sıra Amerika ve Japonya delegelerinin katılmasıyla bir özel komisyonun kurulmasını ve Türkiye'nin Boğazlar hakkındaki teklifinin öncelikle bu komisyonda görüşülmesini içeriyordu. Tevfik Rüştü Bey'den sonra söz alan İngiliz temsilcisi çok önemli olan bu mesele hakkında şimdilik karar verilmemesini ve görüşmelerin ikinci toplantıya ertelenmesini teklif etmişti. Fransız temsilcisi ise Andlaşmaların tadili meselesini ortaya attığını ileri sürerek Türk görüşüne sıcak bakmamış idi.

İngiliz ve Fransız temsilcilerinden sonra söz alan Tevfik Rüştü Bey İngiliz temsilcisinin teklifini kabul ettiğini açıkladıktan sonra Fransız temsilcisi Dışişleri Bakanı Poul Boncaur'a cevaben Türkiye'nin talebinin Boğazlar'daki Türk sahilleri ile Boğazlar serbestisinin savunulması davası olduğunu ve meselenin bu noktadan incelenmesi gerektiğini, meseleyi ilgili devletlerin incelemesine imkân vermek için de görüşmelerin ikinci toplantıya ertelenmesini kabul ettiğini, Boğazlar meselesinin, askerden tecrit edilen mıntıkaların ilgası teklifinin bir arazi ve sınır değiştirilmesi demek olmadığını diğer Andlaşmaların askeri maddelerin ilgası hakkında bizzat İngiliz projesinde böyle bir madde (96. madde) olduğunu söylemişti.[55] Bu karar projesi ile İngiliz diplomasisi, Boğazlar'ın silahlandırılmasına ilişkin Türk önerisini yine ertelemiş oldu.

Tevfik Rüştü Bey, Londra Konferansı[56] için İstanbul'dan Londra'ya hareket etmeden önce Hakimiyet-i Millîye muhabiri ile yaptığı söyleşide, Boğazlar meselesi ile ilgili olarak şunları söylemiştir. [57]

---

[55] **Hakimiyet-i Milliye,** 25 Mayıs 1933

[56] Londra Konferansı 1929 tarihinden itibaren dünyayı kasıp kavuran iktisadi buhran hakkında görüş alışverişinde bulunmak ve devletlerin içinde çırpındığı iktisadi şartları düzeltmek için toplanmıştır. Bkz. **Hakimiyet-i Milliye,** 23 Haziran 1933

[57] **Hakimiyet-i Milliye,** 7 Haziran 1933

"Davamızın kudretinden, hakkımızın sağlamlığından eminim. Haklı olduğumuzu elbet, ergeç, kabul edecekler. Davamızdan emin olduğumuz kadar sabırlı olmasını da bilmeliyiz".

İngiliz Hükümeti'nin 1933 yılı içinde Boğazların statüsünü değiştirme meselesini ele almamasının arkasında öncelikle politik ve stratejik karakterli bazı gerekçeler vardır. İngiltere, Türkiye'nin Boğazları yeniden silahlandırmasının, her şeyden önce Almanya tarafından kullanılabileceğini bu durumun Ren bölgesinin tekrar silahlandırılmasının gerekçesi olarak gösterilebileceğini ileri sürmüştür. Bu duruma ise savaş sonrası kurulan yeni düzenin zayıflayacağı gerekçesi ile politik açıdan karşı çıkıyordu. Stratejik açıdan ise, Boğazları yeniden silahlandırılmasının, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile daha sıkı ve daha çabuk yakınlaşmasına yol açacağından çekiniyordu. Çünkü böyle bir gelişme Akdeniz çevresi bölgesinde iki devletin stratejik ve askerî mevzilerini güçlendirebilirdi. Bu durumda Britanya İmparatorluğunun sömürgecilik çıkarlarını tehdit eden bir tehlikenin oluşmasına neden olabilirdi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Britanya Amirallık Dairesi'ne gönderdiği 26 Haziran 1933 günlü mektup, Boğazlar meselesine ilişkin İngiliz görüşünü açıkça ortaya koyması açısından önemlidir. Mektupta, İngiliz Hükümetinin, Boğazlar Sözleşmesine değişiklikler getirmeyi hedef tutan her türlü öneriye kesin bir direniş göstermesi gerektiği özellikle belirtilmektedir.[58]

İngiltere Türkiye'nin bu isteğini karşı koyma yönünde politik önlemler alırken 24 Mart 1933'te Hitler iktidara gelerek ülkede var olan bütün siyasi partileri yasaklamış ve Nazi Partisinin diktatörlüğünü kurma yönünde faaliyetini sürdürmüştü.[59] Ayrıca Japonya Milletler Cemiyeti'ni 27 Mart 1933'te terketmiş[60] ve aynı yılın sonunda Almanya'da Silahsızlanma Konferansından (14 Ekim 1933) ve Milletler Cemiyeti'nden (21 Ekim 1933) çekilmişti [61] Silahsızlanma Konferansı'nın başarısızlığı, 1934 yılında Türkiye'nin

[58] L. Jivkova, age., s. 70-71
[59] F. Armaoğlu, age. I, s. 240
[60] F. Armaoğlu, age. I, s. 235

Yugoslavya ile Bulgaristan arasında başlayan ve Ankara hükümeti tarafından kendi Trakya sınırı için tehlike gözüyle bakılan yakınlaşması[62] ve Mussolini'nin 19 Mart 1934 günü Asya ve Afrika'daki emellerini açığa vuran konuşması[63] Türk hükümetinin yeniden Boğazlar meselesini gündeme getirmesine neden olmuştur.

1934 Mayısı başında, Tevfik Rüştü Bey İngiltere'nin Ankara Büyükelçisiyle yaptığı konuşma da Boğazlar'ın silahlandırılması meselesini yeniden ileri sürmüş, dünyada görülmekte olan silâhlanma eğilimi karşısında, Türk Hükümeti'nin benzer korunma tedbirleri almak zorunda bırakıldığını söylemişti. Ayrıca Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'nin gerekli oldukça, Boğazlar'ı 24 saat içinde kapatabileceğini ve hiçbir legal gerekçenin kendisine durdurmayacağını belirtmişti. Kesin bir tavır sergilemesine karşın Tevfik Rüştü Bey Mayıs sonunda, Cenevre'de J. Simon ile yaptığı görüşmeden sonra o günün şartları içinde Boğazlar meselesini geri bırakmayı kabul etmişti.

Görüşmede Simon Lozan Andlaşması'nın ilgili maddelerini Türkiye'nin tek yanlı olarak değiştirmesine İngiliz hükümetinin karşı çıkacağını belirtmiş, Tevfik Rüştü Bey de Türk hükümetinin böyle bir niyetinin olmadığını ama bu meseleyi ileride yeniden ileri sürme hakkını korumak istediğini söylemişti. [64] J. Simon'un iknası sonucunda Haziran 1934 toplantısında da Boğazlar meselesini ileri sürmeyen Tevfik Rüştü Bey Cenevre'den dönüşünde (8 Haziran 1934) Bulgar gazetecilerin sorularına verdiği cevapta şöyle demiştir.[65]

"... Boğazların tahkimi için ısrar etmedik. Biz vatanımızın bir parçası olan Boğazları lüzumunda savunacak kadar kuvvetliyiz. Zaten yeni savaşlarda sun'î tahkimatın bir kıymeti kalmamıştır. İhtiyaç olunca biz Boğazları memleketin diğer kısımları gibi savunur ve bunun için hiç kimseden izin

---

[61] F. Armaoğlu, **age. I**, s. 226; V. Potyemkin, Almanya'nın Milletler Cemiyetinden 19 Ekim 1933 tarihinde çekildiğini yazmaktadır. Bkz. V. Potyemkin, **age. IV**, s. 179

[62] L. Jivkova, **age.**, s. 75

[63] Bu konuşmanın Türkiye'yi ilgilendiren kısmı için bkz. Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge) 1923-1938 II**, Ankara 1992, s. 266

[64] L. Jivkova, **age.**, s. 74

[65] **Cumhuriyet**, 9 Haziran 1934

istemeyiz." Türkiye 1934 yılı içinde Boğazlar meselesini resmi olmayan görüşmelerde ileri sürmekte yetinmişti. Oysa 1935 Martı başında Almanya'nın Versay Barış Andlaşması'nın askerî maddelerine uymaktan vazgeçmesi ve 16 Martta Alman Hükümeti'nin mecburi askerlik sistemini ihdas ettiğini açıklayan bir buyrultu yayınlaması[66] üzerine Tevfik Rüştü Bey Mart ayında İngilterenin Türkiye Büyükelçisi ile yaptığı görüşmelerde Boğazlar meselesini tekrar ortaya koyarak Türk Hükümetinin, Bulgaristan'ın Almanya gibi hareket ederek Neuilly Andlaşmasının askerî maddelerinden vazgeçmesi olasılığı karşısında duyduğu endişeleri açıkladı. Ayrıca, Boğazlar konusunda Türkiye'nin tek yanlı hareket edebileceğini, fakat bunu diğer devletlerin desteğiyle yapmayı istediğini söyledi.

Tevfik Rüştü Bey Cenevre'ye hareket etmeden önce 11 Nisan'da İngiliz elçisi P. Loraine ile yaptığı bir başka görüşmede Bulgaristan'ın 1932 yılı deklarasyonunda öngörülen güvenlik ve eşitlik temeli üzerinde takrar silahlanmasının Türkiye'nin askerden tecrid edilmiş bölgeyle ilgili olarak Lozan Andlaşmasında yer alan hükümlere gösterdiği muvafakatin dayandığı temeli sarstığını ve Türkiye'nin güvenliğini tehdit ettiğini söylemişti. İngiliz elçisi de Türkiye'nin bir saldırıya uğraması halinde, Lozan Andlaşmasını imzalayan ülkelerin garantisine sahip olduğunu hatırlatmıştı. Tevfik Rüştü Bey bunu doğrulayarak, Türkiye'ye verilen garantilerin nasıl gerçekleşeceğini sormuştu. [67]

Almanya'nın süratle silahlanması Fransız hükümetinde ve kamuoyunda huzursuzluk yarattı. Bunun üzerine Fransız Hükümeti, Milletler Cemiyeti Kurulunun Nisan 1935'te toplanmasını ısrarla istedi. Bundan başka, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın katılımıyla bir üçlü konferansın yapılmasını da önerdi. Konferans 11-13 Nisan 1935 tarihleri arasında Stresa'da yapıldı ve Almanya'nın hareketi protesto edildi.[68]

---

[66] F. Armaoğlu, **age. I**, s. 246; Cemil Koçak, **Türk Alman İlişkileri (1923-1939)**, Ankara 1991, s. 109

[67] L. Jivkova, **age.**, s. 75-76

[68] **Cumhuriyet**, 12, 13, 14 Nisan 1935; F. Armaoğlu, **age. I**, s. 247; V. Potyemkin, **age. IV**, s. 253-255

15 Nisan'da Milletler Cemiyeti Kurulu 85. dönem toplantısı açıldığında Fransız şikayeti görüşülmeye başlandı.[69] 16 Nisanda Tevfik Rüştü Bey, İngiliz Dışişleri Bakanı S. Simon ile burada yaptığı görüşmede, Türk kamuoyunda egemen psikolojinin kendisini, Milletler Cemiyeti Kurulunun bu toplantısında Türkiye'nin Lozan Barış Andlaşması'ndan ileri gelen durumunu söz konusu etmeye yönelttiğini söyledi. Ayrıca, Stresa Konferansı'nda kabul edilen ve Saint Germain, Trianon ve Neuilly Andlaşmaları ülkelerinin askerî statüsü meselesine ilişkin olan genel kararın 6. paragrafında Türkiye'nin durumundan genellikle söz edilmediğini belirtti. Türk hükümetinin Lozan Andlaşması'nı tek yanlı olarak reddetmek niyetinde olmadığını bir kez daha yineledi ve Boğazlar sözleşmesinin gözden geçirilmesinde direnmesinin ciddi nedenleri olduğuna işaret etti.

J. Simon ise, Milletler Cemiyeti Kurulu'nun bu toplantısının özel bir karar tasarısını ele alacağını ve bununla alakası olmayan bir meselenin ileri sürülmesinin yersiz olacağını belirtti. Ayrıca, Lozan Andlaşmasının sözleşmeye dayalı bir Andlaşma olduğunu ve Almanya'ya silâhlanma hakkı verilmesiyle yan yana konulmaması gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Tevfik Rüştü Bey, Japonya'nın Milletler Cemiyeti'nden çekilmesinin Boğazlar'a ilişkin Lozan Andlaşması'nın imzalandığı durum ve şartları değiştirdiğini söyledi. [70]

Milletler Cemiyeti Kurul Başkanı görevini sürdüren Tevfik Rüştü Bey, 17 Nisan 1935 günü Türkiye adına söz olarak bir beyanatta bulunmuştur.[71]

"... Lozan Andlaşması bazı askeri hükümleri ihtiva etmekte ve bu hükümler, diğer bazı Andlaşmalardaki hükümlerin içeriğini taşımamakla beraber ulusal toprağımızın bir kısmını savunma vasıtalarında yine de sınırlama getirmektedir. Bu sınırlama iki mıntıkaya aittir. Trakya mıntıkasındaki bu sınırların üç komşu devleti ilgilendirdiği için... burada bahsedecek değilim. Boğazlar mıntıkası için hâl böyle değildir. Bu mıntıkaya ait olan askeri hükümler farklı bir muamele mahiyeti arzetmektedir. Burada, askersiz

[69] **Ayın Tarihi, S. 17**, (Nisan 1935), s. 100-101
[70] L. Jivkova, **age.**, s. 78-79

mıntıkalardan başka, savunma vasıtalarının sınırlandırılması söz konusudur. Bu askeri hükümlerin karşılığında bir Lokarno Misâkı yoktur. Bu hükümler, Türkiye'nin zararına olarak eşitsiz bir vaziyet oluşturmaktadırlar. Bundan başka, bu eşitsizlik, bu hükümlerin kabulünde âmil olan durum değişmesine ve bundan böyle de maruz kalabileceği esaslı değişikliklere rağmen devam etmektedir. Bu hususta aşağıdaki noktayı açık bir biçimde belirlemeyi isterim.

"Mevcut Andlaşmalarla tayin edilmiş olan vaziyette değişiklikler meydana geldiği takdirde, Türkiye bu değişiklikleri Boğazlar'ın askeri rejiminde mukabil değişikliğe bağlı tutmak mecburiyetinde bulanacaktır. Prensibe istinât eden iki sebep bu talebin haklı olduğunu ispat etmektedir. Bunlardan biri bütün diğer devletler için olduğu gibi, Türkiye'nin de kendi emniyeti lüzumudur. Diğeri de mevcudiyetini savunması için lazım olan teyakkuzla birlikte barışın pekiştirilmesi yolundaki bütün gayretlere samimi bir biçimde katılmaktan hâli kalmayan Türkiye'nin, bu sahadaki yüksek faaliyetinin kendisini eşitsiz bir muameleye maruz bırakabilmesini kabul edemiyeceğidir."

Bu konuşmasında Tevfik Rüştü Bey, meselenin esasına temas etmeksizin Boğazların askerlikten tecridi hususunda Lozan Andlaşması'nın ilgili hükümleri hakkındaki Türk görüşünü izah etmiştir. Bu beyanattan sonra İngiliz, İtalyan ve Fransız temsilcileri, Türk Dışişleri Bakanı ile aynı fikirde olmadıklarını açıklayan birer konuşma yaptılar.[72] Sovyet temsilcisi Litvinoff ise, Tevfik Rüştü Bey'in beyanatına tamamıyle katıldığını ifade etti.[73]

Tevfik Rüştü Bey, Balkan Antantı Konferans'ından [74] önce Ankara'da İngiliz Büyükelçisi P. Loraine ile yaptığı görüşmede Milletler Cemiyeti'nde 17 Nisan da yaptığı konuşmanın ihtiyatla karşılanmış olmasından duyduğu düş kırıklığını dile getirdi. Meseleyi görüşmek üzere ortaya koymadığına göre, üç

---

[71] **Ayın Tarihi, S. 17**, s. 115

[72] **Ayın Tarihi, S. 17**, s. 116

[73] Mustafa Kemal Atatürk, 9 Mayıs 1935'te CHP Dördüncü Büyük Kurultayını açarken yaptığı konuşmada Sovyetler'in Türk görüşünü desteklemesi ile ilgili olarak şunları söylemiştir. "... *Son günlerde Boğazlar meselesini ortaya koyduğumuz zaman, Sovyetlerin bizim tezimizdeki doğruluğu ve haklılığı bildirmiş olmaları, Türk ulusunda yeniden derin dostluk duyguları uyandırmıştır*" Bkz. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938) I**, Ankara 1997, s. 399

[74] Balkan Antantı Meclis Toplantısı Bükreş'te 10-13 Mayıs 1935 günleri arasında yapıldı.

batılı devletin temsilcilerinin gösterdikleri tepkinin yersiz olduğunu belirtti. Aynı zamanda, batılı ülkelerin gösterdikleri bu tepkinin işi zorlaştırdığını ve görüşmeler yolunu kapadığını bu durumda ise Türkiye'nin Andlaşmaların tekrar gözden geçirilmesi konusunda öteki yenik ülkeler gibi işlem görmekte ısrar etmekten başka çaresi kalmadığını söylemesine [75] rağmen Türk Hükümeti, İngiltere'nin baskısı altında Boğazlar meselesini Milletler Cemiyeti'nin Mayıs toplantısında dile getirmedi.

Balkan Antantı Konseyi'nin Bükreş toplantısında üç Balkan Devleti'nin temsilcileri ile mesele hakkında görüşen Tevfik Rüştü Bey üç devletten de Boğazların silahlandırılması hakkındaki Türk isteğini destekleme sözünü almıştır.[76]

Mustafa Kemal Atatürk'ün 21 Haziran 1935'te Amerikan gazetecilerden Gladya Baker'e verdiği demeç, Türkiye'nin Boğazlar'ın statüsünün değişmesi konusundaki ısrarını anlamamıza yardımcı olması bakımından önemlidir. Atatürk, Baker'in niçin Boğazlar'ı tahkim etmek istiyorsunuz? Sorusuna şöyle cevap vermiştir;[77]

"Türkiye'nin Boğazlar'ı açık bırakmaya razı olduğu Lozan Andlaşması'ndan beri dünya vaziyeti ve bazı şartlar değişmiştir. Boğazlar, Türk arazisini iki kısma ayırır. Bundan dolayı bu deniz geçidinin tahkimi Türkiye'nin emniyeti ve savunması için çok önemlidir. O, aynı zamanda milletlerarası münasebetlerin can alıcı bir unsurudur. Anahtar vaziyetinde böyle önemli bir yer herhangi serüvenci bir taarruz edenin keyfine ve merhametine bırakılamaz. Türkiye, muhtemel sulh bozucularının, birbirleriyle harb etmek için Boğazlar'dan geçmesine mâni olmaya mecburdur. Türkiye buna asla müsaade etmeyecektir".

Türkiye Cenevre'de Milletler Cemiyeti'nin Nisanda yapılan dönem toplantısından sonra Eylül ayına kadar Boğazlar sorununu ileri sürmemiş

---

[75] L. Jivkova, **age.**, s. 78-79

[76] **Ayın Tarihi, S. 18**, (Mayıs 1935); s. 229; Ahmet Şükrü Esmer, **Siyasi Tarih (1919-1939)**, Ankara 1953, s. 225

olmasına rağmen İtalya'nın Habeşistan'a karşı saldırıya geçme hazırlığı Türk hükümetinin tavır değişikliğine yol açmıştır. Bu durum karşısında İngiliz hükümeti ve ilgili kurumlar Boğazlar statüsünün gözden geçirilmesi önerisini tekrar görüşme konusu yapmak zorunda kaldılar. Zira İngiliz Genelkurmay Başkanının 19 Temmuz 1935 günlü raporunda Türkiye'nin Boğazlar rejimini tekrar görüşme konusu yapma isteğinin İngiliz hükümetince desteklenmesi gerektiğini belirtiyordu.[78]

İngiliz Genelkurmayının Ağustosun başında hazırladığı özel bir memorandumda Versay Andlaşması'nın Almanya'nın tek yanlı hareketleriyle çiğnenmiş olduğu belirtilmekte ve Türkiye'nin Boğazlar meselesi üzerinde diğer ilgili devletlerle anlaşmaya varmasına İngiltere'nin yardım etmesi gerektiğine işaret edilmekteydi. İngiliz hükümetinin 1935 yılı sonlarında Boğazlar meselesi üzerindeki görüşünün değişmesinin nedenlerini inceleyecek olursak; [79]

1- Son iki yıl içinde Türk – İngiliz ilişkilerinin iyileşmesi ve bunun sonucu olarak İngiltere'nin Türkiye'ye artık olası bir askerî çatışma halinde müttefiki olabilecek bir ülke gözüyle bakması,

2- 1935 Kasımında SSCB ile Türkiye arasında 1925 tarihli Dostluk Andlaşmasının 10 yıl daha uzatma protokolünün imza edilmiş olması nedeniyle İngiltere'nin bunu Türkiye'de Sovyet etkisinin artmasına basamak olabileceğini düşünmesi,

3- Türkiye'nin üstelemesi karşısında işin Lozan Andlaşması'nda yer alan bazı sınırlamaların tek yanlı olarak çiğnenmesine vardırabileceğinden kuşkulanılması

4- İtalya'nın Habeşistan'a saldırı hazırlığı esnasında bu coğrafyadaki kendi çıkarlarını korumak için öteki Akdeniz devletleri gibi Türkiye'nin de desteğine gereksinim duyması.

---

[77] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938) III,** Ankara 1997, s. 139-140; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II,** s. 277

[78] L. Jivkova, **age.,** s. 83-84

[79] L. Jivkova, **age.,** s. 85-88

Balkan Paktı Devletlerinden gerekli desteğin alınması ve İngiliz Hükümeti'nin de eski tutumunu değiştirmesi üzerine Tevfik Rüştü Bey, Milletler Cemiyeti Kurulu'nda (14 Eylül 1935) 17 Nisandaki beyanatını tekrarlayarak diğer Andlaşmaların ilgili maddelerinin değiştirilmesi halinde Türkiye'nin de Boğazların askeri rejimini değiştireceğini ifade etti.[80]

3 Ekim 1935 günü İtalyan uçaklarının Kuzey Habeşistan'daki Adowa ve Adigrat şehirlerini bombardıman ederek Habeşistan'ı istilaya başlaması üzerine[81] İtalya'ya uygulanacak yaptırımların görüşülmesi maksadıyla Milletler Cemiyeti Kasım ayında bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'nin beklenmedik durumlar karşısında Boğazlar'ın güvenliği konusunda gereken tedbirleri almakta tereddüt göstermeyeceğini belirtti. [82]

Tevfik Rüştü Bey, 17 Kasım'da TBMM'de İtalya'ya karşı Milletler Cemiyeti'nde kabul edilen yaptırımların tatbiki meselesi görüşülürken yaptığı konuşmada Boğazlar meselesine de değinerek şunları söylemiştir;[83] "... Memleketimizin savunması eksik veya zayıf şartlara tabi olan yerleri üzerinde hepimizin dikkat ve hassasiyetinin böyle huzursuz zamanlarda daha artmış olacağına şüphe yoktur.

...Savunma kudretimizi tamamlamak ihtiyacını her münasebetle ve her yerde anlatmaya çalışmaktan bir an geri kalmıyoruz. Bu samimi dileğimizin dost ve alâkadar devletler tarafından iyi anlaşılacağını ve memleket savunmasına ait bu eksiğin tamamlanacağı günün çok uzak olmayacağını ümit etmek isteriz. Herhalde herhangi bir tehlike müşahedesi önünde bu hususta icap eden tedbirleri almakta hükümetimiz tereddüt etmeyecektir."

Tevfik Rüştü Bey'in bu açıklamaları Türkiye'nin Boğazlar'ı kapatmak niyetinde olduğuna dünya kamuoyunu o kadar inandırmıştı ki birkaç gün boyunca Boğazlar'dan hiçbir ticaret gemisi geçmemişti.[84]

---

[80] **Ulus**, 16 Eylül 1935; **Ayın Tarihi, S. 22**, (Eylül 1935), s. 100-101; T. R. Aras, **age. I**, s. 124
[81] F. Armaoğlu, **age.**, s. 254
[82] A. Şükrü Esmer, **age.**, s. 225, L. Jivkova, **age.**, s. 89
[83] **Ayın Tarihi, S. 24**, (Kasım 1935), s. 29
[84] L. Jivkova, **age.**, s. 89

1935 yılı sonbaharında Boğazların statüsünün değiştirilmesi yönünde teşebbüse geçilmemiş 1936 ilkbaharındaki gelişmeler bu meselenin bir an önce halledilmesi gerektiğini ilgili devletlere anlatmıştı. [85]

4- MONTRÖ BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİ

a- Montrö Konferansı Öncesi Gelişmeler ve Türk Notası

Milletler Cemiyeti tarafından alınan yaptırımlara rağmen İtalya'nın Habeşistan'ı işgale devam etmesi ve bu işgalden yararlanan Almanya'nın 7 Mart 1936'da Versay'ın Ren Bölgesi'nin askerlikten tecrit edilmesine ait hükümlerini ilga ederek bölgeye askeri kuvvet göndermesi Akdeniz ve Avrupa'nın durumunu ve dengeleri temelinden sarstı.[86]

Milletler Cemiyeti Meclisi Ren Bölgesi'nin askerileştirmesi meselesini görüşmek üzere Londra'da toplandı. (14 Mart 1936) Bu toplantıdan istifade ederek Tevfik Rüştü Bey, Avrupadaki siyasi durumun yeni ve tehlikeli değişikliklere koştuğunu göstererek Boğazlar rejiminin halli için teşebbüslerde bulunmadan önce Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Litvinoff ve Romanya Dışişleri Bakanı Titulesco ile bu mesele üzerinde görüşmüş ve yardımlarını istemiştir. Bu iki devletin temsilcilerinden destek alan Tevfik Rüştü Bey, Londra Büyükelçimiz Fethi Okyar ile birlikte İngiltere Dışişleri Bakanı Eden'i ziyaret etmiş ve İngiliz Dışişleri Bakanının konuya olumlu yaklaştığını görmüştü.[87] Tevfik Rüştü Bey Ankara'ya dönünce izlenimlerini İsmet İnönü'ye aktarmış ve ondan teşebbüse girişmek için olumlu cevap almıştı. Bunun üzerine meseleyi Atatürk'e açarak onun muvafakatlerini ve emirlerini rica etmiştir. Atatürk konu ile ilgili olarak Tevfik Rüştü Bey'e şunları söylemiştir;[88] "Biz böyle bir adım attıktan sonra bir daha dönemeyiz. Bu yüzden çok acı akıbetler de çıkabilir. Millet, o vakit senin kafanı koparır, fakat faydası olmaz. Bunun

[85] A. Ş. Esmer, **age.**, s. 226
[86] T. R. Aras, **age. I**, s. 124; C. Koçak, **age.**, s. 110
[87] T. R. Aras, **age. I**, s. 125.
[88] T. R. Aras, **age. I**, s. 126

T.C. Bilkent Üniversitesi 1993

için git, tekrar düşün. Eğer en küçük bir tereddüdün varsa bu teşebbüsten bana tekrar bahsetme, ben de seni böyle bir teklifte bulunmamış sayarım"

Atatürk'ün yukarıdaki emri üzerine tekrar Başbakan İsmet İnönü ile görüşen Tevfik Rüştü Bey, harekete geçilmesi konusunda mutabakata vardıktan sonra meseleyi tekrar Atatürk'e açmış ve teşebbüsün artık zamanı geldiğine inandığını belirtmişti. Bunun üzerine Atatürk; "Kanaatinizin kat'î olduğunu gördüm. Benim görüşüme göre de Avrupa durumu böyle bir teşebbüs için müsaittir. Git keyfiyeti hükümete aç ve benim uygun bulduğumu söyle. Bu işte behemehal muvaffak olacağız." demiştir.

Boğazların rejimi konusunda belirli bir zemin oluşturulduktan sonra konuyla ilgili Türk notası Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ne imza koyan devletler ile Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğine 10 Nisan 1936[89] tarihinde gönderilmişti. Notada, Lozan Andlaşması'nın imzalanmasından sonra ortaya çıkan milletlerarası münasebetlerdeki gelişmelerin Türkiye'yi böyle bir teklifi yapmaya zorladığı belirtilmekte ve bu gerekçeler özetlendikten sonra şöyle denilmekte idi:

"Yukarıda bildirilen düşünceleri göz önünde tutan ve Boğazlar sözleşmesini dört büyük devletin müşterek garantisine taalluk eden 18. maddesi hükmünün mahkûk ve işlemez bir hale geldiğini ve arazisine müteveccih dış bir tehlikeye karşı bu hükmün Türkiye'yi artık amelî bir surette muhafaza edemeyeceğini haklı olarak düşünen Cumhuriyet hükümeti, Türk arazisinin taarruzdan masuniyeti için lüzumlu günlük şartları dahilinde ve Akdeniz ile

---

[89] Bu notanın tarihi hakkında kaynaklarda ihtilaf vardır. 10 Nisan gösteren kaynaklar: [**Ayın Tarihi, S. 29**, (Nisan 1936), s. 47; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 282; Seha L. Meray – Osman Olcay, **Montreux Boğazlar Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Ankara 1976, s. 3; F. Armaoğlu, **age. I**, s. 344; Ahmet Eyicil, **Siyasi Tarih**, Ankara 1990, s. 287; Numan Özdalga, **Türk Boğazları'nın Tarih İçindeki Önemi**, İstanbul 1965, s. 53 11 Nisan gösteren kaynaklar:, Dışişleri Bakanlığı **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, Ankara 1973, s. 21; M. Gönlübol, C. Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara 1990, s. 121; F. C. Erkin, **age.**, s. 65; L. Jivkova, **age.**, s. 92; M. Sadık Atak, **Türkiye'nin Kapısı Boğazlar**, Ankara 1947, s. 67; İsmail. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945) I**, Ankara 1989, s. 494] Ancak biz Atatürk'ün Millî Dış Politikası adlı kitabın 286 sayfasındaki dipnotu esas alarak notanın 10 Nisan tarihinde gönderildiğini fakat Milletler Cemiyeti sekreterliğince notanın 11 Nisan'da alındığını kabul etmekteyiz. Bizim bu iddiamızı güçlendiren deliller ise 11 nisan gününde

taarruzdan masuniyeti için lüzumlu günlük şartları dahilinde ve Akdeniz ile Karadeniz arasında ticaret gemilerinin seyri seferinin daimi inkişâfı için en liberal bir zihniyetle Boğazlar rejimini düzenlemeye matuf itilâfların yakın bir zamanda akdi zımmında müzakereta başlamaya amade olduğunu, Boğazlar sözleşmesi müzakerelerine iştirak etmiş olan devletlere bildirilmekte kesb-i şeref eyler."

Türkiye'nin bu notası, tek taraflı hareketlerden ve milletlerarası anlaşmalara aykırı oldu-bittilerden bunalmış olan barışçı milletler üzerinde çok iyi tesir yapmış ve büyük memnunluk uyandırmıştı.

Dünya basınında bu dürüst hareketimizi alkışlayan hükümetlerin ve kamuoylarının, barışa hizmet gayesini güden teklifimizi haklı bulduğunu gösteren yazılar yayınlanmıştır.

Paris Le Soir Gazetesi; "... Türkiye topraklarını emniyet altında bulundurmak arzusundadır ve bu itibarla sözleşmenin boğazları askerden tecrit eden hükümlerinin kaldırılmasını istemektedir. Türkiye bu müracaatı yaparken, Cenevre'nin gösterdiği yoldan gitmiş ve isteğini sözleşmeyi imzalamış olan bütün devletlere diplomatik yoldan bildirmiştir" şeklinde yazmaktadır. [90]

14 Nisan 1936 tarihli Selânik Makedonia Gazetesi de, Türkiye'nin Boğazları tahkim meselesinde Balkan devletleri'nin ve tabiatiyle Yunanistan'ın muvafakatini aldığını yazmıştır. [91] Yine aynı tarihli 14 Nisan 1936 Berlin Deutsche Diplomatisch Politische Karrespondenz Gazetesi "... Türkiye'nin bugünkü vaz'iyet karşısında her devletin talep etmeğe hakkı bulunduğu emniyetin yeniden tanzimini istemesi, değişen şarta uyumdan başka bir şey değildir" şeklinde yazmaktadır.[92]

16 Nisan 1936 tarihli Moskova İzvestia Gazetesi "... Barış politikasını takip eden Türkiye Cumhuriyeti Almanya ile Avusturya'nın izinden yürümemiş ve Andlaşmaları tek yanlı kararla bozmak yoluna gitmemiştir. Türkiye Cumhuriyeti kendisinin Boğazlar'daki tam hakkı hükümranisini payidar

---

[90] **Ulus**, 26 Nisan 1936
[91] **Ayın Tarihi, S. 29**, s. 54-55

etmenin asıl barışa hizmet etmek olduğunu göstermiş ve Boğazlar rejimin yeni şartlara ve ülkenin savunulmasındaki ihtiyaçlara uygun bir biçimde düzenlenmesi hakkında görüşmelere başlamayı teklif etmiştir. Bu biçimle Türkiye başka ülkelere milletlerarası vefâkarlık, mevcut Andlaşmalara hürmet ve barış ve sükûnun bozulmazlığı hakkında dikkat ve itina örneği vermektedir" ifadeleri ile meselenin ortaya atıldığından itibaren destek veren Sovyetler Birliği'nin görüşünü çok iyi yansıtmıştır.[93]

17 Nisan 1936 tarihli Soyfa Mir Gazetesi de "Rüştü Aras'ın Muvaffakiyeti" başlıklı yazısında Tevfik Rüştü Bey'in dirayet ve Vatanseverliği övülmekte ve "İşte basiretkârsızlık veya teahhürle itham olunamıyacak bir diplomat. Lozan Andlaşmasında yer alan Boğazlar rejimi, Türk Devletinin izzet-i nefsine dokunuyordu. Bay Rüştü Aras, bu rejimin değiştirilmesini sağlamak hususunda fırsat kaçırmıyordu. Bu diplomat, Cenevre veya diğer yerlerdeki görüşmelerin her birinde Lozan Andlaşmasının imzalandığı zamandaki şartların değiştiğini ve bu Andlaşmada var olan kollektif emniyetin geçerliliğinin kalmadığını iddia ediyordu. Herkes işitmemezliğe geliyordu... Türk talebine karşı bu menfi hareket onu yese düşürmüyordu. O, Türkiye'nin Çanakkale Boğazı'nın tek sahibi olmak hakkındaki arzusunu yazı ile bildirmek için, Avrupa'nın büyük devletleri arasındaki tam dağılma ve anlaşmazlıklarından istifade etti. Bugün hiçbir yerden protesto sadası işitilmiyor. Bilâkis, herkes durumun Türkiye lehine değiştiğini itiraf ediyor... Türk talebini yalnız hukuk değil, kuvvet de arkalamaktadır. Bay Rüştü Aras'ın dirayeti, kuvvet meselesini meydana çıkarmamasındadır."[94]

Bükreş Le Mourent Gazetesi de, "... Avusturya, Andlaşmaların tek taraflı bozulmasında Almanya'nın misalini takip etti. Bulgaristan ile Macaristan'ın da aynı şekilde hareket edeceklerinden korkulmaktadır. Bu şartlar içinde Türkiye pasif kalamazdı. Türkiye gafil avlanmak istemiyor ve gafil

---

[92] **Ayın Tarihi, S. 29**, s. 58
[93] **Ayın Tarihi, S. 29**, s. 59-60
[94] **Ayın Tarihi, S. 29**, s. 65

avlanmayacaktır." şeklindeki ifadesi Türkiye'ye Balkan Paktı Devletleri'nin verdiği desteği ifade etmektedir.[95]

İngiliz Times Gazetesi'nin Nisan 1936 ayı sonlarında yayımladığı başmakale de artık İngiltere'nin Türk görüşünü desteklediğinin en iyi örneğidir. Gazete, "... Bütün dünyanın karada, denizde ve havada süratle silahlandığı bir zamanda Türkiye'nin emniyetini tehlikede görmesini ve kendisine verilen teminatın yeterliğinden şüphelenmesini hiç kimse tenkit edemeyeceği gibi milletlerarası anlaşmaların tecavüze mani teşkil etmediğinden kuşkulanmakta da Türklerin hakkı vardır" şeklinde yazmaktadır.[96]

Türkiye'nin bu girişiminin haklılığı ve notanın içeriği yerli basında da geniş bir yer tutmuştur. Konu ile ilgili 13 Nisan 1936 tarihli Tan Gazetesi'nde "Boğazlar Meselesi" isimli bir makale yazan A. Naci Karacan, "Lozan'da gayri askeri bölge yapan devletlerin maksadı gemilerin boğazlardan serbest geçişini temin etmek değil, Türkiye'yi hiç olmazsa Boğazlar mıntıkası gibi asıl can alıcı damarlarından birinde olsun zaafa uğratmaktır. Fakat Lozan'ın imzalandığı 1923 tarihinden beri Avrupa'nın kuvvet dengesi değişmişti. Dünyanın siyasi durumu bugün öyle bir manzara gösteriyor ki, Dünya savaşından beri imzalanan bütün Andlaşmalar iptal edilirken, Türkiye milletlerarası hukuku dahi çiğnememek dürüstlüğünü göstererek kendi topraklarını kendilerinin emniyete alması gerektiğini ispatlamış ve bu vazifeyi hiç şüphe yok ki bütün milletimiz benimsemiştir. Bu kadar açık bir hakkı tanımak kendi topraklarımızın emniyeti noktasından bizi serbest bırakmak istememek demek olur ki, bundan kötü bir niyet tezahürü de tasavvur edilemez" şeklinde yazmıştır.

14 Nisan tarihli Ulus Gazetesi'nde "Boğazlar Rejimi" adlı yazı yazan N. A. Küçüka ise her ne kadar notaya ilgili devletlerin verdiği cevabı bilmediğini yazsa da notanın bu devletler nezdinde olumlu karşılanacağını ummaktadır.

---

[95] **Ayın Tarihi, S. 29**, s. 73-74

[96] H. Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar II**, İstanbul 1973, s. 536 vd.

14 Nisan tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde "Boğazlardaki gayri askeri mıntıkaların mazarratları" başlıklı yazı yazan Abidin Daver ise, Boğazlar'ın gayri askeri olmasının mahsurlarını şöyle ifade etmektedir:

"1- Türkiye'yi savunmasız bırakarak herhangi bir düşmanın bir baskınla birkaç saat içinde Boğazlara hâkim olması, Trakya'yı, İstanbul'u bütün Marmara havzasını ve Karadeniz kıyılarını tehdit etmesi,

2- Kefil olan devletleri de gailelere sürükleyecek bir taarruza müsait daimî bir vaziyet ihdâs etmiş olması,

3- Doğu Akdeniz'de hadiseler çıkarmaya müsait, bir buhran kaynağı teşkil etmesi,

4- Hususi ve umumi bir savaş halinde tarafsız kalmak isteyen Türkiye'yi mutlaka iki taraftan birine katılmaya mecbur ederek mücadeleyi büyütüp yayması,

Bütün bu mahzurlara karşı, gayri müstahkem mıntıkaların tek bir millî ve milletlerarası faydası yoktur."

Yukarıda örneklerini verdiğimiz gazete yazılarından da anlaşılacağı gibi notanın verildiği günden itibaren Türk aydınlarının tamamı bu meselede haklılığımızı savunmuş ve Türkiye'nin Almanya ve İtalya gibi kuvvetle değil diplomasi, yolu ile uzlaşmaya varmak istediğine işaret etmişlerdir.

b- Lozan Boğazlar Sözleşmesini İmzalayan Devletlerce Türk Notasına Verilen Cevaplar

Boğazlarla ilgili sözleşmenin değiştirilmesi konusundaki Türk notasına ilk önce Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Litvinoff, 16 Nisan tarihinde Türk Büyükelçisine cevabî notayı vermiştir.[97] Sovyet Rusya verdiği cevapta; "... Boğazlar bölgesinde Türkiye'nin hakimiyetini tamamen muhafaza etmek lâzım geldiğini ve bu hakimiyetin Boğazlarda barış ve huzurun muhafazası için lüzumlu bir şart olduğunu" belirtmiş ve Türkiye'nin isteklerinin "...Türk-Sovyet

[97] **Ulus,** 18 Nisan 1936; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** s. 43; **Ayın Tarihi, S. 29,** s. 50-51

Andlaşmaları ile teyit edilmiş ve Sovyet heyeti temsilcilerinin 1922-1923'de Lozan Konferansında yaptığı tekliflere de esas teşkil etmiştir." denilmiştir.

Türk notasına Sovyetler Birliği gibi 16 Nisan'da olumlu cevap veren bir diğer ülke de uzun yıllar Boğazlar meselesinin görüşülmesini engelleyen İngiltere'dir. İngiltere, Ren bölgesinin yeniden askerîleştirilmesinden sonra artık bu durumu Boğazlar'ın yeniden askerîleştirilmesine engel olarak ileri sürmemiş ve Türkiye'yi bu konuda destekleyeceğinin işaretlerini vermeye başlamıştı. İlgili Türk notasına verdiği cevapta konunun Milletler Cemiyeti'nin Mayıs toplantısında görüşülmesi istenmekte ve Türkiye haklı bulunmaktadır.[98]

İngiltere'nin bu meselede Türkiye'nin isteğini kabul etmesinin altında yatan en önemli neden, İtalya'nın Habeşistan'a saldırısından sonra Akdeniz'de dengenin bozulmuş olmasıdır. İngiltere, bozulan bu dengeyi yenilemek ve Akdeniz'deki stratejik mevzilerini güçlendirmek için bu bölgede yeni ittifaklar gerçekleştirme ihtiyacını duyuyordu. İşte Türk talebi buna çok güzel bir olanak vermiştir. Ayrıca Sovyetler Birliği 'nin Türkiye üzerindeki etkisini de azaltma ve Türkiye'yi bu ülkeden uzaklaştırma isteği de önemli nedenlerden biridir.[99]

Fransa ise Andlaşmaların bozulmadan korunması taraftarı olduğu için 25 Nisan'da verdiği karşı notada kesin bir taraf tutma durumundan kaçınmıştır.[100]

Balkan Paktı Devletlerinden olan Yunanistan ve Yugoslavya, Türkiye'nin Boğazları yeniden askerîleştirme isteğini, Türkiye'nin askerî ve stratejik mevzilerini güçlendirecek bir imkân olarak kabul ettikleri gibi bu durumun Balkan Paktı mevzilerinin de güçlenmesi demek olacağını düşünüyorlardı.

Romanya ise, Türkiye'nin notasına karşı şiddetle olumsuz tepki gösteren tek ülkedir. Romanya Dışişleri Bakanı Titulesco, Türkiye'nin bu meseleyi ortaya atmadan önce kendisine ve Balkan müttefiklerine danışmak ve onların onayını almak zorunda olduğunu söylemekte idi. Titulesco'ya göre bu

---

[98] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 57; **Ulus**,18 Nisan 1936
[99] L. Jivkova, **age.**, s. 94-95

hem Balkan Paktı ve hem de Türkiye ile Romanya arasındaki dostluğun bir sonucu olarak gerekliydi.

Titulesco, Romanya'nın çıkarlarına aykırı gördüğü Türk notasına karşı bir tepki göstermek maksadıyla 4 Mayıs 1936'da Belgrat'taki Balkan Paktı Konseyi toplantısına katılmama kararı da almıştı.

Türkiye'nin gerekli açıklamalarından sonra Romanya 28 Nisandaki cevabında "Türkiye Andlaşmaların Romanya hakkındaki araziye ilişkin hükümlerini asla münakaşa konusu yapmamış olduğundan ve asla yapamayacağından,... Romanya Hükümeti, bilhassa Türk – Romen ilişkilerinin belirgin niteliği olan özel hal ve şartları dikkate alarak ve Balkan güvenliğinin gerekliliğini takdir ederek..... notanızda sözkonusu olan görüşmelere en dostane bir fikirle girişmeyi kabul ettiğini bildirmekle şeref kazanır" diyerek, hangi konularda Türkiye'yi destekleyeceğini açıklamıştır.[101]

Balkan devleti olmasına rağmen Balkan Paktı dışında kalan Bulgaristan, Türkiye'nin Boğazlar üzerinde mutlak egemenlik kurmasını esas itibariyle istemediği halde, Boğazlar Sözleşmesi'nde yapılan bir çok değişikliğin Neuilly Andlaşmasının da yenilenmesine yol açabileceğini düşünerek [102] Türk notasına gönderdiği cevapta; [103]

"İki hükümet arasındaki dostluk Andlaşmasına sadık olan Bulgar Hükümeti Türkiye Cumhuriyeti'nin Boğazlar sözleşmesindeki kısıtlayıcı hükümlerin hükümetlerinin değiştirilmesi hakkındaki teklifini sempati ile inceledi. Bulgar hükümeti, Türk hükümetinin emniyet düşüncelerini haklı bularak zikredilen sözleşmenin yerine konulacak yeni itilafların görüşülmesine katılmak ve Türkiye Cumhuriyeti'nin görüşünü memnuniyetle destekler..." demiştir. Japonya ise 24 Nisan 1936 tarihinde Türk hükümetinin notasına olumlu cevap vermiştir.[104] İtalya, henüz Habeşistan Savaşı ve bundan dolayı İtalya'ya yaptırımlar devam ederken, Türkiye'yi İngiltere'ye daha da

---

[100] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 54-55
[101] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 32-33; **Ayın Tarihi, S. 30**, (Mayıs 1936), s. 100
[102] **Cumhuriyet**, 16 Nisan 1936; **Akşam**, 18 Nisan 1936
[103] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 26

yaklaştıracak böyle bir girişim karşısında kaygılanarak bir süre duraksamış ve 28 Nisan'da gönderdiği cevapta Türk Notasının içeriği konusundaki görüşünü saklı tutarak Konferansa katılmayı kabul etmiştir.[105] Türk notasının Avrupa'da bu kadar çabuk taraftar bulması ve kabul görmesinin sebebi, Türkiye'nin Boğazlar hakkındaki teşebbüsünü tam zamanında yapmış olmasıdır.

c- Montrö Boğazlar Konferansının Toplanması

c.a- Konferansın Toplanacağı Yer ve Zamanın Tesbiti

Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, 10 Nisan tarihli Türk Notasına gelen olumlu cevaplar üzerine, 12 Mayıs'ta ilgili devletlerden, Boğazlar meselesinin 22 Haziran'da İsviçre'nin Montrö şehrinde düzenlenecek bir Konferans'ta görüşülmesini istedi.[106] Türkiye'nin bu isteğine 16 Mayıs'ta Balkan Paktı Devletlerinden başka İngiltere, Sovyetler, Japonya ve Bulgaristan olumlu cevap verdiler. 17 Mayısta yayınlanan gazeteler Fransa'nın da yakında olumlu cevap vereceğini yazmışlardır. [107]

İtalyanlar'ın hemen olumlu cevap vermemesinin nedeni Temps Gazetesinin Roma muhabiri şu şekilde ifade etmektedir: [108] "İtalya'daki genel düşünce, İngiltere ve Yugoslavya'yı, Yunanistan'ı ve Türkiye'yi İtalya aleyhine mahiyet taşıdığını gizlenmesine lüzûm bile görülmeyen bir Akdeniz Paktı imzalamaya ikna etmek maksadı ile bu memleketlerde diplomatik faaliyetler sarf etmiş hâlâ da sarf etmekte bulunmaktadır. İngiltere, Boğazlar'ın tahkimine yıllarca karşı çıktığı halde, İtalya'ya karşı Türkiye'nin teveccühünü kazanmak için şimdi vaziyetini değiştirmiştir. Buna rağmen Boğazlar'ın tekrar askerileştirilmesi meselesi için Montrö'de 22 Haziran'da yapılacak olan toplantıya katılmak hususunda İtalya'nın hiçbir itiraz etmeyeceği tahmin edilmektedir."

---

[104] **Akşam,** 25 Nisan 1936
[105] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** s. 52
[106] **Ayın Tarihi, S. 30,** s. 96; **Cumhuriyet,** 12 Mayıs 1936
[107] **Ulus,** 17 Mayıs 1936; **Akşam,** 17 Mayıs 1936
[108] **Cumhuriyet,** 26 Mayıs 1936

16 Mayıs'ta alınan olumlu cevap üzerine Tevfik Rüştü Bey, bu kez 29 Mayıs'ta ilgili devletlerin dışişleri bakanlarına bir telgraf göndererek 22 Haziran 1936 tarihinde Montrö'de toplanacak olan Boğazlar konferansına delegelerini göndermelerini istemiştir.[109] Bunun üzerine konferansın toplanacağı Montrö şehrinde bulunan Montrö Palas'ın salonları bu iş için hazırlanmaya başlanmış gerek delegeler gerek konferansı takip edecek olan gazetecilerin telgraf ve telefon ihtiyaçları giderilmiştir. Gerek İsviçre Federal hükümeti ve gerekse Vaud Kantonu hükümeti konferansın noksansız bir şekilde çalışması için gerekli olan bütün tedbirleri almışlardır.[110]

c.b- Konferansa Hazırlık ve Türk Heyetinin Seçilmesi

Konferansın yeri ve zamanını tesbitinden sonra Türk hükümeti görüşmelere temel olmak üzere, Sovyetler Birliği'ne danışarak bir tasarı hazırlamıştır. Sözkonusu görüşmeler Ankara'da Dışişleri Bakanlığı ile Sovyet Büyükelçisi Karahan arasında olmuştu. Ayrıca Numan Menemencioğlu Mayıs ayı içerisinde görüşmeler yapmak amacıyla ilgili devletlerin başkentlerinde (Tokyo ve Roma hariç) özellikle de Moskova'da Dışişleri Komiser Yardımcısı Krestinski ile fikir alış-verişinde bulunmuştur. Böylece Sovyetlerle tasarının ana çizgileri üzerinde bir anlaşmaya varıldığı izlenimi doğmuşsa da, konferansın başlamasından birkaç gün önce, 20 Haziran'da Karahan'ın verdiği bir notada, savaş gemilerinin geçiş rejimi konusunda Karadeniz'e kıyısı olan devletlere gerekli önceliği ve özel hakları tanımayan Türk tasarısı sert biçimde eleştirilmiştir. Ankara'da biraz hayret biraz da kaygı uyandıran bu nota üzerine Moskova Büyükelçisi Zeki Apaydın Sovyet Dışişleri ile görüşmeler yapmıştır.[111]

---

[109] **Ayın Tarihi, S. 30**, s. 8; **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1936
[110] **Ayın Tarihi, S. 31**, (Haziran 1936), s. 39
[111] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 46-48

Bakanlar Kurulu tarafından tesbit edilen Türk delegasyonu Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın başkanlığında 13 Haziran'da İsviçre'ye hareket etmiştir.[112]

c.c- Konferansa Katılan Devletlerin Boğazlar Rejimi İle İlgili Tezler

İsviçre'nin Montrö Şehrine İngiltere, Bulgaristan, Fransa, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya, Sovyetler Birliği ve Japonya daha önceden kararlaştırıldığı gibi 22 Haziran'daki Boğazlar Konferansına delegelerini gönderdiler.[113] Almanya ise Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ne taraf olmadığı için Montrö Konferansı'na çağrılmamıştı. Bununla beraber Avrupa'nın geleceği ile yakından ilgili olduğu için Montrö görüşmelerini yakından izlemiş ve buraya bir gözlemci göndermişti.[114] İtalya ise Lozan'da Boğazlar konusunda garantör devlet olması nedeniyle yukarıda belirttiğimiz gibi davet edilmiş ve bu daveti kabul etmiş olmasına rağmen Montrö görüşmelerine delege göndermemişti. Konferansa katılmama sebebini ise Türk Heyetine bir mektupla bildirmişti.

Roma hükümeti 22 Haziran 1936 tarihli mektupta konferansı başka bir zamana ertelemek teklifinde bulunmaya sevk eden sebepleri hatırlatmakta ve durum çeşitli cephelerden aydınlanır aydınlanmaz konferansa temsilci göndereceğini bildirmektedir.[115] İtalyan Hükümetinin katılmama sebepleri şöyle özetlenebilir.[116]

1- Boğazlar Konferansının toplanması mevsimsizdir, bunun için genel durumun aydınlanıp durulmasını beklemek lazımdır.

---

[112] Türkiye Delegasyonunda bulunan delegeler, Londra Büyükelçisi Fethi Okyar, Paris Büyükelçisi Suat Davaz, Dışişleri Genel Sekreteri Büyükelçi Numan Menemencioğlu, Genelkurmay İkinci Başkanı Korgeneral Asım Gündüz, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ndeki sürekli delegesi ve Sivas Milletvekili Necmettin Sadak'tan oluşuyordu. Müşavir olarak ise, Deniz Filosu Komutanı Fahri Korutürk, Hava Alay Komutanı Kaymakam (Yarbay) Şefik Çakmak, Erkân-ı Harbiye temsilcisi Kurmay Albay Rıfat Matracı, Binbaşı Yusuf Egeli ile Matbuat Genel Müdürü Vedat Tör, Sıhhiye temsilcisi ise Hıfzıssıhha Genel Müdürü Dr. Asır Arar idi. Ayrıca onbiri diplomat, üçü yüksek rütbeli asker, biri uzman yüksek memur, üçü enfermasyon işleriyle görevli olmak üzere yirmidört kişi daha vardı. Bkz. **Ayın Tarihi, S. 31,** s. 39

[113] **Cumhuriyet,** 23 Haziran 1936

[114] M. Gönlübol, C. Sar, **age.,** s. 115

[115] **Cumhuriyet,** 23 Haziran 1936

[116] H. R. Soyak, **age. II,** s. 539; Abidin Daver, *"Boğazlar Meselesinde İtalyan Siyasetinin Yanlış Düşünceleri"* **Cumhuriyet,** 27 Haziran 1936

2- Mühim bir Akdeniz Meselesi, en büyük Akdeniz Devletlerinden birinin hazır olmadığı bir toplantıda müzakere edilemez.

3- İtalya Montrö Konferansına katılmayacaktır. Bu, kendisi mevcut olmadan verilecek her türlü kararları kabul edemeyeceğini gösteren bir ihtar sayılmalıdır.

4- Türkiye'nin Boğazlar hakkındaki talepleri, Akdeniz'de halen bir savaş tehlikesi mevcut olduğu esasına dayandırılmaktadır. Halbuki İtalya'nın yaptığı bir sömürge davasıdır. Bu nedenle Türkiye'nin öne sürdüğü sebeplerden bir tanesi doğru değildir.

23 Haziran tarihli Giornale d'İtalia Gazetesinde çıkan bir yazıda da;[117] "Türk istekleri Akdeniz'de yakın bir savaş tehlikesi bulunduğu fikrine dayanmaktadır. Oysa Mussolini, Habeşistan meselesini bir sömürge davası gibi almakta ve bunun bir Avrupa meselesi haline geçmesine mani olacağını birkaç defalar tekrar etmişti. Bu itibarla Türkiye'nin ileri sürdüğü sebeplerden bir tanesi bile doğru değildir. İtalya'nın durumu, kendisi Montrö'de mevcut olmadan verilecek her türlü kararı kabul etmeyeceği hakkında bir nevî ihbar gibi alınmaktadır." Denilerek İtalya'nın Habeşistan Harekâtı ve bölge dengeleriyle ilgili girişimleri mazur gösterilmektedir. Ayrıca Montrö Konferansı'nda alınacak kararlara şimdiden itirazda bulunacaklarını ifade etmektedirler.

İtalya'nın Boğazlar konferansına karşı takındığı olumsuz tavır ve toplantıya katılmamak için ileri sürdüğü sebeplere Montrö'de cevap veren Tevfik Rüştü Bey[118], "...henüz başlayıp devam etmekte olan konferansa İtalyanın iştirakini görmekle bahtiyar olacağını" bildirirken "çok teessüf olunur ki, diğer milletlerin hayatî işlerini İtalya'nın muvafık göreceği zamanlara isabet ettirmek mümkün değildir." cümlesini de ilâve etmiştir.

26 Haziran tarihli Ulus Gazetesi'nde F. Rıfkı Atay "Konferans ve İtalya" başlıklı makalesinde "... Türkiye Boğazları silahlandırmak teşebbüsüne. Akdeniz'de yakın bir hücuma uğramak tehdidi altında bulunduğunu hissederek

---

[117] Abtülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi,** Ankara 1991,.s.294; F. Rıfkı Atay, *"Konferans ve İtalya"*, **Ulus,** 26 Haziran 1936; **Cumhuriyet,** 24 Haziran 1936

girişmiş değildir. Türkiye, Andlaşma garantilerinin millî emniyetleri müdafaa etmeğe ve fiilî taarruzları men etmeğe muktedir olmadığı inkâr edilemez hadiselerde sabit olduktan sonra, alâkadar devletlere notasını vermiştir.

...Hükmümüzü söyleyelim; İtalya'nın Montrö Konferansında mümkün olduğu kadar süratle temsil edilmiş olduğunu görmek isteriz. Fakat bu Konferansın mevzuu olan Boğazlar emniyeti davasının hiçbir geciktirmeye tahammülü olmadığı hususunda Türk Milleti'nin titiz bir hassasiyet göstermekte olduğunu hatırlatmak isteriz." demiştir.

İtalya'nın bu tutumdaki amacı, Habeşistan'a saldırısından sonra Milletler Cemiyeti tarafından, aleyhinde uygulanmakta olan yaptırımların kaldırılmasını sağlamaktı.[119] Ancak bu da Milletler Cemiyeti Meclisinin kararı ile sağlanabilirdi.

Boğazlar Konferansı, 22 Haziran'da saat 16:00'da İsviçre Siyasal Federal Dairesi Başkanı Motta'nın açılış konuşmasıyla başlamıştır. [120] Motta'dan sonra Tevfik Rüştü Bey birkaç gün önceden ilgili devletlerin delegasyonlarına verdiği Türkiye'nin Boğazlar'ın statüsüne ilişkin görüşlerini içeren projedeki göz önünde tuttulan noktaları açıklamıştır.[121]

"Hatt-ı zatinde Türkiye'nin kendi hakk-ı hâkimiyetini tebarüz ettiren rejimi sizinle birlikte düzenlemek üzere vücuda getirmiş olduğumuz sözleşme projesini sizlere takdim ederken 1923 sözleşmesinin hizmet-i vücudunu kaybeylediğini ve bunun bizzat esasını değiştiren şartlar neticesinde tatbik edilemez bir hale geldiğini gördükten sonra, Boğazlar rejiminin düzenlenmesinde milletlerarası bir işbirliği vücuda getirmek istedik. Bu rejimin düzenlenmesinde, coğrafi teşekkülü dolayısıyla hususî bir vaziyette bulunan Karadeniz kıyıları ile olan dünya ticaret menfaatlerini kabil olduğu kadar en geniş bir biçimde bilhassa nazar-ı dikkate tuttuk."

---

[118] H.R. Soyak, **age.II**, s. 541; **Cumhuriyet**, 25 Haziran 1936; **Ayın Tarihi, S. 31**, s. 61
[119] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 53
[120] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 23 vd.; **Ayın Tarihi, S. 31**, s. 41
[121] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 24; **Ulus**, 23 Haziran 1936

İlgili devletlere verilen 13 maddelik Türk projesinin ana noktaları şunlardır.

1- 24 Temmuz 1923'te Lozan'da imzalanmış olan Boğazlar sözleşmesi ortadan kalkmıştır.

2- Ticaret gemileri Lozan'da olduğu gibi Boğazlardan serbestçe geçebilir.

3- Karadeniz'de kıyısı bulunmayan devletlerin Karadeniz'de bulundurabilecekleri savaş gemisi tonajı ve kalış süresi sınırlandırılmaktadır.

4- Boğazlardan geçişle ilgili hükümler Karadeniz'de kıyısı olan devlet savaş gemilerinin Akdeniz'e çıkışlarında uygulanacak, Karadenizli Devletlerden biri Boğazlardan geçiş için kabul olunan en yüksek tonajı aşkın ve 25.000 tonilataya kadar veren bir savaş gemisini bazı şartlarda Boğazlardan geçirebilecektir.

5- Savaşta, Türkiye tarafsız ise savaş gemileri yine barıştaki şartlarla geçebileceklerdir.

6- Türkiye savaşıyorsa savaş gemilerinin geçişi Türkiye'nin iznine bağlıdır.

7- Türkiye yakın bir savaş tehdidi altında ise Milletler Cemiyeti ve imzacı devletlere haber vererek savaş zamanındaki hükümleri uygulayacaktır.

Görüldüğü gibi bu projede Boğazların yeniden askerîleştirilmesinden bahsedilmemiştir. Türkiye Projenin başına[122] "Bulgaristan, Britanya İmparatorluğu, Fransa, Yunanistan, İtalya, Japonya, Romanya, Türkiye, SSCB ve Yugoslavya genel tabir ile anılan Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve Karadeniz Boğazından geçişi ve oralarda seyr ü seferi, milletlerarası ticaret menfaatlerini, Türkiye'nin emniyeti dahilinde vikaye edecek tarzda tanzim eylemek arzusu ile mütehassis oldukları cihetle münfesih ve mülga olduğunu kabul ve beyan ettikleri 23 Temmuz 1923'te Lozan'da mün'akıd mukavelenâmenin yerine bir mukavelenâmenin ikamesine karar vermişler..."

[122] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 60; **Cumhuriyet**, 23 Haziran 1936

cümlesini koymakla Lozan'ın Boğazlar'a ilişkin hükümlerinin artık yürürlükte olmadığını, yani Türkiye'nin Boğazlar'ı tahkim edip etmemekte tamamen serbest olduğunu açıklamış oluyordu. Bu nedenle de projeye askerden cedrit etmeye ilişkin özel bir hüküm konmamıştır.

Projenin asıl önemli olan tarafı ise, Karadeniz'de kıyısı olsun olmasın bütün devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine hemen hemen aynı kuralların uygulanması, buna karşılık. Karadeniz'e sahildar olmayanların donanmalarına konan toplam tonaj, geçiş tonajı ve kalış süresi sınırlamaları ile Karadeniz Devletleri yararına kurallar koymuş olmasıdır.

Projede yer alan diğer büyük bir yenilik de, Türkiye'nin kendisini "yakın bir savaş tehdidi altında görmesi hali'dir. Lozan'da yer almayan bu kural Türkiye'ye, takdir hakkını kullanma, gelecek bir savaşa karşı önceden önlem alma olanaklarını vermesine ek olarak politik ve stratejik dengede özel bir ağırlık sağlamak bakımından da önemliydi.[123]

Tevfik Rüştü Bey'in 22 Hazirandaki konuşmasından sonra ilgili devletlerin temsilcileri birer konuşma yapmışlardır. İlk sözü olan Romanya Dışişleri Bakanı Titulesco[124]; "... Tevfik Rüştü Aras, bize az önce, söylediği nutkunda bu konferansın meşgul olacağı meselenin Türkiye'nin ve Karadeniz'in emniyeti meselesi olduğunu söyledi... Türkiye'nin emniyetine temas eden her şey aynı zamanda Romanya'nın emniyetine temas eder ve Karadeniz'i alâkadar eden her şey memleketimi de ehemmiyetli surette alâkadar eder. Zira serbest denize olan yegâne yolumuz Karadeniz'den ve Boğazlar'dandır... Ben diyeceğim ki, Boğazlar Türkiye'nin bizzat kalbidir. Fakat aynı zamanda da Romanya'nın ciğeridir. Bir bölge, coğrafî vaziyeti dolayısıyla, bir milletin kalbi ve diğer milletin de ciğeri olunca, en basit bir dirayet bu iki millete birleşmelerini ve bir bütün teşkil etmelerini emreder..." demiştir.

---

[123] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 64-65
[124] S. L Meray, O. Olcay, **age.**, s. 25 vd; **Ayın Tarihi, S. 31**, s. 55

Tevfik Rüştü Bey konferansın açılışı hakkında dışişlerine çektiği telgrafta Titulesco'nun nutkunun mübalağalı bir yardımı ifade ettiğini asıl vaziyetin ise yarın belli olacağını söylemiştir.[125]

Büyük Britanya heyeti başkanı Lord Stanhope silahsızlanma için yapılan gayretlerin boşa çıkmasından sonra meydana gelen yeni durumda Türkiye'nin talebini tabiî bulduklarını, tek taraflı olarak Andlaşma hükümlerinin ortadan kaldırıldığı sırada Türkiye'nin bu teşebbüsünü takdir ettiklerini söyledi.[126]

Fransız heyeti başkanı Eski Başbakanlardan Paul Boncour, "... Fransa bu meselenin halline bütün uzlaşma zihniyetiyle gelmiştir. Bütün kalbimle temenni ederim ki sulhperver Türkiye haklı isteklerine mazhar olarak mes'ud olsun"dedi.[127]

Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri Litvinoff, "... Lozan Boğazlar sözleşmesinin tadili meselesi, bu konferansa katılanların iyi niyetleri sayesinde, bütün Karadeniz devletlerinin menfaatleri korunmakla beraber, Türkiye'nin haklı olan talepleri temin edilmek suretiyle halledilebileceğini zannetmekteyim. Aynı zamanda Karadeniz bölgesinde barış temin ve takviye edilmiş bulunacaktır ki, bu da dünya barışının kuvvetlenmesine hizmet edecektir... Bu ruh dairesinde diğer delegeler heyeti ile teşriki mesai etmekle bahtiyar olacağız." demiştir. [128]

Japon temsilcisi Sato, hükümetinin Türk tekliflerine büyük sempati beslediğini ve Milletler Cemiyetinden çekilmiş olmalarına rağmen müzakerenin sonuçlanması için elinden geleni yapacağını söylemiştir.

Yunan hükümeti namına Nicolas Politis ve Yugoslavya Hükümeti namına Soubbotitch hükümetlerinin Türk Tezi'ne katıldıklarını bildirdikten sonra Bulgaristan temsilcisi Nicolaev'de aynı görüşü bildirmiştir.[129]

---

[125] **Ayın Tarihi, S. 31,** s. 65
[126] S. L Meray, O. Olcay, **age.,** s. 27 vd.
[127] S. L Meray, O. Olcay, **age.,** s. 28 vd.
[128] S. L Meray, O. Olcay, **age.,** s. 29 vd.
[129] S. L Meray, O. Olcay, **age.,** s. 31 vd.

Bu konuşmalardan sonra Titulesco'nun teklifi üzerine Konferans başkanlığına Avustralya temsilcisi Bruce, ikinci başkanlığa Politis ve genel sekreterliğe de Milletler Cemiyeti Silâhsızlanma Şubesi Müdürü Aqhnides seçilmiştir.[130]

Montrö Konferansı'nın ikinci toplantısı, 23 Haziran Salı günü saat 10:30'da Konferans Başkanı Bruce'un başkanlığında gerçekleştirildi. Toplantıda ilgili devletler çekinceleri ile beraber Türk Projesinin görüşmelere esas olmasını kabul ettiler.[131] Oturumda proje hakkında açıklamada bulunan ikinci delege Numan Menemencioğlu'ndan[132] sonra söz alan İngiliz delegesi Lord Stanhope;

"Türkiye'nin sözleşme projesi, Boğazlar'ın tekrar askerleştirilmesi sözünün herhangi bir biçimde edinmesinden kaçınmaktadır.

Boğazlar'ın yeniden askerleştirilmesinin 1923 sözleşmesinin bütün imzacıları için çok büyük önemde bir mesele olduğunu düşünmekteyim... Bununla birlikte bunun Türkiye'nin güvenliği için yaşamsal bir önemde olduğunu da kabul ediyoruz... Biz, Boğazlar'ın tekrar askerîleştirilmesine muvaffakatımızı vermeye mütemayiliz, şu şartta ki bütün akitler için gerçekten adil ve hakkaniyete uygun bir sözleşme olarak imzalayabileceğimiz, her yönden memnuniyeti mucip bir sözleşme metni tesbit edebilelim..." demiştir. Ayrıca Lord Stanhope, Türk Projesinde Boğazlar Komisyonu'ndan bahsedilmemesini bir eksiklik olarak nitelemiştir.[133]

Aynı oturmda söz alan Litvinoff ise; " Bu sözleşme projesinde Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun zamanlar taraftarı olduğu pek eski bir kuraldan vazgeçiyor: Boğazların harp gemilerine tamamıyla kapatılması kuralı... biliyoruz ki bu boğazların – bilhassa Karadeniz ve Çanakkale Boğazları – özel bir niteliği olduğunu ve kimi kanallarla, başka boğazlara benzemediğini hepimiz

---

[130] S. L Meray, O. Olcay, **age.**, s. 34; **Ayın Tarihi, S. 31**, s. 53-54; **Cumhuriyet**, 23 Haziran 1936
[131] S. L Meray, O. Olcay, **age.**, s. 38; **Cumhuriyet**, 24 Haziran 1936
[132] N. Menemencioğlu'nun açıklaması için bkz. S. L Meray, O. Olcay, **age.**, s. 38 vd.; **Ayın Tarihi, S. 31**, s. 64-69
[133] S. L Meray, O. Olcay, **age.**, s. 43 vd.; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 67

bilmekteyiz: bu Boğazlar kapalı bir deniz olan Karadeniz'den başka bir yere götürmemektedir; başka memleketlere gidecek transit için kullanılamazlar...

Bu Boğazlar'ın kapalılığı, yalnız Türkiye'nin değil fakat bütün Karadeniz Devletlerinin emniyeti için büyük bir önemdedir. Kuşkusuz, bu emniyeti korumak için en iyi şekil Boğazları Karadeniz sahildarı olmayan devletlerin savaş gemilerine tamamıyla kapamaktır. Bununla beraber Hükümetim bu kapanma üzerinde ısrar etmiyor ve ticaret gemileri için Boğazlardan tam geçiş serbestisi ile beraber bütün memleketlerin gemilerine bazı durumlarda ve bazı sınırlamalar altında Boğazların açık kalmasını amaçlayan Türk teklifini desteklemeye hazırdır."

Son cümleden anlaşıldığı gibi Sovyetler Birliği Lozan'da savunduğu Boğazların Karadenizli olmayan devletlerin kesinlikle kapanması görüşünü bir tarafa bırakmıştı. Sebebi ise, Sovyetler Birliği' nin Karadeniz'den çıkmak ve Karadenize girmek hususunda tam bir serbestlik elde etmeye çalışmasıdır. Çünkü, "en iyi şekil" dediği Boğazlar'ın sadece Karadenizlilerin dışındakilere kapatılmasını kimseye kabul ettiremeyeceğini biliyordu.

Litvinoff, hiçbir devletin Karadeniz'e savaş gemilerini göndermekte menfaatlerinin bulunmadığından nezaket ziyaretleri için gönderilen savaş gemilerine bazı sınırlamaların konmasının Karadeniz devletlerinin güvenliği için gerekli olduğunu söylemiştir. Bundaki amacı yabancı donanmaların Boğazlar'dan girişini asgariye indirmekti. Fakat aynı konuşmasında Karadeniz Devletlerinin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişine hiçbir sınırlamanın konulmaması gerektiğini ileri sürmüştü. Bu isteğini de Milletler Cemiyeti'nin menfaatlerini korumak ve taarruza uğrayan devletlere Milletler Cemiyeti'nin talebi üzerine yardım edebilmek temellerine dayandırmaktaydı.

Litvinoff'un bu isteklerinden şunu anlamak da mümkündür. Sovyetler Birliği , Karadenizli devletlerin ve orada özellikle kendisinin, Karadenizli

olmayan devletlerle aynı uygulamaya tabi tutulmasını kolay kolay kabule yanaşmayacağıdır.[134]

Fransa adına konuşan Paul Boncour da "... böyle bir meselede, Karadeniz Sahildarı olan devletlerin oyu elbette tarafımızdan birinci derecede nazar-ı itibare alınmalıdır. Zira dünyanın bu kısmında emniyete uygun olan şeyler hakkında diğer devletlerden önce bu devletler bir hüküm verebilirler." demiştir.[135]

Boncour konuşmasının devamında bir savaş tehlikesi halinde Milletler Cemiyeti Paktı'nın olduğu gibi bu kadro içinde aktedilmiş olan bölgesel paktların tetkikini mümkün kılabilecek hususatın görüşmeler esnasında gözönünde bulundurulmasını da istemişti.

Fransa'nın yukarıda bölgesel paktlar olarak değindiği, lideri olduğu Küçük Antant ile Sovyyet – Fransa ittifak Andlaşmasıdır. Yani Fransa'nın Boğazlar için düşündüğü statü, kendisi ile Romanya ve Sovyetler Birliği arasındaki yardımlaşmaya hiçbir engel teşkil etmeyecek bir statüdür. Bunun da ancak Karadeniz Devletlerine Boğazlardan geçiş için daha çok serbestlik tanımakla ve Milletler Cemiyeti'ne kayıtlı bölgesel paktlar için özel kayıtlarla sağlanabileceği açıktır.

Boncour'dan sonra söz alan Romanya delegesi Contzesco, Boncour tarafından beyan edilen görüşmelerin kendilerinin de görüşü olduğunu söylemiştir.

Yunanistan, Yugoslavya, Bulgaristan temsilcilerinin de ilerde bazı itirazlar ileri sürebileceklerini beyan etmeleri üzerine oturum sona ermiştir.[136]

Konferansın üçüncü oturumu Salı günü saat 16'da yapılmış ve Türk projesi üzerinde görüşmelere geçilmişti. İlk sözü alan Stanhope, projenin başlangıç bölümünde geçen "milletlerarası ticaretin yararları" sözü yerine "milletlerarası deniz ve hava ulaşımının" konmasının daha iyi olacağını

---

[134] S. L Meray, O. Olcay, **age.**, s. 44 vd.; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 67-69

[135] S. L Meray, O. Olcay, **age.**, s. 45 vd.; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 69; **Ulus**, 25 Haziran 1936

[136] S. L Meray, O. Olcay, **age.**, s. 47; **Ulus**, 24 Haziran 1936

belirtmişti. Bunun üzerine Tevfik Rüştü Bey hava ticaretinin henüz çok gelişmediğini uçakların ticaret amacından ziyade başka amaçlari için kullanıldığını söylemişti. Fransız ve Romanya delgeleri de Stanhope'un düşüncelerine katılmış ve mesele yazı komitesine gönderilmiştir.[137]

Projenin birinci maddesi üzerinde hiçbir görüş öne sürülmediği için ikinci madde üzerinde görülmeye geçilmiştir.

İkinci madde barış zamanında hastane gemilerini yatları ve balıkçı gemilerini de kapsamak üzere ticaret gemilerinin gündüz ve gece bayrak ve yük ne olursa olsun, hiçbir işlem, vergi ya da haç olmaksızın, sağlık, klavuzluk, fenerler, yedekçilik (Rümorkörcülük) ya da başka hizmetler gibi yapılmış hizmetler saklı tutulmak koşuluyla, seyr ü sefer ve geçiş serbestisinden yararlanacaklardır. Bu hizmetlere ilişkin harçların alınmasını kolaylaştırmak üzere, Boğazlar'dan geçen ticaret gemileri Türk hükümetince gösterilen istasyonlara adlarını, uyruklarını, tonajlarını ve gidecekleri yeri bildireceklerdir" gibi hususlar üzerinde Büyük Britanya, Romanya ve Bulgaristan delegeleri özellikle verilecek hizmetler ve karşılığında alınacak harçlar ile ilgili itirazlarda bulunmuşlardır. Tevfik Rüştü Bey ise, alınacak bütün harçların fiilen yapılacak hizmetlere uygun olacağı ve bütün memleketlerin gemilerine eşit biçimde uygulanacağının teminatını vermiştir. Daha sonra bu madde incelenecek üzere teknik komiteye gönderilmiştir.[138]

Konferans, üçüncü maddeyi yani savaş zamanında Türkiye'nin tarafsız kalması halinde ikinci maddede sözü geçen gemilerin aynı şartlar altında Boğazlar'dan serbestçe geçeceği, bu geçiş serbestliğinin Türkiye'nin Milletler Cemiyeti üyesi sıfatıyla Misâk'dan doğan yükümlülüklerine bağlı kalacağı maddesini görüşmeye başlamıştır. Madde üzerinde Romanya, Büyük Britanya ve Bulgaristan delegeleri fikir beyan etmişlerdir. Tevfik Rüştü Bey de Büyük Britanya delegesinin Milletler Cemiyeti üyelerinin yükümlülükleri ile bundan doğan sonuçları bir madde de göstermesi teklifine katılmıştır. Bulgaristan

---

[137] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 49 vd.
[138] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 51 vd.; **Ayın Tarihi**, S. 31, s. 60-61; **Ulus**, 25 Haziran 1936

delegesinin tonaj ile ilgili öne sürdüğü görüşlere "ticarette hiçbir tonaj sınırlandırılması yoktur. Sınırsız olduğuna göre, tonajı arttırma olanağı da yoktur." diyerek cevap vermiştir. Üçüncü madde de yazı komitesine gönderilmiştir.[139]

Konferansta dördüncü madde, savaş zamanında Türkiye savaşa dahilse tarafsız ticaret gemilerine, bu gemilerin düşmana hiçbir biçimde yardım etmemeleri koşuluyla, geçiş serbestliği tanınacaktı. Geçişler ise gündüz ve istek üzerine Türkiye'nin gösterdiği yoldan yapılacaktı" üzerinde sadece sözcüklerin yazılış biçimiyle ilgili eleştiriler yapılmış ve yazı komitesine gönderilmiştir.[140]

Konferans, projesinin beşinci maddesini[141] ikinci madde açısından incelenmesi için teknik komiteye göndermiştir. Konferansın 24 Haziran'daki dördüncü oturumu saat 10:30'da Türk projesinin savaş ve yardımcı gemilerin barış zamanında geçişleri ve bunların tonajları ile ilgili altıncı maddesini görüşmek üzere toplanmıştır. Toplantı da ilk sözü alan Litvinoff "... 6. maddeyi ufak değişikliklerle kabule hazırım... teklif ederim ki "yardımcı gemiler" kelimelerinden önce "Karadeniz sahildarı olmayan devletlerin" diye ilâve ve denizaltı gemileri için yapılan istisnaya uçak gemilerini de dahil edelim..." demiştir.[142]

Litvinoff'un verdiği bu değişiklik teklifi ile altıncı madde sadece Karadenizli olmayanlara uygulanacak ve böylece Boğazlar'dan geçiş serbestliği ve usullerinde Karadenizli olan ve olmayan devletler ayrı uygulamalara tabii tutulacaklardı.

Ne Litvinoff'un önerisi ne de maddenin şimdiki şekli hoşuna gitmeyen Lord Stanhope, Lozan sırasında tanınmış olan prensiplerin yeni tekliflerde var olmadığı ve elastikiyetin kaybolmuş olduğunu belirterek "... teklif olunuyor ki, herhangi bir Karadeniz sahildarı devletin kuvveti ne olursa olsun, Karadeniz

---

[139] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 56 vd.

[140] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 57 vd.

[141] Projenin beşinci maddesi ikinci madde de adı geçen gemilerin milletlerarası sağlık kuralları çerçevesinde ve bu konuda Türkiye'de yürürlükte olan hükümleer uyarınca sağlık denetiminin ve bağlı olacaklar ve bu denetim gününün her saatinde bu gemilerin seyrü seferinde hiçbir geçikmeye yol açmayacak biçimde yapılacaktı. Bkz. S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 438.

[142] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 59; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 70; **Ayın Tarihi, S. 31**, s. 62

sahildarı olmayan bir milletin bu denize gönderebileceği kuvvetin belirli bir sayı ile sınırlandırılması ve bunun sonucu olarak da Karadeniz sahildarı devletlerin kuvvetli veya zayıf olmasının, Boğazlar yolu ile bu denize gönderilebilecek donanmaların ne artması nede azaltılması sonucu vermesi öneriliyor. Fakat başka bir fark da vardır ki... daha büyüktür. Bu da bir taraftan serbesti ve Karadenize doğru geçişte ve geçiş serbestisinde ve diğer taraftan emniyet hususunda bir tekabül olacağı yerde Karadeniz'e doğru geçiş serbestisi, Karadeniz sahildarı memleketlere ait gemilerin çıkış serbestisinden farklı hale getirmesidir..." demiştir.[143]

Lord Stanhope daha sonra bu iki ilkenin Lozan'da yer alan ilkelerin dışında olduğunu söylemiştir. Buna karşılık Litvinoff, Lozan'daki hiçbir ilkenin değiştirilmediğini, Lozan'da Karadeniz'e girecek gemilerin kısıtlanmış olduğunu buna karşılık Karadenizli devletlerin gemilerine seyr-i seferde tam serbestlik tanındığını söylemiş ve 6. maddenin ancak nezaket ziyaretlerine ait olduğunu kaydetmişti.[144]

Japon temsilcisi Sato, Sovyet tezini reddederek sınırlamaların bütün devletlere uygulanmasını istemiş ve bu konuda Türk teklifinin uygun olduğunu beyan etmiştir.[145]

Paul Boncour, Fransız Hükümeti namına, savaş gemilerine konulan sınırlamanın aynen yardımcı gemilere de konulmasına itiraz etmiştir.[146] Bu oturumda, bundan sonraki çekişmelerin özellikle Büyük Britanya ile Sovyetler Birliği arasında olacağının belirtileri görülmeye başlanmıştır. Münakaşalar sırasında bir ara söz alan Tevfik Rüştü Bey; "Karadeniz ile Akdeniz arasında tam emniyet olduğunu iddia etmiyoruz. Bunun içindir ki, Karadenizi hususi bir vaziyette bulunur gibi addetmek zaruretinde kaldık... Boğazlar arasında bir uçtan diğer uca, yani Bosfor'un başlangıcından Çanakkale Boğazı'nın mahrecine kadar ve aksi istikamette emniyet söz konusudur. Bu emniyetin elde

---

[143] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 60; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 70
[144] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 71; **Ayın Tarihi, S. 31**, s. 62
[145] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 61
[146] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 63; **Akşam**, 25 Haziran 1936

edilmesi için, Türk donanmasının da kuvvetini dikkate alarak, Boğazlar'a giren gemilerin tonajının sınırlandırılmasını istiyoruz..." demiştir. [147]

Delegeler altıncı maddenin fıkralarını incelemeye geçmişler ve **(a)** fırkasında yer alan "önceden haber verme" prensibi ile **(b)** fıkrasında yer alan tonajların sınırlandırılması prensibini ilke olarak kabul ederek incelenmek üzere teknik komiteye gönderimişlerdir. Konferansta altıncı maddenin **(c)** fıkrasında yer alan "Karadeniz'de, denize sahildar olmayan devletlere ait savaş gemilerinin toplam tonajı", **(e)** fıkrasında yer alan "Karadeniz'e sahildar olmayan devletlerin Karadeniz'e gitmek üzere Boğazlar'dan geçmiş olan savaş gemilerinin Karadeniz'de en fazla kalma süresi" ve **(h)** fıkrasında yer alan **"a, b, d, f, g** fıkralarındaki hükümlerin Akdeniz'e giden Karadeniz'e sahildar devletlerin savaş gemilerine de uygulanır." Fıkraları görüşülmemiştir. Geriye kalan **(d)** fıkrası [**(b)** fıkrasında öngörülen deniz kuvveti Boğazlar'dan geçiş ve Karadeniz'e giriş için öngörülen en yüksek tonajların bu yüzden bir değişikliğe uğramamaları koşuluyla, başka bir tarzda da olabilirler] **(b)** fırkası içinde ele alınması kararlaştırılmıştır. Litvinoff dışında hiçbir delege **(f)** fıkrası (Boğazlar'ı geçen savaş gemileri, taşımakta bulunabilecekleri uçakları, hiçbir durumda, kullanmayacaklardır) hakkında düşüncelerini bildirmemiştir. Altıncı maddenin **(g)** fıkrasında (Boğazlar'dan transit geçen savaş gemileri avarya ya da geminin teknik yönetimine bağlı olmayan bir aksaklık dışında, hiçbir durumda, geçişlerini papabilmek için kendilerine gerekli olan zamandan daha çok Boğazlar'da kalamayacaklardır) da yedinci madde içinde yeralması kararlaştırılmıştır.[148]

Yedinci maddede ise: "Savaş zamanında, Türkiye tarafına, savaş gemileriyle yardımcı gemiler, altıncı madde de öngörülen şartlar içinde Boğazlar'dan serbestçe geçeceklerdir. Savaşan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'da herhangi bir el koyma ve denetleme (ziyaret) hakkı uygulamaları düşmanca bir davranışa girişmeleri yasak olacaktır. Bununla beraber şu da kabul

---

[147] S. L. Meray, O. Olcay, age., s. 64
[148] S. L. Meray, O. Olcay, age., s. 65-70

edilmiştirki bu maddenin 1. fıkrasında sözü edilen geçiş serbestliği, Türkiye için Milletler Cemiyeti üyesi sıfatıyla misaktan doğan yükümlülükler koşuluna bağlı olacaktır." ifadeleri yer almakta idi. İlk sözü alan Stanhope, "... tarafsızlık sorunu ortaya atıldığında karşımıza şu güçlük çıkacaktır: Maddedeki varsayıma göre, savaş zamanında Türkiye tarafsızsa burada bulunan bizler, bu sözleşmede kabul ettiklerimizle bağlı olacağız. Ancak donanmaları olan başka milletler de var ki bunlar bu konferansta bulunmamaktadırlar ki belkide bu nedenle sözleşmeyi imzlamayacaklardır. Bu milletlerden birinin gemilerinin Karadeniz'e girmek isteğini ve Türkiye'nin de sözleşme hükümlerine dayanarak belirli bir tonajdan çoğunu kabul edemeyeceğini düşünürsek, bu devlet Türkiye'nin çıkışına izin verdiği tonaja eşit bir tonajın girmesini kesinlikle isteyebilir. Böyle bir durum, Türk tarafsızlığı sorununu ortaya çıkarabilir; çünkü Türkiye, duvarın ayrı yanlarında yer almış iki devlete aynı sınırlandırmayı kabul ettirmeme durumuna düşmüş olur." demiş ve konu ile ilgili Tevfik Rüştü Bey'in dikkatini çekmek istemişti.[149]

Paul Boncour, yedinci maddede göz önünde bulundurulan rejimin savaş zamanında ve Karadeniz'e gidecek olan gemilerin tonajlarının sınırlandırması itibariyle Lozan Andlaşması'nda belirlenen rejimden ayrıldığını kaydetmiş ve "...Milletler Cemiyeti Misâkından doğan taahhütler yalnız geçiş serbestisinin sınırlandırılması olasılığı olarak değil Türkiye'nin tarafsız olduğu varsayımından kalkılan bir savaş durumunun da bile, karşılıklı yardımlaşma kuvvetlerinin hiçbir biçimde sınırlandırılmamasını sağlayacak bir geçiş serbestliğinin genişletilmesi olarak değerlendirilmelidir demiştir. Ayrıca bu gerçekleşmezse Milletler Cemiyeti Misâkı'nın işlemez duruma geleceğini söylemiştir.[150]

Litvinoff ise, yedinci madde için şunları söylemiştir. [151] "Bu maddeye iki değişiklik önerisinde bulunacağım. Birincisi savaşan memleketler savaş gemilerinin, Karadeniz istikâmetinde Boğazları geçmek müsaadesini

[149] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 70 vd.
[150] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 71; **Ayın Tarihi, S. 31**, s. 63

almamalarını öngörmektedir... İkincisi eğer Karadeniz memleketlerinden biri diğer bir memleket ile savaşıyor ise, bu memleketin hiçbir gemisi Milletler Cemiyetinin bir kararı olmadıkça Karadeniz'e girmesine izin verilmemelidir."

Yedinci madde için öngörülen bu önerinin bütünüyle Karadenizlilerin çıkarlarına uygun ve tarafsız durumda ki Türkiye'ye Karadenizli devletler adına Boğazlar'ın bekçiliğini vermesi anlamını taşıdığı açıktır. Her ne kadar Litvinoff'un önerisinin birinci maddesinin dışarıdaki bir savaşı Karadeniz'de yayılmaktan alıkoyacağı görüşü soyut ve yalın olarak doğru ise de Karadenizli devletlerden birisi diğer bir memleket ile savaşta olduğu zaman Karadenizli devletin gemilerini Boğazlar'dan geçmesine hiçbir yasak konmazken savaştığı devletin gemilerine Boğazlar'dan geçiş izni vermenin Türkiye ile bu devlet arasında anlaşmazlık doğurabileceği de açıktır.[152]

Litvinoff'tan sonra söz olan Paul Boncour, Litvinoff tarafından yapılan tekliflerin kendisinin az önce işaret ettiği kaygıları her bakımdan karşıladığını belirtmiştir.[153]

Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'nin bütün milletlerarası taahhütlerini ve tabii ki Milletler Cemiyeti Misâkından doğan taahhütleri yerine getireceğinden kesinlikle şüphe edilmemesi lâzım geldiğini söyledikten sonra bu taahhütler meselesinin özel bir maddede sözkonusu edilmesini teklif etmiştir.[154] Böylece yedinci maddenin incelenmesi de ertelenmiştir. Sekizinci madde[155] üzerinde hiçbir görüş bildirilmeyerek dördüncü oturum sona ermiştir.

25 Haziranda Konferansın, beşinci oturumunu saat 10:30 da gerçekleşti. Bu oturumda ilk önce Türkiye'nin kendisini bir savaş tehdidine maruz bulunduğunu hissederse uygulamaya koyacağı durumun neler olacağından bahseden dokuzuncu madde üzerinde müzakereler başladı. Japon Delegesi Sato,

---

[151] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 71; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 71
[152] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 72
[153] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 71
[154] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 72; **Akşam**, 25 Haziran 1936
[155] Sekizinci madde; savaş zamanında Türkiye savaşansa savaş gemileri ile yardımcı gemilerin geçişi altıncı madde hükümleri gözönünde tutulmaksızın, Türkiye'nin özel bir iznine bağlıdır. Bkz. S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 439

Milletler Cemiyetine Japonya'nın üye olmamasından dolayı dokuzuncu madde de öngörülen durumlarda gerektiğinde aralarında danışabilmeleri için yalnız sözleşmeyi imza edenlerin bilgilendirilmelerinin kâfi görülmesini teklif etti. Bunun üzerine Avustralya delegesi ve konferans başkanı olan Bruce, yeni sözleşmenin Milletler Cemiyeti tarafından kaydolunacağından cemiyetin haberdar edilmesi gerektiğini açıkladı.

Tevfik Rüştü Bey ise, Sato'nun arzusunu dikkate almağa hazır bulunduğunu söyledi. Paul Boncour, Japon heyetinin duyduğu müşkilatı kaldıracak hal biçimini kabul edilir olduğunu belirtmiş ve Fransız Heyetinin dokuzuncu maddeyi tamamen tasvip etmekte olduğunu bildirmiştir.

Konferansın Başkanı Bruce, Milletler Cemiyeti üyesi olmayan devletlerin haklarını muhafaza eden ve aynı zamanda Türkiye'nin Milletler Cemiyeti üyesi sıfatıyla olan taahhütlerini dikkate alan bir formülün yazı komitesi tarafından bulunacağı ümidini bildirerek 9. madde hakkındaki müzakerelerin tehirini teklif etmiştir.[156]

Projenin onuncu maddesi[157] hakkında hiçbir itiraz bildirilmediği için "Sivil ve askeri uçakların Boğazların üstünde uçamayacakları ve bunların Akdeniz ile Karadeniz arasındaki geçişlerinin Türkiye'de yürürlükte olan hava ulaşımı yönetim kurallarına uygun olarak ve gösterilecek yoldan sağlanacaktır." ifadelerinin yer aldığı onbirinci madde üzerinde görüşülmeye başlandı. Bu madde üzerinde İngiliz, Türk ve Fransız Heyetleri arasında bir fikir alış verişi cereyan etmiş ve bu madde Boğazlar'ın emniyeti ile hava seyri seferinin menfaatlerini uzlaştırmak üzere teknik komiteye gönderilmiştir.[158]

Projenin onikinci maddesindeki "İşbu sözleşmenin hükümleri, bu sözleşme ile göz önünde bulundurulan bölgeler üzerinde Türkiye'nin

---

[156] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 73 vd.

[157] Onuncu madde; içinde veba, kolera, sarı humma, lekeli humma, ya da çiçek hastalığı olayları zuhur eden ya da yedi günden beri zuhur etmiş olan savaş gemileri ile, bulaşık bir limandan beş kez yirmidört saatten az bir süreden beri ayrılmış bulunan savaş gemileri, boğazları karantina altında geçecekler ve boğazların bulaştırılmasına hiçbir olanak bırakmamak için gerekli korunma önlemlerini gemideki araçlarla uygulamak zorunda kalacaklardır. Bkz. S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 440

[158] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 79 vd.

egemenliğini zedeleyecek biçimde genişletilemez ve yorumlanamaz" ifadelerini Stanhope tarafından olumlu karşılanmış ve madde teknik komiteye gönderilmiştir.[159]

Türk projesinin son maddesi sözleşmenin yürürlüğe girmesi ve süresi ile ilgili olan onüçüncü maddedir. Sözleşmenin yürürlüğe girmesi ile ilgili Türk önerisindeki "Sözleşme imazalandığı tarihte yürürlüğe girecektir" fırkasına Stanhope bu durumun göreneğe pek uygun düşmediğini o nedenle de bazı güçlükler doğurabileceğini vurlgulamıştı. Konuşmasının devamında ise, "... Türkiye, hiç kuşkusuz, Boğazlar'ı vakit geçirmeksizin silahlandırılmasını istemektedir; ben bizim de, Türkiye'nin bu konudaki isteklerini kabul ederek, onaylamaların gecikmesi durumunda, bunları yerine getirmesine olanak tanımamız gerektiğini düşünmekteyim. Ancak, güçlüğü çözüme bağlamanın birçok yolları vardır. Örneğin, bir protokol düzenleyerek, bu protokolde, İmza tarihinden geçerli olmak üzere, Lozan Sözleşmesinin askerden tecrid ile ilgili hükümlerinin uygulamadan kaldırıldığı bildirilebilir" demiştir.

Tevfik Rüştü Bey, Stanhope'nin bu teklifine şöyle cevap vermiştir. Britanya İmparatorluğu delegesinin "Bizim başlıca kaygımızı karşılayan telkinini tümüyle kabul ediyorum. Bununla birlikte protokole bağlı olmaksızın, sözleşmenin, Türkiye dışında da iki ülkede onaylanması üzerine yürürlüğe girmesini istemekteyim."

Stanhope söz alarak Tevfik Rüştü Bey'in son telkinin bir takım güçlükler çıkaracağını söylemiş Türkiye ile başka iki devletin sözleşmeyi imzalamaya ve bunu şöyle açıklamıştır. "...Türkiye ile başka iki devlet sözleşmeyi onaylayabilir ve o sırada dördüncü bir devlet, kendisinin onaylamadığı bir anlaşmayı, başka bir devletin onaylaması yüzünden kendini bağlamış durumda bulabilir.

Stanhope'den sonra söz alan Litvinoff Türk önerisine destek vermiş ve "... bir ülkenin erteleyebileceği bir onaylama yüzünden konferansa katılan öteki devletlerin çabalarının hiçe inmesi olasılığını düşünmemiz gerekir." demiştir.

---

[159] S. L. Meray, O. Olcay, age., s. 81 vd.

Ayrıca Litvinoff yeni bir teklif getirerek sözleşmenin konferansa katılanların yarısınca onaylanmasından sonra yürürlüğe girmesini istemiştir.

Tevfik Rüştü Bey ise Sovyet görüşünü kabul edebileceğini belirtmiştir.[160] Sato'nun sözleşmenin kendi ülkesinde ancak onaylandıktan sonra yürürlüğe gireceğini belirtmesi üzerine ise "... Konferans üyelerini burada toplanmaya çağırmışsak, bunun nedeni biz Türklerin yaşadığımız bu bölgede tam bir huzurdan yararlanılamamasıdır. Kaldı ki, herkes bunun kaygısındadır. Bu şartlar altında bir protokolde, Boğazlar'ın yeniden askerileştirilmesi yanında, bir de savaş tehdidi maddesi öngörülemez mi diye kendi kendime sormaktayım. Bu son noktaya ilişkin olarak, Türkiye'nin hakkını hiçbir zaman kötüye kullanmayacağını en kesin biçimde bildiririm; kaldı ki, öngördüğümüz denetime hemen başlayabiliriz. Geri kalan bölümü için, bütün başka Andlaşmalarda olduğu gibi imzaların yarısı ya da üçte ikisi onaylayınca, sözleşmenin yürürlüğe ireceğini söyleyebiliriz. Bunun üzerine Stanhope konunun teknik komiteye gönderilmesini teklif etmiş, Tevfik Rüştü Bey'de kabul etmişti. Böylece onüçüncü madde diğer delegelerin de isteğiyle teknik komiteye gönderilmiştir.[161]

Böylece Başkan Konferansın, sözleşme projesinin ilk müzakerelerinin bitirilmiş olduğunu ve komitenin faaliyetleri lüzumu kadar ilerler ilerlemez genel toplantıya yeniden başlanacağını bildirerek oturuma son vermiştir.[162]

Konferansın birinci devresi böylece sona ermiştir. Araya Habeş meselesi ve İtalya'ya uygulanan yaptırımların kaldırılmasının görüşüleceği Milletler Cemiyeti toplantısı girdiği için Konferans ancak 6 Temmuz'da yeniden toplanmıştır. Bu toplantıda Habeşistan meselesinin tasfiye edilmesi yaptırımların da kaldırılmasından dolayı İtalya'nın katılacağı beklenmekte idi. Fakat bu ümit boşa çıkmış ve İtalya Montrö'ye delege göndermediği gibi 7 Temmuz'da Konferansa katılmayacağını ilgililere resmen bildirmiştir. Katılmama sebebini ise, Habeş saldırısından sonra uygulanan yaptırımlara ek

[160] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 82
[161] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 83 vd.

olan askeri tedbirlerin henüz kaldırılmamamış olmasını özellikle de İngiltere de Akdeniz Devletleri arasında imzalanan karşılıklı askeri yardımlaşma Andlaşmasının kaldırılmamasını göstermektedir.[163]

Büyük Britanya delegasyonu 4 Temmuzda gerek teknik komitede gerekse özel görüşmelerde elde edilen noktaları gözönünde tutarak yapılan değişiklikleri kapsayan 26 maddelik yeni bir projeyi konferansa vermiştir.[164] Konferans, 6 Temmuzda tekrar görüşmelere başladığında bu projenin görüşmelere esas kabul edilip – edilmemesini tartıştı. Tevfik Rüştü Bey'de Büyük Britanya projesini müzakerede esas olarak kabul etti.[165] Ankara bir süre Tevfik Rüştü Bey'in İngiliz Projesini kabul etmesini uygun görmemiş[166] İnönü'nün imzası ile Dr. Aras'a şu telgraf gönderilmiştir.[167]

"... Kendi projemizi terk ederek İngiliz projesini müzakere mevzu yapmak hatalı olmuştur. Sakıncalarını göreceğiz. İngiliz projesi hakkında görüşümüz şudur:

Bu proje tamamıyle Rusların aleyhindedir. Buna hakkımız ve bir sebep yok idi. Esaslı maddeleri bizim de aleyhimizdedir.

Muharip devletlerin kayıtsız geçmesi bizi zorla harbe sürükler, fenadır.

Milletler Cemiyeti taahhüdü teyid edildikten sonra muharip devlet hukuku hüsn ü niyete hamlolunamaz.

İki boğaz arasında (15000) ton dedikten sonra tüm donanmamızın yarısı kaydı fazladır. Zararlıdır. Marmara'da kalıp Boğazları beklemek için donanma yapılamaz. Komisyon ebedi oluyor. Yürürlüğe giriş herhangi bir devletin reddi ile menedilebiliyor. Sözleşmenin atisi de geçiş serbestisi gibi manasının hududu malum olmayan bir kayıt ile bağlanıyor. Avrupa'dan Asya'ya ve iki deniz

---

[162] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 84 vd.; **Ayın Tarihi, S. 31**, s. 43
[163] **Cumhuriyet**, 8 Temmuz 1936; A. Akşin, **age.**, s. 298
[164] Türk delegasyonunca sunulan sözleşme tasarı ile Büyük Britanya delegasyonunca sunulan, bu tasarının değiştirilmiş biçiminin karşılaştırılması için bkz. S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 441-454
[165] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 87
[166] **Cumhuriyet**, 8 Temmuz 1936
[167] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 94

arasından uçak (muvasalası) uçuşu için lüzumsuz bir prensip taahhüdü alınıyor. Anadolu Ajansı'na projeyi memlekette menfi karşılamak için emir verilmiştir."

İnönü bundan sonra Atatürk ile konuşarak Aras'a bir telgraf daha çekmiştir. Bu telgrafta şöyle denilmektedir:

" Yeni vaziyet hakkında Atatürk'e bilgi arzetmek üzere İstanbul'a geldim. İngiliz projesi hakkında şu kanaate vardık.

1- Vakt-i hazarda geçecek tonaj hakkında 11. maddedeki Türk donanmasının yarısı tabiri kabul olunamaz.

2- ... Muharip devletlerin serbestisi maddesi kabul olunamaz.

3- Sözleşmenin yürürlüğe girmesi için bütün imzacıların tasdiki şartı sözleşmeyi suya düşürür. Behemehal düzeltilmelidir... bu noktadan dolayı biz sözleşmeyi reddedebiliriz... Ruslarla vaziyeti düzeltmek için teşebbüs yapacağım..."

Tevfik Rüştü Bey İngiliz Projesinin görüşmelere esas olarak okunmasını hatalı bulan talimatlara verdiği cevapta ise davranışının nedenlerini şöyle açıklamaktadır:[168]

"İngiliz projesini müzakere mevzuu olarak ittihaz müzakereden sonra varılan neticelerin tahririni kolaylaştırmak ve zaman kazandırmak içindir. Konferanstaki bütün devletler için bu işi neticelendirmeye en çok uğraşan İngilizlerdir.

Madde 3- Ruslar Boğazlar'dan gelip geçmekte tıpkı Türkiye gibi teklifsiz ve birlikte hakim olma... istihdadındadırlar ki bu usul hem konferansı başarısı için çok tehlikeli hem de Türkiye'yi alem önünde bir vassal haline getirir diye tevehhüm pekte yersiz olmasa gerekir. Litvinoff, Paul Boncour ve Titulesco ile birlikte İngiliz Projesinin müzakere mevzuu ittihaz edilmesini red için bizi tazyik ettiler fakat biz... müzakere mevzuu olmasını kabul ettik. Şimdi iş ilerlemekte ve bütün münakaşa bilhassa Karadeniz için Ruslar ile İngilizler arasında görülmektedir..."

---

[168] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 95

Türk basınında da Türk Projesinin yerine İngiliz Projesinin görüşülmesine sert tepkiler gelmiştir. En sert tepkiyi gösteren ise Yunus Nadi olmuştur. Yunus Nadi "Türk Projesi yerine acaba niçin İngiliz Projesi" ve "Boğazlar Meselesinde İngiliz Projesinin Garabetleri" başlıklı makalelerinde Montrö heyetini şiddetle tenkit etmiştir.[169]

Boğazlar Konferansının ilk günü İngiliz Projesinin ilk altı maddesi kabul edildiği[170] gibi 7 Temmuzda ki görüşmelerde de onaltıncı maddeye kadar olan maddeler görüşülmüştür. İhtilaf özellikle savaş gemileriyle yardımcı gemilerin Boğazlardan geçişleri ile ilgili ön bildirim süresini düzenleyen onuncu madde üzerinde çıkmıştır. Bu maddeye Rusya'nın bir çekincesi olmuşsa da madde kabul edilerek yazı komitesine gönderilmişti.[171] Ayrıca, Boğazlarda gelecek olan gemilerin tonajları ile ilgili 11. maddeye Türk delegasyonu konferansta 7 Temmuz'da ki sekizinci oturumda bir değişiklik teklifinde bulundu. Bu teklif şöyledir;[172]

"Karardeniz'e sahildar devletlerin, iş bu maddenin birinci fıkrasında öngörülen tonajdan yüksek bir tonaj da bir savaş gemisi birimini Boğazlardan geçire bilmeleri kararlaştırılmıştır; şu şartla ki, bu birim, geçişi tek başına yapacaktır."

Bu tekliften de anlaşıldığı gibi Türkiye Sovyet Rusya'nın savaş gemilerinin Akdeniz'e geçişindeki tonaj limitini kaldırıyordu. Teklife en sert tepki gösteren Büyük Britanya delegesi Lord Stanley olmuş ve "... bu hüküm, karşılıklı olma ilkesine dayansaydı ve Karadeniz'e sahildar olmayan devletlere de aynı kolaylığı tanısaydı, denizlerin tam özgürlüğüne doğru yeni bir adım olacağı için, bu değişikliği hemen kabul edebilirdik; ancak bu kolaylık yalnız Karadeniz'e sahildar devletlere tanınacaksa, her zaman gözettiğimiz karşılıklı olma ilkesine tümden aykırı düşeceğinden, bu konuda karamızı saklı tutmak

---

[169] **Cumhuriyet**, 11-12 Temmuz 1936
[170] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 90-100
[171] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 108 vd.; **Ayın Tarihi, S. 32**, (Temmuz 1936 s. 30-31; **Cumhuriyet**, 8 Temmuz, 1936
[172] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 114

durumunda kalacağız" demiştir. Ayrıca Stanley hükümetinin görüşünü alıncaya kadar, görüşmenin ertelenmesini istemiştir.[173]

Bunun üzerine konferans onbirinci madde üzerinde görüşmelere devam etmiş ve madde kesin bir sonuca ulaşmadan diğer maddelerin görüşülmesine geçilmişti.

Konferans, 8 Temmuz'daki dokuzuncu oturumunda Büyük Britanya delegasyonu onaltıncı maddesiyle ilgili bir değişiklik önerisinde bulundu. Büyük Britanya ile Sovyetler arasında ihtilafın çıkmasına neden olan değişiklik şöyledir:[174] "Savaş zamanında, Türkiye tarafsız kalırsa savaş gemileri ve yardımcı gemiler dokuzuncu maddeden onbeşinci maddeye kadar olan maddelerde belirtilen şartlarla aynı şartlar içinde Boğazlar'da tam bir geçiş ve seyr-i sefer özgürlüğünden yararlanacaklardır.

Bununla birlikte, bu şartlar savaşan bir devlete savaşanlık haklarına zarar verecek biçimde uygulanmayacaktır.

Türkiye, bununla birlikte bir savaşan donanmanın boğazlardan geçmesini belirli bir anda güvenliğini tehdid ettiği kanısına varırsa ayrım gözetmeksizin, bütün savaşan donanmalara aynı yasağı uygulamak koşuluyla, savaşın bir devletin gemilerinin geçişini yasaklamak hakkına sahip olacaktır.

Savaşan durumda Karadeniz'e sahildar devletlerden hiçbiri savaşan durumda değilse, savaşan devletlere bağlı bütün savaş gemilerinin boğazlardan geçişi yasaklanacaktır.

Bu maddenin önceki iki fıkrasında öngörülen yasaklama yürürlüğe girdiğinde, rastlantı olarak Karadeniz'de bulunabilecek olan bu denize kıyıdaş olmayan savaşan bir devletin bütün savaş gemilerinin Akdeniz'e geçmesine izin verilecektir.

Yukarıdaki şartlar altında Karadeniz'e sahildar bir devletin bütün savaş gemilerine de Karadeniz'e giriş izni verilecektir.

---

[173] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 115
[174] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 133 vd.

Savaşanların savaş gemileri boğazlarda hiçbir el koymaya kalkışmayacaklar, ziyaret ve arama haklarını kullanamayacaklar ve hiçbir düşmanca davranışta bulunmayacaklardır.

İkmal ve onarımlar konusunda, savaş gemileri, deniz savaşında tarafsızlığa ilişkin 1907 tarihli ve XIII sayılı La Haye Sözleşmesi hükümlerine bağlı olacaklardır.

Tarafsız bir devlet olarak Türkiye'nin hakları ve yükümlülükleri Türkiye'nin tarafsız kaldığı savaş zamanında olduğu gibi barış zamanında da suları tüm özgür kalması gereken boğazlarda geçişi ve seyr-i seferi engelleyecek önlemler almaya, Türkiye'yi yetkili kılamayacaktır."

Sovyetlerin onaltıncı madde için istedikleri tadilat da "Bununla birlikte, yirmiüçüncü madde de öngörülen durumlar dışında herhangi bir yerine savaşan devletin savaş gemileri ile yardımcı gemilerinin Boğazlardan geçmesi yasaklanacak ve bu gemilerin Boğazlardan geçmesi için Milletler Cemiyeti Meclisinin karar vermesi istenecekti" denilmektedir.[175]

Onaltıncı maddede niçin tadilât istediklerini ifade eden Litvinoff, "... üçüncü ve dördüncü fırkaları, Karadenize sahildar memleketlerden biri muharip olduğu takdirde, bu denizin kapanması lazım gelip gelmediğine dair karar vermek hakkını Türkiye'ye bırakmaktadır. Ve bu kararın herhangi bir zaman, ister savaş eylemi başlamadan evvel, ister savaş ortasında ister daha sonra ittihaz edilmesi lazım gelir. Bu Türk Hükümetine gayet ağır bir mesuliyet yüklemektedir. Tabiî herhangi bir zamanda Boğazların ve Karadenizin kapanmasının muhariplerden birine faydası öbürüne zararı dokunabilir ve işte o zaman Türk Hükümetinin muhariplerden biri yararına davranıp davranmamayı düşünmesi gerekmektedir. Türk Hükümetinin böyle bir sorumluluk altına girmek isteyip istemeyeceğini bilmiyorum. Ülkemiz arasındaki büyük dostluğa rağmen, bu kadar önemli bir kararı herhangi bir ülkeye en iyi dostumuz bile olsa terk etmeye muhalifim..." demiştir.[176]

---

[175] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 136; **Tan**, 9 Temmuz 1936
[176] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 137; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 96

Paul Boncour'un Litvinoff'u destekleyen konuşmasından sonra Tevfik Rüştü Bey, Litvinoff'un endişelerini haklı gördüğünü ifade ederek şunları söylemiştir: [177]

"... Büyük Britanya metni kabul edildiği takdirde Akdeniz'e düşecek ağır mesuliyeti kendiliğimizden talep etmezdik; fakat Konferans böyle karar verirse o mesuliyeti üzerimize almaktan tereddüt etmeyiz. Tevdi edilen iki metin de bizce uygundur. Bununla beraber eğer bize, hangisini tercih ettiğimiz sorulursa, bizi mesuliyetten kurtardığı için şüphesiz Sovyet teklifini tercih ederiz diyebiliriz"

İngiliz delegesi Rendell ise, "... sözleşme projemizde Türkiye'ye geniş takdir sahası bırakan ve ağır bir mesuliyet yükleyen bir hükme yer verdikse de, bu bizi burada toplayan düşüncenin bir sonucudur; Başka bir deyimle Türkiye'nin emniyeti bu meselenin bütünü ile öylesine derinden bağlıdır ve Boğazlar meselesi Türkiye'nin istikbali ve bütünlüğü için öylesine bir ehemmiyet taşımaktadır ki, böyle bir hükme haklı olarak gereksinme duyulmaktadır." sözleriyle Büyük Britanya tezini savunmuştur.[178]

Onaltıncı madde görüşmeleri tarafların tutumlarının ve güttükleri politikaların en açık şeklini aldığı girişimler olmuş ve Sovyetler Birliği ile Büyük Britanya tam anlamıyla karşı karşıya gelmişlerdir. Bu durum, Sovyet Heyetini bazı noktalarda tatmin edilmezlerse Konferansı terk etmek için Moskova'da talimat aldıklarını açıklamaya itmişti.[179]

Diğer delegeler ülkelerine Sovyet görüşünü bildirmek ve gerekli talimatları almak için bu maddelerin ileri bir zamanda görüşülmesine karar vermişlerdir.

Boğazlar Konferansının 9 Temmuz tarihli onuncu oturumunda onyedinci[180] ve ondokuzuncu[181] maddeler tasvip edilerek yazı komitesine

---

[177] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 138
[178] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 140; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 97
[179] **Tan**, 9 Temmuz 1936; **Cumhuriyet**, 9 temmuz 1936
[180] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 146-148
[181] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 155

gönderildiği halde onsekiz[182], yirmi ve yirmibirinci maddeleri başka bir oturumda görüşülmek üzere ertelenmiştir.[183]

Sovyetler Birliği 9 Temmuzdaki onbirinci oturumda yirmiüçüncü madde hakkında yeni bir metin teklif etmiştir.[184] Litvinoff bu ek ile, bölge paktlarını da işin içine sokmaktadır. Konuşmasında bunu şöyle savunmaktadır: "Misâkın hem metni hem de genel anlayış biçimi ile olduğu kadar, bütün milletlerin emniyeti için zorunlu güvenceye ilişkin kavramlarıyla da, tam bir uyum içinde olan bu maddeye Milletler Cemiyeti'nin herhangi bir üyesinin karşı çıkacağını sanmıyorum. Hiçbir ülkeye özel olarak, hiçbir ayrıcalık tanımıyoruz; yalnız dünya barışını ve Milletler Cemiyetinin bütün üyeleri ile bütün milletlerin emniyetini koruma konusunda bugün sahip olduğu ya da gelecekte sahip olabileceği gücü korumakta kendisine yardımcı olmak amacıyla Milletler Cemiyeti'ne ayrıcalık tanımaktayız. Daha çoğunu istemiyoruz azını da vermeye razı değiliz."

Montrö görüşmelerinin en önemli konusu olan sözleşmenin onaltıncı ve yirmiüçüncü maddeleri üzerindeki görüşleri Ankara'ya değerlendirirken Tevfik Rüştü Bey, şunları yazıyor: [185]

"...Birinci İhtimal; Savaş halinde Türkiye tarafsız iken savaşanlara Boğazları tamamiyle kapalı tutmaktır. İlk bakışta cazip görünen bu hali zamanımızda... tatbik etmek... kolay değildir. Bundan başka Milletler Cemiyeti Misâkının onaltıncı maddesi gereğince geçit istemek imkan ve kararı tamamen

---

[182] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 148-155

[183] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 156-162; **Ulus**, 10 Temmuz 1936; **Tan**, 10 Temmuz 1936

[184] 23. maddenin Sovyetler Birliği tarafından teklif edilen yeni yazılmış şekli şöyledir: "İşbu sözleşme hükümleri, Milletler Cemiyetinin üyesi Anlaşmalı Yüksek taraflar için Milletler Cemiyeti Misâkından doğan haklara ve yükümlülüklere dokunamayacağından ve Milletler Cemiyetinin, milletlerin emniyetini etkin biçimde koruma görevini hiçbir biçimde kısıtlamayacağından, sözü geçen hükümlerin ve özellikle 5. madde ile 9. maddeden 16. maddeye kadar olan maddeler hükümlerinin tesirinin, misakta saldırgan bir devlette karşı alınması öngörülen tedbirlerin uygulamaya konulmasını hiçbir biçimde sınırlamak ve misaka ek anlaşmalar gereğince bu sözleşmeyi imzalamış devletlerin üstlendikleri ya da ileride üstlenebilecekleri yarım yükümlülüklerinin yerine getirilebilmesi için Boğazlardan savaş gemilerinin ve bu yardımın kendisine yapıldığı devletin gemilerinin geçişini engellemek olmayacağını kabul etmiştir." Bkz. S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 165; **Motreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 104

[185] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 102-105

mevcut... Bundan başka Fransa hem Milletler Cemiyeti karariyle hem de bölgesel paktlar icabı Boğazlardan geçit istemekte ve imzasını bu şarta bağlı tutmaktadır... Aksi takdirde Fransa ittifaklarının suya düşeceğini ve bunu asla kabul edemeyeceğini ileri sürüyor. Bu talep Frans – Romanya ve bilhassa Fransa – Rusya ittifakının sonucudur. Bu sebeple Türkiye'nin tarafsız olduğu bir savaşta Osmanlı devrinde olduğu gibi Boğazları kapalı tutmak ihtimalini kabul ettirmek imkanı çok azdır. Vakıa bunu İngilizlerin kabulû ihtimali varsa da Fransa – Rusya ve Romanya'nın kabul etmeleri ihtimali yok gibidir....

İkinci İhtimal; onaltıncı madde hakkında Rus değişiklik teklifi ve Türkiye'nin tarafsız kaldığı bir savaşta zahiren muharebelere Boğazları kapamak, yirmiüçüncü madde hakkında Rus değişiklik teklifi ile Boğazları yalnız ve müttefiklere bila kaydı şart açık tutmaktır. Bunun tehlikeleri açıktır. Karşılığı olmaksızın Almanya aleyhinde vaziyet alınmış demektir... bu ikinci ihtimal tahakkuk ettiği farz olunduğu takdirde Ruslar'ın ve Fransa'nın hiçbir karşılığı olmaksızın açık hatta Akdeniz'de kalabileceğimiz bir savaşta en küçük yardım vaatleri bulunmaksızın Türkiye ile yalnız bir taraflı ittifaklardan alabileceklerinin azamisini temin etmiş oluyorlar demektir...

Üçüncü İhtimal; İngiliz Projesinin onaltıncı ve yirmiüçüncü maddeleridir. Bunun mahzuru evvelâ tarafsız olduğumuz bir savaşta Boğazların açılması veya kapanması kararı mesuliyetinin Türkiye'ye aid olmasıdır.

... Bu teklif kabul olunduğu takdirde Rusya savaş halinde Karadenize muhasım donanmayı geçirmemek için Türkiye ile karşılıklı Andlaşma yapmaya mecburdur. Keza Rus donanmasının savaş halinde Akdeniz'e çıkmasını istemeyen bir devlet de Türkiye ile karşılıklı Andlaşma yapmaya mecburdur. İkinci ihtimalde hiçbir devletin Türkiye ile Andlaşma yapmakta menfaati kalmadığı halde bu ihtimalde bütün ilgililerin Türkiye ile anlaşmakta fayda veya ihtiyaçları olabilir. Ancak ... Fransızlar yirmiüçüncü madde hakkında Rus değişiklik teklifini kabul ettirmek için çok uğraşacaklardır. Bundan da maksat Türkiye Boğazları kapamak istediği halde Rusya ve Fransa müttefiklerine

kapayamaması yani bunlara karşı kapamak hakkının Türkiye elinde bırakılmaması içindir.

Beşinci İhtimal; onaltıncı maddeyi İngiliz projesinden olmak ve yirmiüçüncü maddeyi de Sovyet değişiklik teklifinden almak... "

Tevfik Rüştü Bey, o gün için akla gelen bütün ihtimalleri ayrı ayrı değerlendirdikten sonra şu neticeye varmaktadır.

"... Adeta denebilir ki Türkiye'nin Boğazlardaki coğrafi vaziyetinde Karadeniz ve Akdeniz büyük devletleri arasında bir savaşta er ve geç savaşa karışmadan sonuna kadar tarafsız olabilmek ihtimâli hakikatte çok azalmış gibidir. Bu itibarla şeklin en kârlısı Türkiye'nin ancak kendi karar ve hareketinin mesuliyetini sırf kendisine bırakan akdedeceği Andlaşmalarla karar ve hareketinin tanzimine imkân açan ve nihayet tarafsız kaldığı zaman bitaraflığını en uzun müddet korumaya ve hatta mümkün olursa sonuna kadar tarafsız kalmağa.... müsait şeklidir..."

Yani, Tevfik Rüştü Bey'e göre, İngiliz teklifi Türkiye'ye serbest seçim hakkı tanıdığı için o seçilmeli ve Türkiye bu seçim hakkı nedeni ile onunla anlaşma gereği duyacak olan devletlerle ayrı ayrı anlaşmalar yaparak siyasi bakımdan güvenli durumu saptamalıdır.

Sovyet değişiklik önerisine sert tepki gösteren Ankara, Tevfik Rüştü Bey tarafından ileri sürülen ihtimalleri derhal inceleyerek Montrö'ye İnönü imzasıyla Bakanlar Kurulu olarak bir talimat göndermiştir.[186]

9 Temmuz'daki toplantıda ilk okuma ve tetkiki bitirilen İngiliz Projesi üzerinde tekrar görüşmelere 13 Temmuz'daki onikinci oturumda başlanımş ve anlaşma yolunda çok önemli adımlar atılmıştır. [187] Tevfik Rüştü Bey oturumda İtalya'nın Konferansa katılmamasına karşılık olarak aşağıdaki taleplerde bulunmuştur:[188]

"1... Montrö sözleşmesinin konferansta hazır olmayan devletlerin imzasına açık bulundurulmaması,

---

[186] Bu talimat için bkz. **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s.105-107
[187] **Tan**, 14 Temmuz 1936
[188] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 184; **Ulus**, 14 Temmuz 1936

2. Montrö'de bir anlaşma elde edilince, sözleşmenin tatbikinin evrensel olması,

3. Türkiye'nin, Montrö sözleşmesi prensipleri çerçevesi dairesinde, isteyeceği memleketlerle mümasil anlaşmalar imzalamaya yetkisinin bulunması"

Bu taleplerle İtalya'nın sözleşmeyi imzalamama durumunun önlenmesi amaçlanmış ise de Konferansta varılan uzlaşma sonucunda sözleşmenin diğer devletlerin katılmasına açık bırakılması kararı alınmıştır.[189]

Konferansın 15 Temmuz'daki onüçüncü oturumunda Fransız Delegasyonu Heyetinin çalışmaları sonucunda Büyük Britanya ile Sovyetler Birliği arasındaki görüş ayrılığı giderilmeye çalışılmış ve 15 Temmuzda yapılan toplantılar sonucunda onaltıncı ve yirmiüçüncü madde üzerinde bir anlaşmaya varılarak Türkiye ve Sovyetler Birliği lehinde ve Romanya ile Fransa'yı da tatmin edici bir karar alınmıştır.[190] Böylece sözleşmenin imzalanması gün ve formalite meselesi haline gelmiştir. Zaten bu tarihten sonra yapılan toplantılarda da ikinci derecede meselelerin halledilmesi yoluna gidilmiş ve 17 Temmuz'da kat'î metin tesbit edilmiştir. [191]

18 Temmuzda yapılan Konferansta da tesbit edilen yeni metin madde madde görüşülmüş ve ittifak oyu ile kabul edildiği Başkan Bruce tarafından açıklanmıştır.[192]

20 Temmuz Pazartesi günü Montrö sözleşmesi Konferansa katılan Bulgaristan, Büyük Britanya, Fransa, Yunanistan, Japonya, Romanya, Türkiye,

---

[189] İtalya, ancak Mayıs 1938 tarihinde Montrö Sözleşmesine katılmak kararını vermiş ve Kont Ciano "İtalya ile Türkiye arasında mevcut samimi dostluktan mülhem olduğunu" beyan ettiği bu kararı Türkiye'ye bildirmiş ve 2 Mayıs 1938'de katılmıştır. A.Ş. Esmer, **age.**, s. 229

[190] **Tan,** 16 Temmuz 1936

[191] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 219-223;**Tan,** 18 Temmuz 1936; **Ulus,** 18 Temmuz 1936

[192] S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 273 vd. **Ulus,** 19 Temmuz 1936; **Tan,** 19 Temmuz 1936; **Cumhuriyet,** 19 Temmuz 1936

Sovyetler Birliği ve Yugoslavya delegeleri tarafından imzalanmıştır.[193] Ayrıca aynı gün bir de protokol imzalanmıştır.[194]

Montrö Sözleşmesi ile Boğazlar hakkındaki silahsızlanma kayıtları kaldırıldı ve Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemenliği tam olarak kuruldu. Öte yandan, 1923 sözleşmesine oranla hem Türkiye hem de Karadeniz Devletleri lehine bazı değişiklikler getirdi. Özellikle savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi meselesinde, Türkiye tarafsız ve savaş dışı ise, savaştan tarafların savaş gemileri Boğazlardan geçmeyecekti.

Türkiye bir savaşa girerse veya kendisini yakın bir savaş tehlikesi karşısında görürse, diğer devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi tamamıyla Türkiye'nin kendi takdirine kalacaktı. İsterse geçirecek istemezse geçirmeyecekti.

Karadeniz Devletleri lehine yapılan değişikliklere gelince; Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin Karadeniz'e geçirebilecekleri ve bu denizde bulundurabilecekleri savaş gemilerinin cinsi, büyüklüğü ve toplam tonajı sınırlanıyordu ki, bu hüküm güvenlikleri bakımından Karadeniz Devletlerinin lehine idi. Karadeniz devletlerinin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi için ise bir hayli geniş bir serbesti tanınmaktaydı.

Sözleşme 20 yıl için imzalanmakla beraber, bu sürenin geçmesinden iki yıl önce imzacı taraflardan hiçbirisi sözleşmenin feshini talep etmezlerse, sözleşme böyle bir fesih talebinden itibaren iki yıl sonraya kadar yürürlükte kalacaktı. Şu ana kadar böyle bir fesih talebi gelmediği için sözleşme hala yürürlüktedir.

Montrö Boğazlar sözleşmesinin imzasından sonra bir konuşma yapan Tevfik Rüştü Bey "... milletler her türlü milletlerarası anlaşmaların esasında bulunan hüsnüniyet ve uzlaşma düşüncesiyle mütehassis oldukları vakit en müşkil meseleler bile hal ve tesviye edilebilir ve her biri tarafından doğru ve

---

[193] Montrö Sözleşmesinin metni için bkz. S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 463-475; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 111-129

[194] Protokol için bkz. S. L. Meray, O. Olcay, **age.**, s. 475 vd.; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 129-130

âdilâne maksadlarla sarfedilen gayretler muvaffakiyetle tetevvüç eder." dedikden sonra konuşmasının başka bir bölümünde "... Burada tezahür eden anlaşma yere düşen birçok yürekleri kuvvetlendirmekte, dünyaya yeni bir ümid ateşi vermekte, barış davasına yeni bir istinad noktası temin eylemekte ve bir tanzim işi çerçevesini taşarak milletlerarası anlaşma sahasında milletlerin önünde daima genişlemeyecek olan bir devreye nişanesini koymaktadır.

... Bu neticeye erişmek için, bizlerden herbirimiz tarafından mühim tavizlerde bulunmak icap etti. Herhalde Türkiye en az tavizde bulunan devletlerden biri değildir. Memleketim münhasıran millî olabilecek ve fakat bir teşrik-i neticesi olmasını tercih ettiği tarzı halle erişmek içindir ki en mukaddes haklarında fedakarlıklara katlanmıştır. Bütün milletlerle barış ve yakınlık siyasetimiz elde edilen netice ile tamamıyla tatmin edilmiş bulunmaktadır ve gene bu netice sizlerden her birinizi de tatmin ettiği içindir ki ehemmiyeti fevkalade büyük bir mana iktisâb etmektedir" diyerek Türk tarafının dünya barışı için fedâkarlıkta bulunduğunu açıkça ifade etmiştir.[195]

c.ç- Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin İmzalanması ve Kamuoyuna Yansımaları

Sözleşmenin imzası dolayısıyla bütün yurtta büyük bir sevinç yaşanmış ve Kahraman Türk Ordusu Montrö'de imzalanan Protokol gereği 21 Temmuz günü öğleye kadar Çanakkale ve İstanbul Boğazları mıntıkasını işgal etmiştir.[196]

Montrö Boğazlar Sözleşmesini imzası Türk basınında olduğu gibi yabancı basında da büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Kısaca bu gazetelere bakacak olursak; Yunan Elefteron Vima gazetesi:

"Yunanlılar, müttefik Cumhuriyet için mesut bir hâdise teşkil eden bu işten dolayı duyulan sevince iştirak etmektedir. Zira Türkiye'nin emniyeti, bizim kendi topraklarımızın emniyeti demektir"[197]

Rus İzvestia gazetesi; "... Türkiye'nin Boğazlardaki hakimiyetini tesis etmek suretiyle meşru menfaatlerini tatmin eden ve nihayet bütün barış

[195] **Cumhuriyet,** 22 Temmuz 1936
[196] **Ulus,** 22 Temmuz 1936

taraftarlarının intizarını yerine getiren Montrö Sözleşmesini hararetle selamlar."[198]

Bulgar La Parole Bulgare gazetesi, "Türkiye Avrupa'nın bulanık vaziyetinden istifade ederek onu Lozan Andlaşmasının tek taraflı feshi emri vakii karşısında bırakarak istememiştir. Meşru yolu tercih etmiş ve Milletler Cemiyeti Paktının 19. maddesi hükümlerini hatırlatarak Lozan Andlaşmasının yeniden tetkiki meselesini diplomatik yoldan ortaya koymuştur.

Doğrudan doğruya ilgili bütün devletler Ankara Hükümeti tarafından tercih edilmiş ve diplomatik teşebbüsüne muvafık bir şekilde karşıladılar... Türkiye Cumhuriyetini sahip olduğu milletlerarası itibar, ittifakları ve dostlukları ve Dış Bakanı Rüştü Aras'ın malum mehaveti gerisini tamamladı"[199] şeklindeki yazısında Tevfik Rüştü Bey'in şahsiyetini sözleşmenin sonuçlanmasındaki payını ifade etmiştir.

Montrö Konferansının devam ettiği günlerde Fransız L'İntransigeant gazetesinin Montrö'ye gönderdiği temsilcisi Jean Thouvenin gazetesinde "Tevfik Rüştü Aras" başlıklı makalesinde Tevfik Rüştü Bey hakkında şunları yazmıştır. [200]

"Yeni Türkiye, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın şahsında mümtaz bir devlet adamına sahiptir, öyle bir devlet adamı ki memleketinin sulhperverane inkişafını uzun seneler çalışarak hazırlamıştır. Montrö toplantısını temin eden, bu toplantının yapılması için ileri sürülen bütün güçlükleri yenen gene Tevfik Rüştü Aras'tır".

Türk gazetelerinde sözleşme hakkında yazılan yazılara bir göz attığımızda;

S. Hazım Gökmen "Hepimize Geçmiş Olsun" başlıklı 25 Temmuz'da Açık Söz'de yayınlanan makalesinde "... Bir harp ve seferberlik yapmadan, bir damla kan dökmeden elde edilen netice hiç şüphe yok en büyük liyakatlerin

---

[197] **Ayın Tarihi,** S. 32, s. 108
[198] **Ayın Tarihi,** S. 32, s. 109
[199] **Ayın Tarihi,** S. 32, s. 114-115
[200] **Ayın Tarihi,** S. 32, s. 82

T.C.

ifadesi olduğu kadar muvaffakiyetlerin de en eşsizi ve canlısı olarak gösterilebilir." demiştir.[201]

Yunus Nadi'nin "Boğazlar Davasının Bilançosu" başlıklı makalesinde, "... Montrö müzakereleri, meselenin büyüklüğü ile müntesib diyebileceğimiz bir şekilde çetin oldu. Oradaki murahhas heyetimizin hakkımızı ve hakikatleri müdafaa etmekte gösterdiği gayret ve muvaffakiyeti överek anmak vazifemizdir. Türk Murahhas Heyeti Başkanı olan Dışişleri Bakanımız Dr. Tevfik Rüştü Aras bu büyük meselede Cumhuriyet Hükümetimizin bütün düşüncelerini hakkile tecelli ettirmiş olmakla milletin takdir ve şükranına hak kazanmıştır" demiştir.[202]

Cumhuriyet Gazetesi'nin İsviçre Mektupları adlı köşesinde Muhittin Birgen 17 Temmuz'da Montrö'de gönderdiği "Montrö Meydan Muharebesinin Sonu!" başlıklı mektubunu "... Bizim delegelerimiz, bilhassa dışişleri bakanımız ve onun kıymetli yardımcısı Numan Menemencioğlu, senelerce sarf edilmiş mesainin müspet neticelerini toplamak azminin verdiği tatlı bir hırsla şayanı hayret bir gayret gösterdiler. Az uyudular, çok çalıştılar. Bazen yemek te yemediler. Hulâsa, insanın sinirlerini harap eden bir çalışma haddi nereye kadar gidebilirse onlar da oraya ve hatta daha ötesine kadar gittiler. Fakat, konferansın her sahasında muvaffak oldular. Haddi zatinde nazik, cemilekâr, hayırhah bir insan olan dışişleri bakanımızın bazı şahsi müdahaleleridir ki birçok pürüzlerin temizlenmesinde amil oldu. Dost ve müttefik bir devletin delegasyon reisi, bana "neticede Doktorun şahsının büyük tesiri vardır. Kendisini herkese o kadar sevdirmiştir ki onun istediği şeyleri reddetmek bazen arkadaşları için imkansız olur" dedi. [203] şeklinde yazarak Montrö zaferinin kime ait olduğunu belirtmiştir.

Ulus Gazetesi'nin Montrö Mektupları adlı köşesinde ise, Neşet Halil Atay "Montrö Konferansı ve Türk Diplomatları" başlıklı 15. mektubunda Tevfik

---

[201] **Ayın Tarihi**, S. 32, s. 115
[202] **Cumhuriyet**, 21 Temmuz 1936
[203] **Cumhuriyet**, 22 Temmuz 1936

Rüştü Bey hakkında şunları yazmıştır:[204] "Konferansta Tevfik Rüştü Aras, dahiyâne denebilecek ani ve katı buluşları... ile normalin çok üstüne çıktı."

Yabancı ve Türk basınındaki ortak kanaat Montrö Sözleşmesi'nin Türkiye'nin güvenliği ve dünya barışına yapacağı katkı ile Konferansın sonuçlanmasındaki en büyük payın Tevfik Rüştü Aras'a ait olmasıdır.

24 Temmuz'da İstanbul'a dönen Tevfik Rüştü Bey ve diğer delegeler halkın büyük bir sevgisiyle karşılanmıştır.[205] Yunus Nadi Bey'de Cumhuriyet'teki köşesinde "Murahhas Heyetimizin Dönüşü münasebetiyle Dış Siyasetimiz" başlıklı makalesinde Tevfik Rüştü Bey için "kazanılmış büyük bir harbin muzaffer kumandanı gibi döndü" ifadesini kullanmıştır.[206]

Yunus Nadi Bey'in de ifade ettiği gibi uğrunda bu kadar zahmetler çekilen ve yalnız bizim tarafımızdan değil, ilgili diğer devletlerce de üzerinde pek çok kafa yorulan yeni Boğazlar Sözleşmesi nihayet muvaffak ve müsbet bir şekilde [207] 30 Temmuz'da sözleşmeye ait vesikalar ve lâyihalar TBMM'nin gündemine getirildi[208] ve 31 Temmuz'daki toplantı da adeta birer hatib olan milletvekillerinin millî heyecana tercüman olan çok güzel konuşmalarından sonra sözleşme tasdik edildi. Bu konuşmalardan bazılarına örnek verecek olursak, Ziya Gevher Etili (Çanakkale);[209] "... kökleşmiş bir formül var; Türk asker doğmuştur diploması yapamaz. Bunun aksini parlak surette isbat etmiş olmak da dışişlerimizin zaferidir. Türk Cumhuriyeti diplomaside çok kıymetli bir mevcudiyettir, bunu göstermiş olan Aras ve arkadaşlarını sevgi ile göğsümüze basıyoruz." Turgut Türkoğlu (Manisa);[210] "... İsmet İnönü Hükümetinin Montrö müzakeresini baştan başa idare eden değerli Dışişleri Bakanımız Tevfik Rüştü Aras, sempatik simasıyla daima Türk menfaatinden başka ve Türk memleketinin selâmetinden başka ve cihan sulhunun iyi bir

---

[204] **Ulus**, 26 Temmuz 1936
[205] **Tan**, 25 Temmuz 1936
[206] **Cumhuriyet**, 25 Temmuz 1936
[207] **Cumhuriyet**, 1 Ağustos 1936
[208] **Ulus**, 31 Temmuz 1936
[209] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 304
[210] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 317

yardımcısı olmak sıfat ve kudretini taşıdığını ifade etmek hususundaki kabiliyeti ve değerli mesaisi neticesindedir ki Mehmetçik bugün Boğazlar'a hakim" Mehmet Emin Yurdakul (Urfa);[211] "... Atatürk'ün dehası ve onun aziz dostu İsmet İnönü Hükümetinin en doğru ve adil bir siyaseti dünkü düşmanları barışçı ve insaniyetçi bir duygu ile mütehassis etti. Ve Türk ordusu 13 yıl hasret çektiği Çanakkale sahillerine girmiş bulunuyor."

İsmet İnönü'de milletvekillerinin konuşması bittikten sonra bir konuşma yaptı. Boğazlar sözleşmesi hakkında "... yeni Boğazlar Sözleşmesi Türkiye'nin emniyetini ve hakimiyetini milletler arasında teyid eden güzel bir vesikadır." dedikten sonra Tevfik Rüştü Bey için de; "Dr. Aras bu vesika ile yalnız Türkiye'nin emniyeti için güzel bir hizmet ifa etmekle kalmadı, milletlerarası barış davasının yorulmaz bir yolcusu olduğunu bir kere daha isbat etti" demiştir.[212]

Montrö Zaferinin cephe mücadelesini yapmış olan Tevfik Rüştü Bey'de Meclis huzurunda yaptığı konuşmasında barış yolunun ne kadar samimi bir yolcusu olduğunu şu sözlerle isbat etmiştir:[213] "... Kendimiz için iyi gördüğümüzü dostlarımız için de iyi görmek ve hakkımızda yakışmaz telakki ettiğimiz her şeyi yalnız dostlarımız için değil, fakat hiçbir devlet hakkında temenni etmemek" Bu sözlerde Ahmet Emin Yalman'ın da belirttiği gibi milletlerarası siyasetin en yüksek düsturu saklıdır.[214]

Tevfik Rüştü Bey, Atatürk'ten aldığı emirler doğrultusunda Türkiye'nin emniyeti ve Dünya barışının devamına katkıda bulunmak için bu önemli zaferi sabırlı, basiretli ve teşebbüs zamanını iyi seçerek Türkiye Devleti'ne kazandırmıştır ki. bu onu en önemli başarılarından biridir.

---

[211] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 319
[212] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 324
[213] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 302
[214] **Tan**, 2 Ağustos 1936

VII. BÖLÜM
HATAY MESELESİ ve TEVFİK RÜŞTÜ ARAS

1- HATAY'IN COĞRAFYASI ve FRANSA'NIN BÖLGEYLE İLGİLENMESİ

Osmanlı idaresinde Haleb vilâyetine bağlı bir kaza olan bölge[1] bir toprak parçası olmaktan ziyade önce bir kavşak, Anadolu'yu Suriye'ye bağlayan ve Belen boğazından Güneydoğu Torosları aşan büyük yolun zorunlu olarak geçtiği yer ve Akdeniz ile Çöl arasında İskenderun Limanı bağlantısı ile yapılan büyük doğu ticaretinin mal yükleme merkeziydi. Ayrıca hayvancılık ve ziraate elverişli topraklara sahip olması da tarihin ilk çağlarından günümüze kadar bölgenin önemini korumasındaki diğer bir sebeptir.[2] İşte hem bu sebeplerden hem de Doğu Akdeniz'in güvenliği açısından jeostratejik öneme sahip olmasından dolayı Fransız 19 yy.'dan itibaren bölgeyle ilgilenmişti.

Fransa, I. Dünya Harbi esnasında İngiltereyle birlikte İstanbul Gizli Anlaşmasında Rusya'yı tatmin ettikten sonra Sykes-Picot Gizli Anlaşmasıyla da Osmanlı topraklarında kendi nüfuz bölgelerini tesbit etmişlerdi. Bu gizli anlaşma ile Anadolu'da; Aladağ, Kayseri, Akdağ – Yıldızdağı, Zara, Eğin ve Harput ile sınırlandırılan topraklarla Kilikya'yı elde etti. Ayrıca Suriye ve Musul'u da kendi nüfuz bölgesine aldı. Dolayısıyla da bir gizli anlaşma ile Hatay Fransızların nüfuz bölgesinde dahil edilmişti.[3]

2- MONDROS MÜTAREKESİ ve TATBİKATI

Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada ise İtilâf Devletlerinin kuvvetleri Asi Nehri mansabından başlayıp Antakya ve Katma'nın güneyinden geçerek Cerablus Köprüsü'nün güneyinden geçerek Cerablus Köprüsü'nün güneyinde Fırat'a varmakta ve oradan Deyrizor'a inerek doğuya doğru uzanmakta ve

---

[1] Mehmet Tekin, **Hatay Tarihi,** Antakya 1993, s. 76

[2] E. E. Adamof, **Rus – Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgeleriyle Anadolu'nun Taksim Planı,** (Çev. H. Rahmi), İstanbul 1972, s. 274

Musul ile Süleymaniye'yi de içine almak suretiyle İran sınırına ulaşmakta idi.[4] Bundan da anlaşılacağı gibi Hatay topraklarına hiçbir düşman kuvveti henüz girmemişti. Fakat İtilâf Devletleri mütareke hükümlerinde yer alan muğlak ifadelere dayanarak istedikleri yerleri işgal etme kararında idiler.

Mütarekenin imzalandığı gün Yıldırım Orduları Grup Kumandanı tayin edilen Mustafa Kemal Paşa, Sadrazam ve Başkumandanlık Erkan-ı Harbiye Reisi olan Ahmet İzzet Paşa'dan müzakere ve hükümlerini ve uygulanması gereken emirleri 2 Kasım 1915'te aldıktan sonra durumun vehâmetini kavramıştı.[5] Bu nedenle de hükümlerin aynen uygulandığı takdirde bütün vatanın işgal ve istila edilebileceğini Ahmet İzzet Paşa'ya çektiği telgraflarla iletmişti. Fakat aralarındaki görüş ayrılıklarından dolayı bir sonuç alamamıştı.

Mustafa Kemal Paşa 6 Kasım 1918'de Sadrazam'a çektiği telgrafta, İskenderun'a her ne sebep ve bahene ile olursa olsun çıkacak askerlere ateş açılacağını, İngilizlerin teklifleri doğrultusunda verilecek emirleri yerine getiremeyeceğini bildirmiş ve yerine başka bir komutanın tayinini istemişti.[6]

Mustafa Kemal Paşa'nın haklı olarak gösterdiği bu tepkilerin ardından Ahmet İzzet Paşa, 7 Kasım 1918'de Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı ile VII. Ordu Kumandanlığını lağv etti. Fakat sonraki gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'yı haklı çıkardı. Zira, Amiral Calthorpe, İskenderun hakkındaki İngiliz isteklerini Osmanlı Hükümetine resmen bildirerek General Allenby'nin tanıyacağı süre içinde İskenderun'un teslimini istedi. Aksi takdirde zorla işgal edileceğini ifade etti.

Ahmet İzzet Paşa İskenderun'un İgilizler tarafından işgalini, hem General Allenby'e karşı koyacak kuvvetin bulunmaması hem de güçlükle

---

[3] M. Tekin, **age.**, s. 10; Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu**, (Çev. Ş. Tekeli), İstanbul 1995, s. 175

[4] Ali Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara 1948, s. 103; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz I**, İstanbul 1993, s. 43

[5] Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I**, Ankara 1962, s. 46

[6] Genelkurmay Başkanlığı, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S. 29, Belge:743**; **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Ankara 1991, s. 79 vd.

imzalanmış olan mütarekenin bu yüzden bozulmaması gerektiğine inandığı için İskenderun'un işgalini onaylamaktaydı.[7]

Ahmet İzzet Paşa'nın 8 Kasım 1918 tarihindeki istifasından bir gün sonra taraflar arasında imzalanan bir sözleşme ile, İskenderun'un işgali kararlaştırıldı. Sözleşme esaslarına uygun olarak İngiliz müfrezesi 9 Kasım'da İskenderun'a çıkmıştı. [8] Fakat, 11 Kasım 1918'de İskenderun'da erzak ambarı önünde birikmiş olan halkın yaptığı gürültüyü bahane eden Fransız kumandan İskenderundaki Türk memurları şehir dışına çıkardıktan sonra 12 Kasım günü şehre asker çıkartmaya başlamış ve 14 Kasım günü İskenderun'un işgali fiilen tamamlanmıştır. Ayrıca, Fransızlar 15 Kasım'da Belen'i 7 Aralık'ta da Antakya'yı 11 Aralıkta'da Dörtyol'u işgal etmişlerdir.[9]

3- ANKARA İTİLAFNÂMESİ

Hatay'da Fransızlar'a karşı başarılı bir mahalli mücadele devam ettiği günlerde TBMM Hükümeti Fransızlarla 20 Ekim 1921'de Ankara itilafnamesini imzaladı. Böylece bölge Misâk-ı Millî sınırları içinde mütalaa edilmesine rağmen millî sınırlar dışında kaldı. Fakat itilafnamenin 7. maddesi ile bölgenin durumuna açıklık getirildi.[10] Bu maddeye göre, İskenderun mıntıkası için özel bir yönetim rejimi kurulacak, mıntıkanın Türk halkına kültürlerini geliştirmeleri için her türlü teşkilattan yararlanma hakkı verilecek ve Türkçe resmi dil olacaktı.

Anlaşılacağı gibi yedinci madde ile İskenderun Sancağının statüsü, özellikleri ifade edilmiş ve kayıt altına alınmıştı. Zira, 1939 yılına kadar süren mücadele ve siyasi girişimlerin tamamı Ankara İtilâfnâmesinin bu maddesine

---

[7] Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I**, İstanbul 1991, s. 40

[8] S. Tansel, **age. I**, s. 45; Abdurrahman Melek, **Hatay Nasıl Kurtuldu**, Ankara 1986, s. 2; M. Tekin, **age.**, s. 93; Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi (1918-1938)**, Ankara 1973, s. 5

[9] Hamdi Selçuk, **Bütün Yerleriyle Hatay'ın O Günleri**, İstanbul 1972, s. 46; Nuri Aydın Konuralp, **Hatay Kurtuluş ve Kurtarış Mücadelesi Tarihi**, İskenderun 1970, s. 12 vd; A. Melek, **age.**, s. 2; M. Tekin, **age.**, s. 93 vd; U. Kocatürk, **age.**, s. 10

[10] Ankara itilafnâmesinin tam metni için bkz. Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Millli Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, I**, Ankara 1992, s. 587-590; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945) I**, Ankara 1989, s. 50-52

atıfta bulunularak yapılmıştı. Onun için, İskenderun Sancağı Özel Statüsü ile başlayıp Hatay Devleti şeklinde son bulan hukuk savaşının en önemli dayanağı bu belge olmuştur.[11]

İtilâfnâmenin imzalandığı gün İskenderun ve Antakya mıntıkaları için Yusuf Kemal Bey, orada yerleşmiş halka Türk Bayrağını içeren özel bir bayrak seçmek hakkının verilmesi gerektiğini açıklamıştı. Bu mıntıkalar halkına böyle bir hakkın tanınmasında yarar bulunduğuna inanan Fransız temsilcisi Franklin Bouillon bu konuda hükümeti nezdinde gerekli girişimlerde bulunacağına söz vermişti.[12]

Lozan Barış Andlaşması'nın 3. Maddesinin 2 fırkası ile Ankara İtilâfnamesi'nin geçerli olduğu kabul edilmişti.[13] Ayrıca Fransız Hükümeti temsilcisi General Pelle 24 Temmuz 1923 tarihli İsmet Paşa'ya gönderdiği mektupta Ankara itilâfnamesinin tüm ekleri ile birlikte baştan başa yürürlükte kaldığını belirtmişti.[14] Böylece Sancak'ın statüsü Lozan Barış Andlaşması'nda da Ankara İtilâfnamesine atıfta bulunularak tescil edilmiştir.[15]

4- İSKENDERUN SANCAĞI ve SURİYE YÖNETİMİ İÇİNDEKİ STATÜSÜ

Fransız askerleri İskenderun'u işgal ettikten sonra merkezi Beyrut'ta bulunan Fransız Yüksek Komiseri General Gouraud, Fransa'nın bölgedeki hakimiyetini sağlamlaştırmak için 27 Kasım 1919'da bir kararname yayınlayarak merkezi İskenderun olan Antakya, Reyhanlı ve Belen'i de içine alan İskenderun Sancağını kurdu.[16] Daha sonra müttefik devletler gizli anlaşmaların bir sonucu olan San Remo İtilâfı (25 Nisan 1920) ile Suriye'yi Fransa'nın mandaterliğine bıraktılar.[17] Fransa da mandeter devlet olarak

---

[11] Mesut Aydın, **Misâk-ı Millî ve Yeni Türk Devleti'nin Sınırları**, Malatya 1998, s. 134
[12] İ. Soysal, **age. I**, s. 55; **İskenderon – Antakya Meselesi II**, Ankara 1936, s. 10
[13] Andlaşma hükmü için bkz. Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, II/2**, Ankara 1973, s. 3; İ. Soysal, **age. I**, s. 87
[14] Mektup için bkz. S. L. Meray, **age. II/2**, s. 252 vd; İ. Soysal, **age. I**, s. 218 vd; **İskenderon – Antakya Meselesi II**, s. 22 vd.
[15] M. Aydın, **age.**, s. 135
[16] S. Yerasimos, **age.**, s. 183
[17] **İskenderon – Antakya Meselesi II**, s. 9

Suriye'yi 1 Eylül 1920 tarihinde Halep, Şam, Lübnan ve Alevî bölgesi olmak üzere dört yönetim birimine ayırdı.[18] Sancak'ta sivil yönetimde idareci özerkliği kurarak Halep'e bağlandı. Türk –Fransız barış görüşmeleri devam ederken Suriye'deki Fransız Yüksek Komiseri yayınladığı 8 Ağustos 1921 tarihli bir kararname ile Sancak'ta özerk bir idare kurdu.[19] Sancak'ta kurulan bu özerk idareden kısa bir süre sonra Türkiye ile Fransa arasında imzalanan Ankara İtilafnamesinin 7. maddesi ile Sancak'ta yaşayan Türklere kendi kültürlerini geliştirebilmeleri için bir takım haklar verildi. Ayrıca da Sancak'ta "usul-ü idare-i mahsusa"nın kuralması kabul edildi.[20]

Sancak'ta özerk yönetim devam ederken 4 Mart 1923'te yayınlanan bir kararname ile Halep Devleti'nde yürürlükte olan kanunlar Sancak'ta da uygulanmaya balandı. Ayrıca kararname ile Sancak'ın Halep Devleti Meclisi'nde temsil edilmesi kararlaştırıldı. Meclis'te ise Türkçe ile Arapça resmi dil olarak kabul edildi.[21]

Suriye üzerindeki Frnansız mandası Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından 23 Eylül 1923 tarihinde onaylanması[22] ile Suriye'de yeni bir dönem başladı. Bu yeni dönemde Fransız Yüksek Komiseri General Weygand'ın yayınladığı 5 Aralık 1924 tarihli bir kararname ile Suriye Devleti teşkil edildi. Sancak'ın özel rejimi de Halep Devletinden bağımsız olarak yeniden düzenlendi. Ocak 1925'te Halep ve Şam Devleti üniter yapı içinde birleştirildi. Sancak'ta özel rejimini muhafaza ederek merkezi Şam olan bu yeni devlete bağlandı.[23]

1925 yılında Suriye'de bazı güçlüklerle karşılaşan Fransız Hükümeti. de Jouvenel'i Suriye Yüksek Komiseri olarak tayin etmiş ve bölgedeki etkinliğini

---

[18] A. Melek, **age.**, s. 10 vd.; Yusuf Sarınay, "Atatürk'ün Hatay Politikası I", **AAMD. XII/34**, (Mart 1996), s. 5; M. Tekin, **age.**, s. 111

[19] H. Berke Dilan, **Atatürk Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1939)**; İstanbul 1998, s. 137; M. Tekin, **age.**, s. 115

[20] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası I**, s. 588 (Belge: 98)

[21] M. Gönlübol, C. Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara 1990, s. 80 (Dipnot: 65)

[22] **İskenderon – Antakya Meselesi II**, s. 20; M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s.122

[23] A. Melek, **age.**, s. 11; M. Tekin, **age.**, s. 128; Salih Tuğ, **İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri**, İstanbul 1969, s. 286

devam ettirebilmenin çarelerini aramaya başlamıştı. de Jouvenel'in izlediği liberal politika, İskenderun Sancağı halkı arasında kendilerine daha geniş haklar tanınacağı umudunu doğurmuştu. Nitekim, Ocak 1926'da Sancak'ın Suriye Meclisi'ndeki milletvekilleri, Sancak'ın Suriye'den ayrılarak doğrudan doğruya Fransız Yüksek Komiserliği'ne bağlanmasını talep etmişlerdi. Fransa ise, bu isteği kabul etmiş ve Sancak milletvekillerinin ayrı bir meclis kurmalarına izin vermişti.[24] İlk toplantısını 22 Şubat 1926 da kabul ederek yapan Sancak Meclisi, hazırlanan anayasayı 9 Mart 1926 da İskenderun Sancağı'nın ayrı bir devlet olarak bağımsızlığını ilan etti. Fransız himayesinde kurulan müstakil İskenderun Hükümeti'nde başkanlığa ise yüksek komiserliğin delgesi olan Pierre Derieux seçilmişti. Bu gelişme Suriye'de büyük tepkilere neden oldu. Bunun üzerine Fransa bir kararnameyle bu hükümetin adını "Şimali Suriye Hükümeti" olarak değiştirdi. Ayrıca Fransız makamlarının aracılığı ile, İskenderun'da Suriye Hükümeti'nin yolladığı bakanlarla Sancak temsilcileri arasında bir görüşme yapıldı. Bu görüşmelerin ardında Sancak Meclisi 12 Haziran 1926 tarihinde kararından dönerek İskenderun'un Suriye Devleti içinde özerk bir bölge olarak kalmasına karar verdi.[25] Suriye Yüksek Komiseri bu kararın hemen akabinde yayınladığı bir kararnameyle İskenderun'u Şam'a tekrar bağladı. Böylece İskenderun Sancağı davasının bir safhası daha başarısızlıkla kapandı.

Sancak'ın Şam'a bağlı kaldığı dönem Türk menfaatlerinin kazanılması için mücadelenin gerekli olduğunu ortaya çıkarmış ve daha şuurlu bir mücadele döneminin cereyan etmesine zemin hazırlamıştı. Gün geçtikçe genişleyen istiklâl fikrinin önüne çıkabilmek için Suriye Hükümeti Fransa'nın teşvikiyle 1928 yılında Sancaklı Milletvekillerinin Şam Meclisi'nde Türkçe konuşmalarına izin vermişti.[26]

1928 yılında Sancak ile ilgili bir başka önemli gelişme de Kurucu Meclisin Suriye Anayasasını ve buna ek olarak İskenderun Statü Organiğinin

---

[24] M. Gönlübol, C. Sar, age., s. 80
[25] A. Melek, age., s. 14; M. Tekin, age., s. 133

taslağını hazırlamasıdır. Bu taslak metin, Fransız Yüksek Komiseri tarafından tepkiyle karşılanmış ve Suriye Meclisi'ni Mayıs 1930'da dağıtmıştı. Daha sonra Fransız Yüksek Komiseri meclisin hazırladığı taslak metninin üzerinde değişiklikler yapmıştır. Yapılan değişikliklerle Suriye Anaysası ve İskenderun Statü Organiği Milletler Cemiyeti Mandalar Komisyonunda onaylanmıştı. Böylece İskenderun Sancağının idarî ve malî özerkliği milletlerarası bir belgeye bağlanmıştır.[27]

a- Atatürk'ün 1923-1936 Yılları Arasında Sancak Meselesine Yaklaşımı

Mustafa Kemal Paşa, Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı görevinden alındıktan sonra da bölgeyle ilgilenmeye devam etmiştir. 24 Aralık 1919 tarihinde Kırşehir Gençler Derneğinde yaptığı konuşmada Sancak'ın Misâk-ı Millî sınırları içinde yer aldığını şu şekilde ifade etmişti.[28] ... Bu hudut İskenderun Körfezi cenubundan Antakya'dan Halep ile Katma istasyonu arasında Cerablus Köprüsü cenubunda Fırat nehrine mülâki olur. Oradan Deyrizor'a iner; badehu şarka temdit edilerek Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi ihtiva eder. Bu hudut ordumuz tarafından silahla müdafaa olunduğu gibi aynı zamanda Türk ve Kürt unsurlarıyla meskûn aksamı vatanımızı tahdit eder." Ayrıca Mustafa Kemal Paşa çeşitli konuşmalarında Sancak'ın Misâk-ı Millî sınırlarımız içerisinde olduğunu belirtmiştir. Fakat Fransa ile biran önce bir anlaşmanın yapılabilmesi için Sancak üzerinde çok fazla ısrar etmemiştir. Bununla birlikte Sancak için "usul-i idare-i mahsusa"yı Fransa'ya kabul ettirmişti. 2 Kasım 1921 tarihinde kendisini ziyarete gelen Tayfur Sökmen'e söylediği sözler dikkat çekicidir."[29] "Memleketimizin içinde didiştiği davaları biliyorsunuz, dünya bizimde muhasama halinde bulunduğu bir durumdayız. Böyle bir zamanda Avrupa'nın büyük devletlerinden biri olan Fransızlarla bir anlaşma yaptık. İşgal ettikleri Adana, Mersin, Osmaniye, Kilis, Antep'i tahliye

---

[26] A. Melek, **age.**, s. 15
[27] A. Melek, **age.**, s. 16; M. Tekin, **age.**, s. 138; Ahmet Eyicil, **Siyasi Tarih**, Ankara 1991, s. 290
[28] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938) II**, Ankara 1997, s. 12
[29] Tayfur Sökmen, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, Ankara 1978, s. 63

edecek ve bize harp malzemesi de verecekler. En mühimi Mersin limanını bize iade edeceklerdir. Bu arada İskenderun Sancağı ve havalisinin de (Hatay'ın da) tahliyesi üzerinden büyük gayret sarfettikse de şimdilik bir şey yapamadık. Ancak orası için hususi bir idare tatbik edeceklerini taahhüt altına alabildik. İnşallah ileride sizleri de kurtaracağız. Şimdi memleketinize giderek çalışırsınız. Bir işiniz olur veya müşkülatla karşılaşırsanız arkadaşlara müracaat edersiniz." Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözlerinden de anlaşılacağı gibi Türkiye Sancak'ı bir süreliğine vatan topraklarından ayrılmamını kabul etmişti. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'in kurtarılmasından sonra Fransız Generali Pelle'ye "...Misâk-ı Millî'de anılan yerleri almadan yapamam"[30] demesi bunun apaçık bir kanıtıdır.

Fransız işgali döneminde çeşitli baskılara uğrayan ve mevcut yönetimden memnun olmayan bir kısım Sancaklı Türk, başta Adana ve Mersin olmak üzere Türkiye'ye göç etmişlerdir. Bunlar arasında Adana'ya yerleşmeler 1922 yılında gayri resmi olarak İskenderun ve Havalisi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini kurmuşlardır.[31] Cemiyet üyeleri Mustafa Kemal'in 15 Mart 1923 tarihindeki Adan ziyaretine siyah bayraklarla katılmışlardır. Cemiyet üyelerinden Affan Efendi'nin siyahlar gişmiş kızının "Gazi Baba bizi de kurtar" feyradı karşısında Mustafa Kemal Paşa "Kırk asırlık Türk Yurdu düşman elinde esir kalamaz" cevabını vermişti.[32]

Mustafa Kemal Paşa, hem Tayfur Sökmen'e söylediği sözü hem de Adana'daki sözünü namus sözü olarak telakki etmiş ve davanın bizzat takipçisi olmuştur.

Gayri resmi olarak kurulan İskenderun ve Havalisi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri Mustafa Kemal Paşa'nın Sancak ve davasına sahip çıkan Adana nutkundan sonra faaliyetlerini hızlandırmış ve 30 Mayıs 1923 tarihinde resmi olarak bir cemiyet kurmuşlardır. Antakya-İskenderun Yurdu adındaki bu

---

[30] Y. Hikmet Bayur, **XX. Yüzyıl'da Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri,** Ankara 1989, s. 290

[31] T. Sökmen, **age.**, s. 66 vd.

yeni cemiyetin başkanlığına da Tayfur Sökmen getirilmiştir.[33] Cemiyet Sancak'ın biran önce Türkiye'ye ilhâkını temin etmek ve Fransız mezaliminden kurtulmak için resmi müracatlarda bulunmaya başlamışlardır.[34]

Mustafa Kemal Paşa, Lozan Barış Andlaşmasından sonra bölgeyi unutmamış ve 26 Kasım 1930 tarihinde Samsun'daki bir lisede Türkiye Cumhuriyetinin haritasını çizerken Hatay'ı da bu sınıra dahil etmiştir.[35] Ayrıca 1935 seçimlerinde Tayfur Sökmen'i Antalya'dan bağımsız milletvekili olarak seçtirmiştir.[36] Kendisine Tayfur sökmen'i niçin Adana veya Antep'ten değil de, Antalya'dan seçtirdiniz?" diyenlere de "sonra (L) yerine (K) koyacağız. Böylece Antalya, Antakya olacak da ondan"[37] İşte bu örneklerden de anlaşılacağı gibi Atatürk sancak meselesini dünya kamuoyunun gündemine getirmek için Avrupa'daki siyasî konjoktörün elverişli duruma gelmesini beklemiştir. İşte bu örneklerden de anlaşılacağı gibi Atatürk sancak bölgesini biran bile aklından çırmamıştır.

b- Sancak Meselesinin Ortaya Çıkışı

Fransa'nın manda idaresine karşı Suriye ve Lübnan'da ayaklanmalar çıkmış Fransa da 1926 Mayısında Lübnan'a ve 1930 Mayısında da Suriye'ye sözde bir bağımsızlık vererek her ikisinin de rejimini cumhuriyet olarak ilan etmişti. Fakat her iki memleketin anayasasında da, Fransa'nın manda rejimi çerçevesi içindeki yetkileri geniş bir yer almaktaydı. Bu sebeple her iki memleketdeki millîyetçilerin Fransa'ya karşı mücadeleleri devam etmişti. İtalya'nın 3 Ekim 1935 tarihinde tarihinde Habeşistan'a saldırması ve Mayıs 1936'da da ele geçirmesi Akdeniz'de büyük bir İtalyan tehdidini ortaya çıkardı. Ayrıca Almanya ile İtalya'nın Ortadoğu'da İngiltere ve Fransa aleyhine yoğun

---

[32] T. Sökmen, **age.**, s. 70 vd.; H. Selçuk, **age.**, s. 71; A. Melek, **age.**, s. 9; N. A. Konuralp, **age.**, s. 139; M. Tekin, **age.**, s. 126; Mehmet Önder, **Atatürkle Adım Adım Türkiye,** Ankara 1984, s. 9
[33] T. Sökmen, **age.**, s. 73; N. A. Konuralp, **age.**, s. 139
[34] Y. Sarınay, **agm. I**, s. 33
[35] M. Tekin, **age.**, s. 139 vd.
[36] T. Sökmen, **age.**, s. 92
[37] Tahsın Ünal, **Türk Siyasî Tarihi (1700-1958),** Ankara 1978, s. 575

bir propagandaya girmeleri karşısında Fransa, Suriye ve Lübnan ile ilişkilerini gözden geçirmek ihtiyacını hissetti.[38] Suriye üzerindeki manda idaresinin kaldırılması ve bu ülkeye bağımsızlık verilmesi maksadıyla 9 Eylül 1936 tarihinde 25 yıllık bir Dostluk ve İttifak Andlaşmasını Suriye temsilcileriyle parafe etti. Bu anlaşma ile Fransa, Suriye'ye üç yıl içinde bağımsızlık tanımayı ve Suriye üzerindeki tüm haklarını Suriye Hükümetine geçirmeyi kabul etti. Böylece Fransa İskenderun Sancağı üzerindeki hak ve vecibelerini de bu hükümete devretmiş oluyordu.[39]

Türk Hükümeti ve öncelikle de Atatürk, Fransa ile Suriye temsilcileri arasında Paris'de gerçekleştirilen görüşmeleri yakından takip etmişti. Fakat o günlerde Türkiye'nin Boğazlar Meselesini halletmesi gerektiği için Sancak meselesini gündeme getirmemiş ve uygun zamanın gelmesini beklemiştir. Montrö Boğazlar sözleşmesinin imzalanmasının ardından Atatürk ve Türk Hükümeti için artık halledilmesi gereken tek mesele Sancak Meselesi idi.[40]

c- İskenderun, Antakya Statüsünün Tanınması Yönünde Ankara'nın Girişimleri

Fransa ile Suriye arasında parafe edilen anlaşmanın mahiyeti öğrenilmeden önce gerek Türk Hükümeti gerekse basın Suriye'ye bağımsızlık verilmesini sevinçle karşılamıştı. Tevfik Rüştü Bey, Milletler Cemiyeti Meclis toplantısına gitmek üzere İstanbul'dan Cenevreye hareket etmeden önce Tan Gazetesi muhabiri ile yaptığı görüşmede Fransa ile Suriye arasında yapılan anlaşmanın mahiyeti hakkında bilgisi olmadığını ancak Suriye'nin bağımsızlığa kavuşmasını Türkiye'nin memnuniyetle karşılayacağını söyledikten sonra "Suriyelilerle.... Fransa'nın yaptıkları ittifak anlaşmasında ve hemen hepsi Türk

---

[38] Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi I,** Ankara 1994, s. 348

[39] İsmail Soysal, *"Türk – Fransız Siyasal İlişkileri (1921-1984)"* **Belleten XLVIII/188,** (Ekim 1983), s. 984; M. Gönlübol, C. Sar, **age.,** s. 128

[40] Y. Sarınay, **agm. I,** s. 10

olan 280.000 nüfuslu İskenderun ve Antakya mıntıkası için de mahalli müstakil bir idare derpiş edilmiş olduğunu ümit etmek isterim" demiştir.[41]

Türk basını da Tevfik Rüştü Bey'in beklentileri içinde idi.[42] Fakat Paris'te anlaşmayı parafe edip ülkelerine dönmekte olan Suriye Heyetinin başkanı Haşim'ül Etasi Bey'in İstanbul'da Anadolu Ajansına verdiği beyanatta Antakya ve İskenderun özel yönetiminin aynı selâhiyetlerle Suriye'ye geçeceğini söylemesi ve burada yaşayan Türkler hakkında ekalliyet olarak bahsetmesi[43] Türk basının tepkisine neden olmuştur. Ahmet Emin Yalman "Suriye Heyetinin sözlerine cevap" başlıklı makalesinde "...İstanbul'a gelen Suriye heyeti namına Anadolu Ajansına vaki olan beyanat bizi çok acı, çok elim bir inkisara uğrattı. Suriye heyeti, Sancak Türklerinin Suriye İdaresi altında biz ekalliyet muamelesi göreceğinden bahsetmiştir.

Hadiseler karşısında bu kadar tegalüf göstermek, komşu Suriyelilerin siyasi rüştüne iyi bir ölçü teşkil etmez.

Sancak tamamiyle Türklerle meskûn bir sahadır. Burası Türk vatanının tabiî bir parçasıdır." diyerek duygularını belirtmiştir.[44]

Falih Rıfkı Atay ise, "Suriye ve Sancak" başlıklı makalesinde "Fransa ile Suriye arasında müzakereler başladığını duyduğumuz vakit, istifade edilecek en iyi fırsatın elde edilmiş olduğunu düşünerek farahlık duymuştuk. Halbuki Türkiyeden geçerek memleketine dönen muhterem murahhasların İstanbul gazetelerine vermiş oldukları mühim beyanat herkesi oldukça derin bir hayal sukutuna uğratmıştır. Cereyanından asla haberdar olmadığımız Suriye müzakereleri sırasında, 250 binlik bir Türk kesafetinin taahhüt altında bulunan hürriyet haklarının unutulmuş olmasını, süratle telafi edilecek bir zühûl eseri olarak kabul etmemek güç olur. Muhterem murahhasların sözleri arasındaki Türk ekalliyeti tabiri ise hiç yerinde değildir.

---

[41] **Tan**, 12 Eylül 1936
[42] **Tan**, 12 Eylül 1936; **Ulus**, 17 Eylül 1936
[43] **Tan**, 24 Eylül 1936
[44] **Tan**, 24 Eylül 1936

Sancak Türklüğü, bir itilâfnamenin, hudutlarını ayrıca tayin etmiş olduğu bir mıntıkanın büyük ekseriyetidir. Münakaşa olunan mesele Suriye mıntıkası içinde bir ekaliyet davası değil, ayrı bir mıntıkanın halk ekseriyetine hukuk vermek davasıdır. Sancaklılar da Suriyeliler gibi talilerine hakim olmalıdırlar." demiştir.[45]

Ahmet Emin Yalman "Emniyetli Dostluğun Şartı" başlıklı makalesinde "... İskenderun ve Antakya anavatandan ayrılırken oradaki kardeşlerimizi düşüneceğimize ve kendilerini mukadderatlarına tamamiyle hakim bir vaziyette bulunduracağımıza söz verdik. Türk Milleti; daima sözünü tutmuştur."[46] demekle Türkiye'nin bu meselede harekete geçeceğinin işaretini vermiştir. Nitekim Tevfik Rüştü Bey, 26 Eylül 1936 tarihinde Milletler Cemiyeti Meclisinde Fransız delegesi Viènot'un Suriye ile bir anlaşma yaptıklarını ve Suriye'ye bağımsızlık vereceklerini belirtmesi üzerine söz alarak "Memleketim bu iyi komşuluk münasebetlerinden başka beynelmilel mukavelelerden tevellüt eden bir hukuk meselesi dolayısıyle de mezkûr anlaşmaya esaslı bir ehemmiyet atfeder. Çünkü mevzubahs olan rejimler büyük bir Türk ekseriyetinin ikamet ettiği İskenderun ve Antakya mıntıkasını da ihtiva eylemektedir. Fransız Hükümetinin, mezkûr mıntıkayı da halkın kendi işlerini bizzat kendilerinin görmesini temin eden bir muameleden istifade ettireceğini ümit etmek isterim.

Nasıl Irak'ın, büyük müttefiği İngiltere'nin muzaheretile kendi topraklarında bir nizam unsuru olarak yaşamak hususundaki yüksek kabiliyetleri bizim İngiltere ile görüş ahengini ve muslihane menfaatlere istinat eden samimi dostluk siyasetimizi sıkılaştırmaya hadim oldu ise, Suriye, İskenderun ve Antakya mıntıkalarına bu suretle verilecek imkanın da Fransa ile Türkiye arasındaki samimi münasebetlerde diğer bir bağ teşkil etmesini temenni eylerim." demiştir.[47] Tevfik Rüştü Bey'in konuşması üzerine tekrar söz alan Viènot ise "...üzerinde anlaştığımız muahede projesi. mandater devletle Türkiye arasında yapılan müzakereler neticesinde 1921'de İskenderun Sancağı için

[45] **Ulus,** 25 Eylül 1936
[46] **Tan,** 25 Eylül 1936

tanınan muhtariyete, müstakbel Suriye devleti tarafından kat'iyen riayet edileceği cihetle Türkiyenin bütün haklarını korumaktadır. Çünkü bu müstakbel idare mandater devlet tarafından yapılmış beynelmilel mukavelelere mecburi olarak tevarüs edecek ve diğer taraftan arzettiğim mühlet zarfında hukuku hükümranisine kavuşacak olan Suriye devleti bu taahhütlere kolayca ve memnuniyetle muvafakat edecektir. Hususile ki bu müstakbel devletin bütün hukuk ammesi muhtariyet prenpibine istinat etmektedir. Hatta İskenderun Sancağının muhtariyeti ve Dürzü ve Alevî muhtariyetlerine de örnek olacaktır. Bu suretle müstakbel muahedenin resmen tanıyacağı Suriyenin tamamiyeti mülkiyesi ve vahdeti bu prensip usullerine tamamiyle uymaktadır."[48] diyerek Tevfik Rüştü Bey'i bu konuda rahatlatmaya çalışmıştır.

Tevfik Rüştü Bey Vièno ile yaptığı özel görüşmelerden sonra 6 Ekim'de Milletler Cemiyeti'nin Asamblesinin siyasal komisyonunda mandalar meselesi görüşülürken İskenderun Sancağı ile ilgili meselelerin sonuçlanması için şimdilik ısrar etmeyeceğini söylemiştir. Bunun nedenini ise şöyle açıklamıştır; "Çünkü bu hususta Fransa ile Türkiye arasında dostane mükâleme ve müzakereler cereyan edecektir." Ayrıca konuşmasının devamında Tevfik Rüştü Bey, "Fikrimce bir milletin siyasi terbiyesi için en iyi çare kendi idaresini kendi eline bırakmaktır. Bundan dolayı Suriye'nin istiklâle lâyık olduğuna tam emniyetimiz vardır. Bilhassa Suriye'de yaşayan kesif Türk kütlesinin rüştü, siyasi tam olduğu zerre kadar şüphe götürmeyen bir keyfiyettir." demekle Sancak'ın da bağımsız bir devlet gibi yaşayacağını ifade etmekteydi.

Fransız delegesi Vièno, Tevfik Rüştü Bey'e verdiği cevapta; "... Fransa Hükümeti Suriye ile müzakerelerinde bu Türk ekalliyetine gerek umumi surette bir ekalliyet olduğu için gerek mandater hükümet olarak Fransanın deruhte ettiği mes'uliyet dolayısıyla hususî bir ehemmiyet atfetmiştir. Bu ehemmiyete başka bir sebep daha vardır. Bu da Fransa'yı Türkiye'ye bağlayan hususi itilafların mevcut olmasıdır. Bu itilaflar mucibince Fransa mazide bu Türk

---

[47] **Ayın Tarihi, S. 34**, (Eylül 1936), s. 49; **Ulus**, 29 Eylül 1936
[48] **Ayın Tarihi, S. 34**, s. 50; **Ulus**, 29 Eylül 1936

ekalliyetine vereceği teminatı tasrih etmiştir. Bu da 1921 muahedesi mucibince Türklerin lisan ve kültür itibariyle Türklüklerini muhafaza etmek vadidir. Fransa mandasının devam müddetince bu vadini daima tutmuştur. Yakında resmen imza edilecek muahedede de bu vadi tutacaktır. Konseyde de söylediğim gibi mandater hükümet tarafından alınan taahhütler mandater hükümetin varisi olan Suriye'ye devredilecektir. Hiç gizlemeye lüzum görmem ki bu mesele hakkında Rüştü Aras'la muhtelif defalar görüştük ve gerek itilafın hududu ve gerek Türk ekalliyetinin mukadderatı üzerinde icra edeceği tesir itibariyle kendisine teminat verdim ve bildirdim ki eğer Türk Hükümeti Suriye istiklâli fırsatiyle İskenderun'da halihazırda cari olan muhtariyet rejimini yeniden tasrih zaruretini hissediyorsa 1921 itilâfı çerçevesi dahilinde kalmak yani aynı mevzua, bu ahalinin Türklük karakterini muhafaza etmek mevcuduna temas etmek şartıyla Fransa bu şekilde müzakereye girmişken kaçınmayacaktır."[49] demekle mesele hakkında Türkiye ile Suriye'li yetkililerinde katılacağı görüşmeleri Fransa'nın yapacağını ifade etmekteydi.

Milletler Cemiyetindeki Tevfik Rüştü Bey ile Fransız delege arasındaki demeçlerden sonra Türk Hükümeti Paris Büyükelçisi Suat Davaz aracılığıyla Fransız Dışişleri Bakanı Yvon Delbos'a 9 Ekim 1936 tarihinde bir nota vererek, Fransız Hükümetinden İskenderun ve Antakya bölgesi temsilcileriyle, Suriyelilerle imzalanmış ve Lübnanlılarla imzalanmakta olan anlaşmalara benzer bir anlaşma yapmasını istedi.[50] Fransa'nın karşı notası gelmeden Atatürk, 1 Kasım 1936 tarihinde Meclisi açarken yaptığı konuşmasında Sancak meselesine de değinerek şunları söylemiştir;

"Bu sırada milletimi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük mesele hakiki sahibi öz Türk olan İskenderun – Antakya ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde, ciddiyet ve kat'iyetle durmaya mecburuz. Daima kendisi ile dostluğa çok ehemmiyet verdiğimiz Fransa ile aramızda tek ve büyük mesele

---

[49] **Ayın Tarihi, S. 35**, (Ekim 1936), s. 87vd.; **Tan,** 8 Ekim1936

[50] 9 Ekim 1936 tarihli notanın tam metni için bkz. **Ayın Tarihi, S. 36**, (Kasım 1936), s. 92-94; Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)**, Ankara 1973, s. 159-162

budur. Bu işin hakikatini bilenler ve hakkı sevenler, alâkamızın şiddetini ve samimiyetini iyi anlarlar ve tabiî görürler."[51]

Yukarıdaki konuşma Atatürk'ün meseleye ne kadar önem verdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Zaten Atatürk'ün 2 Kasımda Tayfur Sökmen'i çağırarak "Bugünden itibaren İskenderun havalisinin ismi bundan böyle Hatay'dır. Cemiyetinizin adını Hatay Egemenlik Cemiyeti olarak değiştirin ve faaliyetlerinizi bu isim altında yürütün."[52] demesi meselenin bizzat Atatürk tarafından takip edildiğinin diğer bir delili idi.

Fransız Dışişleri Bakanı 9 Ekim 1936 tarihli notamıza 10 Kasım 1936'da verdiği cevapta, Milletler Cemiyetinin 24 Temmuz 1922'de kabul ettiği manda yasasında Fransa'nın mandater devlet olarak Suriye ve Lübnan'ı bağımsızlığa götürmekle mükellef olduğunu, yasanın mahalli özerklikleri ve azınlıkları gözettiğini ancak bu iki devletin topraklarının başka bir devlete bırakılmasına izin vermediğini belirtmiştir. Ayrıca Delbos Fransa'nın Sancak ile de bir ittifak anlaşması imzaladığı takdirde filen olduğu gibi hukuken de üçüncü bir devleti kurmuş olacağını bunun da Suriye'nin parçalanması demek olduğunu, Fransa'nın böyle bir şey yapmaya yetkisinin olmadığını belirtmiştir. [53]

Türkiye, Fransa'nın bu notasına 17 Kasım'da verdiği cevapta, Fransız görüşünü ve ileri sürdüğü iddiaları teker teker ek alınmış ve ortaya koyduğu delillerle Türk tarafının haklılığı isbat etmeye çalışılmıştı.[54]

Fransız Hükümeti Ankaradaki Büyükelçisi aracılığıyla Türk Dışişleri Bakanlığına 25 Kasım'da tercihini Türkiye'ye bıraktığı iki teklif getirmiştir. Bu teklifler ise;

1- Türkiye Hükümeti, Mandanın iptidasından beri uygulanmış olan "Sancağın siyaseten Suriye'ye bağlılığı" meselesini ortaya atmadığı takdirde,

---

[51] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I,** Ankara 1997, s. 410; Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge) 1923-1938, II,** Ankara 1992, s. 64; **Ayın Tarihi, S. 36,** s. 22

[52] T. Sökmen, **age.,** s. 95

[53] 10 Kasım 1936 tarihli Fransız notası için bkz. **Ayın Tarihi, S. 36,** s. 94-97; **İskenderon – Antakya Meselesi II,** s. 1-5; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** s. 162-165

[54] Nota için bkz. **Ayın Tarihi, S. 36,** s. 107-111; **İskenderon – Antakya Meselesi II,** s. 24-30

Fransa Hükümeti İşbu bölge Türkleri'nin lehine olarak 1921 itilafları çerçevesi içinde Türkiye Hükümetince ileri sürülmesi arzuya şayan olan teminatın incelenmesine derhal başlamaya hazırdır.

2- Türkiye Hükümeti, sancak için, meselâ Suriye'ye karşı istiklâli ihtiva eden, yeni bir yasa istemekle ısrar ederse, mesele Mandater Hükümet sıfatiyle. Fransa Hükümetinin yetkileri dışına çıkmış olacağından, bu halde davayı Manda Yasasını tefsir edip rey vermeye selâhiyetli bulunan Milletler Cemiyeti Konseyine götürmek icap edecektir."[55]

Başta Atatürk olmak üzere Başbakan ve Bakanlar kurulu birinci teklifi red ikinci teklifi kabul ettiikleri için Tevfik Rüştü Bey, durumu büyükelçiye söylemiştir.

Tevfik Rüştü Bey, 27 Kasımda TBMM'de Sancak meselesi hakkında bir açıklama yapmıştır. Konuşmasında Türkiye ve Fransa'nın verdikleri karşılıklı notalara değinmiş ve "... davamız bir arazi – revizyon meselesi değildir. İsteğimiz andlaşmalarla bizim ve Türk halkının kazandığı hakların filî ve ameli teminatını korumak ve Türk bölgesinin haklarının andlaşmalarla temin edilmiş olan inkişâfını görmektir." demiştir. Ayrıca konuşmasında Tevfik Rüştü Bey, Fransa'nın Ankara Büyükelçisi tarafından getirilen iki teklife de değinmiş ve Milletler Cemiyeti Meclisine müracaatla ilgili olan teklifi kabul ettiklerini söylemiştir.

Tevfik Rüştü Bey'den sonra konuşma yapan milletvekillerinden Rasih Kaplan, Berç Türker, Aka Gündüz, İbrahim Mete ve Yusuf Kemal Tengirşek gibi bazı milletvekilleri Sancak'ın binlerce yıllık bir Türk yurdu olduğunu söylemişler ve meselenin, bölgenin Anavatan'a ilhâkı ile halledilebileceğini belirtmişlerdir. Hakkı Kılıçoğlu ise yaptığı konuşmada "Beyaz kitaplar meseleyi halletmeye kâfi gelmezse Türk Milleti kızıl bir kitap için istedikleri kadar kızıl

[55] Ayın Tarihi, S. 36, s. 116 vd.

mürekkep vermekten çekinmeyecektir." Diyerek gerekirse mesele için savaşılabileceğini ifade etmiştir.[56]

Türkiye'nin ilgisinin sancak üzerinde tamamen yoğunlaştığı bir sırada Fransa-Suriye bağımsızlık anlaşmasının bir gereği olarak Suriye'de Milletvekili seçimleri daha önce kararlaştırıldığı gibi 14 Kasım 1936 tarihinde başladı. Sancak bölgesi Türkleri seçimleri hoş karşılamamış ve Türkiye'den verilen talimata uyarak seçimlere katılmamışlardır.[57] Bu durum karşısında Fransız yetkilileri şiddete başvurarak halkı zorla sandık başına götürmek istemişler ve oy kullanmayanların üç yıl hapis cezasına çarptırılacağını ilan etmişlerdi.[58] Bütün baskılara rağmen Türkler evlerine kapanarak seçimlere katılmamışlardır.[59] Birinci seçimler sonucunda oluşan tablo karşısında Fransızlar Sancak'ta kendi istedikleri kişileri milletvekili seçtirmek için harekete geçirmişlerdir. 30 Kasımda yapılacak milletvekili seçimlerinde aynı şiddeti ikinci seçmenlere yapan Fransız yetkililer sonunda kendi istedikleri kişileri milletvekil olarak seçtirmişlerdi.[60]

Sancak halkı seçim günü akşamı seçimlerin kanunî olmadığını ve bu kişilerin Sancak halkını temsil etmediklerini belirterek hükümet konağına yürüdükleri sırada milletvekili seçilen Adalı Mehmet ve Kuseyri ateş sonucu iki kişi yaralanmıştı. Ertesi gün Kuyseyri Mustafa'nın evinin önünde toplanarak protestoya devam eden halkın üzerine askerleri ateş açmıştır. Bu ateş sonucu iki kişi ölmüş onaltı kişi de yaralanmıştır. Bunun üzerine Fransız Sancak'ta 1 Aralık'ta sıkıyönetim ilân edilmiştir.[61]

---

[56] 27 Kasım 1936 tarihinde TBMM'de yapılan konuşmalar için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi V/13**, 1936, s. 73-78; **Ayın Tarihi, S. 36**, s. 112-120; **Tan**, 28 Kasım 1936; **Cumhuriyet** 28 Kasım 1936

[57] Tayfur Sökmen, Seçimlere Türklerin katılmamasının daha uygun olduğu konusunda İsmet Paşa'yı ikna ettiğini ifade etmektedir. T. Sökmen, **age.**, s. 93 vd.

[58] Y. Sarınay, **agm. I**, s. 16; **Tan**, 15 Kasım 1936

[59] Bu seçimlere Türklerin katılma oranı % 2-5 dir. Bkz. F. Cemal Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl Anılar – Yorumlar I**, Ankara 1980, s. 92

[60] Sancak'ta Adalı Mehmet Kuseyri Mustafa Şeyh Süleyman Sami ve Paşabeyzâde Mahmut Milletvekili seçilmiştir. Bkz. H. Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar II**, İstanbul 1973, s. 572; M. Tekin, **age.**, s. 168

[61] **Tan**, 3-9 Aralık 1936; **Cumhuriyet**, 3 Aralık 1936; M. Yetkin, **age.**, s. 169; Y. Sarınay, **agm. I**, s. 16

Türk basını Sancakta ki seçimleri ve sonrasında meydana gelen kanlı olayları birinci sayfada vermiştir. Türk Hükümeti de bölgedeki olayların artarak devam etmesi üzerine bu konuda Fransanın dikkatini çekmek ve Fransa'nın 30 Kasım 1936 tarihli notasına karşılık vermek için 4 Aralık 1936 tarihinde bir nota vermiştir.[62] Ayrıca Beyrut Başkonsolosu Feridun Cemal Erkin'i Aralık 1936'da olayları yerinde incelemek üzere görevlendirmiştir.[63] Feridun Cemal Erkin, başta Türkler olmak üzere sancaktaki diğer cemaat temsilcileri ile görüşüp durum ile ilgili bir rapor hazırlayarak Ankara'ya göndermiştir. [64] Atatürk raporu okuduktan sonra "... Biz şimdiye kadar sancakta genişletilmiş özerkliğe doğru gidiyorduk. Bundan sonra Feridun'un belirttiği gibi özerkliğe değil, düpedüz ilhâka gideceğiz." demiştir. [65]

Fransa, 7 Aralık'ta 4 Aralık 1936 tarihli Türk notasına verdiği cevapta bölgede tam bir sükunun hüküm sürmekte olduğunu ve 1 Aralık 1936 tarihindeki olayların başlanmasına milletvekilinin evinin önüne doğru yola çıkan göstericilerin sebep olduğunu belirtmiştir.[66]

Tevfik Rüştü Bey, Sancak'ta meydana gelen gelişmeler nedeniyle 8 Aralıkta Milletler Cemiyeti Genel Sekreterine bir telgraf çekerek fevkâlade olarak 10 Aralık'ta toplanacak olan meclisin gündemine Sancak meselesinin de alınmasını ve mesele ile ilgili görüşmelerin de 14 Aralık'ta başlamasını istedi.[67] Diğer taraftan Türkiye, Milletler Cemiyetine başvurduğunu bildiren bir notayı 9 Aralıkta Fransa'ya verdi. Bu notada Sancak'ta acil tedbirlerin alınmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.[68]

14 Aralıkta Milletler Cemiyeti Meclisinde görüşülecek olan Sancak meselesinin görüşmelerine katılmak için Tevfik Rüştü Bey ve beraberindeki

---

[62] 4 Aralık 1936 tarihli Türk notası için bkz. **Ayın Tarihi, S. 36**, s. 122-124
[63] F. C. Erkin, **age. I**, s. 97
[64] Fransa, Türkiye'nin 17 Kasım'daki notasına 30 Kasım'da cevap vermiştir. Fransız notasında Türkiye'nin Fransa'nın ikinci teklifini kabul ederek Milletler Cemiyetine gitmeyi tercih ettiğinden dolayı Fransanın da bu karar iştirak ettiği belirtilmektedir. Bkz. **Ayın Tarihi, S. 36**, s. 120-122
[65] F. C. Erkin, **age. I**, s. 91
[66] 7 Aralık 1936 tarihli Fransız notası için bkz. **İskenderon – Antakya Meselesi IV**, Ankara 1936, s. 1-3
[67] **İskenderon – Antakya Meselesi IV**, s. 6
[68] **İskenderon – Antakya Meselesi IV**, s. 4 vd.

Türk Heyeti[69] 9 Aralık'ta Ankara'dan Cenevre'ye hareket etmiştir.[70] 10 Aralık'ta İstanbul'a ulaşan Tevfik Rüştü Bey İstasyonda kendisini karşılayan gazetecilere Sancak ile ilgili olarak "Sancaktan aldığımız haberler halkın emniyet ve hayatı üzerinde endişe verecek mahiyette olmasıydı, meclis toplantısına gidişi normal toplantıya bırakabilirdik. Milletler Cemiyetinde Sancak davamız etrafındaki müzakerelerin iyi bir hava içinde cereyan edeceğini ümid ediyorum" demiştir. [71]

13 Aralıkta mesele hakkında Cenevre'de Tevfik Rüştü Bey ile Fransa'nın Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Viènot arasında uzun görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler esnasında Viènot meselenin Türkiye ile Fransa arasında değil, Türkiye ile Cenevre arasında olduğuna yönelik Fransız görüşünü yinelemiştir. 14 Aralık'ta Milletler Cemiyeti Meselesinde mesele görüşülmeye başlandığında bir konuşma yapan Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'nin niçin Milletler Cemiyetine başvurduğunu belirtmiş, ve mesele ile ilgili Ankara İtilafnamesinden ve Lozan Andlaşmasından kısaca bahsettikten sonra "Türkiye eski arazisinin kayıtlı ve şartlı olarak feragat eylediği bu parçasında Fransız otoritesi çerçevesi içinde muhtar bir rejimden müstena'im olmağa nazmet ahaliden başka bir şey görmemiş ve hiçbir zaman, Fransanın, bir Türk cemaatini bir gün kat'i surette gayri Türk bir cemaatin boyunduruğu altında koymak üzere nam ve hesabına temellük edeceği bir Suriye siyasî varlığını bir dakika için kabul eylemeği düşünmemiştir." demiştir. Konuşmasının devamında 1922'de meydana getirilen ve Eylül 1923'te uygulamaya konulan mandanın sancak arazisini kapsamadığını belirtmiş ve gerekçe olarak. "Sancak arazisi, bu vesikanın kabulünden evvel olduğu gibi kabulünden sonra da ayrı bir halde ve kayıtlı şartı bir tarzda yalnız Fransa Cumhuriyeti hükümetinin otoritesi altına konulmuş olarak kalmaktadır. Manda şartı sancaktan bahsetmemektedir ki, bu ileri sürdüğüm mülahazat için kafi bir delildir. Fakat bunun dahası da vardır: Bu

[69] Tevfik Rüştü Bey başkanlığındaki heyette, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak ve Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu'da bulunmaktadır. Bkz **Ayın Tarihi, S. 37**, (Aralık 1936), s. 91; **Cumhuriyet,** 10 Aralık 1936

[70] **Ulus,** 9 Aralık 1936; **Cumhuriyet** 10 Aralık 1936

vesika, bugün manda arazisi üzerinde yalnız Fransızca ve Arapçayı resmi lisan olarak koymaktadır. Halbuki 1921 ve 1923 muahedeleri İskenderun ve Antakya muhtar mıntıkası için Türkçeyi resmi lisan olarak tanımaktadır." Ayrıca Tevfik Rüştü Bey Sancak'ta sükûnun meydana geldiğini söyleyen Fransız yetkilerine cevap verircesine şu sözleri söylemiştir. "Bugün sükûn iade edilmiştir deniliyor. Fakat mevzuubahs olan hangi sükûndur? Bu, süngü ile yerleştirilen bir sükûndur. Hiçbir hakkı olmayan Suriyenin lehine ve hiçbir şey pahasına Suriyeye tâbi olmamak isteyen ahalinin en kudsi menfaat ve hakları aleyhine bir sükûndur."[72] Konuşmasında Milletler Cemiyeti Meclisinde meselenin objektif olarak incelenmesini istemiş ve ihtilâfın devamı boyunca da şunların yapılmasını istemiştir: "Milletler Cemiyetinin sancak mukadderatını eline almasını, Fransız kıt'aları ile Türkiyeye ve Türklere aleyhtar unsurlardan mürekkep kıt'aların münaziünfih araziden çekilmesini. Milletler Cemiyetinin bir komiserinin filî emri altında ufak bir bitaraf jandarma kuvvetinin bu mıntıkaya gönderilmesini, Türkiye, Fransa ve Suriye tarafından hiçbir yeni hadisenin, hakkında karar verilecek vaziyet üzerinde fena tesir icra edememesini, ve nihayet alakâdarlar arasında bir anlaşma vukua gelmesi ve yahut yüksek müessesenizin müessir surette müzekere edebilmesi için müsait bir havanın yarıtılmasını Milletler Cemiyetine teklif etmiş bulunuyoruz."

Milletler Cemiyeti Meclisi, Sancak meselesine rapartör olarak İsveç Dışişleri Bakanı Sandler'i tayin etmiştir.[73]

Meclisin 15 Aralıktaki toplantısında Viènot Türk tezine karşı 1921 itilafnamesinin ve Lozan Andlaşmasının tahlilini yaparak şu neticelere varmıştır. "Fransa, 1921'de Türkiye ile müzakere ederken, mandası mucibince hareket ediyordu ve bu suretle hareket etmek için başka bir sıfatı mevcut değildi. Fransa, Suriye arazisi üzerine hiçbir müdahale, hiçbir hükümranlık hakkını kendisinde hiçbir zaman görmemiş olduğundan, bu hakkı sırf bu arazinin hudutlarını tesbite yarıyan bir anlaşma ile bu hukuku iktisap edemezdi.

---

[71] **Ulus**, 11 Aralık 1936
[72] **Ayın Tarihi, S. 37**, s. 102-105

Fransa arazisini tamamiî istiklâle kavuşmaya namzet devletler halinde taazzuv ettirilecek olan Suriye cemaati hesabına hareket ediyordu. Nihayet, Sancak Suriye cemaatinin haricinde istiklâl için hiçbir husus namzetliğe malik bulunmuyordu. Bu prensiplerin tabiki, 15 sene zarfında halk veyahut Türk hükümeti tarafından hiçbir tahtıayı mucip olmadığı Türkiye, Sancağın Suriye millî hayatına iştirakine karşı protestoda bulunmamıştır." Konuşmasının devamında Fransa – Suriye anlaşmasının hükümleri gereğince Suriye'nin Sancak'ın özel yönetimine ve Türk unsurların hukukuna kat'iyyen dokunmayacağını ifade etmiş ve Türkiye'nin Sancak'ın ayrı bir devlet olmasını istediğini ancak bunun Ankara İtilafnamesinde yer almadığını belirtmiştir. Meclisin kendi kararına sahip bulunduğu işaret etmesine rağmen Vièno t Meclisin, Sancak'ı Suriye'den ayırmaya karar vermesi halinde ise "...Arap Suriye efkârı umumiyesi Suriyenin istiklâlinin vücuda getirilmesini değil fakat Suriyenin bir Devlet olarak mevcudiyetinden yani 14 seneden beri Suriyeye raptedilmiş bir arazinin ayrılmasını tazammum eyliyeceğini kayd edecektir" demiştir.

Tevfik Rüştü Bey'in Sancak halkına askeri bir tazyik altında oldukları yönündeki beyanatın hayretle karşıladığını söyelemiş ve Fransa'nın Sancak'ta asker sayısını çoğaltmasının sebebini ise son zamanlardaki olaylar olarak göstermiştir. Ayrıca Vièno t Sancaktaki olayların önlenmesi için Meclis tarafından alınacak emniyet tedbirlerini uygulanmaya Fransa'nın hazır olduğunu bildirmiştir.[74]

Tevfik Rüştü Bey, 15 Aralıkta Meclis'de yaptığı konuşmada ise pratikte meselenin çözümlenmesi için raportör ile görüşmeye hazır olduğunu söylemiştir.[75]

Sandler, Tevfik Rüştü Bey ve Vièno t ile yaptığı görüşmelerden sonra hazırladığı raporu 16 Aralık'ta mecliste okunmuştur.[76] Sandler raporunda,

---

[73] **Cumhuriyet,** 15 Aralık 1936
[74] **Ayın Tarihi, S. 37,** s. 106 vd; **Cumhuriyet,** 16 Aralık 1936
[75] **Ayın Tarihi, S. 37,** s. 108

Sancak bölgesine üç kişilik bir gözlemci heyeti gönderilmesini, tarafların raportörle temas halinde görüşmelere devam etmesini, konunun Milletler Cemiyeti'nin Ocak ayı toplantısında tekrar ele alınması tavsiye etmiştir.

Raporun okunması bitince Tevfik Rüştü Bey rapordaki projeyi tasvip etmediği için çekimser oy vermiştir." Tevfik Rüştü Bey projeye çekimser oy vermesinin sebebi ise, şöyle ifade etmiştir; "...Türkiye mümessili için, memleketini pek ziyade alâkadar eden bu meselede müsait bir rey vermenin müellim bir şey olduğunu herşeyden evvel söylemek isterim. Fakat meselenin ehemmiyeti teklif edilen mukarrerata iştirakine imkân vermemektedir. Aynı zamanda menfi bir reyle bu mukarreratın kabulüne de mâni olmak istemiyorum." Konuşmasının devamında Fransız yetkililer ile mesele üzerinde görüşmelere devam edeceğini bildirmiş ve meclisten bölgedeki hadiselerin ciddi bir tahkiki Sancak'ı tarafsız hale koymasını istemiştir.[77]

Meclis Sandler'in raporunu kabul etmiş, Fransız Hükümeti de Sandler'in tavsiyesi gereğince Tevfik Rüştü Bey ve beraberindeki heyeti temaslarda bulunmak için Paris'e davet etmiştir. 20 Aralık'ta Paris'e ulaşan Türk heyeti 21, 22 ve 23 Aralıkta Fransız Dışişleri Bakanı Delbos ile görüşmüştür.[78] Bu görüşmelerde Tevfik Rüştü Bey Sancak'ın tam istiklâlini, askerden arındırılmasını, Suriye, Lübnan ve bağımsız Sancak'ın bir konfederesyon teşkil etmisini istemiştir. Delbos ise, bunun Suriye'nin parçalanması anlamına geldiği için Fransa'nın Şam ve Beyrut ile imzaladığı anlaşmaları ihlâl edeceği ve Sancak'ın Suriye'ye –allejans- tabiiyetini muhafaza etmesi şartıyla geniş bir özerkliği konuşabileceklerini söylemiştir.[79] Her iki tarafın görüşlerinde ısrar etmeleri üzerine görüşmelere ileri bir tarihte devam etmek şartıyla son verilmiştir.

---

[76] Sandler'in raporu için bkz. **Ayın Tarihi, S. 37**, s. 108-110; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 165-168; **Cumhuriyet**, 18 Aralık 1936

[77] **Ayın Tarihi, S. 37**, s. 10-112; **Ulus**, 17 Aralık 1936

[78] **Ayın Tarihi, S. 37**, s. 97-99

[79] **Ulus**, 24 Aralık 1936; **Cumhuriyet**, 24 Aralık 1936; **Tan**, 24 Aralık 1936

Sandler'in raporu doğrultusunda Sancak'a gidecek olan üç kişilik gözlemci heyetinin isimleri 21 Aralıkta belirlenmiştir.[80] Sancak'a gitmekte olan heyet 30 Aralıkta Ankara'da coşkulu bir kalabalık tarafından karşılanmıştır.[81] 31 Aralıkta Sancak'a ulaşan heyet görevine hemen başlamıştır.[82]

Tevfik Rüştü Bey ise Atina'da yaptığı görüşmelerden sonra 31 Aralık'ta İstanbul'a gelmiş[83] ve 4 Ocak'ta da Ankara'ya ulaşmıştır[84]. 5 Ocakta Paris'ten Ankara'ya dönmüş olan Büyükelçi Ponsot'u kabul etmiştir. Yine aynı gün toplanan CHP grubunda Cenevre ve Paris görüşmeleri hakkında bilgi vermiş ve Fransız Dışişleri Bakanının kendisine tasavvur edilen ve fiili sahada Türkiye'yi tatmin edecek mahiyette bir teklifin verileceğini vaaddettiği halde Paris'te yeni dönem Fransız Büyükelçisinin bir teklif getirmediğini söylemiştir.[85] Tevfik Rüştü Bey'den sonra konuşan milletvekilleri Fransa'nın takip ettiği müzakere usulünü şiddetle tenkit etmişlerdir. Bunun üzerine Tevfik Rüştü Bey tekrar bir konuşma yapma gereği duymuş ve hadiselerin almış olduğu ceryanı sonuna kadar soğukkanlılıkla takip etmenin uygun olduğunu belirtmiştir.

Tevfik Rüştü Bey'in beyanatından da anlaşılacağı gibi meselenin nasıl bir seyir takip edeceği belli değildi. İşte bu belirsiz günlerde Atatürk 6 Ocak günü saat 3.00'de özel treniyle Konya'ya hareket etmiş ve Başbakan İsmet İnönü'yü, Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ı, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ı, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'yı, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'ı ve Sancak meselesinde yetkili kişileri Eskişehir'e davet etmiştir.[86] Eskişehir'de Başbakan, İçişleri ve Dışişleri Bakanları ve Genelkurmay Başkanı ile yaklaşık üçbuçuk saat süren bir toplantı yaptıktan sonra Konya'ya hareket etmiştir.[87] Atatürk seyahati ile ilgili olarak Hasan Rıza

---

[80] Üç kişilik gözlemci heyeti, Norveçli Hans Holstad, Hollandalı J. Caron, İsviçreli Karl Wattewyl'den oluşmaktadır. Bkz. **Ayın Tarihi, S. 37**, s. 98
[81] **Tan**, 31 Aralık 1936
[82] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 168
[83] **Ulus**, 1 Ocak 1937
[84] **Ulus**, 5 Ocak 1937
[85] **Ayın Tarihi, S. 38**, (Ocak 1937) s. 74; H. R. Soyak, **age. II**, s. 600
[86] H. R. Soyak, **age. II**, s. 601 vd.
[87] **Tan**, 7 Ocak 1937

Soyak'a şunları söylemiştir "Bir askeri harekatın başlangıcı gibi yorumlanabilecek şekilde tertip ettiğim bu seyahati; Hatay'daki Türk çoğunluğunun muahedelerle de kabul edilmiş açık haklarını korumak bahsinde ne derece hassas ve azimli olduğumuzu, işin bir takım oyunlarla veya ihmallerle sürüncemede kalmasına katiyen tahammülümüz olmadığını göstermek için ihtiyar ettim, ve tertibimi mahsus derhal şayi olabilecek bir yerde, her memlekete mensup birtakım istihbarat memurlariyle dolu olan bir otelde yaptım. Kısacası Fransızların meseleyi uzatıp dejenere etmeye çalıştıklarını, müstemleke memurlarının şuursuz ve insafsız hareketlerini gün geçtikçe arttırdıklarını, bizim Hükümetin de işi, lüzumu kadar sıkı tutmadığını görüyordum. Davamız, böyle sürümcemede kaldıkça bilhassa Türk ahaliye reva görülen şiddetli baskı devam ettikçe, bir gün içeride (Hatay'da) büyük ve kanlı bir hadise zuhur edebilirdi; bu yüzden iki taraf, hiç istemedikleri halde silahlı bir çatışmaya sürüklenebilirdi. İşte bu hal ve ihtimalleri ortadan kaldırmak, herkesi vaktinde ikaz etmek içindir ki, harekete geçtim; başka bir ifade ile ben bu hareketi, memleketi harbe sokmak için değil, tam tersine ondan kurtarmak için yapmış bulunuyorum. Yoksa Türkiye'yi isteyerek bir harbe sokmaya hakkım olmadığını biliyorum" demiştir. Hasan Rıza Bey'in silahtan başka çare kalmazsa sorusuna ise davanın kendi şahsi davası olduğunu onun içinde işin silahlı bir hareketle halledilmesi gerekirse Cumhurbaşkanlığı görevinden ve milletvekilliğinden istifa ederek Hatay'a gidip meseleyi savaşarak halledeceğini belirtmiştir.[88]

Atatürk'ün seyahatine refakat eden Cumhuriyet Gazetesi Başyazarı Yunus Nadi Bey 6 Ocak'taki "Fransız Dostluğuna Hâlâ Kıymet Veriyoruz" başlıklı Atatürk'ten ilhâm, hatta dikte edildiği anlaşılan makalesinde, Türkiye'nin kendisini dünyaya ve özellikle de Fransa'ya kafi derecede anlatmamış olmasını tenkit etmiştir. Yazının devamında ise Fransa'nın Türkiye'yi Suriye'deki memurlarından öğrendiğine işaret etmiş "Suriye'deki

[88] H. R. Soyak, age.II, s. 606 vd.

Fransız müstemleke memurları nereden bilsinler ki yeni Türkiye başka cephelerdeki kuvvetlerine asla ve kat'a zerre kadar halel gelmemek üzere İskenderun, Antakya ve havalisini, yalnız 24 veya 48 saatte ekstra millî kuvvetleriyle işgal edebilir ve onlar nasıl takdir eylesinler ki, aynı kuvvetlerle bütün Suriye'nin işgali nihayet çok mahdut bir zaman meselesidir" dedikten sonra Türkiye'nin Fransa ile bir savaş istemediğini fakat mecbur olduğu zaman bunu yapabileceğini ve icap ederse bütün dünyaya karşı koyabileceğinin altını çizmiştir. Ayrıca makalede Türkiye'nin haysiyet ve izzet-i nefsini müdafaa etmek zoru ile hareketlerin en ileri derecesine gitmek mecburiyet ve kararında olduğunu bu mecburiyetin Türkiye'yi Fransa ile bir harbe sürüklerse buna şimdiden teessüf edilebileceği belirtilmektedir.[89]

Gerek Atatürk'ün seyahati, gerekse Yunus Nadi Bey'in makalesi Batı kamuoyunda Türkiye'nin Sancak'a askeri bir hareket yapabileceği şeklinde yorumlanmış ve Türk – Fransız ilişkileri bir hayli gerginleşmiştir. Türkiye ise meselenin bir an önce halli için İngiliz Hükümetinden Fransa Hükümeti nezdinde tesir etmesini istemiştir.[90] Bu arada Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Suat Davaz ile Viènot arasında 7 ocak'ta bir görüşme yapılmıştır. Görüşme esnasında Viènot istirahatten dönmesi yaklaşan Başbakan Blum'un Sancak meselesinde her iki tarafı tatmin edebilecek bir tesviye çaresini telkin etmek için Türkiye'den daha detaylı, bir proje istediğini belirtmiştir.[91] Böylece Başbakan iki projeyi de inceleyerek bir sonuca ulaşacaktı.

Tevfik Rüştü Bey siyasi vaziyeti partiye ve kamuoyuna arzetmek için 9 Ocaktaki CHP grubu toplantısında bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında Viènot ile Suat Davaz arasındaki görüşmeyi uzun uzadıya anlatmış ve Fransa Başbakanı'nın meseleye bir çıkar yol bulmak için müdahale kararı aldığını, Milletler Cemiyeti Meclisi toplantısını üç gün geciktirmede anlaştıklarını ve Fransa'ya bir proje verileceğini bildirmiştir. Ayrıca meselenin nasıl

---

[89] **Cumhuriyet,** 6 Ocak 1937; H. R. Soyak, **age. II,** s. 603 vd; **Ayın Tarihi, S. 38,** s. 119 vd.
[90] **Ulus,** 10 Ocak 1937; H. R. Soyak, **age. II,** s. 609
[91] H. R. Soyak, **age. II,** s. 610; **Ulus,** 10 Ocak 1937; Ahmet Şükrü Esmer, **Siyasi Tarih (1919-1939),** Ankara 1953, s. 235

halledileceğini şimdilik tahmin etmenin güç olduğunu ancak Fransa'da görülen temayüle iştirak etmek istediğini ve bu itibarla temasları sukunetle beklemenin uygun olacağını düşündüğünü belirtmiştir.[92]

14 Maddelik Türk projesi ise 11 Ocak'ta Fransız Başbakanına verilmiştir.[93] Bu projede Suriye, Lübnan ve Sancak'ın üç konfedare devlet teşkil etmesi esas alınmış ve konfedere devletlerin birbirlerine karşı durumları izah edilmiştir. Ayrıca Sancak'ta mecburi askerlik hizmetinin olmayacağı ve askeri istikhâmında yapılamayacağı belirtilmişti.

12 Ocak'ta basın birliği projesini görüşmek üzere Türkiye'ye gelen yabancı basın mensuplarının ısrarlı soruları karşısında Tevfik Rüştü Bey kısa bir açıklama yapmıştır. "Türkiye için bugünkü vaziyet, meşkûkiyyet vaziyetidir. Fransa Başbakanı, Quai d'Orsay'ın projesiyle Türk projesi arasında bir mukayese ve tetkik yapmakla meşguldür. Kendisinin son teklifine intizar edeceğiz."[94]

Fransız Başbakanı Blum'un teklifi gelmeden, toplantı için Tevfik Rüştü Bey ve beraberindeki heyet 15 Ocak'ta İstanbuldan Cenevre'ye hareket etti.[95] Blum ise teklifini 19 Ocak'ta Suat Davaz'a bir mektup ile bildirmiştir.[96] Mektupta Blum, tecrübelerin Türkiye ile Fransa arasında hukuki alanda uyuşma sağlamasının güç olduğunu gösterdiğini bu nedenle de uyuşmayı başka bir alanda aramak gerektiğini belirtmiş ve tam serbestliğe sahip olan Milletler Cemiyeti'nin iki devlet arasında siyasi mahiyetteki bir ihtilâfın11. madde gereğince hallini aramasını memnuniyetle kabul edeceğini belirtmiştir. Blum'un mektubundaki ifadeler oldukça mübhem olması nedeniyle A. A.'nın da 20 Ocak 1937 tarihli bir telgrafında belirtildiği gibi Ankara'da pek iyi karşılanmamıştır. Buna rağmen Blum'un Sancak'ın ayrı bir entile olarak ele alınması lüzumunda, Milletler Cemiyeti'nin vereceği kararı peşin olarak kabul ettiğinden ve bu çok

---

[92] **Tan,** 22 Ocak 1937; **Ayın Tarihi, S. 38,** s. 75; H. R. Soyak, **age. II,** s. 612,
[93] 11 Ocak Tarihli Türk Projesi için bkz.; **Ayın Tarihi, S. 38,** s. 90 vd; H. R. Soyak, **age. II,** s. 613-615
[94] **Ulus,** 13 Ocak 1936
[95] **Tan,** 17 Ocak 1936
[96] **Tan,** 22 Ocak 1936; **Ayın Tarihi, S. 38,** s. 92 vd.; H. R. Soyak,**age.II,** s. 615

dikenli meseleyi iki memleket arasında daha dostane bir yaklaşma unsuru yapmak istediğinden bahsetmesi Fransız Hükümetinde Türk görüşüne ve uzlaşmaya doğru bir eğilim belirdiğini göstermekteydi. Bu bakımdan Türk Hükümeti de mektubu genel itibariyle ümit verici mahiyette telakki etmiştir.[97]

Cenevre'de 20 Ocak günü Sandler'in huzurunda Tevfik Rüştü Bey başkanlığındaki Türk Heyeti ile Delbos başkanlığındaki Fransız Heyeti meseleyi incelemeye başlamışlardır. İlk temaslar beklenenin hilâfına, Fransız heyetinin kendi tezlerini görüşmelere zemin yapmak istemesi yüzünden son derece hararetli geçmiştir. Tevfik Rüştü Bey'in gece-gündüz devam eden faaliyeti, Milletler Cemiyetindeki delgelerin teşebbüsleri ve özellikle de İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden'in aracılığı sayesinde görüşmelerdeki ağır hava yerini uzlaşmaya bırakmıştı. Eden'in de katıldığı 23 Ocak'taki özel görüşmelerde esas itibariyle bir anlaşma elde edilmişti.[98] Fakat sonraki görüşmelerde Fransızlar'ın Sancak'ta Arap dilinin Türk dili ile eşit bir olmasında ısrar etmesi buna karşılık Türk Heyetinin bu teklifi şiddetle reddederek ikinci yardımcı dil meselesinin Milletler Cemiyetinin Sancak'a gönderdiği bir komisyonaa havale edilmesini istemesi üzerine görüş ayrılığı çıkmıştı. Mesele 26 Ocak'taki görüşmede bir sonuca ulaşmadığı gibi heyetler yeni bir toplantı günü belirlemeden toplantıya son vermişlerdi. Bu durum Cenevre'deki bütün siyasi çevreleri endişeye düşürmüş ve dost devlet temsilcilerinin arabulucu çalışmaları sonucunda aynı gün iki taraf heyeti tekrar bir toplantı yapmıştı. Toplantı sonucunda anlaşma sağlanarak Sancak meselesindeki son pürüzlü nokta da halledilmişti.[99] Sandler de iki heyet arasında varılan anlaşmaya göre raporunu tamamlamış ve 27 Ocakta Milletler Cemiyeti Meclisinde okumuştur. Sandler raporunda meselenin bir tarihçesini yapmış ve üzerinde anlaşmaya varılan hususları şöyle sıralamıştır.[100]

---

[97] **Ayın Tarihi, S. 38**, s. 60 vd; H. R. Soyak, **age. II**, s. 616 vd.
[98] **Ulus**, 24 Ocak 1937; **Ayın Tarihi, S. 38**, s. 64 vd; H. R. Soyak, **age. II**, s. 617
[99] **Ulus**, 27 Ocak 1937; **Ayın Tarihi, S. 38**, s. 67 vd; H. R. Soyak, **age. II**, s. 618 vd.
[100] Sandler'in raporu için bkz. **Tan**, 28 Ocak 1937; **Ayın Tarihi, S. 38**, s. 94-98; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 168-170; H. R. Soyak, **age. II**, s. 621 vd.

1- Sancak başlı başına bir mevcudiyettir. - Entite distincte – dahili işlerinde tam bir istiklâle sahiptir. Aşağıda 3 numarada yazılı ahkam mahfuz kalmak kaydile harici işleri Suriye devleti tarafından idare edilir. Sancak ve Suriye için ayni gümrük ve meskûkat usulü mevcuttur.

2- Sancakta Türk lisanı resmi bir lisandır ve 10 nuncu fıkrada derpiş edilen usule tevfikan diğer bir lisan istimalinin şeraitini ve karakterini konsey tayin edecektir.

3- Bu devletin hakimiyetine ve istiklaline herhangi bir suretle halel iras edilecek mahiyette Suriye devleti tarafından münakit beynelmilel karar Milletler Cemiyeti mukaddem ve kat'i bir muvafakati olmaksızın Sancak'ta tatbik edilemez.

4- Hususi ajanlar Suriye'nin selahiyetine bırakılmış işler için her iki taraf icrai makamları arasındaki lüzumlu irtibatı temin edeceklerdir. Bu ayni işler için sancak ve Suriye teşriî meclisleri bir parlamentolar arası irtibatı tesis ve bunun şeraitini tayin etmek ihtiyarını haiz olacaklardır.

5- Sancağın statü ve ana yasasına riayeti temine matuf aşağıdaki şartlar dahilinde icra edilen Milletler Cemiyet Meclisi kontrolü:

a- Fransız tabiiyetinde olmak üzere Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından tayin edilecek bir delegenin mahallinde bulunması.

b- Statü veya anayasa ahkâmına muhalif icrai veya teşrii her kararı delegenin azami 4 ay müddetle talik etmek selahiyeti. Bu takdirde delege derhal meseleyi, bu hususta nihai kararı verecek olan Milletler Cemiyeti Meclisine arzetmeye mecburdur.

c- Türk ve Fransız hükümetleri meclisin ittihaz edeceği kararlara riayeti temin için Milletler Cemiyeti Meclisinin kendilerine yapacağı tavsiyelerin muktezasını ifa etmeye amade olduklarını beyan ederler.

Meclis'in kararı müfadına nazaran iki hükümet müştereken hareket etmek vaziyetinde bulundukları takdirde bu iki hükümet evvelemirde bu hareketin şeraitini istişare edeceklerdir. Gayri askerlik hususunda konseyin hak ve selahiyetleri bilâhare tayin edilecektir.

6- Sancak'ın ordusu yoktur. Hiçbir mecburi askeri hizmet orada ihdas olunamaz, orada hiçbir askeri tahkimat yapılamaz, yalnız mevcudu... kişiyi geçmiyecek olan mahalli polis kuvvetleri teşkil olunabilir ve işbu polis kuvvetine lazım olan silahtan gayri hiçbir silah Sancak'a sokulamaz ve orada bulundurulamaz. Teknik hususat bilahare yapılacak bir anlaşma ile tayin edilecektir.

7- Bir Türk – Fransız muahedesi aktoluacaktır. Bu muahede Türkiye ve Fransanın Sancak'ın temamiyeti mülkiyesini ne şekillerde temin ettiklerini tesbite matuf ahkamı ihtiva edecektir. İşbu temanat tarafeyin arasında yapılacak istişare sonucunda tatbik edilecektir.

Türkiye-Suriye ve Fransa arasında bir anlaşma yapılacaktır ve bunun mevzuu Türkiye-Suriye hududunun masuniyetini temin etmek ve Türkiye – Suriye ülkeleri üzerinde diğer memleket rejim ve emniyet aleyhine müteveccih hertürlü teşkilat ve faaliyeti menetmek olacaktır.

8- Sancak statüsü İskenderun limanında Türkiyenin bu limanı transit ihtiyacatı için en geniş mikyasta kullanmasına müsaade etmek maksadiyle kendisine tanılacak hukuk ve menafii tasrih edecek olan bir maddeyi ihtiva eyleyecektir.

9- Statü ve anayasa, konsey ve bu hususta karar verir vermez meriyete girecektir.

10- Konseyin karar ve tavsiyeleri sülüsan ekseriyetle ittihaz edilecektir. Tarafeynin reyleri bu ekseriyet hesabına dahil değildir.

Ayrıca Sandler raporunda Sancak'ın Statü ve anayasasında hazırlanmak üzere en fazla altı kişilik bir ihtisas komitesinin seçilmesini Sancaktaki tarafsız gözlemcilerin 31 Ocakta bitecek olan vazife müddetlerinin 15 Mart 1937 tarihine kadar uzatılmasını ve Türkiye ile Fransa hükümetlerinin aralarında yapılması kararlaştırılan anlaşmaların tanzime davet edilmelerini teklif etmiştir.

Meclis'te rapor tasvip edildikten sonra Tevfik Rüştü Bey bir konuşma yaparak Sandler'e Türkiye ve Fransa'nın müşterek dostlarına ve özelliklede Eden'e yardımlarından dolayı teşekkür etmiştir. Konuşmasının devamında ise

"Esaslı prensipler üzerinde tahakkuk eden anlaşmayı, konseyinizin gelecek alelâde toplantısına arzedilmek üzere müteaddit mühim vesikalar tanzimi ile tamamlamak kalmıştır. Şuna kat'iyyen kaniim ki, bu işi esasen anlaşmamızın tanzimine hakim olan dostluk ve uzlaşma fikri ile yapmak suretiyle bu mıntıkada istikrarı tahakkuk, halkın saadetini temin ve bu netice ile doğrudan doğruya alakadar iki Akdeniz devleti arasında sulh ve anlaşma eserini tarsin edebileceğiz.

Dostum B. Litvinof, dün akşam B. Delbosa ve bana elde edilen neticenin kıymeti ancak iki tarafça halisane tatbikinde olduğunu söylüyordu. Bu görüşe ben tamamiyle iştirak ediyorum ve hâsıl olan anlaşmanın iyi çıkacağına çünkü iyi tatbik olunmasında menfaati bulunanlartarafından iyi tatbik edileceğine kat'i ümidim vardır.

Bundan başka, öteden beri büyük bir kıymet verdiğimiz Türk – Fransız dostluğunu da tarsin etmek ve Türkiye ile Suriye arasında iyi münasebetlerin inkişafı için müsait bir itimal havası yaratmak gibi bir faydası da olacaktır." [101] demiştir.

Tevfik Rüştü Bey'den sonra bir konuşma yapan Fransız Dışişleri Bakanı Delbos, Türk – Fransız dostluğunu üzerinde durmuş ve yapılan anlaşmanın iki devlet ve iki millet arasındaki dostluğu kuvvetlendirdiğini belirtmiştir. Ayrıca Suriye'nin de Türkiye ile dost yaşaması gerektiğini söylemiştir.[102]

Romanya Dışişleri Bakanı bu anlaşmayı tebrik etmiş ve Tevfik Rüştü Bey için de şu sözleri kullanmıştır. "milletlerarası teşrik-i mesaî lüzumunu Türkiye'ye olan tükenmez merbutiyet ve fedakarlığı ile telif etmesini bilen ve memleketine bir kere daha istisnaî ehemmiyette hizmetler ifade eden Tevfik Rüştü Bey'in ince ruhunda ve temkininde akislerini bulmuştur." [103]

---

[101] **Tan**, 28 Ocak 1937; **Ayın Tarihi, S. 38**, s. 99 vd.
[102] **Ayın Tarihi, S. 38**, s. 100 vd.
[103] **Ulus**, 29 Ocak 1937

İngiliz Dışişleri Bakanı Eden yaptığı konuşmada Türkiye'nin Montrö'de olduğu gibi Cenevre'de de bir defa daha dünya sulhune hizmet ettiğini söylemiştir.[104]

Tevfik Rüştü Bey Milletler Cemiyeti Meclisi'nin raporu tasvip ettikten sonra Atatürk'e çektiği telgrafta, "Hatay'ın mukadderatını tayin eden karar bugün Meclis'ten çıktı. Bu karar, eğer başarılmış bir iş sayılabilirse, bu muvaffakiyetin amili, başta Kemalist Türkiye'nin kuvvet ve kudreti olmak üzere, her zaman en iyi ve en doğruyu gören idare ve ilhamlarıdır. Emrinizde çalışan bir nefer olarak, vazifem başında, bütün kuvvet ve cesareti daima Büyük Şefimin teveccüh ve itimadından alıyorum; bu değer biçilmez teveccüh ve itimada kendim ve Heyet arkadaşlarım namına en derin minnetlerimi arzeder ve sonsuz tazimlerimle ellerinizden öperim..." demiştir. Atatürk ise Tevfik Rüştü Bey'e çektiği cevabî telgrafta "Hatay'ın varlığı, Cenevre'de tasdik olunurken göndermiş olduğunuz telgrafı aldım. Türk ideal ve iradesinin milletlararasında başka bir ufuk açarak tecelli ettirdiği bu başarı münasebetiyle kıymetli çalışmanızın yüksek değerini bir kere daha takdir ettim; sizi ve gayretli Murahhas arkadaşları tebrik ederim..." diye karşılık vermiştir.[105]

Meclisin kararı başta Sancak olmak üzere Türkiye'nin her yerinde büyük sevinçle karşılanmış ve İçişleri Bakanlığı 28 Ocak'ta bütün vilayetlere ve müfettişliklere gönderdiği talimatla 31 Ocak'ta yurdun her tarafında Sancak için mitingler yapılmıştır.[106]

Tevfik Rüştü Bey, 3 Şubatta İtalya Dışişleri Bakanı Ciano ile görüşmek[107] için Milano'ya hareketinden önce bir Fransız gazetecisine verdiği beyanatta Cenevre'deki toplantıda son derece memnunluk duyduğunu belirtmiştir. Ayrıca Sancak meselesinin hallinin geçmişte arta kalan bir çok arazi işleri ile doğrudan

---

[104] **Ulus**, 29 Ocak 1937

[105] Telgraflar için bkz. **Ayın Tarihi, S. 38**, s. 107 vd.; H. R. Soyak, **age. II**, s. 624 vd.

[106] **Tan**, 30 Ocak 1937; **Ayın Tarihi S. 39**, (Şubat 1937), s. 106; Y. Sarınay, **agm. I**, s. 20

[107] Tevfik Rüştü Bey ile Ciano arasındaki görüşmede üzerinde durulun konular, İtalya'nın Montrö Boğazlar Sözleşmesine katılması, Doğu Akdeniz'de iki devletin karşılıklı vaziyetleri ve diğer iki devleti ilgilendiren meselelerdir. [Bkz. **Ulus**, 4 Şubat 1937] Hasan Rıza Soyak bu görüşmede Ciano'nun Tevfik Rüştü Bey'e Sancak'ı Türkiye'nin derhal işgal etmesini teşvik ettiğini bundan Almanlarında memnun olacağını söylediğini yazmaktadır. Bkz. H. R. Soyak, **age. II**, s. 624

doğruya veya vasıtalı olarak alakadar meseleleri kafi surette tasfiye ettiğini ifade etmiştir. Türk – Fransız ilişkisi ile ilgili olarak da "Türkiye ile Fransa arasında yeni ufuklar açılmaktadır. Her iki devletin Sancak Meselesinin halli üzerine imzalayacakları andlaşmalar ve sözleşmeler bu yeni vaziyetin ilk belirtileri olacaktır." demiştir.[108]

5- YENİ BİR DEVLETİN DOĞUŞU: HATAY, HATAY'IN TÜRKİYE'YE İLTİHÂKI

Milletler Cemiyeti Meclisi Sandler Raporu çerçevesinde 20 Şubat 1937 tarihinde toplanarak Sancak'ın statü ve anayasasını hazırlamak üzere beş kişilik bir mütehassıslar komitesinin kurulmasını kararlaştırmıştır.[109] 25 Şubat'ta kurulan bu komite İngiliz, Belçikalı, Hollandalı, Türk ve Fransız mütehassıslar oluşmaktaydı. Türk Hükümeti bu iş için Dışişleri Bakanlığı Siyasi müsteşarı Numan Menemencioğlu başkanlığındaki bir heyeti seçmişti.[110] Hemen işe başlayan heyet Sancak'ın statüsü ve anayasası ile ilgili Türk projesini hazırlayarak Cenevre'ye gitmişti. Mütehassıslar Komitesi ilk önce Türk Heyetenin daha sonra da Fransız Heyetinin sundukları projedeki incelemeye başlamış ve 27 Şubat'ta Sancak'ta bulunan gözlemci heyetinin görüşlerinden yararlanmak için bunları Cenevre'ye davet etmişti.[111] Gözlemci heyetinin Cenevre'ye gelmesiyle birlikte heyet ile çalışmalarına devam eden komite, Türkiye ve Fransa tarafından verilen projeleri de dikkate alarak 15 Mayıs'ta Sancak'ın statüsünü, anayasını ve sınırlarını kapsayan bir proje hazırladı.[112] Milletler Cemiyeti Meclisinin 25

---

[108] H. R. Soyak, **age. II**, s. 627

[109] İ. Soysal, **agm.**, s. 987

[110] Heyette İkinci delege olarak Türkiye'nin Milletler Cemiyetindeki daimi delegesi Necmeddin Sadak, müşavir olarak Siyasal Bilgiler Okulu Esas Hakları porfesörü Ethem Menemencioğlu ve İstanbul Hukuk Fakültesi profesörü Ali Fuat Başgil, Adliye Bakanlığı Hukuk İşleri Müdürü Şinasi Devrin, Genelkurmaydan Yarbay Şevki, İstanbul Merkez Bankası Müdür Yardımcısı Nazif İnan, Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşaviri Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu ve birkaç sekreter verdi. Bkz. H. R. Soyak, **age. II**, s. 629 vd.

[111] **Ayın Tarihi S. 39**, s. 108 vd.

[112] M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 131

Mayısta'ki toplantısında bu projeler Sandler'in sözlü olarak raporuyla birlikte öncelikle açıklanmıştır. [113]

Komite çalışmaları devam ederken Türkiye ile Fransa arasında yapılan ikili görüşmelerde bir çok noktalarda mutabakata varılmıştır. Görüşmeleri Milletler Cemiyeti Meclisinin toplantısından önce neticelendirmek için Tevfik Rüştü Bey ve Fransız Büyükelçi Ponsot görüşmelere Cenevre'de devam etme kararı almışlardır. Tevfik Rüştü Bey Meclisin toplantılarına katılmak için 10 Mayıs'ta Ankara'dan hareket etmiş[114] ve 21 Mayıs'ta Cenevre'ye ulaşmıştır.[115] Cenevre'de devam eden görüşmelerin neticesinde 29 Mayıs 1937 tarihinde Sancak'ın toprak bütünlüğünü teminat altına alan bir andlaşma ve yeni Türkiye Suriye sınırını tesbit eden bir anlaşma imzalanmıştır. Bu vesikalardan sonra Milletler Cemiyeti Meclisinde komitenin raporu kabul edilmiştir.[116] Böylece Sancak'ın "ayrı varlığı" hukuksal bakımdan kurulmuştur.[117]

Milletler Cemiyeti Meclisince kabul edilen Sancak'ın sınırları, İskenderun Sancak'ının o günkü yönetim çevresine göre tanımlanmıştır. O nedenle de sınırın ötesinde, Türklerin çoğunlukta olduğu Bayır, Bucak ve Hazine nahiyeleri dışarıda bırakılmıştır. Statü de, Sandler Raporunu ayrıntılı bir şekilde ele almış ancak Türkçe'nin yanında Arapça'da resmi dil olarak kabul edilmişti. Statü'de açıkça belirtilmemişse de Fransa'nın Suriye'deki mandasına son verip ona bütünüyle bağımsızlık tanıması anında, Sancağın, dış ilişkileri bakımından da Suriye ile bağlarından kurtulması ve Suriye gibi tam bağımsızlığa kavuşması Türkiye'nin istediği Fransa'nın da kabul zorunda kaldığı bir ilke olmuştu. Nitekim, Sancağa "Ayrı Varlık" adı verilmişti bundan başka, onun dışişleri Suriye'ye bırakılırken (Suriye bağımsızlığına kavuşuncaya değin mandater Fransa'ya) ilerde Suriye Hükümetinin, Milletler Cemiyeti Meclisinin izni olmadan, Sancağın bağımsızlığını ve egemenliğini ilgilendiren konularda milletlerarası anlaşmalar yapmaması, Sancak temel çıkarlarını

---

[113] H. R. Soyak, **age. II**, s. 631
[114] **Ulus**, 11 Mayıs 1937
[115] **Ayın Tarihi, S. 42**, (Mayıs 1937), s. 211
[116] Rapor için bkz. **Ulus**, 30 Mayıs 1937; H. R. Soyak, **age. II**, s. 632-635

ilgilendiren konularda anlaşmalar yapılırken Sancak Hükümetine danışması gibi çekinceler öngörülmüştü.

Anayasa'ya göre yasama gücü çeşitli topluluklara göre hazırlanacak iki dereceli bir seçim yolu ile 40 üyeden oluşan Meclis tarafından kullanılacaktı. Meclis, yürütme gücünün başındaki Cumhurbaşkanını geçecek o da başbakanı atıyacaktı. Hükümet başbakan ile birlikte 5 üyeden oluşacaktı. Yargı gücü ise bağımsız olacaktı.[118]

Mecliste raporun kabul edilmesi üzerine bir konuşma yapan Tevfik Rüştü Bey, Sandler'e ve komiteye, Meclisin üyelerine ve dost devletlerin delegelerine teşekkür etmiştir. Türk – Fransız ilişkileriyle olarak da; "Bu meselenin halli iki devleti birleştiren dostluk bağlarının takviyesidir.... Fransa ile Suriye'ye samimi dostluk hisleriyle bağlı bulunan Türkiye, elde edilen neticeden gerçekten memnun olacaktır" demiştir.[119]

Milletler Cemiyeti Meclisinde Sancak meselesinin istenilen bir şekilde halledilmesi üzerine Tevfik Rüştü Bey Delbos ile birlikte 30 Mayıs günü Sarbon'da Aristi'ole Briand'ın 75. doğum yılının anılışında hazır bulunmak için 29 Mayıs'ta Paris'e gitmiştir.[120]

Tevfik Rüştü Bey 14 Haziran 1937 tarihinde TBMM'de Fransa ile imzalanan Sancak'ın toprak bütünlüğünü güvence altına alan andlaşma ile Türkiye-Suriye sınırını tesbit eden anlaşma ve bunlara ek olan vesikaların tasdikinden önce bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında Türk Hükümetinin Lozan'dan arta kalan meseleleri barışçı bir yolla hallettiğini, Sancak meselesinin ise sona kalmakla birlikte diğerlerinden önem bakımından farklı olmadığını belirtmiş ve meselenin Türk – Fransız dostluğunu daha çok kuvvetlendiren bir imtihan zemini olduğunuda ifade etmiştir.[121]

TBMM'de tasdik edilen Türkiye ile Fransa arasında imzalanan andlaşma da Sancak'ın toprak bütünlüğü her iki devletin güvencsi altında olduğu

---

[117] İ. Soysal, **agm.**, 987
[118] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 171; İ. Soysal, **agm.**, s. 988
[119] **Ulus**, 30 Mayıs 1937
[120] **Ulus**, 30 Mayıs 1937

belirtildiği gibi Sancak bir tehitle karşılaşırsa taraflar Milletler Cemiyeti Meclisine haber vermeyi ve bu tehditi önlemek için birlikte hareket etmeyi taahhüt etmişlerdi. Ayrıca taraflar Milletler Cemiyeti Meclisi denetleme görevi yaparken onun tavsiyelerine saygılı olmayı ve ona göre aralarında işbirliği yapmayı da kabul etmişlerdi.[122] Anlaşmasında ise taraflar 3 Mayıs 1930 tarihinde Halep'te imza olunan Son Sınır Protokolü ile tesbit edilen Türkiye – Suriye sınırını kesin olarak tanıdıkları gibi onun dokunulmazlığını da güvence altına almışlardı.[123]

Sancak'ın statüsü ve toprak bütünlüğü ile ilgili olarak gerçekleştirilen andlaşmalara, Milletler Cemiyeti Meclisinin almış olduğu kararlara ve Türkiye ile Fransa arasındaki dostluk mesajlarına rağmen mesele tamamen halledilmemişti. Çünkü Sancak'ta Statü ve anayasanın yürürlüğe girmesi için seçimlerin yapılması gerekmekteydi.[124] Türkiye Sancak'ta yeni rejimin derhal uygulanmasını isterken, Suriye'deki Araplar'ın protesto ve isyan hareketleri ve Sancak'taki Fransız idaresinin, diğer unsurları Türkler'e karşı kışkırtan davranışları Haziran, Temmuz ve Ağustos 1937 aylarında yeni bir takım güçlüklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[125] Ayrıca Türkiye'nin bütün iyi niyetlerine rağmen Fransa, Sancak için "ayrı bir varlık" deyimini kullanarak Türkiye'nin tezine yaklaşmış ise de 1925 yılında İngiltere'nin Musul meselesini kendi lehine halletmek için kullandığı usulü deneyerek 1937 yılında Dersim'de meydana gelen isyanı teşvik etmiştir.[126] Bununla birlikte Fransız yönetimi Milletler Cemiyeti Meclisinin kararlarının hilafına Sancak'ta 29 Kasımda yeni rejimi resmen ilân etmemiş[127] ve kutlama yapmak için meydana toplanan Türkleri de zorla dağıtmıştı. Durum Ulus Gazetesi Başyazarı Falih Rıfkı Atay.

---

[121] **Ayın Tarihi, S. 43,** (Haziran 1937), s. 107-109; **Ulus,** 15 Haziran 1937

[122] Sancak'ın toprak bütünlüğünü güvence altına alan andlaşmanın metni için bkz. **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** s. 172 vd.

[123] Türkiye-Suriye sınırını tesbit eden anlaşmanın metni için bkz. **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** s. 174 vd.

[124] Y. Sarınay, **agm. I,** s. 22

[125] M. Gönlübol, C. Sar, **age.,** s. 131 vd.

[126] M. Aydın, **age.,** s. 149

[127] Bilal Şimşir, *"Atatürk'ün Yabancı Devlet Adamlarıyla Görüşmeleri"*, **Belleten, XLV/I-177,** (Ocak 1981), Ankara 1981, s. 169

Atatürk'te bildirilince yapılanlar siyasi bir dil kullanılarak tenkit edilmişti. O, Aralıkta verdiği demeçte; "... eğer Suriye Fevkalâde Komiseri Dö Martel Sancak'a gelerek, Hataylılar'ın müstakil rejime kavuştuklarını bizzat ilan etmedi ise bu münasebetle Hataylıların bayramlarına şeref vermekten kendini alıkoymuşsa, buna diyeceğim yoktur. Hatay'da yapmaları tabiî olan bir günde, eğer Hatay Türklerini serbestçe bugünü kutlamaktan menedecek tedbirler almış ise, buna "yazık" demekle iktifa ederim. Çünkü böyle bir zihniyet devletler arasında yüksek dostluk münasebetlerinin hal ve istikbali için, müsbet yolda yürümek lüzumunun henüz anlaşılmamış olmasından ileri gelir" demiştir.[128]

Fransız Hükümetinin bu tavrı Türk – Fransız ilişkilerinin yeniden gerginleşmesine neden olmuştur. Bunun üzerine Türk Hükümeti 3 Aralıkta Fransız Hükümetine bir nota vererek durumu protesto etmiş[129] ve 29 Aralık'ta da yenisi yapılmak üzere 1930 Dostluk Andlaşmasının feshedildiğini Fransız Hükümetine bildirmişti.[130] Sancaktaki seçimlerin gecikmesine neden olan bir başka gelişme ise 1937 yazında Milletler Cemiyeti Meclisince Sancak'a gönderilen seçim komisyonunun Türkiye'ye danışmaksızın Fransız manda memurlarıyla işbirliği içinde, bir seçim yönetmeliğini hazırlamasıdır. Komisyon bunu yıl sonuna doğru Meclise sunmuş ve bir suretini de yalnız bilgi maksadıyla Türk Hükümeti'ne göndermiştir. Türkiye, Sancak'taki Türkler aleyhine sonuçlar verecek mahiyette hükümler içeren bu yönetmeliğe protesto etmiş ve Fransa'yı uyarmıştır. Ayrıca Türk Hükümeti Tevfik Rüştü Bey imzasıyla 15 Aralık 1937 tarihinde Milletler Cemiyeti genel Sekreterliğine gönderdiği notayla Milletler Cemiyeti nezdinde yönetmeliğe itirazda bulunmuştu. Tevfik Rüştü Bey 15 Aralıkta gönderdiği protesto notasında şunları ifade etmektedir.[131]

"...Milletler Cemiyeti komisyonu Sancakta mandater devletin filii iştirakiyle etüdler yapmıştır. Bu çalışma birliği neticesi olan seçim yönetmeliği bu işte en ziyade ilgili devlet olan Türkiye Hükümetine -sadece bilgi için ve

---

[128] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938) III,** Ankara 1997, s. 142
[129] Bilal Şimşir, **agm.**, s. 169
[130] İ. Soysal, **agm.**, s. 989
[131] **Ayın Tarihi, S. 50,** (Ocak 1938), s. 60 vd.; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları,** s. 176 vd.

gayri resmi surette- tebliğ olunmuştur. Demek ki: yönetmelik gibi ahvalde takip edilen usule göre Milletler Cemiyeti Meclisi Başkanı tarafnıdan sırf şeklen kabul edilmesi ile kat'i mahiyetini iktisap eyleyecektir.

Sayın Genel Sekreter, elbette teslim edersiniz ki Meclisin 29 Mayıs tarihli kararlarının icrası, bu yüzden hükümetimin murakabesinden tamamıyle kaçtığı halde diğer zâmin devlet icra keyfiyetine en sıkı bir şekilde karıştırılmıştır.

Halbuki Meclisin yukarıda anılan kararından beri manda organları Sancakta hayırhah ve bitaraf bir hâmi otorite gibi değil belki Sancak'ta faik olan Türk unsuru zararına olarak seçimler neticesi üzerine geniş mikyasta tesir edecek mahiyette daima müdahalelerde bulunan işte ilgili bir taraf gibi hareket etmişlerdir.

Cumhuriyet Hükümeti, Sancak'ta Türkiyenin lakayt kalmayacağı bir sömürgeleme hareketi takip eden manda mümessillerinin icraatı üzerine Fransa Hükümetinin ciddi dikkat-i nazarını çekmekten geri durmamıştır.

Aşikardır ki Milletler Cemiyetinin bu münazaalı işte rolü, manda otoritelerinin hareketlerini örtmek gayesini değil bilâkis alakadar taraflar arasında bu havaliye ait itilafı teşvik ve böylece matlûp sükûneti temin etmek maksadıyla ittihaz edilmiş olan ve hakikatte bir kompromi teşkil eden Milletler Cemiyeti kararlarının metin ve ruhuna tamamiyle uyarak mevzuu bahis işi tesviye için Fransa ve Türkiyenin fevkine çıkmak suretiyle bir bitaraflık hareketi icra etmesi maksadına matuf olmalı idi.

Sancak seçimlerine müteallik nizamname projesinin tanzim ve tatbikinde Milletler Cemiyeti organlarının kararlaştırdıkları usulün, Milletler Cemiyetine en halisane bir surette sadık memleketlerin şimdiye kadar bu Cemiyete ve en müşkül ahvalde Cenevrenin milletlerarası organizmine karşı gösterdikleri bağlılığı kuvvetlendirecek mahiyette olduğunu burada tasdik etmek bence mümkün değildir..."

T.C.

Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri Avenol 16 Aralık'ta Tevfik Rüştü Bey'e çektiği telgrafta "Telgrafnamenizi Meclis Başkanına Seçim Komisyonu Başkanına ve Fransa Hükümetine tebliğ ediyorum"demiştir.[132]

Tevfik Rüştü Bey, bu kez 24 Aralık'ta Milletler Cemiyeti Meclisi Başkanlığına bir protesto notası göndermiştir. Bu notada Türkiye'nin seçim yönetmeliğini itiraz etme gerekçelerini sıralamıştır. Bu itirazların bazıları şekil ve usulle bazıları ise esasla alakalı idi. Notada seçim yönetmeliğinin hazırlanış şekli ve tatbikinde tutulacak usulün 29 Mayıs 1937 kararlarına aykırı olduğu belirtilmiş ve bunun nedeni de şöyle açıklanmıştır. "Sancak seçimlerinin düzenlenmesi, Türkiye ile Fransa arasında Milletler Cemiyeti'nin yardım etmesiyle meydana gelen anlaşma tarzına bir engel teşkil etmektedir. Bu anlaşmanın müdekkikâne hazırlığı mütehassıslar komitesince yapılmış, hasseten mevzuuna en iyi elveren formulleri araştırmak için sarfedilen gayretlere Türk üyesi faal bir surette iştirak etmiştir.

Türkiye Hükümeti fikrince kontrol komisyonunundan ayrı olan hazırlama komisyonunda kendisinin de birlikte çalışmasına lüzum görüleceği mütalaasında bulunmuş idi. Halbuki Türk-Fransız iştirakinin hariç bırakıldığı bu denetleme komisyonu hakkındaki Meclis kararı kat'i olsa da, beş delegeden mürekkep hazırlama komisyonunun kaleme alacağı metinlerin 29 Mayıs uzlaşmasının ruhundan ayrılmaması ve itilafın yeniden baş göstermemesi için Türk ve Fransız delegelerinin yardımına müracaat etmesi lazım idi.

Hükümetim tarafından bu hususta dermeyan edilen talepler Fransa Hükümetince kabul edilmedi ve metinlerin bu takyid-i tefsiri karşısında biz, hey'eti umumiyesiyle bir yanlış anlaşma teşkil eden komisyon metninin esasında mevcut hatayı kaydetmekten başka bir şey yapmadık.

Milletler Cemiyeti komisyonunun henüz başlangıcında sürüklendiği selâhiyet iltibası ilk tesirlerini şüphe yok ki bu komisyonun Cenevre ali müessesesine ayni sıfatla tabi iki hey'et arasında işbirliği olmasından daha

[132] **Ayın Tarihi, S. 50**, s. 62

mantıki bir şey olmayacağını zannederek Sancakta manda makamları ile tesise lüzum gördüğü mezkur iş birliğinde göstermiştir.

Sancaktaki ilk tahkikatı esnasında geçen zaman zarfında, komisyonca hep manda makamları delil olmuştur. Komisyona hep manda makamları delil olmuştur. Komisyonun bu suretle çerçevelenen hüsnüniyeti, doğru müşahede ve adilâne ve bitarafane karar şeklinde tecelli etmeye imkân bulamazdı.

Bu vecihle hazırlanan seçim yönetmeliği Türkiye'ye gayr- i resmi ve sırf malumat olarak bildirilmiştir. Komisyon, manda makamları tarafından kendisine hiçbir telkin, hiçbir mülâhaza ve ne de bir tashih talebi vaki olmadığını ve yönetmeliğe kaleme alınmasında hiçbir eleman verilmediğini komisyonu gönderen Meclis huzurunda söyliyemez.

Fakat komisyon, uzlaşmada ikinci alakalı devlete 29 Mayıs kararının kaleme alındığı sırada Mecliste yapıldığı gibi, sadece fer'i bir nokta üzerinde dahi olsa, verebileceği malumata müracaat etmiş olduğunu da size söyleyemez.

Cumhuriyet Hükümetinin hazırlanma komitesi ile beraber çalışması hakkındaki talebine komisyonun mesaisinde Türk konsoloslarının yardımına müracaatta kusur etmeyeceği cevabı verilmiş olmasına göre komisyonun bu içtinabı bir kat daha anlaşılmaz olur. Bu konsoloslar komisyon tarafından bir güna malumat itasına veya reylerini beyana davet edilmedikten başka komisyon onları mücanebete de lüzum görmüştür.

Bu halde Cumhuriyet Hükümeti anlaşma aslının mahiyetini tamamen değiştirebilecek tefsiri bir yönetmelik ile anlaşma esaslarının gelişi güzel tatbik olunmasını kabul edemez." Seçim yönetmeliğinin esasıyla alakalı itirazların gerekçeleri ise notada şöyle ifade edilmiştir;

"Sancak seçimlerini idare ve düzenleyecek yönetmelik M. De Caix ve halâ Sancağın Maliye Direktörü bulunan yardımcısı H. Djebbare tarafından mütehassisler komitesinde dermeyan olunup Türk mütehassısı tarafından verilen izahat üzerine komitede rey birliği ile reddolunan tekliflerin bir çoğunu tekrar ele almaktadır.

Yönetmelik demokratik memleketlerde elbette geçmeyen ve ürkütmeye ziyadesiyle elverişli ve seçim serbestisine münafi bir yılgınlığın Sancak'ta hüküm sürmesine badı olacak mahiyette bir takım cezaî hükümleri ihtiva etmektedir."

Notada ayrıca yönetmeliği teşkil eden 87 maddeden herbirinin gerçek manası bakımından Milletler Cemiyeti Meclisini aydınlatmaya Meclisin Daimi Türk delegesinin hazır olduğu belirtilmişti.[133]

Tevfik Rüştü Bey'in 25 Aralık 1937 tarihinde Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğine müracaat ederek meselenin Milletler Cemiyeti Meclisi'nin gelecek toplantısında görüşülmesini istemesi üzerine Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği meselenin Meclisin 100. toplantısında görüşülmesini kararlaştırdı.[134]

Tevfik Rüştü Bey, 26 Ocak'ta açılacak Meclis toplantılarına katılmak ve Milletler Cemiyeti Kontrol Komisyonu tarafından hazırlanıp Meclis'de görüşülecek olan seçim yönetmeliğinin Türkiye tarafından itiraz edilen maddeleri üzerinde Meclis üyelerini aydınlatmak için Cenevre'ye gitmişti. Bu doğrultuda 26 Ocak akşamı Fransız Dışişleri Bakanı Delbos ile bir görüşme yapmıştır.[135] Bu görüşmenin ardından 27 Ocak'ta her iki dışişleri bakanı İngiliz Dışişleri Bakanı Eden'in de katıldığı bir toplantı yapmışlar ve meseleyi her iki devleti de memnun edecek şekilde bağlamışlardır. Bu tesviye şekline göre, Sancak'ta genel seçim ve Sancak'a gönderilen milletlerarası heyet tarafından hazırlanan seçim yönetmeliği tadil edilecekdi.[136] Tadil teklifi Meclis'in 28 Ocaktaki toplantısında İsveç delegesi raportör Unden tarafından gündeme getirmiş ve Türk delegesi Necmeddin Sadak tarafından da kabul edilmişti.[137] Seçim yönetmeliğinin tadili için raportör ile birlikte iki devletin delege heyetleri görüşmelerine devam ederken Tevfik Rüştü Bey tekrar Delbos ile görüşmüştür.

---

[133] Notanın tam metni için bkz. **Ayın Tarihi, S. 50**, s. 62-65; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 178-181
[134] **Ayın Tarihi, S. 50**, s. 66; **Ulus**, 6 Ocak 1938
[135] **Tan**, 27 Ocak 1938
[136] **Tan**, 28 Ocak 1938
[137] **Ayın Tarihi, S. 50**, s. 70; **Ulus**, 29 Ocak 1938

Bu görüşme sonunda Türkiye ile Fransa arasında siyasi görüş ayrılığı kalamamıştır. [138]

Meclis raportörü Unden özel görüşmeler neticesinde ortaya çıkan durumu bir rapor haline getirerek Meclis'in 31 Ocak'taki toplantısında okumuştur. Raporda, Belçika, İngiltere, Fransa, İsveç ve Türkiye temsilcilerinden meydana gelecek komitenin seçim komisyonu tarafından hazırlanan seçim yönetmeliğinde lüzumlu tadilatı yapacağı ve seçim komisyonunun reisinin de komiteye yardım edeceği belirtilmişti. Ayrıca raporda komitenin ittifak ile karar vereceği ifade edilmişti.[139]

Rapor, Meclis tarafından kabul edildikten sonra Unden'in talebi üzerine seçim komisyonu seçim yönetmeliğinde değişiklik yapmak için tesbit edilen beş devletin delegeleri ile toplantı yapmış ve 23 Şubat'la çalışmaya başlama kararı almıştı.[140]

Türk Hükümeti komitede Türkiye'yi temsil etmek üzere Numan Menemencioğlu başkanlığındaki bir heyeti seçmişti.[141] Heyet, 7 Mart'ta Cenevre'ye hareket etmiştir. Türk Heyeti komiteye yeni bir seçim yönetmeliği projesi vermiş, komite de Milletler Cemiyeti komisyonunun hazırladığı seçim yönetmeliği ile Türk projesi üzerinde incelemeler yapmıştır. 19 Mart'ta çalışmalarını bitiren komite, daha önce hazırlanan seçim yönetmeliğini Türkiye'nin müdafaa ettiği görüşler etrafında baştan başa değiştirerek 94 Maddelik bir yönetmelik hazırlamıştır.[142] Komite daha önce olduğu gibi seçimlere 15 Nisan'da başlama kararı almış ve seçimleri takibe memur kontrol heyetinin yanında Milletler Cemiyeti tarafından 20 kadar mürakıbın da Sancak'a gönderilmesini kararlaştırmıştır.[143] 23 Mart'ta Sancak'a gidecek olan 21 kişilik kontrol heyeti tesbit edilmiştir. Ayrıca Sancak'ta ihdas edilen hususi

---

[138] **Tan,** 31 Ocak 1938
[139] Rapor için bkz. **Ayın Tarihi, S. 50**, s. 70 vd.; **Tan,** 1 Şubat 1938
[140] **Ayın Tarihi, S. 50**, s. 72
[141] Heyette, Şinasi Devrin, Ethem Menemencioğlu'da bulunmaktaydı.Bkz. H. R. Soyak, **age. II**, s. 641
[142] **Ayın Tarihi, S. 52**, (Mart 1938), s. 70 vd.
[143] Bu murakıplar üç İngiliz, üç Belçilalı, üç Hollandalı, bir Norveçli, iki İsveçli, iki İsviçreli, iki Yugoslavyalı, iki Yunanlı'dan oluşmaktaydı. Bkz. H. R. Soyak, **age. II**, s. 643

mahkemenin de başkanlığına Yunanlı Aristidis Fokas tayin edilmiştir.[144]Diğer taraftan 26 Martta ilk seçim yönetmeliğini hazırlayan seçim komisyonu başkanı İngiliz Reid istifa etmiş yerine ikinci başkan İsviçreli Sekteron tayin edilmiştir.[145]

Yeni seçim yönetmeliğinin hazırlandığı günlerde Cumhuriyet Gazetesinde Yunus Nadi Bey "Yeni Hatay nizamı önünde Türk-Fransız münasebetleri" başlıklı makalesinde Cenevre'nin bir kez daha Türk görüşünü kabul ettiğini belirttikten sonra "Acaba bundan sonra Hatay'daki Fransız delegesi orada unsurları yekdiğeri aleyhine tahrik ederek Türk Hatay'ın yeni rejimini akim bıraktırabilmek gayretlerinde devam edecek midir?" şeklinde bir soru sormuş ve bunu geleceğin göstereceğini belirtmiştir. Böyle bir yargıya varmasının sebebini ise şöyle izah etmektedir; "Çünkü Cenevre'de konuşulanlar ve kararlaştırılanlar, ne olursa olsun Hatay meselesinin salim bir surette halli, Fransa'nın dürüst bir hareket tarzı ihtiyar etmesine bağlıdır."[146]

Seçimler ise kararlaştırılanın aksine 3 Mayıs'ta başlamış ve Yunus Nadi Bey'in makalesinde de işaret ettiği gibi Fransız idarecileri bu kez de seçimleri Türkler aleyhine sonuçlandırmak için çaba ve faaliyetlere girmişlerdir. Bu teşebbüslerinde başarılı olmak için Suriye'deki Taşnak ve Hınçak Ermenilerini birleştirerek bir çok Ermeni ve Arap'ı Sancak'a sokarak Türkler aleyhinde propagandalara başlamışlardır. Hatta Sancak dışından getirilen Arap ve Ermenileri Sancak vatandaşı olarak kaydedilmiş ve bazı Türkler de seçmen olarak kaydedilmemiştir. Türklerden yana tavır alan Aleviler ise baskı ve şiddet ile sindirilmeye çalışılmıştır. Milletler Cemeyeti Kontrol heyetinin de tarafsız davranmaması üzerine Türk – Fransız ilişkileri tekrar gerginleşmiştir.[147]

Atatürk, Sancak meselesindeki kararlılığını göstererek güneydeki ordu birliklerini denetlemeye Mersin ve Adana'ya gitmiştir. 20 Mayıs'da Mersin'de, 24 Mayısta da Adana'da toplanan askeri birliklere saatlerce süren resmi geçit

---

[144] A. Fokas Muhtelit Mübadele Komisyonu Yunanlı delegelerinden biri idi.
[145] **Ayın Tarihi, S. 54**, s. 71
[146] **Cumhuriyet**, 21 Mart 1938

töreni yaptırarak Fransa'ya göz dağı vermek istemiştir.[148] Tevfik Rüştü Bey'de 27 Mayıs'ta TBMM de Dışişleri Bakanlığının bütçesi görüşülürken yaptığı konuşmada "Anavatandan ayrı düşen Türkiye'nin bu mutemmim diyarı halkının çektikleriyle, bütün Türkiye yirmiseneden beri muztaribtir. Sakinlerinin her vakit çoğunluğu Türk, bünyesi Türk, kültürü Türk olan Hatay aynı zamanda vatanımızın büyük bir kısmının emniyet kapısı ve kilididir" dedikten sonra Sancak meselesinin kısa bir tarihçesini yapmıştır. Seçimler sırasında Fransız idarecilerinin Türkler'e karşı takındıkları olumsuz tavırlardan dolayı Fransız Hükümetinin ve onun Beyrut'taki komiserinin dikkatlerinin çekildiğini ve bu hareketlerin manasının sorulduğunu ifade etmiştir. Ayrıca konuşmasının devamında şunları da ifade etmiştir.[149]

"Cumhuriyet hükümetinin bu milli meseleyi mutlaka katî ve iyi bir hal suretine isal etmek hususundaki kararı da malumunuzdur. Mutadımız olan soğukkanlılıkla, hakkımızdan ve davâmızdan emin olarak, Hatay'daki kayıt işlerinin sona ereceği yakın günlerde tebarüz ederek neticeyi beklemekteyiz". Gerginliğin arttığı günlerde Türkiye sınıra yığdığı 30 bin kişilik kuvveti Fransızların meseleyi sürümcemede bırakan, siyaseti karşısında Türk – Fransız andlaşması gereği Sancak'a sokmaya çalışmıştır. Başbakan Celal Bayar Tevfik Rüştü Bey'e 31 Mayıs'ta verdiği direkifle sınırdaki askeri birliklerin takviye edilerek, Sancak'ta Fransız askerleri ile birlikte hareket etmek için Sancak sınırı üzerinde harekete hazır hale getirilmesini istemişti.[150]

Fransa bir taraftan Türkiye'nin sert ve kararlı tutumu diğer taraftan da Almanya'nın 12 Mart 1938 tarihinde Avusturya'yı ilhâk etmesi karşısında Sancak meselesindeki tutumunu değiştirmek zorunda kalmıştır.[151] Fransa, 6 gün süreyle seçimleri durdurduğu gibi Sancak'taki temsilcisi Garreau'yu azlederek

---

[147] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 182; Yusuf Sarınay, *"Atatürk'ün Hatay Politikası II"*, **AAMD, XII/35,** (Temmuz 1936), s. 408
[148] H. R. Soyak, **age. II**, s. 646; **Cumhuriyet,** 21-25 Mayıs 1938; T. Ünal, **age., s. 576**
[149] **Ayın Tarihi, S. 54**, (Mayıs 1938), s. 90
[150] Y. Sarınay, **agm. II**, s. 429
[151] F. Armaoğlu, **age. I**, s. 350

yerine Binbaşı Collet'i getirmiş ve Sancak valiliğine de 5 Haziranda Dr. Abdurrahman Melek'i atamıştır.[152]

Sancak yönetimindeki değişikliklerden sonra 9 Haziran'da seçimler tekrar başlatılmış ise de Milletler Cemiyeti Komisyonu'nun taraflı tutumu nedeniyle seçimler tekrar Türkler aleyhine devam etti. Bunun üzerine Türkiye Milletler Cemiyeti Meclisi'ne 17 Haziran da bir nota vererek durumu protesto etti. Ayrıca seçimlerin durdurulması için Fransız Hükümeti ile birlikte Milletler Cemiyetinden seçim komisyonunun çalışmalarını durdurmasını istedi. Komisyon ise 29 Haziran'da Sancak'ı terk etti.[153] Bu arada 29 Mayıs 1937 tarihli andlaşmanın ikinci maddesine dayanılarak Türk ve Fransız askeri heyetleri 14 Haziran'da Sancak'ta görüşmelere başladılar. Görüşmeler sonucunda 3 Temmuz 1938 tarihinde General Asım Gündüz ile Fransız General Huntziger arasında bir askeri anlaşma imzalandı. Anlaşma ve 32 maddelik ek protokole göre, Sancak'ın toprak bütünlüğü, siyasi statüsü ile sükun ve arayış 6000 kişilik bir kuvvet tarafından sağlanacaktı. Bu kuvvetin 1000 kişisi Sancak'tan geri kalan kısmı da yarı yarıya Türk ve Fransız kuvvetlerinden temin edilecekti.[154] Askeri anlaşmanın ertesi günü Türk kuvvetlerinin öncü birlikleri. sevinç gösterileri arasında Sancak'a girmiştir. Sancak halkının 4 Temuzda'da Ankara'da Tevfik Rüştü Bey ile Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Ponsat arasında Türkiye'nin feshettiği 1930 Andlaşmasının yerine geçecek olan bir dostluk andlaşması imzalandı.[155] Bu andlaşmaya göre taraflar birbirleri aleyhine olan hiçbir siyasi ve iktisadi anlaşma ve kombinezona girmeyeceklerdi. Taraflardan biri saldırıya uğrarsa diğer taraf saldırganlara yardımda bulunmayacaktı. Andlaşmaya ekli ortak demeçte ise, 29 Mayıs 1937'de Milletler Cemiyeti Meclisince kabul edilen İskenderun Sancak'ının statü ve anayasasının yürürlüğe

---

[152] A. Melek, **age.**, s. 46-49
[153] **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 182; İ. Soysal, **agm.**, s. 990
[154] M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 132
[155] **Atatürk'ün Millî Dış Politikası II**, s. 62 vd.; **Ayın Tarihi, S. 56**, (Temmuz 1938), s. 88-91; **Ulus**, 5 Temmuz 1938

girmesi ve Sancak'ta Türklerin üstünlüğü tanımakla birlikte, Sancak meselesinin Türkiye için bir toprak meselesi olmadığı teyid edilmiştir.[156]

Tevfik Rüştü Bey, 5 Temmuz'da Ajans Ekonomik Finansiye'nin muhabirine verdiği beyanatta Fransa ile 3 ve 4 Temmuz'da imzalanan vesikaların iki devlet arasındaki dostane münasebetler açısından yeni bir dönemin başlangıcına işaret ettiğini söylemiştir. Beyanatının devamında ise "Hatay ihtilafının izalesi için iki tarafça sarfedilen gayretlerin bu suretle neticelenmesi, vakıâ, bazan engellere tesadüf etmişse de bu engeller iki hükümetin uzlaşma zihniyeti sayesinde bertaraf edilmiştir." demiştir. Aynı gün Ulus Gazetesi muhabirine bir beyanatta bulunan Ponsot, Tevfik Rüştü Bey'in imzası yanında üçüncü kez imza koymasından dolayı duyduğu mutluluğu belirtmiştir.[157]

Türkiye ile Fransa arasında imzalanan iki vesikadan sonra taraflar seçimlerin ortak denetimle tekrarlanmasına karar verdiler. Bunun için de Türk Hükümeti fevkalade delege olarak özel vazife ile Sancak'a gönderilen Ortaelçi Cevat Açıkalın'ı Fransız Hükümeti de Albay Collet'i yetkili kıldı. Sancak'taki iki hükümetin de delgeleri aldıkları kararla yeni bir seçim komisyonu kurdular.[158] Yeni bir seçim bürosu marifetiyle seçmen yazımında daha önce baskı ve şiddet uygulanan yerlerdeki seçim listeleri yenilenmiş. hileli kayıt yaptıranların seçmenlikleri düşürülmüştür.[159]

22 Temmuz'da başlayan seçimlerin birinci aşaması 1 Ağustosda tamamlanmıştır.[160] Bu seçimler sonucunda ikinci seçmen olarak 358 Türk, 113 Alevî, 55 Ermeni, 18 Arap, 20 Rum-Ortodok cemaatlerine mensup ikinci

---

[156] Fransa bu hükümle Türkiye'nin Sancak'ı ilhak etmesini önlemek istemiştir. Fakat andlaşma gerek Sancak ile ilgili olayların, gerek 1939 Türk – İngiliz – Fransız İttifak görüşmelerinin hızla ilerlemesi sonucu TBMM'de onaylanmadığı için yürürlüğe girmemiştir. Dolayısıyla Türkiye açısından bağlayıcı bir özelliği olmamıştır. Bkz. İ. Soysal, **agm.**, s. 992

[157] **Ulus**, 6 Temmuz 1938; **Ayın Tarihi, S. 56**, s. 87

[158] Seçim komisyonunda Türkiye'yi Cevat Açıkalın, Fransa'yı Collet, Türk Cemaatini Abdülgazi Türkmen temsil etmiştir. Ayrıca diğer cemaatlerin temsilcileri ve Vali Abdurrahman Melek'te komisyondu bulunmaktaydılar. Bkz. A. Melek, **age.**, s. 59

[159] A. Melek, **age.**, s. 60

[160] Birinci aşama sonucunda cemaatlere göre oy dağılımı şöyle idi: 35.847 Türk, 11.319 Alevî, 5.504 Ermeni, 1.845 Arap, 2.098 Rum-Ortodoks ve 359 diğerleri. Bkz. Y. Sarınay, **agm. II**, s. 433

seçmen tesbit edilmiştir.[161] Buna göre, 22 Türk, 9 Alevî, 5 Ermeni, 2 Arap, 2 Rum – Ortodoks milletvekili ile sancak Parlemantosunu teşkil edecekti. 24 Ağustos'ta yapılan milletvekili seçimlerinden[162] sonra Meclis 2 Eylül'de toplandı. Milletvekillerinin tamamının Türkçe yemin ettiği Sancak Meclisi, Meclis Başkanlığına Abdülgani Türkmen'i devlet başkanlığına da Atatürk'ün adayı Tayfur Sökmen'i seçti. Tayfur Sökmen de Başbakanlığa Abdurrahman Melek'i atadı.[163] Abdurrahman Melek 6 Eylül'de Meclis'te güvenoyu alarak görevine başladı.[164] Aynı gün Meclis, Milletler Cemiyeti tarafından hazırlanan anayasayı kabul etti ve devletin resmi adı Hatay Devleti olarak değiştirildi. Ayrıca Hatay Bayrağı kanunu da kabul edildi. 7 Eylül'de de milli marş olarak Türk İstiklal Marşı kabul edildi. [165]

Tevfik Rüştü Bey, Hatay Meclisi'nin göreve başlaması ve yeni dönem için 7 Eylül'de İzmir'de gazetecilere verdiği beyanatta şunları söylemiştir.[166] "Hatay istiklâlinin bir temeli sayılan Millet Meclisine kavuştu. Kıymetli bir arkadaşımız orada devlet reisi oldu. Hatayın tamamiyetinin kafili olan Türkiye, Fransanın orada mesai teşrikinin ve Türk – Fransız askerlerinin Hatayda vücudunun Hatay için ne kadar faydalı olduğu fiilen görüldü. Asayiş, Türk askerlerinin ekalliyetlerle ahengi başka memleketler için de gıpta edilecek hale geldi. Şimdi orada artık yapılacak iş bu vaziyetin tesbiti ve müstakil Hatay idaresinin, Hatay halkının en mesut bir hayata ulaştırılması için, tabii olan faaliyetinin temin ve teshilidir."

Atatürk, **namus meselem** dediği Sancak meselesinin bu şekilde sonuçlanması üzerine yatağında huzura kavuşmuştur. Tevfik Rüştü Bey de

---

[161] Y. Sarınay, **agm II**, s. 433
[162] Y. Sarınay, **agm. II**, s. 434
[163] T. Sökmen, **age.**, s. 108
[164] Abdurrahman Melek'in Bakanlar Kurulu listesi; Adliye Bakanı: Cemil Yurtman, Maliye ve Gümrük Bakanı: Cemal Baki, Maarif ve Sıhhiye Bakanı: Faik Türkmen, Nafia ve Zıraat Bakanı: Kemal Alpar, İçişleri-Dışişleri ile Müdafaa ve Emniyet İşleri Bakanlığını da Abdurrahman Melek kendi üzerine almıştır. Bkz. A. Melek, **age.**, .65
[165] M. Tekin. **age.**, s. 211-213; Y. Sarınay, **agm. II**, s. 416; Kabul edilen bayrak; Türk Bayrağı Atatürkün 1936 da çizdiği bayraktır. Türk Bayrağı gibi al zemin üzerinde beyaz ayyıldızlı idi. Türkiye Cumhuriyeti bayrağından farkı ise sadece yıldızının ortasının dolu olmayıp beyaz çizgi halinde olması idi. Bkz. N. A. Konuralp, **age.**, s. 219
[166] **Ayın Tarihi, S. 58**, (Eylül 1938), s. 14

Atatürk'ten aldığı emirleri yerine getirerek bir meselenin daha kısa süre içinde neticelenmesinde önemli bir görev yapmıştır. Atatürk'ün vefatından sonra kurulan yeni kabine de Tevfik Rüştü Bey'e görev verilmemesi üzerine Sancak ile ilgili gelişmeleri, Türkiye'nin İngiltere Büyükelçisi olarak bulunduğu Londra'da takip etmiştir.

2 Eylül 1938 tarihinde kurulan Hatay Devleti, içinde bulunduğu durum ve şartlar dolayısıyla geçici bir niteliğe sahipti. Nitekim Hatay Türkleri devletlerinin bir an önce Türkiye'ye bağlanmasını istemekteydiler. Türkiye de ilhâk için çalışmalarına devam etmekteydi. Fransa'da Suriye'nin bağımsızlığını askıya alarak 1936 Andlaşmasını onaylamamıştı. Böylece ayrı bir varlık olarak kabul edilen Hatay'ın geleceğinin Suriye'ninkine bağlı tutulması için bir neden kalmamıştı. Ayrıca Avrupa'nın genel savaşa doğru hızla yaklaşmasına bağlı olarak bloklaşma çabaları Hatay Devleti'nin Türkiye'ye iltihakını hızlandırmıştı.[167]

Fransız Hükümeti, 1938 yılı başlarında Avrupa'da Almanya ve İtalya'nın genel barışı tehdit edici tutumları iyice belli olduktan sonra Boğazlar'ın bekçisi olan Türkiye ile bir ittifak arayışı içine girmişti. Eylül 1938'de Fransız Dışişleri Bakanı Georges Bonnet ittifak teklifini Büyükelçi Suat Davaz'a yapmıştı. Türkiye bu teklife karşı verdiği teklifde ittifaka İngilterenin'de katılmasını ve Hatay meselesinin tasfiyesini bir çeşit ön şart olarak belirtmişti. İki devlet arasındaki görüşmeler devam ederken Tevfik Rüştü Bey'den sonra Dışişleri Bakanlığı görevine getirilmiş olan Şükrü Saraçoğlu 21 Oçak 1939 tarihinde Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massiqly'ye açıkça Türkiye'nin Hatay'ı ilhâk etmek istediğini eninde sonunda gerçekleşeceğinden kuşku. duymadığını söylemişti. Bu sözler Fransız Hükümetini harekete geçirmiş ve konu enine boyuna incelendikten sonra Dışişleri Bakanı Bonnet 18 Şubat'ta Massiqly'ye bir yönerge göndermişti. Yönergede ise Fransa'nın Hatay'ı ancak Türkiye'den bazı esaslı ve somut karşılıklar elde ettikten sonra bırakabileceği belirtilmekteydi. Bu karşılıklardan biri Akdeniz'de Türkiye ile bir ittifak, diğeri ise, Suriye'de

Türkiye'nin Hatay'dan başka bir toprak istemediğini göstermesi idi.[168] Bu çerçevede Şükrü Saraçoğlu ile Massiqly arasında yapılan görüşmelerden sonra 23 Haziran 1939 tarihinde Türkiye ile Suriye arasındaki toprak meselesini kesinlikle halleden bir anlaşma imzalanmıştır.[169]

Anlaşma ile Milletler Cemiyeti sınır komisyonunun 19 Mayıs 1939 tarihinde belirlediği Hatay Devleti sınırları Türkiye-Suriye sınırı olarak kabul edilmiştir. Türkiye, Suriye'nin toprak bütünlüğüne ya da iç güvenliğine karşı girişilebilecek eylemlerin karşısında olduğunu açıklamıştı. Ayrıca Fransa ile birlikte Türkiye ve Suriye topraklarında birbirlerine karşı girişilecek yıkıcı eylemleri önlemek yükümlülüğünü üstlenmişti. Anlaşmada Hatay Devleti vatandaşlarına uyrukluk seçme hakkı da tanınmıştı.

Anlaşmanın imzalanması üzerine 29 Haziranda toplanan Hatay Devleti Meclisi de Türkiye'ye iltihak kararı almıştır.[170] Böylece Hatay Devleti sona ermiş ve yönetim Türkiye Fevkâlade Komiseri Cevat Açıkalın'a devredilmiştir. Türkiye de 7 Temmuz 1939 tarihinde çıkardığı bir yasa ile merkezi Antakya olmak üzere Hatay ilini kurmuştur. Anlaşmanın onay belgelerinin 24 Temmuz'da Paris'te verilmesiyle de son Fransız askerleri Hatay'dan çekilmiştir.[171]

---

[167] M. Aydın, **age.**, s. 154

[168] Fransa'nın Türkiye'den bu ikinci karşılığı istemesinin sebebi o sıralarda Türkiye'nin Halep bölgesini ve Cezire'de de toprak istediğine dair ortaya çıkan söylentilerdir. Bkz. İ. Soysal, **agm.**, s. 992 vd.

[169] Andlaşmanın metni için bkz. **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 183-186

[170] N. A. Konuralp, **age.**, s. 192; H. Selçuk, **age.**, s. 148; M. Gönlübol, C. Sar, **age.**, s. 133

[171] İ. Soysal, **agm.**, s. 994; Ergünöz Akçora, *"Hatay'ın Anavatan'a İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri"*, **AAMB XI/32**, (Temmuz 1995), s. 402 vd.

SONUÇ

Politikaya İttihat ve Terakki Partisi üyeliği ile başlayan Tevfik Rüştü Bey, politikadaki ilk sınavını Doğu'da araştırma yapmak için gönderilen heyete başkanlık yaparak vermiştir. Bu görevinden sonra ise Mübadele Meselesinin görüşüleceği Muhtelit Mübadele Komisyonuna gidecek olan heyete başkan olarak seçilmiştir. Sinirlerin gerildiği toplantılarda Tevfik Rüştü Bey, Türklerin menfaatlerini biran olsun savunmaktan geri kalmamış ve mektepli bir doktor olan Tevfik Rüştü Bey politikada da ne kadar maharetli olduğunu göstermiştir. İşte O'nun bu mahareti 4 Mart 1925'te kurulan İsmet Paşa kabinesinde Dışişleri Bakanlığına getirilmesine neden olmuştur. Dışişleri Bakanlığına getirildikten sonra da mübadele meselesi ile meşgul olan Tevfik Rüştü Bey Ekim 1923'den 10 Haziran 1930'a kadar geçen 7 yıllık süre içinde sabırlı ve özenli çalışma neticesinde Lozan'dan sonraya kalan ve önemli bir mesele olan Türk – Yunan ahalisinin mübadelesi meselesini çözüme kavuşturarak iki ülke arasındaki ilişkilerin dostane bir vaziyete girmesini sağlamıştır. Uzun mesai seneleri zarfında Türk – Yunan dostluğunu adeta nakış gibi işleyen Tevfik Rüştü Bey, 14 Eylül 1933 tarihinde Yunanlı yetkililer ile imzaladığı Samimi Andlaşma Misâkı ile de Balkan Paktı'nın hazırlanması ve gerçekleşmesindeki ilk önemli adımın atılmasında önemli rol oynamıştır.

Türk – Yunan dostluğu ise ilk meyvesini Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girişi esnasında vermiş ve daha sonra da Yunanistan Türkiye'nin Milletler Cemiyeti Meclisi üyeliğine seçilmesinde büyük rol oynamıştır. Ayrıca Yunanistan, Türkiye'nin Boğazlar Meselesini gündeme getirdiği tarihten itibaren de Türkiye'yi desteklemiştir.

Yaklaşan II. Dünya Harbine karşı da bu iki millet hazırlıklı bulunmak için devamlı istişârede bulunmuşlar ve Tevfik Rüştü Bey, Avrupa'ya yapacağı seyahatleri için geçiş yolu olarak Atina'yı kullanmıştır. Ayrıca iki ülke arasındaki dostluk ilişkisini takviye etmek amacıyla 27 Nisan 1938 tarihinde 1930 ve 1933 Türkiye-Yunanistan Dostluk Andlaşmasına ek olarak bir anlaşma

imzalamışlardır. Türk ile Yunanistan arasında imzlanan andlaşmaların tamamına büyük emeller sarfetmiş ve iki düşman milleti kardeş haline getirmiştir.

Türkiye'nin Lozan'dan sonraya kalan bir diğer meselesi de Musul Meselesi olup, Tevfik Rüştü Bey Dışişleri Bakanlığına getirilmesinden sonra Tahkik Komisyonunun 16 Temmuz 1925'te Milletler Cemiyeti'ne sunduğu raporu görüşmek için 3 Eylül 1925 tarihinde toplanan Milletler Cemiyetinin görüşmelerine katılmıştır. Bu görüşmelerde hem İngiliz politikacılarına karşı hem de Milletler Cemiyetine karşı mücadele eden Tevfik Rüştü Bey raporu tenkid etmiş ve Milletler Cemiyetinin Misâkının çizdiği sınırlar içinde karar vermesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca iki tarafın da müsbet oyu olmadan Meclis'in bağlayıcı bir karar almasını kabul edilemeyeceğini ileri sürmüştür.. Türkiye'nin, Musul'un Irak'a verilmesi ve üzerinde İngiliz mandaterliğinin kabul edilemeyeceğini belirtmiş ve Türkiye'nin Musul üzerindeki hakimiyetinin devam ettiğini açık yüreklilikle izah etmiştir. Meselenin Irak'a toprak bırakılması ile çözülecekse bu çözümün Türkiye tarafından kabul edilmeyeceğini yetkililere bildirmiş ve Daimi Adalet Divanının tavassutta bulmasının, ancak kabul edilebilir olduğunu ifade etmiştir. Fakat, Adalet Divanında çıkan kararın Meclis tarafından da kabul edilmesiyle Türkiye aleyhine gelişen durum karşısında Tevfik Rüştü Bey görüşmelere katılmayı reddetmiştir.

Cemiyetin Türkiye aleyhine verdiği karardan bir gün sonra 17 Aralık 1925'te Paris'te Sovyetler Birliği ile Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşmasını imzalayarak Türkiye'nin Musul meselesindeki Batılı devletlere olan kırgınlığını açığa vurmuştur. Muhtemelen Musul'dan dolayı İngiltere ile tutuşacağı bir savaşta büyük komşusunun desteğini sağlamıştır.

Cenevre'deki entrikaları yakından takip etmiş olan Tevfik Rüştü Bey, Atatürk'ün isteği doğrultusunda İngiltere ile bir uzlaşmaya varmak için ikili görüşmelere başlamış ve 5 Haziran 1926 tarihinde İngiltere'nin eski Türkiye Büyükelçisi Lidsay ile Ankara Andlaşmasını imzalamıştır. Böylece Türkiye Musul'da fedakarlık ederek barışa hizmet etmiştir. Ancak batılı devletlere ve

Milletler Cemiyetine olan güveni azalmış ve Sovyetler Birliği ile olan münasebetlerini daha da pekiştirmek için girişimlerde bulunmuştur. İşte Tevfik Rüştü Bey'in Odessa ziyaretinin temelinde bu yatmaktadır. Tevfik Rüştü Bey, Odessa'da Tchitcherine ile yaptığı görüşmede iki ülke kendilerini ilgilendiren dış politikada birbirlerini destekleme kararı almıştır. Sovyetler Birliği Türkiye'nin Yunanistan politikasını desteklerken Türkiye de Sovyetler Birliği'nin Romanya politikasını destekleme kararı almıştır. Ayrıca Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi bahsi görüş esnasında geçmiş ve Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine soğuk baktığını Sovyetler Birliği yetkililerine izah etmiştir. Bu görüşmelerin ışığında Türk – Sovyet münasebetleri milletlerarası politikada tam bir dayanışma örneği göstermiş ve Mart 1928'de Silahsızlanma Konferansının toplantılarına katılan Tevfik Rüştü Bey, Sovyet görüşünü benimsemiştir. Ayrıca Briand-Kellog Paktının Doğu Avrupa'da bir an evvel yürürlüğe girmesi için Sovyetler Birliği Moskova'da Polonya, Romanya, Letonya ve Estonya ile Litvinoff Protokolünü imzalamış, Türkiye'de daha sonra bu protokole katılmıştır.

Dostluk münasebetlerinin bir göstergesi olarak Türkiye ile Sovyetler Birliği 17 Aralık 1925 Andlaşmasını 17 Aralık 1929'da uzatmışlar ve iki ülke arasındaki dostluğun devam ettiğini dünyaya duyurmuşlardır. Bu protokolde iki ülke birbirine bildirmeden ve mutabık kalmadan diğer tarafa deniz ve kara komşusu ile siyasi bir anlaşma yapmamayı taahhüt etmişlerdir. Bu, Türkiye'nin Akdeniz'de hegomonya peşindeki İtalya ile 30 Mayıs 1928 tarihinde Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adlî Tesviye Andlaşmasını imzalaması ve Milletler Cemiyetine girmesi için ciddi teşvikler görmesi karşısında Sovyetlere verilen bir dostluk güvencesiydi.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki sarsılmaz bir dostluğun olduğunu her fırsatta söyleyen Tevfik Rüştü Bey bu dostluğu daha da pekiştirmek için Eyül 1930'da Moskova'yı ziyaret etmiştir. Moskova'da iyi bir kabul gören Tevfik Rüştü Bey, Türk – Sovyet dostluğunun tabii mecrasında inkişâf ettiğini söylemiştir. Bu görüşme de göstermiştir ki Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin

menfaatleri tamamıyla tevafuk etmektedir. Ayrıca meseleler karşısındaki tutumlarınında ortak olduğu görülmüştür.

İki ülke, 7 Mart 1931 tarihinde münasebetlerin iyi bir seyir takip ettiğini göstermek için Deniz Kuvvetlerinin sınırlandırılması ile ilgili bir protokol imzalamışlardır. Bu protokol 17 Aralık 1929 tarihli protokolün ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmiştir. Türk – Sovyet dostluğunun bir göstergesi de Litvinoff'un Ekim 1932'deki Ankara ziyaretidir. Bu ziyaret sırasında 17 Aralık 1925 Andlaşması ve bu andlaşmaya ek üç protokol ile 17 Aralık 1932 tarihli protokolün müddeti 5 yıl uzatılmıştır. Litvinoff dostluğun bir tezahürü olarak İsmet İnönü ve Tevfik Rüştü Bey'in Moskova'yı ziyaret etmelerini istemiştir. Sovyetler, bu ziyaretin İsmet İnönü'nün İtalya'ya yapacağı ziyaretten önce gerçekleşmesi konusunda ısrar etmiştir.

İsmet İnönü ve Tevfik Rüştü Bey'in Mayıs 1932'deki Moskova ziyaretinde Balkan Devletleri arasındaki münasebetlerin pakta doğru gitmesinden endişelenen Sovyetler'e güvence verilmiş ve paktın Sovyetler Birliği aleyhine kullanılmasını önlemek için de gayret göstermiştir. Ayrıca bu görüşmelerde Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi meselesi de görüşülmüştür.

İsmet İnönü ve Tevfik Rüştü Bey'in bu ziyaretinden sonra Sovyetlerin Milletler Cemiyetine yönelik tutumunda yumuşama olmuş ve Türkiye Milletler Cemiyetine katılmak için girişimlerine hız vermiştir. Türkiye'nin Milletler Cemiyetine davet edilmesi üzerine Tevfik Rüştü Bey, durumdan Sovyetleri haberdar etmiş ve Türkiye'nin Cemiyete katılmasının 17 Aralık 1925 tarihli andlaşmanın ve 17 Aralık 1929'da imza edilen ve adı geçen andlaşmayı tamamlayan protokolden doğan taahhütlerin ehemmiyetini hiçbir surette azaltmayacağına yönelik teminat vermiştir.

Türkiye'nin kendisi ile çok sıkı ve samimi münasebetleri olan Sovyetler Birliği nden ayrılarak Milletler Cemiyeti'ne girmesi Türkiye'nin bundan snora artık hiç kimsenin tesiri altında kalmayacak millî menfaatlerinin gerektirdiği biçimde davranacağının bir deliliydi. Ancak Türkiye'nin Milletler Cemiyetine

girerken Sovyetlere verdiği mektuplar, halen Sovyet dostluğuna önem verildiğini göstermekteydi. Türkiye ileri sürmüş olduğu çekincelerle Sovyetler Birliği ni tatmin etmeye çalışmış ise de Sovyetler Birliği Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesini pek hoş karşılamamıştır. Çünkü Sovyetler Birliği, Türkiye'nin kendisinden ayrılıp Batılı devletlerle işbirliği etmesi endişesini taşımaktaydı. Ancak Avrupa'da meydana gelen gelişmeler beklenenin aksine iki ülke münasebetlerinde bir soğukluğa neden olmamış hatta birbirlerine daha da yaklaştırmıştır.

İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanay'nın Dörtler Paktını imzalamaları nedeniyle telaşlanan Türkiye ve Sovyetler Birliği Tecavüzün Tarifi Sözleşmesini komşu ülkeleri ile imzalamışlardır.

1933 yılı Avrupa'daki gelişmelerin de etkisiyle Türk – Sovyet dostluğunun doruk noktasına çıktığı bir yıldır. Bu iyi ilişkiler 1934 yılından itibaren gerilemeye başlamıştır. Bunun en önemli sebebi Türkiye'nin liderliğini yaptığı Balkan Paktının kurulması ve Balkan Paktı sırasında Sovyetlerin çıkardığı gereksiz güçlüklerdir. Bu güçlükler, Sovyet – İtalya Saldırmazlık Paktından sonra İtalya'nın Sovyetlerden Türkiye'yi frenlemesini istemesiyle ortaya çıkmıştır. Ancak Tevfik Rüştü Bey, Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyetine kabulü hakkında 17 Eylül 1934 tarihinde yaptığı konuşması dostluğun devam ettiğinin bir işaretiydi. 1935 yılında ise Türk – Sovyet dostluk münasebetleri takviye edilmiş ve 7 Kasım 1935'te 17 Aralık 1925 tarihinde imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşması ve sonraki yıllarda yapılan protokollerin 7 Kasım 1945 tarihine kadar on yıl süre ile uzatılmasına yönelik bir protokol imzalanmıştır. Böylece iki ülke dostluk münasebetinin devam ettirilmesi için on yıl daha anlaşmışlardır.

Türkiye 1935'li yıllarda İtalya tehdidine karşı Sovyetler Birliği ile bir yardım paktı imzalamak istemişse de Sovyetler buna yanaşmamıştır.

Sovyetler Türkiye'nin Boğazların silahlandırılması meselesini gündeme getirmesinden sonra desteklemiş olmasına ve Türk projesinin hazırlık safhasında haber verilmiş ve en azından mutabakata varılmış olmasına rağmen

Sovyetler Konferans süresince zorluk çıkarmıştır. Böylece Türkiye'den Konferansta elde edeceğini Türkiye'den elde etmeye çalışmıştır. Konferansın açıldığı gün Boğazların müdafası için bir ittifak teklifinde bulunması bunun bir deliliydi. Ankara bu teklifi reddettiği için Sovyetlerin bu girişimi sonuçsuz kalmıştır. Ama iki ülke arasındaki ilişkiler gerginleşmemiş ve Tevfik Rüştü Bey 6 Temmuz akşamı Litvinoff ile yaptığı görüşmede sitemkâr sözler söylemiştir. Bu hiçbir şeyin eskisi gibi olmadığının bir göstergesiydi.

Montrö Boğazlar Sözleşmesinin imzasından sonra da iki ülke arasında bir ittifakın imzalanması için Sovyetler girişimde bulunmuşlar ise de Türkiye bu teklif karşısında tereddüt etmiş ve İngilterenin görüşünü almıştır. İngiliz görüşlerinin de etkisiyle Türkiye Sovyetlerin İttifak teklifini reddetmiştir. Bu da bize artık iki komşu ülkenin yollarının ayrılmaya başladığını göstermektedir.

Türk Sovyet dostluğunun artık eskisi gibi gitmemesinin bir diğer delili de Türkiye'nin doğulu devletler ile imzaladığı Sâdâbad Paktına Sovyetlerin tepki duymasıdır. Bu nedenle de Tevfik Rüştü Bey Paktın imzasından sonra Moskova'ya gitmiş oluşan soğukluğu eritmek istemiştir. Ancak Tevfik Rüştü Bey'in de İngilterenin Ankara Büyükelçisine söylediği gibi iki ülke arasındaki ilişkilerde "derin bir çatlak" kalmıştır. Bu da Nyon Konferansında Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı bir tutum içine girmesine neden olmuştur. İşte iki ülke arasındaki münaseetlerdeki soğukluk II. Dünya Harbi süresince devam edecek ve savaş sonrasında Sovyetler artık Türkiye'den toprak talep edecektir.

Sürekli bir kargaşa ve ve parçalanmanın adı olmuş olan Balkanlar'daki bir birlik teklifi ilk defa 1926 yılında Türkiye'den gelmiş ancak henüz daha Balkanlı Devletler kendi aralarındaki anlaşmazlıkları gidermedikleri için kabul görmemişti. Ancak geçen süre zarfında Balkanlı devletler kendi aralarındaki meseleleri çözümledikleri için Yunanistan'ın eski Başbakanı Papanastassiou 1930'larda "Balkan Birliği" kurulmasından bahsetmeye başlamıştır. Atatürk'ün emri doğrultusunda Tevfik Rüştü Bey bunun gerçekleşmesini sağlamak için çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmaların sonucunda dört Balkanlı devlet Sovyetler Birliği'nin ve İtalya'nın tepkilerine rağmen 9 Şubat 1934 tarihinde

Balkan Paktını imzalamışlar ve Balkanlarda barış ve kardeşlik devrinin açılmasını sağlamışlardır.

Türkiye doğulu devletlerden olan Afganistan ve İran ile Milli Mücadele döneminden itibaren iyi bir münasebet kurmuştur. Afganistan ile olan münasebetler Cumhuriyet döneminde de devam etmiş olmasına rağmen İran ile sınır anlaşmazlığı nedeniyle bir gerginlik yaşanmış bu durumu da 1931 yılına kadar devam etmiştir. Tevfik Rüştü Bey'in 1932 yılında İran'a yaptığı ziyaretle bu mesele halledilmiştir. Türkiye – Irak münasebetleri ise İngiltere'nin kontrolü altında gelişmiş ve Türkiye Ankara Andlaşması ile Musul'da Irak lehine feregatda bulunmuştur. Türkiye, Tevfik Rüştü Bey'in girişimleri sonucu Avrupa'da meydana gelen olaylarında etkisiyle Sâdâbad Paktının hazırlanması için düğmeye basmış İran – Irak, Afganistan – İran arasındaki sınır uyuşmazlığının halledilmesini sağlayarak Sâdâbad Paktını Üç doğulu devletle imzalamıştır. Böylece II. Dünya Harbi öncesi kritik dönemde ortak hareket ederek birbirlerine manevi destek sağlamışlardı.

Tarihin her devrinde stratejik bir önemi haiz olan Boğazlar tarihte hep bir mücadele sahısı olmuş ve İstanbul'un fethiyle Türk kontrolüne girmiştir. Uzun süre Türk hakimiyetinde kalan Boğazlar ilk defa 1841 yılında milletlerarası bir statü kazanmış ve statü değişikliğine gidilerek bu kural Sevr Andlaşması ile de devam ettirilmiş ve bir de Boğazların kontrolü için Boğazlar Komisyonu oluşturulmuştu. Lozan'da da Boğazlar komisyonu ve Boğazların açıklığı korunmuş ve bölge silahsızlandırılmıştı. Türkiye Lozan'daki bu anlaşmayı imzalarken devletler silahsızlanmaya gidilmesi yönünde fikir birliği etmişti. Fakat daha sonra silahsızlanma için yapılanlar yeterli olmamış ve Almanya hızla silahlanmaya başladığı gibi Japonya da 1931 de Mançurya'ya saldırmıştı. Türkiye de bu değişen dünya şartlarını ileri sürerek Boğazlar'ın silahlandırılmasını Mart 1933'te talep etti. Bu tarihten sonra da Tevfik Rüştü Bey meselenin halli için uğraşacak ve özellikle de İngiliz yetkililerinin direnişi ile karşılaşacaktı. Ancak, 1933 yılında Japonya ve Almanya'nın Milletler Cemiyetini terketmesi Musollini'nin 19 Mart 1934 tarihli Asya ve Afrika'daki

emellerini açığa vuran konuşması karşısında Tevfik Rüştü Bey, Türk görüşünü İngiliz Büyükelçisine Mayıs 1934'te söylemiş ve Türkiye'nin gerekli görülürse 24 saat içinde Boğazları kapatabileceğini ve hiçbir legal gerekçenin kendisini durdurmayacağını belirtmiştir. Türkiye'nin ortaya koyduğu tavırlar ve değişen dünya şartları İngiltere'yi Türk görüşünü desteklemeye itmişti. Çünkü İtalya'nın Habeşistan'a Ekim 1935'te saldırması Sovyetler Birliği ile 1925 Dostluk ve Tarafsızlık anlaşmasını 1935'te Türkiye'nin on yıl süre ile uzatması, Türkiye'nin tek yanlı olarak Boğazları silahlandırabileceğinden kuşkunulması ve Akdeniz'de İtalyan tehdidine karşı Türkiye'nin desteğine gereksinim duyulması İngiltere ile Türkiye münasebetlerinin iyileşmesi bunun temel sebebi idi.

Türkiye 1935 sonbaharında Boğazların statüsünün değiştirilmesi yönünde teşebbüse geçmemiş 1936 ilkbaharında Almanya'nın Versay Andlaşması ile askerlikten tecrid edilen Ren Bölgesine Mart 1936'da askeri kuvvet göndermesi, İtalya'nın Habeşistan'ı işgale devam etmesi karşısında Tevfik Rüştü Bey, Milletler Cemiyeti Meclisinin Ren Bölgesinin askerileştirilmesi meselesini görüşmek üzere toplandığı sırada Avrupadaki siyasi durumun yeni ve tehlikeli değişikliklere gebe olduğunun ilgili devletlere anlatmıştır. Bunun sonucunda da 10 Nisan 1936 tarihli Türk notası ilgili devletlere gönderilmiştir. Bu notaya karşı ilk anda Romanya'dan tepki gelmiş ise de o da daha sonra ikna edilmiştir. Türk notasının Avrupada kolayca kabul görmesinin altında yatan temel neden, Türkiye'nin Boğazlar ile ilgili girişimini tam zamanında yapmış olmasıdır. Konferans 22 Haziran 1936 tarihinde toplanmış ve İtalya konferansa temsilci göndermemiştir.

Konferans sırasında Tevfik Rüştü Bey Sovyet görüşü ile İngiliz görüşünü uzlaştırmaya çalışmış ve 20 Temmuz 1936 da Montrö Boğazlar Sözleşmesinin imzalanmasını sağlamıştı. Böylece Boğazlar bölgesi yeniden silahlandırılmıştır. Hiç kuşkusuz Türkiye Cumhuriyeti'nin sahip olduğu milletlerarası itibarı, ittifâkları ve dostlukları ayrıca Tevfik Rüştü Bey'in

kişiliği bu sözleşmenin oluşmasını sağlamıştır. Bu önemli davayı sonuçlandırdığı için Tevfik Rüştü Bey milletin takdir ve şükranını kazanmıştır.

Türkiye Paris'te Suriyeli yetkililer ile Fransızlar arasındaki görüşmeleri yakından takip etmiş fakat o günlerde Boğazlar meselesini halletmesi gerektiği için Sancak meselesini gündeme getirmemiş ve uygun zamanın gelmesini beklemişti. Montrö Boğazlar Sözleşmesinin imzalanmasından sonra Atatürk'ün emri doğrultusunda Tevfik Rüştü Bey Sancak meselesiyle meşgul olmaya başlamış ve Fransız yetkililerle hem Milletler Cemiyeti nezdinde hem de ikili görüşmelerde Türkiye'nin haklılığını anlatmaya çalışmıştı.

Türkiye'nin haklı davasına karşın Fransa'nın uzlaşmaz tutumu Atatürk'ü harekete geçirmiş ve Başbakanı, Genelkurmay Başkanını, İçişleri ve Dışişleri Bakanlarını Eskişehir'e toplantıya davet etmiştir. Atatürk'ün bu hareketi milletlerarası çevrelerde bir askeri hareketin başlangıcı olarak kabul görmüş ve Türk – Fransız ilişkileri gerginleşmişti. Bu dönemde Türkiye meselenin sürüncemeden kurtarılması için İngiliz hükümetin Fransız hükümeti nezdinde tesir etmesini istemiştir. Fransız hükümeti de Türkiye'nin ısrarlı tutumu karşısında ılımlı bir politika takip etmeye başlayacak ve mesele 26 Ocak 1937'de halledilerek bu görüşmelerden sonra Sandler raporu hazırlanacaktır. Raporla Sancak'ın ayrı bir mevcudiyet olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca Sancak'ın statüsü, anayasası ve sınırlarını hazırlamak için kurulan komite raporunu Mayıs 1937'de hazırlamıştır. Bu arada Fransa ile Türkiye arasında 29 Mayıs 1937'de Sancak'ın toprak bütünlüğünü teminat altına alan bir andlaşma imzalanmıştır.

Milletler Cemiyeti Meclisinde komitenin raporunun kabul edilmesiyle birlikte Sancak'ın "ayrı varlığı" hukuksal bakımdan kurulmuştur. Milletler Cemiyeti Meclisinde kabul edilen Sancak'ın sınırları İskenderun Sancağı'nın o günkü yönetim çevresine göre tanımlanmıştır. Bu nedenle de sınır ötesinde Türklerin çoğunlukta olduğu Bayır, Bucak ve Hazine nahiyeleri dışarıda kalmıştı. Sancak'ta Türkçe resmi dil kabul edilmişti. Fransa'nın Suriye'deki mandasına son verip ona bütünüyle bağımsızlık tanıması anında Sancak'ın dış

T.C. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

ilişkileri bakımından da Suriye ile bağlarından kurtulması Fransa'nın kabul etmek zorunda kaldığı bir ilke olmuştur. Böylece mesele Milletler Cemiyeti Meclisinde istenilen bir şekilde halledilmiştir. Ancak iki ülke arasındaki andlaşmalara ve Milletler Cemiyeti Meclisinin almış olduğu kararlara rağmen Sancak'ta statü ve anayasanın yürürlüğe girmesi için seçimlerin yapılması gerekmekteydi.

Fransa'nın Sancak'taki idarecileri seçimleri bir an önce gerçekleştirmedikleri gibi Sancak'taki diğer unsurları Türkler aleyhine kışkırtmamaları iki ülke arasındaki ilişkiler gerginleşmiştir. Ayrıca, Milletler Cemiyeti Meclisince Sancak'a gönderilen seçim komisyonu Fransız memurların etkisiyle bir seçim yönetmeliği hazırlamış bu da Türkiye'nin tepkisine neden olmuştu. Tevfik Rüştü Bey durumu Milletler Cemiyeti nezdinde protesto etmiş, Türkiye'nin tepkileri sonucu Fransız hükümeti geri adım atmak zorunda kalmış ve hazırlanan seçim yönetmeliği tadil edilmiştir. Bunun üzerine Milletler Cemiyeti Meclisi de yeni bir seçim yönetmeliği yapılmasına karar vermiştir.

Yeni seçim yönetmeliği hazırlandıktan sonra seçimler başlamış ve Sancak'taki Fransız memurları seçimleri Türkler aleyhine sonuçlandırmak için çaba ve faaliyetlere girmişler ve seçimlere hile karıştırmışlardır. Milletler Cemiyeti kontrol heyetinin de Fransızların etkisiyle hareket etmeleri sonucu iki ülke arasındaki ilişkiler gerginleşmiş ve Mustafa Kemal Atatürk, Mayıs 1938'de Mersin ve Adana'yı ziyaret ederek askeri birliklere saatlerce süren geçiş töreni yaptırmış ve böylece Fransa'ya gözdağı vermek istemişti. Fransa, Türkiye'nin kararlı ve sert tutumu diğer taraftan Almanya'nın Mart 1938'de Avusturya'yı ilhakı karşısında Sancak meselesindeki tutumunu değiştirmek zorunda kalmış ve seçimleri durdurtmuştu. 14 Haziran 1938'de de 29 Mayıs 1937 tarihli andlaşmanın ikinci maddesi gereği görüşmelere başlamış ve 3 Temmuz 1938 tarihinde varılan andlaşma ile Türk askerlerinin öncü birlikleri 4 Temmuz'da Sancak'a girmiştir. Tevfik Rüştü Bey ile Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Ponsot arasında Türkiye'nin fesh ettiği 1930 andlaşmasının yerine geçecek olan bir

dostluk adlaşması imzalanmış ve iki ülke arasındaki gerginlik yerini dostluğa bırakmıştır.

Türkiye ile Fransa arasında imzalanan iki vesikadan sonra taraflar seçimlerin ortak denetimle tekrarlanmasına karar vermişler ve seçimler yenilenmiştir. Bu seçimlerde Türkler'in çoğunlukta olduğu Hatay Meclisi oluşturulmuş ve bağımsız Hatay Devleti kurulmuştur. Atatürk **"namus meselem"** dediği Sancak meselesinin bu şekilde sonuçlanması üzerine yatağında huzura kavuşmuş Tevfik Rüştü Bey de Atatürk'ün verdiği bir emri daha yerine getirerek ismini ölümsüzleştirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

1- ARŞİV BELGELERİ

TBMM Başkanlığı Genel Sekreterliği Kanunlar Müdürlüğü 25.III, 1937 Tarih ve 2888 nolu yazısı

TBMM Arşivi, TBMM Azasının Tercüme-i Hâl Varakası, No: 333

2- YAYINLANMIŞ BELGELER

ARAS, Tevfik Rüştü, **Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl,** (Der. M. Menemencioğlu), İstanbul 1935

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938) I-III, Ankara 1997

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Ankara 1991

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı**

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Cumhuriyet'in İlk On Yılı ve Balkan Paktı(1923-1934),** Ankara 1973

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946),** Ankara 1973

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımı (1919-1922),** Ankara 1973

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Lozan (1922-1923),** Ankara 1973

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939),** Ankara 1973

Düstur, III. Tertip, C. 2, 5, 7, 8, 15

İskenderon – Antakya Meselesi II, Ankara 1936

İskenderon – Antakya Meselesi IV, Ankara 1936

KÜLTÜR BAKANLIĞI, **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait Dönemine Ait 100 Belge) 1923-1938 II,** Ankara 1992

KÜLTÜR BAKANLIĞI, **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923 I,** Ankara 1992

MERAY, Seha L., - OLCAY, Osman, **Montreux Boğazlar Konferansı Tutanaklar, Belgeler,** Ankara 1976

MERAY, Seha L., - OLCAY, Osman, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)** Ankara 1977

MERAY, Seha L., **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, I/I-2,** Ankara 1970

MERAY, Seha L., **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, I/I-1,** Ankara 1969

MERAY, Seha L., **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, I/IV,** Ankara 1973

MERAY, Seha L., **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, II/I,** Ankara 1973

MERAY, Seha L., **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, II/I-1,** Ankara 1972

MERAY, Seha L., **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, II/II,** Ankara 1973

MERAY, Seha L., **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, II/2,** Ankara 1973

OLCAY, Osman, **Sevres Andlaşmasına Doğru,** Ankara 1981

ŞİMŞİR, Bilâl N., **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) II,** Ankara 1975

ŞİMŞİR, Bilâl, N., **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I,**

TBMM Gizli Celse Zabıtları I, III, IV, Ankara 1985

TBMM Zabıt Ceridesi I/7; I/11; II/21; II/26; IV/3; V/13; V/26;

3- ARAŞTIRMA ESERLERİ

ADAMOF, E. E., **Rus-Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgeleriyle Anadolu'nun Taksimi Planı,** (Çev. Hüseyin Rahmi) İstanbul 1972

AKSİN, Abtülahat, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi,** Ankara 1991

AL JUMAİLY, Qassam K.H., **Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923),** (Nşr. İzzet Öztoprak) Ankara 1999

APAK, Rahmi, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları,** Ankara 1988

ARAS, Tevfik Rüştü, **Görüşlerim I,** İstanbul 1945

ARAS, Tevfik Rüştü, **Görüşlerim II,** İstanbul 1968

ARALOV, S.İ., **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları,** Ankara 1985

ARIBURNU, Kemal, **Atatürk ve Çevresindekiler,** Ankara 1994

ARMAOĞLU, Fahir H., **Siyasi Tarih Dersleri 1791-1919,** Ankara 1961

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi I,** Ankara 1994

ASLAN, Yavuz, **Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi (Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması 1918-1921),** Ankara 1997

ATAK, M. Sadık, **Türkiye'nin Kapısı Boğazlar,** Ankara 1947

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk 1919-1927,** (Nşr. Z. Korkmaz) Ankara 1994

ATAY, F. Rıfkı, **Çankaya,** İstanbul 1969

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **İkinci Adam (1884-1938) I,** İstanbul 1976

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **İkinci Adam (1938-1950) II,** İstanbul 1979

AYDIN, Mesut, **Millî Mücâdele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faâliyetleri,** İstanbul 1992

AYDIN, Mesut, **Misâk-ı Millî ve Yeni Türk Devleti'nin Sınırları,** Malatya 1998

AYDIN, Mesut, **Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi,** Ankara 2001

BAYRAK M. Orhan, **Türkiye'yi Kimler Yönetti (1920-1992),** İstanbul 1992

BAYUR, Hikmet, **Atatürk, Hayatı ve Eserleri (Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar),** Ankara 1990

BAYUR, Y. Hikmet, **Hindistan Tarihi III,** Ankara 1987

BAYUR, Y. Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi II/2,** Ankara 1983

BAYUR, Y. Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi II/3,** Ankara 1983

BAYUR, Y. Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi III/3,** Ankara 1991

BAYUR, Y. Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi III/4,** Ankara 1983

BAYUR, Y. Hikmet, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyasası,** Ankara 1973

BAYUR, Y. Hikmet, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri,** Ankara 1989

BEDEVİ, Vergi, **Kıbrıs Tarihi,** Lefkoşa 1965

BELİK, Mahmut R., **Türk Boğazları'nın Hukukî Statüsü,** İstanbul 1962

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, **Trakya'da Milli Mücadele I,** Ankara 1987

BİLGE, Suat, **Güç Komşuluk,** Ankara 1992

BİLGEHAN, Gülsüm, **Mevhibe,** Ankara 1994

BİLSEL, Cemil, **Lozan I-II,** İstanbul 1933

BURÇAK, Rıfkı Salim, **Türk – Rus – İngiliz Münasebetleri 1791-1941,** İstanbul 1946

CANATAN, Yaşar,**Türk – Irak Münasebetleri (1926-1958),** Ankara 1996

CASTELLAN, Georges, **Balkanların Tarihî,** (Çev. A.Y. Başbuğu) İstanbul 1993

CEBESOY, A. Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları,** İstanbul 2000

CEBESOY, A. Fuat, **Moskova Hatıraları,** Ankara 1984

CEMAL PAŞA, **Hatırat,** (Yay. Haz. M. Martı) İstanbul 1996

CÖHÇE, Salim, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi I,** Elazığ 1992

ÇALIK, Ramazan, **Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları,** Ankara 2000

ÇİFTÇİ, Fikret, **Atatürk-Kırmızı Kitap ve Musul Meselesi,** *"La Question De Mossoul"* **De La Signature Do Trauste D'armatire De Moudres (30 Octobme 1918) (I're Mars 1925)** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2000

DARENDELİOĞLU, İlhan, **Türkiye'de Komünist Hareketleri,** İstanbul 1973

DEMİRAL, Cafer, **Türkiye'nin 42 Hükümeti (25 Nisan 1920-15 Nisan 1973),** Ankara 1973

DEMİREL, Ahmet, **I. Meclis'te Muhalefet, II. Grup,** İstanbul 1994

DİLAN, H. Berke, **Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1939),** İstanbul 1998

ERİM, Nihat, **Devletler Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri I,** Ankara 1953

ERKİN, F. Cemal, **Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar I,** Ankara 1980

ERKİN, F. Cemal, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi,** Ankara 1968

ESMER, A. Şükrü, **Siyasi Tarih (1919-1939),** Ankara 1953

EYİCİL, Ahmet, **Siyasi Tarih,** Ankara 1990

GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi II/3,** Ankara 1994

GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi II/5-2,** Ankara 1995

GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi II/6-3,** Ankara 1995

GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, **Türk İstiklâl Harbi, Güney Cephesi IV,** Ankara 1966

GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, **Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I,** Ankara 1962

GİRGİN, Kemal, **Osmanlı Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilât ve Protokol),** Ankara 1984

GOLOĞLU; Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti,** Ankara 1951

GORCE, La, **Çağlar Boyu Çağlar Boyu Yunanlılar,** (Çev. Doğu Araştırma Merkezi), İstanbul 1986

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, **Milli Mücadele Başlarken I, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine,** Ankara 1954

GÖKMEN, Muzaffer, **50 Yılın Tutanağı 1923-1973,** İstanbul 1973

GÖNLÜBOL, M. vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990),** Ankara 1993

GÖNLÜBOL, Mehmet, SAR, Cem, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938),** Ankara 1990

GÜLMEZ, Nurettin, **Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün,** Ankara 1999

GÜNEŞ, İhsan, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1925),** Eskişehir 1985

GÜREL, Şükrü, S., **Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri 1921-1993,** Ankara 1993

GÜRSEL, Haluk F., **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri, Bir Siyasi Tarih İncelemesi,** İstanbul 1968

GÜRÜN, Kâmuran, **Türk – Sovyet İlişkileri (1920-1953),** Ankara 1991

GÜRÜN, Kâmuran, **Türk – Sovyet İlişkileri (1920-1953),** Ankara 1991

HATİBOĞLU, M. Murat, **Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk Yunan İlişkileri'nin 101 Yılı (1821-1922),** Ankara 1988

IOGRA, N., **Osmanlı Tarihi (1774-1912) V,** (Çev. B. S. Baysal), Ankara 1948

İLERİ, R. Nuri, **Atatürk ve Komünizm,** İstanbul 1995

İNAN, Yüksel, **Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi,** Ankara 1986

İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar II,** Ankara 1987

JAESCHKE, Gotthard, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondrostan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922),** Ankara 1970

JİVKOVA, Ludmila, **İngiliz-Türk İlişkileri 1933-1939,** (Çev. F. Muharrem, F. Erdinç), İstanbul 1975

KANDEMİR, Feridun, **Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası,** İstanbul 1966

KARABEKİR, Kazım, **İstiklâl Harbimiz I-II,** İstanbul 1993

KARACAN, A. Naci, **Lozan,** İstanbul 1971

KARAL, E. Ziya, **Osmanlı Tarihi IX,** Ankara 1996

KARAL, E. Ziya, **Osmanlı Tarihi V,** Ankara 1994

KARAL, E. Ziya, **Osmanlı Tarihi VI,** Ankara 1988

KARAL, E. Ziya, **Osmanlı Tarihi VII,** Ankara 1988

KARAL, E. Ziya, **Osmanlı Tarihi VIII,** Ankara 1993

KERNER, R. Joseph, HOWARD, H. Nicholos; **The Balkan Conferences and the Balkan Entente 1930-1935,** California 1936

KILIÇ, Selami, **Türk – Sovyet İlişkileri'nin Doğuşu,** İstanbul 1998

KOCABAŞ, Süleyman, **Tarihte ve Günümüzde Türk – Yunan Mücadelesi,** İstanbul 1988

KOCATÜRK, Utkan, **Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojis (1918-1938),** Ankara 1973

KOÇAK, Cemil, **Türk – Alman ilişkileri (1923-1939),** Ankara 1991

KOÇAK, Cemil, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945) I-II,** İstanbul 1996

KOÇSOY, Şevket, **Irak Türkleri,** İstanbul 1991

KODAMAN, Bayram, **II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası,** Ankara 1987

KONURALP, N. Aydın, **Hatay Kurtuluş ve Kurtarış Mücadelesi Tarihi,** İskenderun 1970

KURAT, A. Nimet, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar,** Ankara 1993

KURAT, A. Nimet, **Türkiye ve Rusya,** Ankara 1990

KURAT, Y. Tekin, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması,** Ankara 1986

KURTOĞLU, Fevzi, **Yunan İstiklâl Harbi ve Navarin Muharebesi I,** İstanbul 1944

KURTULUŞ, Ümit, **Batı Trakya'nın Dünü Bugünü,** Ankara 1979

KUTAY, Cemal, **Etnik-i Eterya'dan Günümüze Ege'nin Türk Kalma Savaşı,** İstanbul 1980

KÜÇÜK, Yalçın, **Türkiye Üzerine Tezler (1908-1987) II,** İstanbul 1984

KÜRKÇÜER, O. Melih, **Siyasi Tarih (1789-1950),** Ankara 1969

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer,**Türk – İngiliz İlişkileri,** Ankara 1978

MELEK, Abdurrahman, **Hatay Nasıl Kurtuldu,** Ankara 1986

MELEK, Kemal, **İngiliz Belgeleri İle Musul Sorunu,** İstanbul 1983

MERAM, Ali Kemal,**Türk-Rus İlişkileri Tarihi,** Ayrıca; **Mustafa Kemal'den Sovyetlere, Sovyetlerden Mustafa Kemal'e Mektuplar ve Milli Mücadele,** İstanbul 1969

MERAY, Seha L., **Devletler Hukukuna Giriş I,** Ankara 1968

MISIRLIOĞLU, Kadir, **Lozan Zafer mi Hezimet mi? II,** İstanbul 1975

MISIRLIOĞLU, Kadir, **Musul Meselesi ve Irak Türkleri,** İstanbul 1972

ORAN, Baskın, **Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu,** İstanbul 1991

ÖKE, Mustafa Kemal, **Kerkük – Musul Dosyası,** İstanbul 1991

ÖKE, Mustafa Kemal, **Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1916),** İstanbul 1987

ÖNDER, M., **Atatürkle Adım Adım Türkiye,** Ankara 1984

ÖZDALGA, Numan, **Türk Boğazları'nın Tarih İçindeki Önemi,** İstanbul 1965

PARLA, Reha, **Lozon Montrö,** Lefkoşa 1987

POTYEMKİN, Vladimir, **Uluslararası İlişkiler Tarihi (Başlangıçtan Bugüne Diplomasi Tarihi) IV,** (Çev. A. Tokatlı) İstanbul 1980

SABİS, A. İhsan, **I. Dünya Harbi IV,** İstanbul 1991

SALIŞIK, Selahattin, **Türk – Yunan İlişkileri Tarihi ve Etnik-i Eterya,** İstanbul 1968

SANDER, Oral, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme,** Ankara 1987

SARAY, Mehmet, **Afganistan ve Türkler,** İstanbul 1987

SARAY, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyet Politikası,** İstanbul 1984

SARAY, Mehmet, **Türk – Afgan Münasebetleri,** İstanbul 1984

SARAY, Mehmet, **Türk – İran İlişkileri,** Ankara 1999

SARICA, Murat, **Birinci Dünya Savaşından sonra Avrupada Barışı Kurma ve Sürdürme Çabaları (1919-1929),** İstanbul 1982

SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü I,** Ankara 1993

SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü II,** Ankara 1994

SAYILGAN, Aclan, **Türkiye'de Sol Hareketler (1871-1972),** İstanbul 1972

SELÇUK, Hamdi, **Bütün Yerleriyle Hatay'ın O Günleri,** İstanbul 1972

SELEK, Sabahattin, **Anadolu İhtilali II,** İstanbul 1987

SERTEL, Zekeriya, **Hatırladıklarım,** İstanbul 1977

SMİTH, M. Llewellyn, **Anadolu Üzerindeki Göz,** (Çev. H. İnal), İstanbul 1978

SONYEL, R. Salâhi, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II,** Ankara 1991

SOYAK, H. Rıza, **Atatürk'ten Hatıralar II,** İstabul 1973

SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I,** Ankara 1989

SÖKMEN, Tayfur, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar,** Ankara 1978

SUN, Selim, **1897 Osmanlı – Yunan Savaşı,** Ankara 1965

ŞİMŞİR, Bilâl N., **Ege Sorunu, Belgeler I (1912-1913),** Ankara 1976

TANSEL, Sebahattin, **Mondrostan Mudanya'ya Kadar I-III-IV,** İstanbul 1991

TEKİN, Mehmet, **Hatay Tarihi,** Antakya 1993

TENGİRŞEK, Y. Kemal, **Vatan Hizmetinde,** Ankara 1981

TEVETOĞLU, Fethi, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960),** Ankara 1967

TÖKİN, F. Hüsrev, **Türkiye'de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi 1839-1965,** İstanbul 1965

TUĞ, Salih, **İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri,** İstanbul 1969

TUKİN, Cemal, **Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi,** İstanbul 1999

TUNAYA. T. Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler 1854-1952,** İstanbul 1952

TUNAYA. T. Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler I,** İstanbul 1988

TUNCAY, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar I/1- I/2,** İstanbul 1991

TURAN, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi II,** Ankara 1992

TURAN, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi III/2,** İstanbul 1996

Türk Parlamento Tarihi I/1, Ankara 1994

Türk Parlamento Tarihi I/3, Ankara 1995

Türk Parlamento Tarihi II/1, Ankara 1993

TÜRKGELDİ, **Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi,** Ankara 1948

UÇAROL, Rıfat, **1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı İngiliz Andlaşması (Adanın İngiltere'ye Devri),** İstanbul 1978

UÇAROL, Rıfat, **Siyasi Tarih,** İstanbul 1982

US, Asım, **Asım Us'un Hatıra Notları (1930-1950),** İstanbul 1966

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı **Osmanlı Tarihi IV/1,** Ankara 1988

ÜÇOK, Coşkun, **Siyasal Tarih 1789-1960,** Ankara 1978

ÜLMAN, A. Haluk, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol,** Ankara 1972

ÜNAL, Tahsin, **Türk Siyasi Tarihi (1700-1958),** Ankara 1978

YERASİMOS, Stefanos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk – Sovyet İlişkileri (1917-1923),** İstanbul 2000

YERASİMOS, Stefanos, **Milletler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu,** (Çev. Ş. Tekeli) İstanbul 1995

YURDAKUL, Ş., **Musul Meselesi,** Ankara 1975

YÜKSEL, Murat, **Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları,** İstanbul 1988

ZİYA, Nesim, **Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi ve Ada'da Kurulan İngiliz İdaresi,** Ankara 1975

4- MAKALELER

AKÇORA, Ergünöz, *"Hatay'ın Anavatan'a İlhâkının Türk Dış Politikasındaki Yeri"*, **AAMD XI/32** (Temmuz 1995), s.379-405

AKGÜN, Seçil, *"Birkaç Amerikan Kaynağından Türk – Yunan Mübadele Sorunu"* **Tarih Boyunca Türk – Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e kadar), 3. Askeri Tarih Semineri Bildirileri (21-23 Mayıs 1986),** Ankara 1986, s.241-276

ALACAKAPTAN, A. Güngör, *"Türk – Sovyet İlişkileri (1921-1945)"* **Çağdaş Türk Diplomasisi, 200 Yıllık Süreç (Ankara 15-17 Ekim 1997) Sempozyuma Sunulan Tebliğler,** Ankara 1999, s.281-291

ALANTAR, Ö. Zeynep, *"Türk Dış politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi"* **Türk Dış Politikasının Analizi,** (Der. Faruk Sönmezoğlu), İstanbul 1994, s.49-77

ALP, İlker, *"Misâk-ı Millî"* **Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu (28 Ocak 1997 Konya),** Ankara 1998, s.175-252

ANBARCIOĞLU, Meliha, *"Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran'da Yapılan Reformlar"* **AÜ DTCF Doğu İlleri Dergisi III/4,** Ankara 1983, s.5-35

ARAS, Tevfik Rüştü, *"Neler Olacaktı?"*, **Milliyet,** 14 Mart 1971

ATAY Falih Rıfkı, *"Konferans ve İtalya"*, Ulus Gazetesi, **26 Haziran 1936**

ATAY Falih Rıfkı, *"Moskova Dönüşü"*, **Ulus Gazetesi,** 21 Temmuz 1937

(ATAY) Falih Rıfkı, *"Sovyet Dostluğu"*, **Milliyet,** 25 Temmuz 1929

AVCIOĞLU, Doğan, *"Atatürk'ün Dışişleri Başkanı Anlatıyor"*, **Yön S.83,** (30 Ekim 1964)

AYBARS, Ergün, *"Orta Doğu Emperyalizm Petrol ve Türkiye"*, **Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I (23-25 Ekim 1995 İstanbul),** Ankara 1996, s.509-542

BARLAS, Dilek, *"Türkiye'nin 1930'lardaki Balkan Politikası"*, **Çağdaş Türk Diplomasisi, 200 Yıllık Süreç (Ankara 15-17 Ekim 1997) Sempozyuma Sunulan Tebliğler,** Ankara 1999

BAYUR, Y. Hikmet, *"Boğazlar Sorununun Bir Evresi (1906-1914)"* **Belleten VII²/28,** I. Teşrin 1943, s.89-217

CÖHÇE, Salim, *"Atatürk Devrinde (1919-1938) Türk-Afgan Münasebetleri"* **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi II, (25-29 Ekim 1999, Türkistan – Kazakistan),** s. 1131-1162

ÇEVİK, Mehmet, *"Büyük Devletlerin Doğu Anadolu ve Kuzey Irak Politikalarında Bir Başka Unsur; Nesturiler"*, **Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I (23-25 Ekim 1995 İstanbul),** Ankara 1996, s.88-100

DAĞISTAN, Adil, *"Milli, Mücadele'de Mustafa Suphi Olayı"* **AAMD XII/34,** (Mart 1996), s.171-193

DARKOT, Besim, *"Balkan"* **İslam Ansiklopedisi II**

DARKOT, Besim, *"Irak"* **İslam Ansiklopedisi V/II**

DAVER, Abidin , *"Boğazlar Meselesinde İtalyan Siyasetinin Yanlış Düşünceleri"*; **Cumhuriyet,** 27 Haziran 1936

ERİM, Nihat, *"Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye"*, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi II/1,** Ankara 1944, s.62-72

ESMER, Ahmet Şükrü, *"Konsey Azalığına İntihabımız"* **Milliyet,** 19 Eylül 1934

GUBOĞLU, Mihail, *"Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı Döneminden II. Dünya Savaşına Kadar Türk – Romen İlişkileri (1923-1944)"* **Belleten XLVII/188,** (Ekim 1983), s.1045-1072

GÜRÜN, Kâmuran, *"Türk-Yunan İlişkileri ve Lozan Andlaşması"*, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk

Türkiyesinde 1923-1983 Dış Politika Sempozyumu (24 Ekim 1983), **Bildiriler,** İstanbul 1984

IRMAK, Sadi, *"Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri"* **AAMD III/9,** (Temmuz 1987), s.487-495

İNAN, Afet, *"Balkan Antantı"* **Belleten XXXII/126,** (Nisan 1968), s.285-291

KARAHAN, Nadire S., *"Atatürk ve Amanullah Han Devrinde Türk – Afgan Münasebetleri"*, **A.Ü. DTCF Doğu Dilleri Dergisi III/4,** Ankara 1983,

KAYAM, H. Cevahir, *"Lozan Barış Andlaşmasına Göre Türk – Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun TBMM'de Görüşülmesi"* **AAMD IX/27,** (Temmuz – Kasım 1993), s.581-608

Kıreyev, Nikolai G., *"SSCB Dışişleri Bakanlığı Tarafından Yayımlanan Sovyet Arşiv Bebelgelerinde Açıklanan Türkiye'de Devletçilik Politikası ve 1920-1930 Yılında Sovyet – Türk İlişkileri"*, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987),** Ankara 1994, s.643-649

KURAN, Ercümend, *"Kıbrıs İdaresinin İngilitere'ye Terki"*, **Kıbrıs ve Türkler,** Ankara 1964

KURAT, Y. Tekin, *"Elli Yıllık Cumhuriyet'in Dış Politikası (1923-1973)"* **Belleten XXXIX/154,** (Nisan 1975), s.265-308

LANDAU, Jacob M., *"Atatürk'ün Büyük Nutkunda Dış Politika"*, (Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50. Yıl Sempozyumundan ayrı basım) Ankara 1979, s.39-47

ÖZGİRAY, Ahmet, *"İngiliz Belgeleri Işığında Türk – İran Siyasi İlişkileri (1919-1938)*, **AAMD XI/33,** (Kasım 1995), s.687-698

ÖZGİRAY, Ahmet, *"Yunan Amaçları ve İtilaf Devletleri İle Birlikte Türkiye Üzerine Çevirdikleri Entrikalar (1914-1919),* **Atatürk Yolu,** S.4 (Kasım 1989),

ÖZTÜRK, Metin, *"İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde (1919-1939) Stratejik Açıdan Türkiye"*, **Beşinci Askeri Tarih Semenire Bildirileri I,** (23-25 Ekim 1995 İstanbul), Ankara 1996, s.329-340

PEK, Halide, *"Atatürk Dış Politika ve Barış"* **Kemalizm 27/321,** Mayıs 1989

SADAK, Nejmettin, *"Mühim bir tebliğ"*, **Akşam,** 22 Ocak 1934

SARINAY, Yusuf, *"Atatürk'ün Hatay Politikası I"*, **AAMD XII/34,** (Mart 1996), s.3-65

SARINAY, Yusuf, *"Atatürk'ün Hatay Politikası II"*, **AAMD XII/35,** (Temmuz 1996), s.407-454

SOYSAL, İsmail, *"1937 Sâdâbat Paktı"*, **Çağdaş Türk Diplomasisi 200. Yıllık Süreç** (Ankara 15-17 Ekim 1997) Sempozyuma Sunulan Tebliğler, s.327-342

SOYSAL, İsmail, *"Balkan Paktı (1934-1941)"*, (Y. H. Bayur Armağanı 1985'den ayrı basım) Ankara 1985, s.125-226

SOYSAL, İsmail, *"Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1921-1984)"***Belleten, XLVII/188,** (Ekim 1983) s.959-1044

SOYSAL, İsmail, *"Türkiye'nin Batı İttifâkına Yönelişi (1934-1937)"*, **Belleten XLV/1-177,** (Ocak 1981), s.95-155

ŞİMŞİR, Bilâl N., *Atatürk'ün Yabancı Devlet Adamlarıyla Görüşmeleri"*, **Belleten, XLV/I,** 177, (Ocak 1981) s.157-207

TOKER, Hülya, *"I. Dünya Savaşı'nda Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in İsyanı"* **Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I,** (23-25 Ekim 1995 İstanbul) Ankara 1996, s.193-214

TUKİN, Cemal, *"Girit"* **İslam Ansiklopedisi IV.**

YALAZAN, Talat, *"Atatürk'ün Dış Siyaset İlkeleri"* **Kemalizm 27/326,** (Eylül 1989), s.13-26

YALÇIN, E. Semih, *"Misâk-ı Millî ve Lozan Barış konferansı Belgelerinde Musul Meselesi Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu,* **(28 Ocak 1997 Konya),** Ankara 1998, s.155-173

5- SÜRELİ YAYINLAR

a. Dergiler

Ayın Tarihi, III, IV (1340/1924)

Ayın Tarihi, 18/57-59 (Aralık – Şubat 1929); **20/65** (Ağustos 1929); **21/70** (Ocak 1930); **22-23/ 75-78,** (Haziran – Eylül 1930); **23-24/79-81,** (Ekim – Aralık 1930); **25/ 84-85,** (Mart – Nisan 1931)

Ayın Tarihi, S.1, (15 Kasım – 31 Aralık 1933); **S.4,** (Mart 1934); **S.3,** (Şubat 1934); **S.5,** (Nisan 1934); **S.6,** (Mayıs 1934); **S.7,** (Haziran 1934); **S.8,** (Temmuz 1934); **S.10,** (Eylül 1934); **S.11,** (Ekim 1934); **S.12,** (Kasım 1934); **S.16,**

(Mart 1935); **S.17**, (Nisan 1935); **S.18**, (Mayıs 1935); **S.22**, (Eylül 1935); **S.24**, (Kasım 1935); **S.26**, (Ocak 1936); **S.27**, (Şubat 1937); **S.28**, (Mart 1936); **S.29**, (Nisan 1936); **S.30**, (Mayıs 1936); **S.31**, (Haziran 1936); **S.32**, (Temmuz1936); **S.34**, (Eylül 1936); **S.35**, (Ekim 1936); **S.36**, (Kasım 1936); **S.37**, (Aralık 1936); **S.38**, (Ocak 1937); **S.39**, (Şubat 1937); **S.40**, (Mart 1937); **S.41**, (Nisan 1937); **S.42**, (Mayıs 1937); **S.43**, (Haziran 1937); **S.44**, (Temmuz 1937); **S.46**, (Eylül 1937); **S.51**, (Şubat 1938); **S.52**, (Mart 1938); **S.53**, (Nisan 1938); **S.54**, (Mayıs 1938); **S.55**, (Haziran 1938); **S.56**, (Temmuz 1938); **S.57**, (Ağustos 1938); **S.58**, (Eylül 1938); **S.60**, (Kasım 1938)

GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, **S.92**, (Kasım 1991), Belge: 2349

GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S.29 **Belge:743**

b. Gazeteler

Akın

Akşam

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

Hizmet

Milliyet

Politika

Tan

Tanin

Tasvir

Ulus

Vakit

Vatan

İNDEKS

A

ABD (Amerika), 15, 86, 93, 132, 145, 267, 269, 272
Abdurrahman Melek, 327, 369, 370
Abidin Daver, 160, 286, 291, 393
Adalar, 33, 34
Adalar Denizi, 33, 35
Adana, 331, 332, 333, 366
Adapazarı, 6, 29
Adnan Menderes, 18, 19, 21
Adriyatik, 228
Affan Efendi, 332
Afganistan, 118, 137, 154, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 248, 251, 252, 254, 390
Afrika, 250, 274
Afyon, 29
Ahmet Emin Yalman, 81, 228, 324, 335, 336
Ahmet Hamdi Başer, 18
Ahmet İzzet Paşa, 326, 327
Aka Gündüz, 340
Akdağ, 325
Akdeniz, 36, 68, 70, 74, 77, 82, 83, 94, 120, 137, 167, 170, 173, 174, 175, 178, 180, 184, 185, 189, 190, 191, 192, 200, 222, 225, 226, 227, 228, 230, 250, 256, 263, 265, 273, 279, 281, 283, 286, 287, 289, 292, 294, 302, 303, 306, 309, 311, 312, 314, 316, 317, 325, 333, 354, 355, 371
Aladağ, 325
Alevî, 329, 337, 369
Ali Fuat Paşa, 5, 9, 121
Ali İhsan (Sabis) Paşa, 87
Almanya, 13, 72, 74, 83, 124, 129, 130, 143, 151, 163, 164, 165, 168, 173, 175, 177, 184, 190, 194, 197, 204, 208, 220, 225, 227, 229, 232, 235, 238, 242, 254, 259, 269, 270, 273, 274, 275, 276, 279, 281, 283, 284, 286, 291, 316, 333, 367, 371
Amanullah, 236, 238, 239, 240, 394
Amasya, 2
Anadolu, 5, 10, 14, 21, 23, 27, 28, 29, 31, 35, 36, 37, 43, 49, 51, 83, 84, 90, 91, 94, 100, 117, 118, 120, 126, 214, 236, 237, 238, 260, 310, 325, 335, 385, 388, 389, 390, 392, 393
Ankara, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 15, 17, 18, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 42, 45, 46, 47, 50, 51, 54, 59, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 77, 78, 79, 83, 84, 85, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 100, 101, 105, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 128, 129, 130, 132, 134, 135, 136, 137, 139, 142, 143, 144, 146, 148, 149, 157, 158, 161, 162, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 185, 188, 191, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 204, 206, 207, 209, 213, 218, 219, 220, 222, 228, 229, 231, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 266, 267, 268, 274, 275, 277, 278, 281, 282, 290, 309, 315, 317, 321, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 345, 347, 349, 350, 357, 359, 360, 368, 371, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395
Antakya, 90, 325, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 338, 339, 342, 344, 349, 372, 384, 391
Antep, 84, 331, 333
Anthony Eden, 17, 177, 184, 191, 227, 281, 351, 353, 355, 364

Aqhnides, 297
Arap Krallığı, 85
Arda, 34
Aristidis Fokas, 366
Aristi'ole Briand, 358
Arnavutluk, 197, 198, 200, 207, 213, 224
Asım Us, 16, 17, 18, 78, 186, 235, 249, 391
Asım Gündüz (General), 368
Asi Nehri, 325
Asuri (Nesturi), 107, 113
Asya, 219, 242, 250, 254, 255, 274, 309
Atatürk(Mustafa Kemal Paşa), V, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 28, 30, 31, 32, 38, 71, 72, 73, 79, 80, 84, 87, 90, 91, 93, 96, 112, 115, 118, 119, 121, 122, 128, 130, 131, 134, 144, 146, 148, 149, 153, 155, 159, 176, 177, 181, 183, 184, 185, 190, 191, 192, 193, 195, 198, 199, 200, 202, 203, 205, 208, 209, 210, 212, 213, 230, 236, 237, 238, 240, 241, 243, 244, 246, 248, 249, 250, 251, 254, 265, 276, 280, 284, 288, 294, 312, 325, 326, 329, 330, 332, 334, 336, 337, 341, 342, 343, 344, 345, 350, 351, 352, 358, 363, 370, 371, 373, 374, 377, 381, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 395, 396, 397, 398
Atina, 26, 27, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 50, 63, 64, 66, 67, 70, 72, 73, 74, 76, 78, 145, 198, 205, 207, 211, 212, 215, 219, 225, 226, 231, 347
Avenol, 362
Avrupa, 1, 13, 17, 23, 24, 25, 28, 30, 32, 33, 68, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 96, 117, 125, 126, 134, 141, 143, 152, 160, 165, 177, 179, 186, 190, 196, 197, 210, 211, 214, 215, 216, 217, 219, 221, 224, 225, 229, 230, 232, 235, 250, 254, 257, 258, 259, 265, 269, 281, 282, 284, 285, 289, 291, 292, 309, 321, 331, 333, 371
Avustralya, 297, 306
Avusturya, 25, 116, 133, 164, 232, 258, 259, 283, 284, 367
Ayıntâbî-zâde Hacı Mehmet Akif Efendi, 2
Azerbaycan, 123

B

Bağdat, 82, 83, 84, 85, 105, 248, 249, 252, 392
Baker, 278
Bakü, 193
Balkanlar, 23, 25, 68, 70, 78, 130, 146, 196, 197, 211, 213, 216, 218, 219, 225, 235, 254, 326, 392
Banat Dağları, 196
Basra, 83
Basra Körfezi, 83
Batı Anadolu, 28, 31
Batı Trakya, 32
Bayburt, 117
Bayır, 357
Bekir Ağa Bölüğü, 4
Bekir Sâmi (Kunduh), 2, 29, 119, 120, 237
Belçika, 103, 197, 204, 238, 365
Belen, 325, 327, 328
Belgrat, 202, 203, 204, 205, 209, 210, 217, 222, 223, 224, 232, 288
Berç Türker, 340
Berthelemy, 58
Baserabya, 145, 206, 223
Beyrut, 3, 328, 342, 346, 367
Beytüşşebâb, 99
Bilecik, 29
Bitlis, 117, 119
Blum, 349, 350

Boğazlar, X, 75, 76, 77, 118, 123, 157, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 182, 185, 194, 221, 222, 224, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 310, 311, 312, 314, 319, 320, 322, 323, 324, 334, 355, 371, 385, 386, 387, 391, 393
Bolşevik, 10, 120
Bosna, 34, 35
Bozcaada, 35, 36, 260, 267
Briand-Kellog, 133
Bruce, 297, 306, 318
Brüksel, 54, 55, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 111, 114
Brüksel Hattı, 104, 108
Bucak, 357
Budu Mdivani, 121
Bulgaristan, 17, 24, 27, 33, 34, 74, 78, 79, 86, 133, 137, 143, 145, 163, 164, 197, 198, 200, 201, 204, 206, 208, 210, 216, 224, 226, 227, 228, 232, 233, 234, 261, 267, 274, 275, 284, 288, 289, 291, 294, 296, 299, 300, 318, 321
Burç, 3
Bursa, 8, 29
Bükreş, 40, 50, 103, 200, 209, 210, 218, 219, 220, 221, 235, 277, 278, 284
Büyük Britanya İmparatorluğu, (İngiltere), 17, 23, 25, 26, 27, 32, 34, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 117, 124, 125, 126, 129, 137, 151, 153, 166, 175, 177, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 188, 191, 192, 197, 204, 209, 221, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 235, 236, 238, 248, 249, 251, 252, 254, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 267, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 278, 279, 281, 285, 287, 288, 289, 291, 309, 333, 336, 359, 365, 371, 391, 392

C

Cami Baykut, 20
Calthorpe (Amiral), 86, 326
Cassel(General), 87
Celâl Bayar, 14, 16, 19
Cemal Hüsnü Bey, 157, 270
Cenevre, 78, 105, 109, 110, 111, 112, 133, 169, 177, 179, 181, 198, 202, 203, 210, 216, 217, 221, 228, 230, 234, 242, 251, 252, 269, 270, 274, 275, 278, 283, 284, 343, 347, 350, 351, 355, 356, 357, 362, 364, 365, 366
Cerablus Köprüsü, 325, 331
Ciano, 185, 225, 227, 355
Clèmenceau, 10, 89
Cranborne, 177
Collet, 368, 369

Ç

Çanakkale, 3, 75, 85, 117, 189, 247, 258, 259, 260, 261, 263, 266, 267, 284, 294, 297, 302, 320, 323
Çin, 72, 137
Çokoslovakya, 152
Çömerik, 99
Çörek Köy, 34, 35

D

Dalmaçya, 23
Demirkapı, 196
Dersaadet, 40, 50
Deyrizor, 325, 331

Dicle, 104
Dimetoka-Simelin, 32
Diyarbekir, 82
Doğu Trakya, 32, 39, 265
Doyran, 27
Dö Martel, 360
Dörtyol, 327
Drama, 27, 41, 46
Dürzü, 337
Düzce, 6

E

Edirne, 25, 27, 31, 32, 33, 257
Eflak-Boğdan, 23, 24
Ege, 17, 23, 24, 28, 36, 77, 78, 191, 263, 267, 389, 391
Ege Denizi, 36
Eğin, 325
Eksintaris, 61, 62
Ekstrand, 41, 47, 57
El-Cezire, 92
Elen, 27, 76, 78
Emine Balkan, 196
Enver Paşa, 84, 117
Epidor, 24
Erivan, 193
Ermenistan (Ermeni), 119,116, 120, 123, 366, 369, 387
Erzincan, 117, 118
Erzurum, 6, 90, 117, 131
Eskişehir, 5, 7, 247, 251, 347, 388
Estonya, 134, 137, 154

F

Falih Rıfkı Atay, 188, 232, 335, 359
Fao, 83
Fener Rum Patriği V. Gregorius, 24
Feridun Cemal Erkin, 18, 342
Fethi Okyar, 4, 178, 281, 291
Fevzi Çakmak, 20, 176, 208
Francet d'Esperey, 86
Fırat, 325, 331
Filistin, 85, 89, 90
Florya, 14, 17
Fransa, 13, 22, 23, 25, 82, 84, 89, 92, 97, 117, 123, 124, 125, 126, 137, 143, 151, 153, 156, 191, 192, 197, 204, 209, 217, 221, 224, 225, 227, 228, 230, 235, 238, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 267, 269, 270, 275, 287, 289, 291, 294, 296, 299, 316, 318, 325, 328, 330, 331, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 353, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 372
Franco(General), 227, 231
Funk (Almanya İktisat Bakanı), 193

G

Garreau, 367
Gaulis, 10
Georges Bonnet, 371
Girit, 25, 26, 27, 395
Gonatas, 43
Gouraud, 328
Gulam Sıddık, 240
Gürcistan, 93, 123, 266

H

H. Djebbare, 363
H. Ragıp Bayur, 147, 206
H. Rıza Soyak, 13, 20, 285, 341
Habeş, 231, 308
Habeşistan, 162, 221, 250, 279, 280, 281, 287, 288, 292, 293, 308, 333
Habibullah, 236, 240
Hakkari, 99, 102, 103
Halep, 82, 84, 329, 331, 325, 359, 372
Haliç, 98, 100
Hamdullah Suphi Tanrıöver, 30
Hamit Bey, 37, 38
Harput, 84, 325

Hasan Ali Yücel, 20
Hasan Hüsnü (Saka), 93, 198
Hasan Rıza Soyak, XIII, 190, 343, 347, 355
Hasan Rüştü Bey, 3
Haşim'ül Etasi Bey, 335
Hatay, 13, 91, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 339, 348, 355, 356, 360, 366, 367, 369, 370, 371, 372, 389, 390, 391, 392, 394
Hınçak, 366
Hırvat, 197
Hindistan, 82, 83, 87, 91, 236, 240, 386
Hitler, 175, 217, 228, 235, 273
Hollandalı, 347, 356, 365
Holstad, 68, 347
Huntziger, 368
Hünkâr İskelesi, 257
Hüseyin Rauf Bey(Bahriye Nazırı), 86

I

II. Mahmud, 24
Ionya Adaları, 23
Irak, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 97, 98, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 137, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 336, 385, 386, 389, 390, 393
İbrahim Mete, 340
İbrahim Paşa, 24
İmroz, 35, 36, 260, 267
İngiliz Kralı VIII. Edward, 175
İran, 82, 116, 118, 129, 137, 154, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 250, 251, 252, 253, 254, 326, 390, 392, 394
İskenderun, 91, 120, 325, 326, 327, 328, 330, 331, 332, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 344, 349, 353, 357, 368, 389
İsmet Paşa(İnönü), XIII, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 39, 45, 51, 56, 61, 69, 71, 93, 94, 95, 97, 101, 146, 147, 148, 149, 158, 172, 178, 202, 209, 265, 267, 268, 331, 344, 376
İspanya, 72, 175, 184, 189, 224, 225, 227, 231
İstanbul, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 16, 19, 21, 24, 25, 28, 29, 30, 32, 33, 37, 38, 39, 41, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 71, 75, 76, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 94, 97, 98, 99, 100, 102, 108, 113, 117, 118, 119, 121, 122, 127, 131, 133, 137, 139, 142, 143, 145, 146, 151, 153, 175, 186, 190, 193, 194, 199, 201, 202, 203, 210, 219, 225, 231, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 245, 247, 249, 251, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 265, 266, 269, 270, 272, 282, 285, 286, 310, 320, 323, 325, 326, 327, 329, 334, 335, 341, 343, 347, 356, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395
İsveç, 41, 103, 344, 364, 365
İsviçre, 238, 289, 290, 291, 293, 322
İtalya, 14, 27, 29, 65, 70, 74, 76, 77, 79, 92, 97, 125, 126, 137, 143, 145, 146, 151, 153, 158, 162, 163, 164, 165, 166, 175, 177, 179, 181, 184, 185, 189, 190, 191, 192, 197, 200, 201, 204, 209, 213, 221, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 235, 242, 250, 254, 259, 261, 262, 264, 267, 269, 270, 275, 279, 280, 281, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 294, 308, 317, 318, 333, 355, 371, 392
İtilâf Devletleri, 2, 4, 86, 119, 121, 237, 260, 261, 262, 326
İttifâk Devletleri, 71
İzmir, 3, 4, 13, 21, 28, 31, 35, 39, 48, 131, 193, 247, 332, 370

T.C.

J

J. Grew, 145
Jak (Çekoslavakyalı Albay), 109
Japonya, 72, 92, 137, 153, 175, 204, 229, 261, 264, 267, 269, 272, 273, 276, 288, 289, 291, 294, 306, 318
Jevtich, 203, 204, 213

K

Kabil, 236, 238, 240, 242
Kafandaris, 46
Kafkas Devleti, 123
Kafkasya, 25, 116, 117, 118, 120, 174, 264, 326, 392
Kal'a-i Sultâni, 3
Kanavlev, 12
Karaağaç, 32, 33, 35
Karadağ, 27
Karadeniz, 32, 33, 34, 76, 142, 167, 169, 170, 173, 196, 219, 233, 257, 259, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 272, 283, 286, 290, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 310, 311, 312, 317, 319
Karpat Dağları, 196
Kars, 9, 12, 121, 123, 131, 132, 193, 195, 262
Kastamonu, 6, 7, 8
Katma, 325, 331
Kavala, 27, 41, 46
Kayseri, 46, 84, 325
Kellog, 133, 134, 204, 204, 252, 268
Kenan Öner, 20
Kerkük, 82, 84, 85, 88, 90, 91, 92, 93, 95, 99, 113, 331, 390, 392, 395
Kırşehir, 91, 331
Kızıldeniz, 83
Kilikya, 84, 89, 325
Kilis, 331
Kiraz Hamdi Paşa, 5
Koca Balkan, 196
Konak, 3
Konya, 90, 95, 105, 131, 347, 392, 395
Kondilis(General), 74
Köseivanof, 228, 233, 234
Kral Amanullah, 240
Kral Faysal, 94, 249
Krestinski, 162, 163, 164, 290
Kurna, 83
Kurski, 188
Kuyseyri Mustafa, 341
Küçük Kaynarca, 116, 256
Küçük Zap, 105
Kürt, 94, 244, 245, 331
Kütahya, 6

L

La Haye, 58
Laidoner(Estonyalı General), 109, 111
Lehistan, 116
Leninakan, 193
Leon Karahan, 135, 136, 137, 138, 139, 142, 161, 165, 166, 167, 172, 183, 184, 236, 290
Letonya, 134, 137, 154
Limni, 36, 77
Litvinoff, 126, 127, 133, 134, 139, 142, 144, 145, 146, 153, 154, 159, 160, 161, 165, 167, 168, 169, 171, 172, 174, 175, 177, 179, 180, 182, 183, 184, 186, 187, 192, 193, 206, 207, 208, 254, 277, 281, 286, 296, 297, 298, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 310, 313, 314, 315
Locarno, 124, 125, 126, 127, 197
Londra, 17, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 101, 105, 112, 126, 153, 154, 178, 204, 206, 207, 209, 224, 258, 259, 272, 281, 291, 371
Lord Curzon, 32, 33, 36, 38, 39, 93, 97, 262, 263, 264
Lord Parmoor, 101, 102, 103

Lord Stanhope, 296, 297, 301, 302
Lord Stanley, 311
Lozan, IX, X, 12, 13, 21, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 41, 43, 47, 49, 58, 59, 63, 64, 67, 75, 82, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 100, 101, 102, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 123, 124, 127, 157, 166, 167, 170, 182, 186, 196, 197, 212, 233, 241, 250, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 270, 271, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 284, 285, 287, 291, 294, 295, 296, 298, 301, 302, 304, 307, 321, 328, 333, 343, 344, 358, 384, 385, 386, 388, 390, 393, 394, 395
Lübnan, 255, 329, 333, 339, 346, 350
Lütfi (Tokay) Bey, 248

M

M. De Caix, 363
M. Georges Melas, 76
M. İshü, 56
Macaristan, 103, 133, 143, 164, 212, 259, 284
Mac-Mahon, 85
Madrid, 227
Mahmut Bey, 63, 66, 136, 137, 143, 247
Makedonya, 27, 37, 49, 197
Mahmut Nedim Bey, 6
Marcel Savoie, 86
Marmara, 27, 75, 142, 189, 260, 263, 265, 267, 286, 294, 309
Marshall, 87, 88
Massigly, 371
Mavrudis, 77
Maxsimos, 73, 75, 209, 210, 212, 221
Mcdonald, 269
Mehmet Ali Paşa (Mısır Valisi), 25, 258
Mehmet Esat Bey, 58
Meis Adası, 27, 36
Memdullah Şevket (Esendal) Bey, 242
Meriç, 28, 31, 32, 33, 34, 35
Merkep Adacıkları, 36, 37
Mersin, 131, 331, 332, 366
Metaksas, 79, 80, 81, 229, 230, 231, 234
Mezopotamya, 82, 84, 87, 89
Mezra, 83
Mısır, 24, 25, 78, 83, 85, 227, 238, 255, 258
Midilli, 36
Milano, 70, 225, 227, 355
Molotof, 147, 157, 160, 187
Monrque de Lara(General), 53, 54, 55, 57
Montrö, X, 17, 21, 77, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 188, 194, 222, 224, 251, 252, 253, 268, 281, 282, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 297, 299, 301, 302, 305, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 334, 338, 339, 346, 347, 351, 355, 358, 359, 360, 364, 367, 368, 372, 385
Mora, 24, 25, 26
Moskova, 9, 11, 12, 17, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 127, 128, 129, 134, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 146, 147, 148, 162, 165, 166, 167, 169, 171, 172, 173, 176, 177, 183, 184, 186, 187, 188, 193, 194, 195, 205, 206, 223, 237, 254, 262, 283, 290, 314, 386, 387, 392
Motta, 293
Mudanya, 30, 31, 32, 85, 92, 93, 121, 123, 262, 326, 327, 388, 391
Muhittin Baha, 8
Muhittin Birgen, 322

Mussolini, 65, 69, 209, 221, 228, 250, 274, 292
Mustafa Lütfi Bey, 8
Mustafa Suphi, 9, 12, 385, 393
Musul, 71, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 124, 125, 126, 127, 130, 137, 212, 243, 248, 250, 325, 326, 331, 359, 387, 389, 390, 392, 395
Muş, 117, 119
Muşanov, 201, 204
Mümtazüddevle İsmail Han, 242
Münih, 228, 235
Münir Bey, 101, 110

N

Naci Elâsıl(Irak Dışişleri Bakanı), 252
Napolyon Bonapart, 23, 256
Navarin, 25, 389
Nazım Bey, 8, 21
Nebil Bey, 240
Nervek, 104
Nikarya, 36
Norveçli Dr. Fridtjof, 37
Numan Menemencioğlu, IX, 21, 189, 290, 291, 297, 322, 343, 356, 365
Nyon, 13, 189, 191, 193, 227, 228

O

Odessa, 24, 129, 130, 131, 138, 147, 193
Osmaniye, 331
Orteqa Nunez, 109
Osmanlı Devleti, 1, 23, 24, 25, 26, 27, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 116, 117, 118, 199, 256, 257, 258, 259, 260

P

P. Loraine, 275, 277
Papariqopulos, 222
Papas, 41, 48
Paris, 3, 12, 27, 31, 78, 89, 111, 112, 125, 130, 131, 133, 136, 138, 149, 153, 161, 174, 204, 207, 209, 210, 214, 224, 240, 259, 283, 291, 334, 335, 338, 346, 347, 349, 358, 372
Paul Boncour, 296, 299, 302, 304, 305, 306, 310, 314
Pera Palas, 53
Pelle(General), 328
Pierre Derieux, 330
Polanya, 163, 165
Polihronyadis, 68
Politis, 55, 56, 59, 77, 78, 296, 297
Polonya, 118, 134, 137, 153, 154, 164, 198, 204
Ponsot, 347, 357, 369
Profesör Pier, 3
Profesör Pozri, 3
Prusya, 25, 258
Puriç, 227, 228

R

Rahmi Apak, 20, 188
Rasih Kaplan, 340
Refet (Bele) Bey, 29
Reid, 366
Ren, 273, 281, 287
Rendell, 314
Revandiz, 99
Reyhanlı, 328
Rıza Nur Bey, 12
Rıza Şah, 246, 247
Rize, 117
Roma, 56, 57, 116, 151, 153, 209, 225, 230, 267, 289, 290, 291
Romanya, 74, 92, 130, 134, 137, 145, 152, 153, 154, 156, 164, 169, 175, 176, 197, 198, 200, 202, 203, 204, 206, 208, 210, 212, 215, 216, 218, 219, 222, 223, 224, 226, 227, 229,

230, 231, 234, 263, 267, 281, 287, 288, 291, 294, 295, 299, 300, 316, 318, 354
Ronald Lindsay, 113
Rum, 1, 23, 24, 25, 35, 37, 38, 40, 45, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 67, 369
Rumelihisar, 21
Rus Çarı Büyük (Deli) Petro, 116
Rusya (Sovyetler Birliği), XII, XIII, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 17, 18, 23, 24, 25, 26, 82, 84, 93, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 192, 193, 194, 195, 205, 206, 207, 208, 209, 224, 237, 238, 251, 254, 260, 261, 262, 263, 267, 277, 279, 282, 286, 290, 302, 308, 311, 314, 317, 325, 385, 387, 388, 389, 390, 392, 394

S

Sabih Neşet Bey, 248Sâdâbad Sarayı, 252
Sağlık Bakanı Rıza Nur, 93
Sakarya, 30, 123, 260
Sakız, 36
Salih Zeki, 11
Samsun, 4, 90, 333, 386
San Remo, 28, 90, 328
Sancak, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370
Saray-Bosna, 196
Sarıkamış, 117
Sato, 296, 302, 305, 306, 308
Sekteron, 366
Selânik, 3, 77, 234
Semadirek, 35, 77, 267
Serdar Feyz Muhammed(Afgan Dışişleri Bakanı), 252
Sevr, X, 28, 30, 31, 103, 106, 111, 119, 260, 261, 262, 268, 385
Sırp, 27, 197, 264
Siirt, 63, 66, 136, 137, 143, 247
Simon, 270, 271, 274, 276
Sinop Limanı, 258
Sir Percy Cox, 98, 99, 100
Sisam, 36
Siverek, 8
Sivrihisar, 5
Slav, 116
Sloven, 197
Sofya, 33, 200, 201, 202, 204, 232, 233
Souritz, 134, 146
Söğüt, 29
Sömürgeler Bakanı Mr. Amery, 106
St. Petersburg, 25
Stalin, 12, 17, 147, 148, 183, 184, 188, 195
Stoyodinoviç, 223, 225
Stresa, 270, 275, 276
Stimson, 145
Suat Davaz, 291, 338, 349, 350, 371
Suriye, 17, 84, 89, 126, 137, 249, 255, 325, 328, 329, 330, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 343, 344, 346, 348, 350, 352, 353, 354, 357, 358, 359, 366, 371, 372
Süleyman Nuri, 11
Süleymaniye, 82, 91, 92, 93, 94, 99, 102, 326, 331
Sykes-Picot, 89, 325

Ş

Şam, 3, 82, 84, 86, 329, 330, 346
Şattü'l-Arab, 83, 252
Şerif Hüseyin, 85, 92, 395
Şerife Hanım, 3
Şeyh Said, 61, 94
Şükrü (Kaya), 2, 16, 185, 186, 347
Şükrü Saraçoğlu, 63, 194, 235, 371

T

Tahran, 243, 244, 245, 251, 252, 254
Talveg, 34
Taşnak, 366
Taşoz, 27
Tayfur Sökmen, 331, 332, 333, 339, 341, 370
Tchitcherine, 119, 121, 123, 128, 129, 130, 131, 174, 180, 181, 263, 264
Tevfik Kamil Bey, 67
Tevfik Rüştü Bey (Ahmet), I, VII, XII, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 96, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 151, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 191, 193, 198, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 284, 289, 290, 292, 293, 295, 296, 300, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 314, 315, 317, 319, 321, 323, 324, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 342, 343, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 353, 354, 355, 357, 358, 360, 362, 364, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383
Townshend(General), 86
Tınaztepe, 31
Tirenien, 228
Titulesco, 153, 154, 169, 219, 220, 221, 222, 223, 281, 287, 288, 295, 296, 297, 310
Tokat, 8
Trabzon, 12, 93, 117, 131, 198, 251
Trakya, 24, 27, 28, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 47, 49, 50, 57, 59, 61, 62, 63, 233, 260, 274, 276, 286, 386, 389, 390
Tuna Nehri, 196
Turgut Türkoğlu, 323
Türkiye, 2, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 28, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 55, 56, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 82, 83, 85, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 192, 193, 194,

195, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 215, 222, 224, 225, 226, 227, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 327, 329, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 395

U

Ukrayna, 93, 123, 262, 266
Unden, 364, 365
Uşak, 29, 247

Ü

Üsküp, 3

V

Vaud Kantonu, 290
Venizelos, 27, 33, 39, 65, 66, 69, 70, 71, 201, 202, 209, 213, 263
Viènot, 336, 337, 343, 344, 345, 349
Viyana, 30
Voks, 141
Voroşilof, 157

W

Washington, 15
Wilson, 18, 133, 261
Woodrow Wilson, 132

Y

Yvon Delbos, 338
Yedi Ada, 23
Yıldızdağı, 325
Yozgat, 46
Yugoslavya, 74, 79, 92, 152, 154, 156, 162, 163, 197, 198, 200, 202, 203, 204, 207, 212, 213, 216, 217, 222, 223, 225, 226, 227, 229, 231, 232, 234, 267, 274, 287, 289, 291, 294, 296, 299, 319
Yunan Kralı Konstantin, 29
Yunanistan, 17, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 54, 57, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 92, 130, 137, 143, 145, 164, 192, 197, 198, 200, 201, 204, 207, 209, 213, 222, 225, 226, 227, 229, 231, 233, 234, 261, 267, 283, 287, 289, 291, 294, 299, 318, 388
Yunus Nadi, 4, 7, 205, 226, 247, 311, 322, 323, 348, 349, 366
Yusuf Kemal (Tengirşek), 2, 121, 119, 340

Z

Zap, 104
Zara, 325
Zekai Apaydın, 162, 171, 290
Zekeriya Sertel, 19, 20
Zinovlev, 12
Ziya Gevher Etili, 323
Zor Sancağı, 82

E K L E R

EK- 1

EK- 2

یومی غزته

٤ ربیع الاول ۱۳٤۳ جمعه ۳ تشرین اول ۱۳٤۰ ۱۹۲٤

توفیق رشدی بك دوره بکیده استعفا ایتمشدر

مختلط مبادله قومیسیونی حقوق انجمنی (ستابلی) کلمه سنی اکثریتله،

یونانك نقطهٔ نظرینه کوره تفسیر ایتمشدر

توفیق رشدی بك

اتحادجیلرك تبعید

سابق اعاشه ناظری کمال

علی بكك تحریره

۲۵ سنه‌لك بر دعوی

نیویورك: بز انگلیزلره ده

سزه آزادلق ویرك

لو سرکینه‌ده بر مسامره

قونتس (اوستروسکی)

واصف بکك دعواسی

مادموازل (بره‌تیوه)

مادموازل بره‌تیوه

EK- 3

Hayat Ansiklopedisi
Büyük bir kütüphaneyi bir anda evinize getiren en faydalı eserdir. Her evde bir tane bulunmak lâzımdır.

Cumhuri
Onuncu sene: No. 3357
İSTANBUL — EMİNÖNÜ

Türk-Yunan dostluğunda yeni bir devre

Dost Yunanistanın Başvekil ve nazırları bugün geliyorlar

M. Çaldarisle İktısat Nazırı «Elli» kruvazörile, M. Maksimos trenle gelerek Ankaraya gidecekler

HOŞ GELDİNİZ!

Dost Yunanistandan yeniden memleketimize gelecek olan Kıymetli misafirler

İktısat Nazırı Pesmazoğlu · Başvekil M. Çaldaris · Hariciye Nazırı M. Maksimos

Yeni misakın esasları

Atina 9 — Türkiye ile Atina arasında imzalanacak misaka hazırlık mahiyetindeki müzakereler M. Venizelos tarafından yapılmaya devam ediyor. Bu müzakereler, M. Venizelos tarafından aktedilecek olan İki Yunan hükumetleri arasındaki münasebetlerin tanzimiyetini sağlamak esasına müstenidir.

İkinci maddede, mahallî siyasî kuvvetlerde Türkiye ile Yunanistanın siyasî teşekkülleri mevcudiyetini, bu maddede muayyen olan mahdut ehemmiyeti haiz kuvvetlerde Türkiye ile Yunanistan müşterekan temsil edilecektir.

Hariciye Nazırı M. Maksimos beyaz İstanbulda Dikili edecektir.

Misafirlerimiz nasıl karşılanacak?

Yunan Başvekili M. Çaldaris vali İzmir ve Yunan Hükumet ...

Dün İzmir vali ve belediye reisi Muhittin Hüseyin ile Yunan konsolosu ile birlikte Kordon boyunda misafirlerimizi karşılamak üzere gelecekler. Bir tayyare filomuz misafirlerimizi yolunda Elli kruvazörünün Takbirdağ açıklarında istikbal edecek, kruvazöre Yunan bayrakı çekilecektir.

İstanbul Valisi ve Belediye reisi Muhittin, Hariciye Vekâleti temsil heyeti müdürü Refik Asaf Bey'le Hariciye memleket memurları ve mahfuzlar ekibiyle Elli kruvazörünü bir motorla Haydarpaşa açıklarında karşılayacaklardır.

Misafirler motorla Haydarpaşa rıhtımına çıkacaklar ve burada Emniyet müdürü Vilâyet ve Fahr erkânı tarafından istikbal edileceklerdir. Bu esnada hazır bulunan askerî mevkiler Yunan milli marşını çalacaklar. Misafirler gerilim Haydarpaşada muayyen bir tahtırevana binecekler. Tahtırevan yavaşça ...

M. Çaldaris ve refakatindeki zevat saat 16,30 da İzmir'de bir trenle Ankara hareket edecektir.

M. Maksimos trenle geliyor

Yunan Hariciye Nazırı M. Maksimos bu akşam akşamüstü Avrupadan şehrimize ...

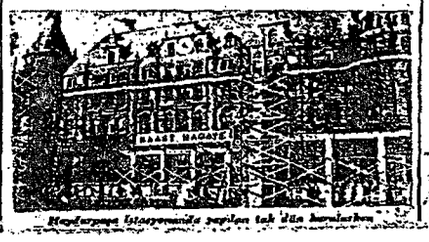

Haydarpaşa istasyonunda yapılan tek'ide hazırlıklar

Dikili Ülkeler yangı

Yeni şayialar

Kabinede iki istifa mı?

Abdülhalik ve ... için söylenenler

Müzelerimizin kuruluşunu tes'it

Hamdi Beyin mezarinda ifitifal yapılacak

Hamdi Bey merhum

Amerikada ekmek pahalılığı

EK- 4

Cümhuriyet bayramı Ankarada büyük ve emsalsiz tezahuratla tes'it edilmiştir. Askerlerimizin Yunan ve Macar başvekilleri tarafından çok takdir edilmiştir. Resimlerimiz Gazi Hz. takiplerini ve suvarilerimizin resmi selâmını göstermek...

dair hâkem kararı tefhim edilecektir.

Hakem kararının sebebi mucibesi de tesbit edilmiştir.

Yaruki heyeti umumiye içtimaında tazminat talepnamelerinin kabulü için tayin edilmiş olan 2 aylık müd-

...ç mütarif arası M. Molçtat M. Henderson ve M. Rivas

...et te temdit edilecektir. Bu müddet ayın 10 unda tamektedir. Fakat şimdiye kadar tazminat talepnamelerinin dörtte üçü bile kabul edilememiştir. Bunun sebebi ...rakı tasarrufiye tetkikatının devam sürmekte olmasıdır. ...sebeple müddetin temdidine lüzum vardır.

Türk heyeti müretbbasası ...d Tevfik Kâmil Bey müşavirleriyle beraber avdet ...yecek, Ankarada kalacak ve yarın açılacak olan ...t meclisinin ilk celsesinde bulunacaktır.

...rülfünun talim taburu

...ülfünun talim taburunu...t müracaat eden talebe...kaydı kabul muamelesi bugün nihayet verilen...

...yanlan talebeden lise...kampa iştirak etmiş ...taburda ikinci ve mu...mumu teşkil edecek... Cumartesinden itibaren ...ta başlanacak ve her ...bu günü öğleden sonra ...t olarak talim yapılacak...

...ar komisyonu

...ile müteşekkil ma...vemet komisyonu ...ile etmiştir. Bade...t etmiyenler kap...dan doğruca ...şubelerine müra...kkerdir.

Tarihî bir gün

Türk - Yunan muahedeleri dün Ankarada imza edildi

M. Venizelos Cenapları diyor ki: İmzaladığımız vesikanın azameti önünde gurur hissediyorum. Muahede lâfzî olmıyacaktır

Ankara, 31 (Telefon) — ...ün saat beşte Yunan sefaretinde İsmet Pş. ve M. Venizelosun iştirakile bir içtima yapılmış, bir buçuk saat kadar devam eden bir müzakereden sonra muahedelerin katî şekli tesbit edilmiştir.

İmza merasimi

Ankara 30 (Telefon) — Türk - Yunan muahedeleri akşam saat altı buçukta Hariciye vekâletinde imza edilmiştir.

Muahede M. Venizelos, İsmet Pş., M. Mihalakopulos ve Tevfik Rüştü B. tarafından imza edilmiştir.

Merasimde Atina sefirimiz Enis B. Yunan sefiri, Mübadelât müdadele komisyonu bitaraf azası, Tevfik Kâmil B. ve gazeteciler hazır bulunmuşlardır.

Muahedeye deniz tesliharatında rekabet etmemeği kabul eden bir protokol de merbut idi. İsmet Paşa imzasını attıktan sonra M. Venizelosa hitaben Fransızca:

— Çok müftehirim reis cenapları, dedi. M. Venizelos da gülerek,

— Çok müftehir, çok müftehir diye tekrarladı. Mesaiye yaşında ayakta duran Nafia Vekili Zekâi Bey de, İsmet Paşaya: " Hayırlı olsun Paşamın... dedi. M. Venizelos, hoşuna giden bu tabiri Türkçe olarak ve gülümseyerek tekrar etti:

— Hayırlı...

Muahedenin imzasını ikmal ettiktan sonra Yunan Başvekili ayağa kalktı, İsmet Paşaya elini uzatarak onu tebrik etti. Ve bu tarihî gün münasebetile beyanatı ile zevkle kısa bir nutuk irat etti. Ezcümle dedi ki:

Türk-Yunan muahedelerini imza edenler: Yunan hariciye nazırı M. Mihalakopulos, İsmet Pş., M. Venizelos ve Tevfik Rüştü Bey

Nutuklar

"— Artık dünya akıllanacaktır. Bu muahedeyi yapmak için sarfettiğimiz mesai bitiş hattı olsaydı lâmekân akıl selimden düşecektim... dedi.

İsmet Paşa da kısa bir cevap verdi, M. Venizelosa teşekkürle temennilerine aynı hisler ve kanaatlerle mukabele etti ve " İmza ettiğimiz muahedenin kıymeti

(Devamı 3 üncü sahifede)

Bahrî müsavat..

Ankara 30 — Bugün M. Venizelosla İsmet Pş. arasında imza edilen bahrî müsavat protokolünün metni şudur:

Taraflarca akıdayn bugün imza edilen dostluk ve hakem mukavelesi imzasına amil olan prensiplerden ilham alarak ve bahrî teslihat mukaddile ihtiyar edilen masrafın kaçınılmaz artmasına mâni olmak için akitlerin her birinin gerekli hususiyetini nazarı itibara alarak ve her birinin kuvvetlerine müvazi şekilde teslihatın tahdidi yolunda aynı adımlarla yürümek arzusile müşbu olarak tam bir samimiyet havası içinde nokta nazarlarını tezli ve izah ederek yekdiğerlerine muhtemel bir deniz teslihat yarışına mâni olmak fırsatını bahşeylemek maksadile, akideyndan biri, diğerini altıncı ayrılıdan haberdar etmeksizin harp gemisi mübayaa ve sipariş ve inşa ve teslih etmemeği taahhüt eylerler.

M. Meclis açılıyor

Gazi Hz. mühim nutuk irat edecekler

Ankara, 30 — Meclis Cumartesi günü kürsüsünde Gazi Hazretlerinin irat buyuracakları nutuk çok ehemmiyetlidir. Nutkun sesli filme almması için teşebbüs vuku bulmuştur.

Nutkun yeni fırkanın ruhunu, belediye intihabatında tezahüratlan almacak devlere işaret eden kısmı pek mühimdir.

Hariçî siyasete dair kısmında Türk-Yunan müzakerelerinden bahsedilmekte olduğu zannolunuyor.

Bundan maada Rus - Türk dostluğunun takviye bulduğundan ve Macarlarla dostluğun gittikçe kuvvetlendiğinden bahsedilecektir.

Âli orman mektebi

Âli orman mektebinde cumartesiden itibaren yeni senenin tedrisatına başlanacaktır. Mektebin son sınıfında bu senene 3 efendi vardır.

Yeni İ...

Y...

EK- 5

Ansiklopedisi: Büyük bir kütüphaneyi bir anda evinize getiren ve faydalı eserdir. Her evde bir tane bulunmak lâzımdır.

Cumhuriyet

Dosanca sanat No. 7332 — İSTANBUL — CAĞALOĞLU — Cuma 15 Eylül 1933

Ansiklopedisi 39 umumî cüzü çıktı

Türk - Yunan Misakı İmzalandı

Dün imzalanan misak daha fazla iyileşemiyecek kadar iyi olan Türk - Yunan münasebatını en sağlam esaslara bağlamaktadır

Yeni Türk - Yunan misakı

İmza merasiminden sonra bir tebliğ neşredildi, Hariciye Nazırları müşterek beyanatta bulundular

İmzadan sonra

Gazi Hz. ile İsmet Paşa ve M. Çaldaris arasında teati edilen telgraflar

İmza merasiminin tafsilâtı

Misakın metni

Tebliğ

İmzadan sonra

M. Çaldaris'in beyanatı

Üniversite kadrosu

Kadro dün tamamlandı, alâkadarlara bildirildi

Ecnebi profesörlere verilen kürsüler ve Üniversiteye yeniden alınan hocalar

Ölülere hürmetsizlik edenler ceza görecek

Neşriyatımız nazarı dikkate alındı, Ayaspaşada ayak altında kalan ecdat kemikleri bir mezarlığa nakloluyor

Kadıköy lisesinde bir hâdise

İkmal imtihanında muvaffak olamıyan bir talebe müdürüne tabanca çekti

EK- 6

28 NİSAN 1938 5 KURUŞ

Çankırı caddesi, Ankara
Telgraf: Ulus - Ankara
TELEFON
Başmuharrir 1121
Ferzanaca Ankara 1063
Yazı işleri 1062-1063
İdare müdürlüğü 1061
Aboneler 1064

ULUS
ADIMIZ ANDIMIZDIR

Türk-Elen munzam paktı

Başbakanımız yunan basınına verdiği beyanatta diyor ki:

Türk - Elen dostluğu daimidir ve daimî kalacaktır

Atina, 27 (A.A.) — Başvekil Celâl Bayar'a refakat eden Anadolu Ajansı hususî muhabiri bildiriyor:

Bugün saat 18 de, iki dost ve müttefik memleket Başvekilleri Türk - Elen munzam paktını imzalamışlardır.

Başvekil Celâl Bayar, yunan - türk muahedesinin imzasından sonra yunan matbuatına aşağıdaki beyanatta bulunmuştur:

"— Muhterem yunan matbuatı,

Kıymetli siyasî bir vesika imzalıdığımız samimî surette kanaatim. İmzamı koyduktan sonra çok büyük bir devlet adamı olan arkadaşım Ekselans General Metaksas'a söylediklerimi burada tekrar edersem hakiki duygularımı olduğu gibi tekarür eder.

"Birbirimizi tebrik edelim"

Kendisine: "Tebrik ederim, her iki memlekete gerçekten büyük hizmet etdimiştir. Birbirimizi tebrik etmeğe lâyıkız. İmzaladığımız bu muahede balkanlarda esasen tesalüs etmiş olan sulhun emniyetini, büyük dostluğun ve itifakın yeni bir teşekkürü olduğunu başka bu hudutta da ispatlamak suretiyle sulha da hizmet edecektir. İşte bu fikir ve zihniyetle, ellerinizi hürmet ve muhabbetle sıkıyorum." dedim.

Hakiki duygum ve düşünüşüm budur.

İçinde bulunmakta çok büyük zevk ve heyecan duyduğum memleketinizdeki teşekküre gelince, mübalegasız ifade edebilirim ki bu kadar büyük ve kalpten gelen coşkun teşekküre ve candan kabule şahit olunmamıştır. Ve

(Sonu 8. inci sayfada)

Atina'da vaktiyle Balkan Basın Bi

Atina'da

F. R. Atay

Anadolu Ajansı ve "Ulus" muhabiri tarafından aldığımız telgraflar, Celâl Bayar ve arkadaşlarının, Atinaya kadar, âdeta derâguş içinde götürüldüğünü vermektedir. Atatürk'ün vekilini Yunan milleti her ...le kardeşçe selâmlamıştır. ...dan duymakta olduğumuz ...in tahassüsü bir daha söylemek isteriz.

İstanbuldan hareket ederken gazetecilere söylediği üzere, Sayın Celâl Bayar Atinaya ilk defa İktisadî Bakanı olarak, ve fakat, cumhuriyet hükûmeti namına anlamlı kordiyal esaslarına dair fikir teatî etmeğe memur olarak gitmiştir. Hükûmet reisimiz, o zaman başlanmış olan eserin, şimdi, ümid olunan bütün feyizlerini vermiş olduğunu görmektedir.

Türk ve yunan yakınlığı olmaksızın, Balkanlar sulh nizamı tasavvur olunamazdı. Bir çok kimseler, arada geçen bunca maceradan sonra, böyle bir teşebbüsün hayli cesaretle bağlı olduğu fikrinde idiler. Bir netice bile elde edilse, bu, geçici bir itilâf veya hissî bir mütarekeden ileri geçemezdi. Milletlerimizin mukadderatını idare edenlerin basiretli kısa bir zaman içinde, bütün bedbinleri haksız çıkardı. Türk ve yunan milletleri arasında tabii münasebetin, ancak, dostluk ve ittifak münasebeti olabileceği, asıl bunun aksinin sunî olduğu anlaşılmıştır. Bugün vaziyet odur ki aramızda hudud bile olduğunu düşünmüyoruz: birbirimizin

Atinaya varış

Atina, 27 (A.A.) — Atina Ajansı bildiriyor:

Celâl Bayar ve Kuşlu Aras Atinaya kadar yol üzerinde alkışlanarak seyahatlerine devam etmişlerdir.

Türkiye başvekili Celâl Bayar ve hariciye vekili Aras'ı getiren hususî tren bugün Atina garına saat 11 de girmiştir.

Türk misafirleri başvekil Metaksas, hükûmet azası, kralın yaverleri, kara ve deniz hava kuvvetleri başkanları, balkan antantı memleketlerinin elçileriyle sovyet elçisi ve diğer askerî ve mülkî erkân tarafından karşılanmışlardır.

Celâl Bayar resmî selâmı ifa ederken efrenk alayını teftiş etmiş ve marşa istiklâl ve yunan marşlarını çalmıştır.

Misafirler ve yunan nazırları kesif bir halk kütlesinin alkışları arasında istasyondan çıkarak otomobillere binmişler ve gene bütün yolları dolduran halkın alkışları arasında otele gitmişlerdir.

Celâl Bayar ve Aras saraya giderek defteri mahsusa kaydolunmuşlar ve muteakiben yunan başvekili Metaksas ile ziyaret resmilerinde bulunmuşlardır.

Hatayda seçim ikinci haftasında

Kontrol heyeti çok ciddî ...

Müfrit propağanda yasak; ... için hataylı olduğunu ...

Adana, 27 (Hususî muhabirimiz telefonla bildiriyor) — Hatayda reylerin kullanılmasına mayısın ikinci haftasında başlanabilecektir. Çünkü her bölgede günde ancak 200 müntehib cemaatlere göre kayıd muamelesini yaptırabilmektedir. Bu hususta evvelki gün ilân edilen beyannameye metni ikinci bir beyannâme ile tashih edilmiştir.

Çünkü müntehiblerin cemaatlere göre kayıd işi bir günde yapılırsa ve ertesi gün reylerin atılmasına başlanırsa çok karışıklık olacağı ve işe hile de karıştırılabileceği anlaşılmıştır. Kontrol

(Sonu 8. inci sayfada)

BB. Daladiye ve Bonne Londrada

İngiliz - fransız görüşmeleri bugün başlıyor

Askerî işbirliği ve Çekoslovakya meseleleri de tetkik edilecek

Londra, 27 (A.A.) — Saat 16.30 da tayyare ile Paris'ten hareketle buraya vasıl olan fransız nazırları, akşam yemeğini fransız büyük elçiliğinde yemişler ve büyük elçi B. Korbin ile uzun görüşmede bulunmuşlardır.

Bu görüşmede, yarın sabah saat 10.

Zelzele dolayısiyle Başbakana gelen taziye telgrafları

Afganistan başvekili Muhammed Haşim Han ve Suriye başvekili Cemil Mardam Bey, Kırşehir zelzelesi dolayısiyle Başvekil Celâl Bayara taziye telgrafları çekmişler ve başvekâlet vekili Şükrü Kaya bu telgraflara cevaben Cumhuriyet hükûmetinin teşekkürlerini bildirmiştir. (A.A.)

Zelzele hakkındaki diğer haberlerimiz 7 inci sayfadadır.

Mareşal Çakmakın teşekkürleri

EK- 7

وقت

یوسف عزت

نومرو : ۲۷۷۵

مطبعه و اداره خانه‌سی

استانبول ، بابعالی جاده‌سنده جاندوغل پرتوغه‌سی

تلفون : استانبول - ۱۹۷۱ - ۱۹۷۰ - تلغراف : استانبول - وقت

سنه‌لکی ۱۱۰۰ ، اجنبی مملکتلر ایچون

نسخه‌سی ۳ غروشدر

۲ دیسامبر ۱۳۲۴ ۲۱ کانون اول

موصل مسئله‌سی لاهی دیوان عدالتنه حواله ایدلدی

دیوان عدالتنه جمعیت اقوام تحقیقاتنك تفصیل برقراریه رسمی لزوم کلدکجه تعیین ایدیلجك ، رأی استشاری ماهیتی حائز اولدیغندن

دیوان عدالتنده سرو لاتلر تحقیقاتی ، جمعیت اقوام جنیفی ، مسئله‌نك تفصیل برقراریه رسمی لزوم کلدکجه تعیین ایدیلجك ، رأی استشاری ماهیتی حائز اولدیغندن

آرالیغی یوقسه اکثریت آرالیغی قرارلریمز بلدیه‌جه علاقه‌دار اولوب بلدیه‌جه قرار ویریلمیه‌جکدر ؟

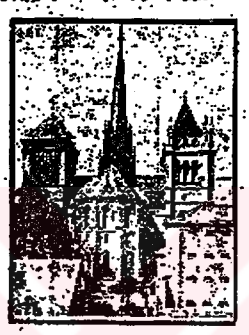

جمعیت عمومیسنك تحقیقاتی اولدیغی جنیف بنالرنده بر تحقیقات کمیسیونی تشکیل ایدیلدی

[...]

انکلیز یایغارهسی

کوپالستانه توقریب اغتصاب ایتمشلر !

[...]

دیوان عدالتك قراری

حقنده‌کی شرطلر

[...]

ایکنجی طیاره پیانقوسی کشیده ایدلدی

ایکروج بر نمره

[...]

کوپرك بوك وآشی

[...]

(روهی) یه مواد

[...]

EK- 8

جمهوریت

١ جمادی الآخر ١٣٤٤

تورکیه جمعیت اقوامك موصل حقنده کی ظالمانه قرارینی طانیمایاجقدر

تورك ملتی، انکلیز اویونجاغی جمعیتك قرارینه رغماً، تورك موصلی، ادنه، ازمیر، بروسه واستانبول کبی غاصبلرك الندن قورتارمانك یولنی بولاجقدر

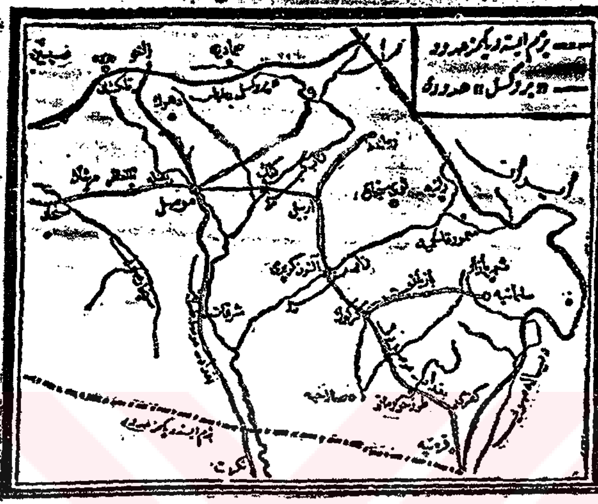

وقتسز بر اولوم

فرانسه ده مالی بحران

EK- 9

جمهوریت

۱۸ فبروری ۱۹۲۵ — ۲ جمادی الاخر ۱۳۴۳

باش محرری: پولس نامی

وضعیت ووظیفه

[illegible]

ترکیه صنایع ومعادن بانقه‌سنك فعالیتی

[illegible]

موصل اوزرینه‌کی حقوقزدن قطعیاً واز کچمه‌یورز!

«جمهوریت» لك «انکلترنك ترکیه قارشی نسرت واتدوکلری بر خط حرکت تعقیب ایتمك ایستدیکی حقیقه‌کی جوولرینه توطیه‌سی» پك [illegible]

• موصل مسئله‌سی حقنده «جوابی ویردی»

[illegible]

سوز انقره‌دن کلدی

[illegible]

یکی ایران شاهی

[illegible]

نافعه وکالتی

[illegible]

هیئت وکیله «فوری باتانك» ده اشتراك ایدن موصل مسئله‌سی مذاکره ایتدی

[illegible]

EK- 10

جمہوریت

جمعیت اقوام قرارداد قرردی

جنیوہ ۱۵ (بذریعہ ٹیلیفون خصوصی) — جمعیت اقوام قرارداد ورمیں واضح کیا ہے کہ ایران سابق بکری بسبب تعمیر آخر فی و ترکیہ ایرانیہ ادی اتحاد نظر حفظ تی سنقطہ تصویب ایشیا۔ مجلس قرارداد بالتنظیم بارہ شرط واعلان ایمہ مجلس قرارداد حرمل پرزیتی اور ذکر اقوام مخاصمہ شرط اوزنیہ تقریفہ ایمکمہ ورہ رکسل دیلیہ و تورلیا اور حراق آبیشیہ بولونامہ خط حدود کسب لطیت ایکمہ وب نظر خاصہ و نصب یلات ابراسی مفتی جمانہ ایدیشمد۔

دیوں عمومیہ ہیئتی

پارلیمنٹ عربیہ ایشیا

ملی وکلاء بغداد بالی

[illegible]

[illegible]

مرعیہ مرقیاری

[illegible]

صاحبزادہ — سیاسی خطبی

[illegible]

مجلس عمومی ولایت دوم کشاد ایدیلدی

[illegible]

ناصر وطانی

[illegible]

باشقہ بر جمعیت اقوام

[illegible]

EK- 11

سیر سفائن ، یکی واپورلر متابعه سنه باشلایور

ایکی رومانیا واپوری ایچون بازارلقه کیریشلمشدر

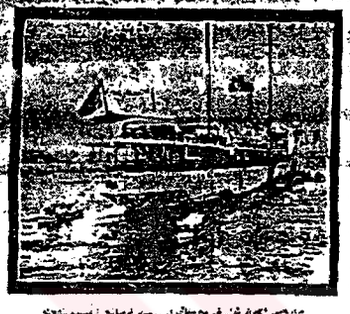

رومانیا ، بیر قاچ شرکتلك ، باپاچی ، رومانیا ، واپوری

CUMHURIYET 29 Kasım 1925

انگلیز قوللری بر دیرکی ایکی اولدی !

توفیق رشدی بك

جنوبده یك هیئت مرکزیه

اختلاف حقا حقدر

EK- 12

جمهوریت

حکومتمز ایله روسیه حکومتی آره‌سنده بر اتفاق عقد ایدیلدی

بکی تورك - روس معاهده‌نامه‌سنك متنی

EK- 13

18 TEMMUZ PAZARTESİ 1932

Hâkimiyeti Milliye

No. 3 9.. 13 ÜNCÜ SENE. HER YERDE 5 KURUŞ

Milletler Cemiyetine Girmemiz ve Rusya ile Münasebetimiz..

HARİCİYE VEKİLİMİZİN SOVYET RUSYA MASLAHATGÜZARINA MEKTUBU.

Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, dostumuz Sovyet Rusyanın Ankara Sefareti Maslahatgüzarı M. Aştakof'a şu mektubu göndermiştir:

Maslahatgüzar Cenapları,

10 temmuz 932 tarihli mektubuma zeylolmak üzere Türkiye Hükûmeti namına aşağıdaki hususları size beyan ile şeref kesbeylerim.

Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadı ile Türkiye arasında istikballeri için giriştikleri müsalemet sahasında ...

Hariciye Vekilimiz Tevfik Rüştü Bey.

Gazi Hazretleri.

Ankara'da Darülfünün.

MAARİF VEKİLİ BEY NE DİYOR?

Valimiz Haymana Kaplıcasını Tetkik Ettirdi.

Âli İktısat Meclisi.

Gözleri önünde Bir Cinayete Mani Olamıyan Pol...

İzmirdeki Cinayetin Vukuuna Mani Olamıyan P... Tecziye Edildiler.

Muhafız Gücü Bisikletçileri.

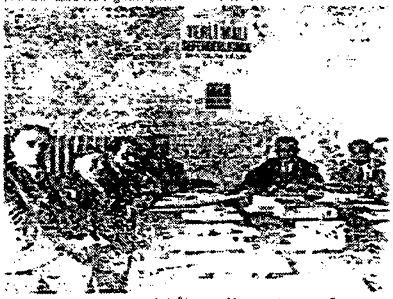

Âli İktısat Meclisi ...

EK- 14

ULUS
ADIMIZ, ANDIMIZDIR
HER YERDE 5 KURUŞ
CUMA 16 Temmuz 1937

Bakanlarımızın Moskova seyahatleri Türk Sovyet dostluğunun yeni bir tezahürüdür

Moskova'da verilen ziyafette

B. Litvinof ve dış işler bakanımız çok samimî nutuklar söylediler

B. LİTVİNOF'UN NUTKUNDAN:

Türk - Sovyet dostluğu genel barışta birinci derecede bir amildir

Moskova, 15 (A.A.) — Tas ajansı bildiriyor:

Türk bakanları şerefine verilen ziyafette B. Litvinof aşağıdaki nutku söylemiştir:

"— Dost Türkiyenin iki kıymetli mümessilini, Moskova'ya seyahati birinci olan Hariciye vekili B. Aras'ı bizi ilk defa olarak ziyaret için gelmiş olan Dahiliye vekili ve Parti genel sekreteri B. Şükrü Kaya'yı ve aynı zamanda Türkiye B. M. Meclisinin mümessilleri Rahmi Apak ve Şükrü Şenozan'ı samimî bir meserretle hoş geldiniz, diyorum.

Bu ziyaret bilhassa herhangi bir iş vesilesiyle yapılmamış olmasından dolayı kıymettar buluyoruz. Biz bu ziyareti, memleketlerimiz Türkiyenin Sovyet Rusyaya karşı olan dostluğunun ve alâkasının bir tezahürü ve Bayrektal İsmet İnönünün B. M. Meclisinde yaptığı beyanat arasında söylediği "Türk - Sovyet dostluğu iki memleket politikasında daimî bir âmil olarak kalacaktır" sözlerinin bir teyidi olarak telâkki ediyoruz.

Muhtelif şekilde dostluklar

(Sonu 5 inci sayfada)

Dr. ARAS'IN NUTKUNDAN:

Hiç bir mütearrız bizden hiç bir yardım ve teşvik beklememelidir

Moskova, 15 (A.A.) — Türkiye Hariciye vekili Dr. Rüştü Aras B. Litvinof'un nutkuna aşağıdaki sözlerle mukabele etmiştir:

"— Her şeyden evel bize karşı göstermiş olduğunuz candan ve çok samimî hüsnü kabulden dolayı gerek kendi namıma gerek arkadaşım Dahiliye vekili ve C. Halk partisi Genel sekreteri B. Şükrü Kaya namına ve gerek bütün türk delegasyonu namına teşekkür etmek isterim. Dost ve komşu büyük memleketin her taraftaki memurları tarafından bizlere karşı gösterilen bu samimî muamelelere şahit olmaktan bahtiyarım.

Pek doğru olarak işaret ettiğiniz gibi bizler buraya eski Kemalist Türkiyenin Sovyet Rusyaya karşı beslediği alâkanın ve derin dostluğun tesiri altında geldik. Bu suretle büyük memleketinizin bize karşı daima göstermiş olduğu samimî muhabbet hislerine mukabele ettiğimiz zannında bulunuyoruz.

(Sonu 5 inci sayfada)

Dr. Aras Litvinof'la beraber

Kremlinde kabul resmi

Bakanlarımız B. Kalenin B. Molotofla görüştüler

Moskova, 15 (A.A.) — Sovyet merkezî icra komitesi reisi Kalenin Türkiye dış işler bakanı Rüştü Aras ile iç işler bakanı Şükrü Kaya'yı kabul etmiştir. Türkiyenin Moskova büyük elçisi Zekâi Apaydın vekillere refakat ediyordu. Bu kabulde Sovyet hariciye komiseri B. Litvinof da hazır bulunmuştur.

B. Molotofun verdiği ziyafet

Moskova, 15 (A.A.) — Dün BB. Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya B. Molotof tarafından kabul edilmişlerdir. BB. Zekâi Apaydın ve Litvinof bu kabulde hazır bulunmuşlardır.

(Sonu 5 inci sayfada)

HUDUD HÂDİSELERİNİ TETKİK ŞEKLİNE DAİR

Sovyetlerle Mukavele İmzalandı

Moskova, 15 (A.A.) — Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasında hudud hâdise ve ihtilaflarının tetkik şekline dair bugün Hariciye Komiserliğinde bir mukavele imzalanmıştır.

Atatürkle B. Ruzvelt arasında

Ankara, 15 (A.A.) — Amerika istiklâlinin yıldönümü münasebetiyle Reisicumhurumuz Atatürk ile Amerika reisicumhuru Ruzvelt arasında aşağıdaki telgraflar teati olunmuştur.

Ekselans B. Franklin D. Ruzvelt
Amerika Birleşik Hükûmetleri Reisi
Washington

K. ATATÜRK

Ekselans Kemal Atatürk
Türkiye Reisicumhuru

FRANKLIN D. ROOZEVELT

Kutbu aşan sovyet tayyarecileri ... A. N. T. 25 tayyaresi

Sovyet tayyarecilerinin zaferi tekniğin bilginin bir zaferidir

Kutbu aşıp Amerika'ya giden tayyareciler 10.200 km. katettiler

Kutup seyahatinin tarihçesi

17 haziran 1937 tarihinde bütün Sovyet radyo istasyonları, şimdiye kadar eşi görülmemiş bir hava seferini takib etmek emrini aldılar: Moskovadan kalkan "ANT-25" tayyaresi, şimal kutbundan geçerek San Fransiskoya gidecekti.

Sovyetler birliğinin en şimali kısmında bulunan 14 radyo istasyonu hemen işe koyularak, meseleleri hazırlamaya başladılar. Şimal kutbunda, sulara kapılarak yüzmekte olan bir buz parçasının üzerinde yerleşmiş olan Krenkel ile üç arkadaşı bir meteoroloji bülteni gönderdi ve "ANT.25" ... yolu gökle-

(Sonu 2. inci sayfada)

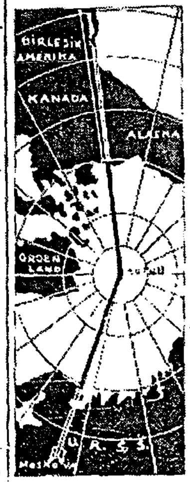

Bugün 12 sayfa

Fıkra

Kutub üstünden Amerika

EK- 15

Hakimiyeti Milliye

12 Şubat 1934

Telefon: İdare 10[illegible] – Yazı İşleri 1062 – Başmuharrir 1063

15 İNCİ SENE. — Her yerde (5) kuruş. — Adres değiştirmek 50 k[illegible]

Balkanlarda Yeni Bir Devir Açılıyor.

Misakın imzası Münasebetiyle Bütün Balkan Memleketleri Sulhu Sağlamlaştıran Bu Eseri Kutluyor.

Yunan Reisicümhuru Hz. Gazi Hazretlerini Tebrik Etti.

Yugoslavya Hariciye Nazırı M. Yevtiç.

Dr. Tevfik Rüştü Bey.

Romanya Hariciye Nazırı M. Titülesko

Yunan Reisicümhurunun Gazi'mize Telgrafı.

Balkan itilafı misakının imzası münasebetiyle Yunan Reisicümhuru M. [illegible] Zaimis Hz. tarafından Reisicümhur Hazretlerine şu telgraf gönderilmiştir:

"Balkan anlaşma misakının imzası münasebetiyle Zatı Devletlerine, Balkanlarda sulhun istikrarı [illegible] [illegible] bu mesut hâdiseden doğan derin sevincimi arza müsaraat eder ve bu vesile ile hararetli tebriklerimin kabulünü rica ederim.

Bunu tasarlıyan değerli devlet adamlarının çalışması neticesi olan bu eser, altına imza koyan devletlerin sulh için katî iradeleri sayesinde husul bulmuştur ve Yunan halkının asil Türk milletine olan dostluk hislerini teyit etmektedir."

[illegible] Yunan Reisicümhuru Hazretlerine şu telgrafı göndermişlerdir:

"Balkan anlaşma misakının imzası münasebetiyle Zatı Devletlerinin tebriklerini büyük bir sevinçle aldım ve samimiyetle teşekkür ederim.

Misakı imza eden memleketlerin devlet adamlarının anlayış ve [illegible] [illegible] mahsulü olan bu misak ile Balkanlarda bir sükûn ve yaz[illegible] devresi açıldığını görmekle bahtiyarım.

Asil Yunan milletiyle Türk milleti arasında mevcut olup bütün Balkan milletlerinin birbirleriyle kardeş olmaları yolunda inkişaf eden dostluğun bu vesiyle ile bir kere daha teeyyüt ettiğini görmekten [illegible] [illegible] sevinç duymaktayım."

Balkan Birliği Türk Grupunun Kutlaması.

Balkan [illegible] misakının imzası münasebetiyle Balkan Birliği Türk Milli grupu namına Balkan Cemiyeti Reisi Hasan ve Umumî Kâtip Ruşen Eşref Beyler tarafından Reisicümhur Hazretlerine aşağıdaki telgraf gönderilmiştir:

Bugaristan Başvekili M. Çaldaris.

"Yakın mazilerine ait düşmanlık ve ayrılık hâdiselerinin kanlı ve acıklı neticelerinden ders almış bulunan Balkan milletlerinin mukadderat birliklerini sezişlerinden ve isteyişlerinden doğma Balkan konferanslarındaki millî grupumuz İkinci Balkan Konferansı arasında Ankara'da Zatı [illegible] [illegible] bu milletlerin tarihî menşe ve müşterek hedef ve gayeleri hakkında lutfen buyurmuş olduğu büyük nutuktan aldığı yüksek ve açık ilhamın aydınlığında Balkan birliği ülküsüne doğru yürürken gene aynı yüksek ilhamın delâlet ve irşadı ve hükûmetimizin faaliyet ve muvaffakiyeti neticesi olarak Balkan anlaşma misakının bu defa Atina'da imza edilmiş olması gibi kutlu bir hâdiseyi görmekle bahtiyar olmuştur. Balkan birliği ülküsünün ilk tahakkuku demek olan bu büyük eser ve muvaffakiyetten dolayı millî grupumuzun en derin minnettarlık hislerini yüksek huzurunuza arzederiz Büyük Reisimiz Efendimiz."

Balkan Birliği Millî Grupu namına birlik Reisi Hasan ve Umumî Kâtip Ruşen Eşref Beyler Başvekil İsmet Paşa Hazretlerine şu telgrafı göndermişler:

"Balkan devletlerinden dört memleketin, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ve [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] bu [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]"

Balkan Birliği Türk millî grupu namına Hasan ve Ruşen Eşref Beyler tarafından Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Beyefendiye şu telgraf gönderilmiştir:

"Bu kere Atina'da büyük muvaffakiyetinizle neticelenen [illegible] [illegible] [illegible] Cemiyetimizin ülküsü [illegible] Balkan birliğinin [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Zatı Âlinizi candan tebrik ve [illegible] saygılarımızı sunarız." Ef.

Başvekilimize M. Papanastasyo'nun Telgrafı.

Balkan ittihadı misakının imzası münasebetiyle sabık Başvekil ve Balkan birliği konferansı reisi M. Papanastasyo ile Başvekil İsmet Paşa Hazretleri arasında şu telgraflar teati edilmiştir:

Başvekil İsmet Paşa Hazretlerine,

"Balkan itilafı misakının imzası münasebetiyle Zatı Âlilerini yürekten tebrik ederim. Tebrikat eden [illegible] Balkanlılar [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] bu [illegible] [illegible] ile bütün [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] Hürmetlerimi [illegible]."

(Sonu 4. üncü sayfada)

[illegible] ındelik.

[illegible]h Abidesi.

[illegible]

Fransız Kabin[illegible]

KABİNE BİR PARLA[illegible] TAHKİK KOMİSYONU[illegible] TEŞKİLİNE KARAR V[illegible]

Paris, 11 (A. A.) — Havas [illegible] bildiriyor: Kabine dün saat 17 [illegible] [illegible]

[illegible]

Meclisi Mebusan Reisi [illegible] Fırkasından İstifa Etti.

Paris, 11 (A. A.) — [illegible]

[illegible]

Ölenlerin Cenaze Merasi[illegible]

Paris, 11 (A. A.) — [illegible]

Fransa Vaziyeti ve İngil[illegible]

[illegible]

İstanbul Trenir[illegible] Gecikmesi.

Dün İstanbul treni 11 [illegible] [illegible]

Belediye Bir [illegible] Yeri Açıyor.

Belediye Meclisi dün[illegible] [illegible] Ankara'da belediye [illegible]

Hukuk Fakültes[illegible] 9 uncu Konfer[illegible]

Bugün saat 16 da [illegible] [illegible] Profesörü Suheyp N[illegible] tarafından bir konferans [illegible]

EK- 16

ULUS

ADIMIZ, ANDIMIZDIR

TAHRAN KONUŞMALARININ NETICELERI

Dört Devlet arasında Şark paktı imza edilmek üzeredir

Şahinşah S. M. Rıza Pehlevi

İran-Irak arasındaki sınır anlaşmazlığı halledildi

Tahran, 5 (A.A.) — Pars Ajansı bildiriyor: İran - Irak hududunun tahdidine ve Şattülarab ihtilâfının hallîne dair olan muahede dün saat 14 de imza edilmiş ve İran ve Irak Hariciye Nazırları bu hususta aşağıdaki tebliği neşretmişlerdir:

Resmi tebliğ

"İran ile Irak arasında, iki memleket müşterek hududları ve Şattülarab meselesi hakkında uzun zamandanberi cereyan etmekte olan müzakereler muvaffakıyetle tetevvüç ederek bir muahede ile bir protokolun imzasiyle neticelenmiştir.

Uzun senelerden beri iki memleket arasında mevcud ihtilâflar kati surette halledilmiştir. İran Şahinşahi ile Irak Kıralının idareleri altında, iki memleket münasebetlerindeki samimiliğin remzi olan tam anlayış ve samimi ve itimad verici bir dostluk havası yaratılmıştır. Bu hava maddi ve manevi sayısız bağlarla birbirine bağlı bulunan iki millet arasında esasen mevcud olan kardeşlik rabtalarını takviyeye hâdim olacaktır.

İmza: Samiy
Naciyülâsl

Irak Kıralı S. M. Gazi'lerve

İran ve Irak dış bakanları arasındaki mutabakat

Tahran, 5 (A.A.) — Dün akşam Irak nazırı B. Naciyülâsl şerefine verilen ziyafette, İran hariciye nazırı B. Samiy aşağıdaki nutku söylemiştir :

"— Size "hoş geldiniz" demekten müteveellit sevincim, Tahran'a ziyaretiniz İran - Irak münasebetlerine mazide olduğundan daha geniş bir mikyasta rasa olacak olan karşılıklı dostluğu samimi bir surette temhire matuf olduğundan dolayı, bilhassa büyüktür. Kardeş milletlerin müşterek menfaatlerinin himayesi ve bu sayesinde barışın muhafazası için lâzım olan iki memleket teşrüki mesaisinin daha sıkı ve samimi hale gel-

(Sona 6. ıncı sayfada)

Bu sabah

Şark paktı

Falih Rıfkı ATAY

İran, Afgan, Irak ve Türkiye arasında bir saldırmazlık paktının imza edilmek üzere olduğu hakkında Tahran'dan gelen telgraflar, bütün barışseverler için 1937 yılının en mesud hâdisesini haber vermektedir. Aralarında hakiki hiç bir menfaat tezadı olmıyan bu dört devlet, böyle bir paktın imzalanmasını geciktiren bütün ihtilâflı işlerini, uzlaşma yolu ile, tasfiye ettiler: İran'da Şahinşah ve Türkiye'da Atatürk iktidarı, iki komşu milleti asırlardanberi bir türlü biribirine yaklaştırmayan anlaşmazlıkları pek kısa bir zamanda halletmek imkânlarını bulmuştur. Afgan ile İran arasındaki hudud münakaşası da Türkiyenin hakemliği ile halledilmiştir. Irak ve İran sınır ihtilâflarının da şüratle nihayet bulmaması için hiç bir sebeb yoktu.

Şark paktı, karşılıklı barış ve emniyet teahhüdü nizamını Akdeniz kıyılarından Asya içlerine kadar genişletmektedir. Bu milletleri biribirlerine taarruz etmemek ve kendi emniyetlerine zarar verecek her türlü hareketten çekinmek hususunda inancalaşmağa sevkeden iki yüksek maksad vardır: biri, dört devlet, memleketlerini bayındırmak, halk yığınlarına refah vermek ve yurdlarını yeni zamanların ileri bir müessesesi haline koymak kaygısından gayri bir dava peşinde değildirler.

Istanbul'da Tifo vakaları

Son 48 saatte 30 vaka daha görüldü, yeni tedbirler alındı

İstanbul, 5 (Telefonla) — Son 48 saat içinde şehrimizde 30 yeni tifo vakası daha görüldü. Şimdiye kadar aşı-

Bir

Buğda bu se

Göçmen çiftçiye kre

Alâkalı makamlar ... lü, birkaç yer müstesna d ha yüksek olacaktır.

Uçucu gençlik yetiştiriy

İnönü hava kan dün törenle aç

Eskişehir, 5 (A.A.) — Bir haftadanberi son hazırlıklı mekte olan Türkkuşu'nun İnönü yüksek yelken uçuş kam parlak bir törenle ikinci çalışma devresine girmiştir. Dav at 10 da tayyare, otomobil, otobüs ve trenlerle kampa gelm yorlardı.

Eskişehir hava okuluna mensub 8 askeri tayyare başlarında ilk kadın uçmanımız Sabiha Gökçen olduğu halde biribirini takiben tören yerine gelmişlerdir. Değerli hava kumandanlarımızdan albay Zeki Doğan'ın da bulunduğu elliye yakın hava subaylarımız da davetliler arasında bulunuyorlardı.

Türk Hava Kurumunun, bu sene İnönü kampını hakiki bir gençlik ve havacılık yuvası haline getirmek için hiç bir fedakârlıktan kaçınmamış olduğu ilk bakışta göre çarpıyordu.

... arkasındaki ka-

Kahram tayyarecir

EK- 17

ULUS
ADIMIZ, ANDIMIZDIR
HER YERDE 5 KURUŞ
PAZARTESİ 12 Temmuz 1937

Biz sulh idealine bağlıyız

Dr. Aras'ın mühim bir nutku

Biz milletler cemiyeti azasından bitaraf grupu teşkil ediyoruz

Dost İtalyan Hariciye Nazırı Naci Kasım'ın Ankaraya son ziyareti esnasında alınmış bir resmi.

Bu gruptan hiç bir mütecaviz en ufak yardımı istiyemez

Saadabat paktı sulh için büyük bir hizmettir

Dr. ARAS'IN NUTKUNDAN:

- *Sulh bizim için bir emre değil, bir hedefdir.*
- *Eğer harbden istikrah ediyorsak, bu her halde onden korkduğumuzdan değil, hiçbir meseleyi hal ve tesviye edemediğinden, hiçbir terim kelime gösteremediğindendir.*
- *Kuvvetler arasındaki nisbet değişmek olunca, beynelmilel kuvvetlerimiz tedricen tahdidini kabul edecek, tekâmülümüzü tam bakımlarından elverecek farklarımızı kaldırdıkça ve topluluğumuz da ertesinde çok daha faydalı ilerler yapmakta ilk biz olacağız.*

Tahran, 11 (A.A.) — Para ajansı bildiriyor: Şark paktının Saadabad sarayında imzasını müteakip, Türkiye hariciye vekili Dr. Aras bu paktın muparasizlik sarayında imzasına muvafakat ettiğinden dolayı Majeste Şahımızdan hepsi'n takdirini ve şükranlarını arzetmişlir.

İran Hariciye vekili Sumiy, delegelerden her birine müşahedeyi imza etikleri kalemleri bir hatıra olarak hediye vermiştir.

Dört hariciye bakanı bir memleket müştereken sarayın merkezine çıkmışlar ve bu müddet zarfı zarfı vaziyete Şahinşah da gelmişlerdir. Şahinşah dost memleket mümessilleriyle uzun bir konuşmada bulunmuştur.

Şahinşahın ziyaretinden sonra hariciye vekili muşaretmen sınırlarıyla dört devletin müşavirlerinin konuşmasına müzakere birinci ve Tahranda

(Sonu 6 ncı sayfada)

Tahranda imzalanan Saadabad paktı dolayısiyle verilen ziyafette dört dört devlet bakanlarının çok samimi nutuklar söylemişlerdir. Bu nutuklar, cihan sulhu için büyük bir teminat olmuştur.

Atatürkle

Piyango çekildi

41 000 lira, 3228 numarasına talebe isabet etmiştir. Diğer kazanan numaraları ikinci sayfamızda bulacaksınız.

Ankara'dan gene en serinlik günlerinden birini yaşadı. Ins dalma sabahleyin gölgede 30 a kadar yükseldi. Bu sıcaklık öğle'den sonra arttı ve gölgede 33 e kadar yükseldi. Bu sıcak tatil günüdü ede rahat bir uyku da geçirmemin bile imkânı yoktu. Fakat gelirde yaprağın bile kımıldamamasına rağmen bütün ankaralılar ağaçlı, serin,

Başbaşa

Tenkidlerimiz

Falih Rıfkı ATAY

İstanbulun Anadolu yakası sıvrisinek'ten ürümüyor halde idi. Geçtiğim sonra bedava bahçesinden eve kaçacağı; geceleri cibinlikten uyumak imkânsızdı. Cumhuriyet sahiplerinin birkaç yıldır savaşından sonra vaziyetin ne kadar değiştiğe olduğunu biliyorum. Eğer savaş yüzde yüz muvaffak olmamışsa, bahsbaşı lâzımlı benzerlerinizdesiz. Bunlar arasında, sahiye memurlarının tavsiyelerini dinlememeyi bir tarafa bırakmak, parasını hükümetin verdiği ilâca lâzım gelen yerlere dokunak istiyen hükümet memurunu eklerim almayanlar var. Kaç senedenberi var. Falih vazifelerimiz bu

FENERBAHÇE ŞAMPIYON

Millî Küme maçları dün nihayet buldu

Millî küme maçlarında şampiyon olan Fenerbahçe takımının Akarada Stadyomda bir pazar akşamı çekilmiş bir resmi

Galatasaray ikinci

İstanbul, 11 (A.A.) — Millî küme futbol maçlarının sonuncuları bugün Taksim stadyomunda yapıldı. Şehirler arasında yapılan kısmalar bitmiş, Ankara ve İzmir takımları da kendi aralarındaki karşılaşmalarını sonunu almışlardı. İstanbul ikinc memnun dört takımı, kendi aralarındaki son oyunları da oynayarak, 1937 senesi millî küme şampiyonasını ikmal ettiler ve Türkiye futbol şampiyonu olan takım taayyün etti.

İlk maç başladığı zamanı sahada beş bin seyirci var. Saat tam 16 da evvelâ Galatasaray, sonra da Beşiktaş sahaya çıktılar. Kısa bir mevsimden sonra takımlar karşılaştı, ikiz'diği vakit Galatasaray şu kadro ile görünüyor:

Avni - Salim, Lütfi - Eşkat, Nobar, Suat - Samyat, Danıdar, Bülent, Zahitsile, Bülent

Beşiktaş'ın da şöyle [illegible]:

Mehmet Ali - Emrah, Hamit - Rasat, Sabiha, Cevad - Hayri, Nuhan, Rasim, Hüsnü, Kayri.

Nakleden Fenerbahçeden Bedri Ülvi:

İki takımda da [illegible] göre çarpıştı, Galatasaraylılar Hayim, Süleyman, Necdet, Rapid, takımda yer almadıkları gibi Beşiktaşın da Hakkı.

(Sonu 2 ncı sayfada)

VİLÂYET DAİRELERİNDE

İşler şahsen takip edilecek

Ankara Valiliğinden tebliğ edilmiştir:

Sayın halkın nazarı dikkatine:

Valiliğe bağlı bulunan bütün [illegible], tamir, tanzim, ihdas, *nâfıa dairelerinde ve muhtelif şubeleri ile diğer bütün dairelerde işi olan vatandaşlarımın şahsen işlerini takip etmeleri lâzımdır. Muahhak, muamelesi ve kanuniyeti, cihanın bu kısımlarına mahsus olmasının için emir ediyoruz.*

Sıcak tatil gününden

EK- 18

Hakimiyeti Milliye

25 Mayıs 1933

Türkiye T. L.
Senelik 17
6 aylık 9
3 aylık 5

14 ÜNCÜ SENE. | Her yerde (5) kuruş | Adres değiştirmek

...ndelik.

...ştirelim .

...evlet'in devlet reis... mektup, Avrupa ...Hitler'in notku ile ...si gün kadar hemen ...ir nikbinlik dalgası ...Havanın ferahlığı ...duruldu; Goering'in ...renin rifosları ile ...şimşekler Lehistan ...akıyor.

... Mr. Roosevelt'in ...zla edebi bulmakta... ...fikrası, ayrı ayrı tah... ...şa okunmak lazım ...emektedirler. "Tem... ...kalesi yekpare bir ...dir.

...ald'in silahsızlanma ... tutan Mr. Roose... ...sevelt'ini, hemen he... ...ayni günde doğan ...inin unutulması doğ... ...hatırlattı. Dörtler ...ranın kabul ede... ...lt'in ehemmiyeti bü... ...şüphe yoktur. Fakat ...gelen ...ler, bu hoş... ...iş bir ...ahit bulma... ...sterm...ktedir.

...hemen hepsinden ...gazeteni ...artık zarurî ...dir. Yalnız ...olmayacak, ya... ...koparılmayarak, ...paçalarına düşürüle...

... Almanya'sız an... ...bir olmasa bile ...n, Amerika, İngilte... ...ne sığmıyor. ...kolunun yerini ...ediliniya ka... ...ve edebiliği ke... ...temenni e...

...ldı, yalnız gelişler ...ulaşma ile, dünya ...ın önüne geçecek ted... ...mabilir fikri hüküm ...İtalya'nın çekingenli... ...ikili muahedeler nize... ...Amerika'nın men... ...ansa'nın menfaati aran... ...kadar fark olması ...ı ve diğer mağlûp ...lerini kolay sustur... ...ğu olmaması üç, bu fik... ...biraz daha kuvvetten ...ğer bahran günü gündü... ...bulmak zaruretini ...ş olsaydı, belki bu hal ...ürmüş gelerdi. Fakat ...ador dar, hava o kadar ...ki Amerika bile kati ...sistemiyle, bir kere da... ...nın ileri içine katıl... ...ar kaldı.

...üncü sahifedayız: Dün... ...düzelmesi için en çı... ...başlıca beş büyük dev... ...a konuşulup anlaşılmak ...Eğer

Silahsızlanma Konferansında.

HARİCİYE VEKİLİMİZ, BOĞAZLARIN AÇIK KALMASININ VE BOĞAZ TOPRAKLARININ MÜDAFAASI İÇİN LOZAN MUAHEDESİNİN ASKERİ KAYITLARININ KALDIRILMASINI İSTEDİ

Konferans Meselenin Konuşulmasını İkinci Okunuşa Bıraktı.

Cenevre, 23 (A.A.) — Anadolu ajansının hususî muhabiri bildiriyor: Konferans bugün silahlar kısmını müzakereye başladı. Müttehak kara toplarının çaplarının istikbal de azami 115 milimetre olması ancak şimdilik 155 milimetreye kadar mevcut topların muhafaza edilebileceği hakkındaki maddeye dair Türkiye'nin tadil teklifi Tevfik Rüştü Beyin iyzahatından sonra kabul edildi.

Türkiye heyeti bu maddedeki mevcut tabirinden ancak İngiliz projesinin konferansa tevdii tarihinde sipariş edilmiş olan toplarını kasteddiğini mübeyyin bir fıkra ilâvesini teklif etmiştir.

Sahil muhafazasına mahsus topların 406 milimetre olabileceği hakkındaki fıkraya gelince; Tevfik Rüştü Bey söz alarak, Boğazlar meselesine dair çok mühim ve muhtasar beyanatta bulunmuştur.

Sahil muhafazasına mahsus ağır topların muhafaza edilecek müteharrik ağır topların ilga edilmesi Boğazlar'ın muhtemel tecavüze karşı müdafaa kuvvetinden mahrumiyetini imtaç edebileceğini iyzah ile söze başlıyan Tevfik Rüştü Bey, İngiliz projesinde sulh muahedelerindeki askeri maddelerin ilga edildiğini görmekle Türkiye'nin çok memnun olduğunu, zira devletlerin müsavi muamele görmesine Türkiye'nin daima merbut kaldığını ve İngiliz projesine, Boğazlar ve Trakya gayri askeri mıntakalarının da lâvezi lâzım gel diğini söylemiş ve kara, hava kuvvetlerini tenkis eden terki teslihat projesinin hususî bir rejime tâbi olan Boğazlar'ın vaziyetini tebdil ettiğini ve bugün Türkiyen'in malik olduğu müdafaa kuvvetlerinin terki teslihat mukavelesi ile azalacağını, binaenaleyh gerek Boğazlar'daki vatan topraklarının ve gerekse bizzat Boğazlar'ın serbestisinin müdafaa ve muhafazası için elimizdeki ağır toplar ilga edilince mukabilini başka çarelerde aramak lâzım geldiğini ve ağır topların ilgasında Türkiye'nin istisna edilmesi gibi gayri tabiî bir vaziyet ihdasından içtinap eden Türkiye'nin ancak Lozan muahedesinde Boğazlar'a ait askeri ahkâmın lağvını

(Sonu 6 ncı sayfada)

Cenevre'de.

Fransa Ayak Diriyor..

Cenevre, 24 (A.A.) — Havas ajansı bildiriyor:

Dünün hâdisesi M. Paul Boncourun harp malzemesinin kaldırılmasına dair söylediği nutuklar olmuştur. M. Paul Boncour Fransa'nın vaziyetini tarif ederek teahhüdlerine ve teşkilâtı ve müraakabeli sulh akidesine sadık bulunduğunu söylemiş ve demiştir ki:

— Fransa'nın emniyetini feda ederek silah bırakmı ve emniyet meselelerindeki terinden bir kısmını fedaya hazır olduğu telmih edilmişti. Evet, Fransa silah bırakımı hususunda kararlar almıştı görmekte istical ediyor, çünkü her kesten ziyade askerlik masraflarının hafifletmesini istiyor, fakat silah bırakımı ve emniyetin müraakabe ve temin edilmesi şartiyle. Alman heyeti murahhasasının mün...

(Sonu ikinci sayfada)

Gazi Hz. C.H.F.Merkezinde

Reisicümhur Hz. dün akşamı üzeri C. H. F. merkezine uğrıyarak Kâtibi umumi Recep Beyden fırka mesaisi etrafında malûmat almışlar ve büroları gezmişlerdir.

ADLİYE VEKİLİ BEY.

Yeni Adliye Vekili Saraçoğlu Şükrü B. dün vaziyfesine başlamıştır.

Kıral Faysal Hazretlerinin Doğum Gününü Kutlulama.

Gazi Hz. Irak Kıralı Faysal Hazretlerinin doğumlarının yıl dönümünü kutlulamış ve şu samimî cevabı almıştır:

Haşmetlu Irak Kıralı Birinci Faysal Hazretlerine:

"Doğumlarının yıl dönümü münasebetile Zatı Haşmetnelerini yürekten kutlular ve şahsî saadet...

Bozkır Ortaşında Bir In... Bilgi Eşeri: Gazi Orman Çi...

Bugün Çiftliğin Sekizinc... Dönümü Kutlulanacak.

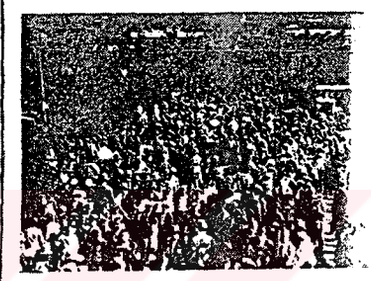

Gazi çiftliğinde bir cuma günü ankaralılar...

Büyük Gazi istiklâl zaferi dönüşünde, millet ve memleket iktisadiyatı temellerinin köyde, köylülerin elinde olduğunu önceden gördüğü ve çok eyi bildiği için memlekette yapacağı binbir iş arasına bir de zirâat meselesini almıştı.

Tam sekiz sene evel gene bu mayıs ayında bir gündü. Ulu Gazi, Ankara'nın tam bitişiğinde, batıya doğru uzanan, ortasından şimendifer yolu geçen bataklıklar, sazlıklarla dolu, dağlık, çorak ve kısmen kıraç bir arazide çiftçiliğe başlamak için hazırlıklar yapmıştı. Şimdi Orman Çiftliği adı ile anılan o zamanki arazide ne tek bir ağaç, ne oturulabilecek bir bina, ne de içilecek bir su vardı. Şimendifer yolunun geçtiği geniş arazinin bataklık yerlerinde Ankara'nın uzun yıllardanberi yaşayışını ağulayan, ölüm kokuları getiren sazlıklar, sinekler vardı. Biraz kıraç yerlerinde tepelere yuva kurmuş kartallar, akbabalar, viranelıklerde baykuşlar, izbelerde yarasalar, kanara akınlarından Hubular, yabanî yırtıcı kuşlar, tepe inlerinde yuva tutmuş kurtlar, pusularını tilkiler, arazinin hemen her yerinde yığın yığın görülen hayvan iskeletleri veya yeni ölmüş hayvana üşüşen çeşitli yırtıcı kuş kümeleri görülüyordu: Sazlık, bataklık ovalarında rengi uçuk, sarı benizli, atmadan muztarip, boynunda artık torbası asılı, ilgi güden çobanlar Ankara şehri dış kapılarının dekorlarını teşkil ediyordu. İçinde şimendifer yolundan başka iz görülmiyen bu yerde modern bir çiftlik yapmak, millet, memleket, köylü iktısadiyatının temellerine örnek olacak varlıkları yaratmak işine işte bu dekorlu sahnede girişilmişti.

satın almadan bir ... hassas bir heyete ... lik yeri aranmasın... Ben de o hayette ... Ankara yakınları ...

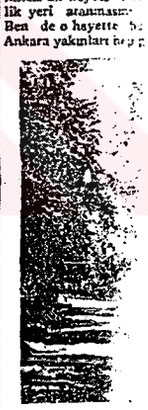

Çiftlikte gelen...

kes bir yer bulm... Şimdiki Orman Ç... gezmemiz ayrıc... Heyet gördükle... arzederken orman... yerin, bataklık, ... olduğu söylenmiş...

Gazi Hazretleri ...

— *İşte istediğ... malıdır. Ankara'n... hem batak, hem ... fena yer! Bunu bir... kim gelip de ıslah e...*

Diye bir de ... ders vermişlerdi.

Bundan hemen...

EK- 19

ULUS

23 HAZİRAN 1936 SALI

Son haberler üçüncü sayfamızdadır

ON YEDİNCİ YIL. No: 5353 — ADIMIZ, ANDIMIZDIR — HER YERDE 5 KURUŞ

Montrö konferansı dün açıldı

Dış Bakanımız, talebimizin dayandığı noktaları anlattı

Hazır bulunan diğer delegeler de talebimiz lehinde söz söylediler

"..Türkiyenin en hassas noktası boğazlardır. Bunu korumak Türkiyenin hakkıdır. Nitekim herkesin vazifesi de, Türkiyeden kollektif emniyet sahasında işbirliğini ancak bu hakka hürmet ve hattâ müzakere ederek beklemektedir.." Dr. Aras'ın nutkundan

Montrö, 22 (A.A.) — Bugün öğleden sonra, Boğazlar konferansı, Büyük Britanya, Fransa, Sovyetler Birliği, Japonya, Türkiye, Romanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Bulgaristan delegelerinin iştirakiyle ve İsviçre Dış İşleri Bakanı B. Motta'nın başkanlığında toplanmıştır. [illegible]

Montrö konferansının [illegible] İsviçre Cumhur Reisi B. Motta ve Lemna gölünden bir görünüş

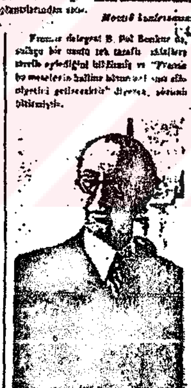

Konferanstaki Başdelegemiz Dış İşler Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras

Gündelik

BOĞAZLAR KONFERANSI

İsviçre'nin Montrö kasabasında Boğazlar konferansı açılmıştır. [illegible]

Falih Rıfkı ATAY

Finans Bakanımız döndü

Finans Bakanı B. Fuad Ağralı dün [illegible]

Bir köyde açılan yatı mektebi

[illegible]

Bugün

İKİNCİ SAYFADA: [illegible]

ÜÇÜNCÜ SAYFADA: [illegible]

DÖRDÜNCÜ SAYFADA: [illegible]

BEŞİNCİ SAYFADA: [illegible]

ALTINCI SAYFADA: [illegible]

DIŞ BAKANIMIZIN NUTKU

Montrö, 22 (A.A.) — [illegible]

(Sonu 5. inci sayfada)

Valilerimiz geldiler

C. H. P. Merkezinde bugün parti işlerini görüşecekler

[illegible]

Balkan Basın Birliği

Haziranın 11 inde Bükreş'te toplanan Balkan Basın Konferansı tarafından bir "Balkan Basın Birliği" kurulacak nizamnamesi kaleme alınmıştır. [illegible]

Birinci kısım — Tarif

[illegible]

İkinci kısım — Maksad

[illegible]

Sonu ... üncü ...

EK- 20

ULUS

21 TEMMUZ 1936 SALI

Fevkalâde sayı

ON TÖRDÜNCÜ YIL, No: 4381 — ADRESİ, ALİCİNİZDİR — BİR YERDE 5 KURUŞ

Atatürk Türkiyesinin Yeni Zaferi

Boğazlar mukavelesi bu gece Montrödo imzalandı

Boğazlar

İMZADAN SONRA

Falih Rıfkı ATAY

Bu akşam Montrö'de yeni boğazlar mukavelesi imza edilmiştir. Türkiye'nin tercih ettiği emel ne kadar şerefli, ve Türkiye, devletinde ne kadar haklı ise, Montrö davetini kabul eden devletlerin Atatürk cumhuriyetine karşı itimadı o kadar tam olmuştur. Kendilerinin ve emlâkinin müstakil arkadaşlarına gösterdiğimiz dostluğumuz sayesinde, yeni mukavelaye imza eden devletlerin iyi niyet ve gerçek emniyetlerini kaybetmemiş, korumuş bilirim.

Boğazlar eskimiş demiş kapılardır. Onların emniyeti üzerine titremek ve bizim kapılarımızı yeniden getirmek ne kadar hakkımız olduğunu herkese tasdik ederiz. Boğazlar, iki ilçek denizi arasında enternasyonal her türlü münasebetlere kapılar teşkil eden geçitlerdir. Bu geçitlerin sahibi olmak vasıflarımızın ne kadar mevzii olduğunu tahdit etmekte olduğumuzda bir hissesiz tereddüdü olmamak lâzımgelditini bir daha tekrar etmek isteriz. Bizim milli politikamızın iki esasının temeli vardır: Birincisi, kendi müdafaamız hususundaki hakkımızı dikkatimiz; ikincisi bütün milletlerin emniyet ve hürriyetlerine karşı titiz itimadımız. Montrö davetini bu dikkatin eseri idi; Boğazlara bundan evvelki idaresinde her zamana itimat hissediyorduk.

Yeni medeniyetimizi, halk yığınlarımızın refahını temin etmek için sağ güvenliği ve sulh istiyoruz. Cumhuriyet İdaresinin en ağır mesuliyeti, bundan her türlü tehlike ihtimallerinden korumaktır. Yeni nesillerin yeni bir devleti olarak, bütün kudretimizin, enternasyonal sağ ve sulh emniyetlerini sağlayabilecek her türlü tedbir ve teşebbüslere yardım etmeye hazırlamak zaman deyiz. Türk ülkesi sayesinde bulunmuş olan bir tahdit değil, müstakil hali temsile eder.

Boğazlar tam idare ve müdafaymımız altına girmekle, sulh, birkaç büyük tehlikenin birinden kurtulmuştur.

Bütün türk milletinin, milli emniyeti sağlamış bayram yapmaya hakkımız olduğu halde, sulha susamış milletler, boğazlar meselesinin halledilmesinden aynı şekilde sevinecekler o kadar yerinde olur.

Büyük Reisimiz, onun büyük Başvekilini ve dünya karşısında barışı Türkiyeyi rehberinin tevecühünü taşıyan büyük bir kudret ve dürüstlükle temsil eden Tevfik Rüştü Aras'ı arkadaşlarına teşekkürlerini sunuyoruz.

Mukavele imzalandı

Montrö, 20 Ağustos — (Hususi surette Montröye giden arkadaşımızdan) Yeni boğazlar rejimi mukavelesi şimdi burada büyük törenle imzalandı. Ayrıca tafsilât vereceğim.

Ulus — Tafsilât, mukaddemesiz gelecek ilânat bulacaktır.

İmzadan önce Montröpalasta

Hususi 19 (Aksamdaki Ajansımızın hususi muhabirinden) — Birinci sınıfa Atatürk Türkiyesinin şerefli bir zaferine daha sahne olacak olan Montröpalas etrafında büyük kalabalık vardı. Saat 17 de yapılacak imza merasimine daha zaman var. Tevfik bir bildiriyle geçmek üzere olduğu bu salon hınca hınç doldu.

Bütün muhabirler heyetler ve dahilinde dış işleri bakanımızın diğer bir salonda vermekte olduğu büyük ziyafete davetliydiler.

Bir başka salonda da matbuat mensup gazeteler müdavimlerine bir ziyafet veriliyor.

Ortadaki büyük salonda yüzlerce sorgaçlı alanda bütün salon bir ziyafet içinde yüzüyor. Salonun yerini masalarımızın sandalyeleri yeşil masaların verilmiş, bir ot salonu sadece bu masalara ortası Dan Rostin yeşildir. Sağında ve solundaki masalarda da İkinci reisleri genel sekreter yer alacak.

Heyeti muahadeyi de ayrıca ayrıca Boğazlar Komisyonu heyetleri Yugoslavya birinci sınıfa olacaktır.

Salonun diğer yarısı ise gazetecilere özellikle ayrılmış bulunuyor.

Her kesti yazılı bir sırada temsil edilmiş olan Montrö Pazarı yarı ve en büyüklere ziyaretle yetkilerin doldurulmuş olan [illegible]

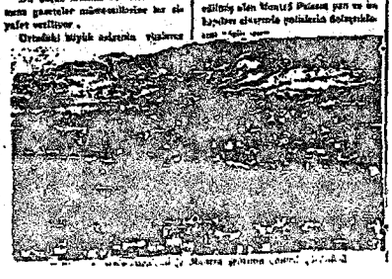

Büyük reisimiz, onun büyük Başvekilini ve dünya karşısında barışı Türkiyeyi rehberinin tevecühünü taşıyan büyük bir kudret ve dürüstlükle temsil eden T. R. Arasla arkadaşlarına teşekkürlerini sunuyoruz.

Montrö salonunda imzalanan ve sevgiyle boğazlarımız kaç bayrak gördü [illegible]

Kamutay 30 temmuzda toplanacaktır

Hususi tebliğimiz:

Hükümetin müzakere ile bu konu üzerine teşkilâtı esasiye kanununun 19 uncu maddesinin tertibi mülâhaza ile istisadan Türkiye Büyük Millet Meclisini 30 temmuz perşembe günü saat 11 de toplamaya davet ediyorum.

B. M. Meclisi Reisi
İ. İnönü

Yarın - Gazeteler

Anafartalar dan Montreux ye

DURHAN BELGE

Lausanne'un verecektiği Montreux vermişte. Açık boğazlar, türk milletinin varlığında, erkek madalya sahasın delik noktasına temsil etmiyorsuz.

Hem Akdeniz hem Karadeniz, hem Avrupa hem Asya devletidir Türkiye, bu dört temsil hususiyetini boğazlar mücadesine taşımıştır. bu dört temsil dostu olan milletlerin, bağımsız bulunduğu mücadesinden ülke çıkmaktadır.

Boğazlar, Türkiye için, öyle bir mektup ki bunun [illegible] olamaz, bu millet o tarih ülkesindeki vaziyetin emniyette olmasını demektir. İki Sakarya milletinin, Asya'yı Avrupa'ya ve Akdeniz'i Karadeniz'e bağlamakta kendi ağırlığı ve [illegible] kaybı bir müyonu, otomatik olarak, insanlık adına da yerine getirmektedir.

Bu müyon, Asya ile Avrupa ve Akdeniz'le Karadeniz arasında, bu yüzyılda, milletler ve kıtalar ve denizler arasındaki medeni ilişkilerin köprüsü olmaktır.

Eğer Kemalizm bir ahde ve bu ve bu büyük yazılı'nın Atatürk ve onun milleti ise, Türkiye, bu müyonu, varsa ortamaktadır ve yerine getirecektir.

[illegible]

EK- 21

Atatürke ithaf

Cumhuriyet, bugün Boğazlar konusunu münasebetile çıkardığı Çanakkale nüshasını Çanakkaleyi fiiet dela kurtaranlar olan Ulu Önderimize ithaf eylemeyi milli bir borç bilir.

Cumhuriyet

Onbiriinci yıl sayı: 4377 — İSTANBUL - CAĞALOĞLU — Telgraf ve mektuplarda adresi: Cumhuriyet, İstanbul - Posta kutusu İstanbul, No 127 — Telefon: Müdürlükte ve ofis 22525 Yazılar heyeti 22526 İdare ve matbaa kısmı ile Matbaanın ve Reşriyat 22527-22528-22529 — Salı 21 Temmuz 1936

Atatürk, Boğazlar meselesinin halledildiği mukaveleyi imzalamak üzere Montreye gidecek olan İnönü ve heyetini Ankarada uğurlarken

Boğazlar Mukavelesi Dün Akşam imzalandı

Boğazlar Davasının Bilânçosu

Türk milleti, üzerine düşen vazifenin ehemmiyetini pek iyi biliyor

Artık hakiki kıymet ve ehemmiyetini tebarüz ettirerek dünyanın en ehemmiyetli meselelerinden biri olduğunu açıkça söylüyeceğimiz Boğazlara verilen son vaziyetteki muvafakiyet ve hadisenin dünya başta Cumhuriyet hükümetine olduğu kadar cümleyi tebrik edeceğiz.

Boğazlardaki açıklıktan İstirab ve endişe duyan Türk milleti bizim bu en hassas noktalarımızda tesis olunan vesayetten dolayı alabildiğine memnun, müsterih, müteşekkir ve müftehir olmakta yerden göke haklıdır.

Montrö müzakereleri, mevzunun büyüklüğü ve ağırlığına tekabül edecek bir yıldır devam ediyor. Ordaki müzakere heyetinin hakkımızı ve hakikatini müdafaa etmekte gösterdiği gayret ve muvaffakiyeti herkes arasında vazifesinde. Türk müzakere heyeti reisi olan Dış İşleri Bakanımız Doktor Tevfik Rüştü Aras bu büyük mevkide Cumhuriyet hükümetinin bütün düşüncelerini hakkile temsil etmek olmakla milletin haklarını ve yüksekliğini müdafaa ve muhafaza etmiştir.

Müzakerelerin geniş müzakerelerle devam ettiği sırada, bu hayati davamızda ortaya çıkan bazı güçlü müzakere heyetlerinin kendi menfaatlerini bilmeyen şiddetle mukabil olmuş olmalarına rağmen bu müzakere heyetlerinin hayatımızı pek iyi bilmeye ve pek iyi hükmetmiş olmalarıdır.

Onlarındaki parlak ve güzel mütalaaya bu mesele hakkında bütün muahede heyetler derece derece yardım etmişlerdir. Bu neticeyi vermekmek için çekilen zahmetlerin mesaimizin büyüklüğünden ileri gelme zaruretler telakki ediyoruz. En alçak dostluktan olan ve en alçak anlayış ve hakiyle bahsedilmiş bazı memleketlerin müzakere heyetleri bile bizi yordu. Bu hareket tarzında devletlerini fiiete edenlerin hakikî ve dost düşüncelerini olduğu gibi tecelli ettirmemiş olmuşlar ve sahsi hislere yer vermek hali olmakla beraber bizi ehemmiyet elde edilen neticeyi netice kısmında bu teferruat üzerinde dahi durmağa sevk kıtmın görmüyoruz. İyi biten herşey iyidir.

Boğazlar meselesinin ne mühim olduğu bir Türk milletinde herhangi bir hakkın ve vazife ehli hissettirdiğidir. Yani sevgiyi ifade edebilecek kıymet bundan dolayı bizde tamam yüksektir. Anayasa esasları, bizim bu cevrde pek iyi bir şey olduğumuz her fırsatta ifade vücudu vermekteyiz. Bunu kendimize ve bütün cihana ispatlamak ve bunda ehemmiyetini pek iyi biliyor.

Eskiyoruz kendi emek olmak için bizi de Boğazlarımızın yakın milli tedbirleri vücudunu ve bir hakkı gördü geçirdiniz.

Umumi Harbin en büyük vakasını teşkil eden Çanakkale muhaberesinde ve tahlil edere. Cihanın tarihine bu muhaberesinin tetkimesi verilmiştir. Bu hususi, Çarlığı devirerek Rus ih-

YUNUS NADİ

devamı sa. 10 sütun 4 de

13 yıllık bir ayrılıktan sonra ebediyete kadar sürecek bir kavuşma...

Boğaz, 13 senelik hasretlerin kavuşma günüdür. O'lar, Türk ordusu ile Boğaz kıyıları, Osmanlı Türklerinin Çanakkale Boğazına bütün oldukları günden beri, şu sonda bir bibirlerinden ayrılmışlardı. Onun kimdir 18 Mart 1923 ve 1936 ya kadar olan on üç yıllık hasretin ürünü, çok acı ve çok ağır oldu. Fakat, işte nihayet, boğaz tekrar kıbrıslarına kavuşmuş. Türk ordusunun atları gene Menderesin ve Kocaçayın sularından geçecekler, Türk zıpadeleri, 23.000 kilometrenin hasretinden bir Türk yıldızı kalmış koyduğu Çelikovo yamaçlarında, o mücevher yüzü Mehmedin dikdirdiği tevel edecekler. Boğazın mavi sular kıyısında 13 senelik bütün ve ebedi oyunun ve eski tabiatlar yeni Türk toprakları, son eskim Türk ordusu da o gaz tabiyelerle sarmaşıklar olacaklar.

13 yıllık bir ayrılıktan sonra ebediyete kadar sürecek bir kavuşma...

Bugün, bu kavuşma bayramıdır. Boğazın iki kıyısında Anadolu Hanıdır.

devamı sa. 4 sütun 4 de

Montröde yapılan imza merasimi

Mukavele dün gece saat 10 buçukta büyük merasimle imza edildi

Montrö, 20 (Özel) muhabirimizden gelen aksadıyamadan) — Bugün Boğazlar konferansının imzalanmasında Boğazlar bütün Avrupada, ve belki bütün dünyada malûm bulunuyorda.

Montrö'ya kadar, daha sabahtan itibaren farkında şükrane mahsus bir havanın içinde çalışmaydı.

Bütün resmi muahadeler ve gazeteler daha öğleden evvel otelin salonlarında toplanmışlar, hepsi bir gelen ve neşeli bir sonbaharı içinde, öğleden sonra olacakları beklemeyerdi.

Akşam saat onda toplanan konferans heyeti umumiyesinin geniş İngiliz tiyatrı salonunda. Karar ve esasa bağlı olduğu için kaza konferansı bir sürücü tarihi gibi sonuç bir sonuçlanmıştı havanda çalışmaydı.

Nihayet saat onu biraz geçtikten sonra, hazırunu, Boğazlar muahedesinin imzaya hazır olduğu bildirildi. Rusya hariç diğerleri milletlerin ile olacak Boğaz muahede mukaveleyi imzaladı. Onu Alfabe sırasıla diğer murahhaslar takip etti. Bu heyecanlı manzara alkışlarla karşılanıyorda. Bundan sonra her heyeti murahhasa yadıdil ve mutlu bir sonbaharı ve Cumhuriyet Türkiyesinin sulh yolundaki sayyam hizmet hizmetlerini muahedede yadıdil ve Montrö konferansının bu müşrep neticeyi elmasında doğan umumi sevinci tebrik.

Türkiye Hariciye Vekilinin nerkıbilhassa cumhuriyet adı ve Aylardır bu sonu vermek gibi çok yorulan Rüştü Aras, 4 gün, milletine bu kadarcık rahatsız, müftehasın, geçen heyeti görülüyor; dünya milletleri müfrenmetlerine milli hükümetin bütün saiyi ve yetaretile müsafirlerine teşekkür ediyorlar.

Ziyafet

Montrödeki milletlerdeki Türkiye Hariciye Vekiline delegeler için karşılıkdağı ziyafet haşlamıştı. Bu toplantı, çok samimî bir aile toplantısı halini almıştı. Bilhassa, Montreye bağlılı gelen Romen Hariciye Nazırının epiri tiksi memnuniyeti bütün içinde esa vetiyorda. Bu sırada Türkiye Matbaat Müdürü de, Montrödeki cemhi gazetecilere bir ziyafet vermekteydi.

Harekâta dekelar

Dün Boğazlar mukavelesini İngiliz, Romanya, Avustralya, Fransa, Rusya, Japonya, Yunanistan, Yugoslavya, Bulgaristan ve Türkiye hükumetleri imzalamıştır.

Japonlar kara Nikral kayıtlar dersiyle ayrıca bunlar mukaddesi imzalamıştır da geçi bulunmaktadır.

Londra radyosunun verdiği malûmat

Londra 20 (Hususi) — Bu gece akşam saatlarında şüre Türk ordusu Karadeniz Boğazına girecek. Çanakkaleye varacak olan Türk kıtasının otobüsü Türk, İngiliz ve Fransız mezarlıklarına ziyaret yolunu kovacak da bular vesilemektedir. Bu hareket Londrada sempati uyandırmıştır.

Gece bir kalem şüre Türkler, Mütaddeki diplomatik seferi ve'il ipsi Çanakkaleden bir ahşap Ürevlerinde

Çanakkale tahkimatı

Londra 20 (Hususi) — Bu ahşap'a kısa malûmata göre Boğazlarda yapılacak ani tahkimat 60 milyon İngiliz lirasına mal olmaktadır.

devamı sa. 3 sütun 1 de

Ordumuz dün Gece Karadeniz Boğazına girdi

Çanakkale bugün yeniden işgal edilecek, bütün donanma Boğazlara

Dün gece, Montrö Konferansı zabıt kâtibi gelen kıbrıslarımızın İstanbulda [illegible] fadan Karadeniz Boğazı [illegible] ...

Anadolu yakasına [illegible] ...

Gece bir kalem şüre Türkler, Mütaddeki diplomatik seferi ve'il ipsi Çanakkaleden bir ahşap Ürevlerinde

Çanakkale tahkimatı

Londra 20 (Hususi) — Bu ahşap'a kısa malûmata göre Boğazlarda yapılacak ani tahkimat 60 milyon İngiliz lirasına mal olmaktadır.

devamı sa. 3 sütun 1 de

Memleket büyük bayramı

Dün, bütün Türkiye muazzam tezahürlerle yeni zaferi kutlu...

Dün gece bütün Türkiye bayramı daha yapacak ve kutlu [illegible] ...

Montrö konferansının [illegible] ...

Dün gece [illegible] ...

Bu bayrak [illegible] ...

devamı sa. 4 sütun 4 de

Atatürk

Atatürk Türk [illegible] ...

EK- 22

CUMARTESİ 12 EYLÜL 1936

TAN EVİ
İstiklal Caddesi
TELEFON: 24212, 24213, 24214
TELGRAF: TAN, İSTANBUL
İKİNCİ YIL — No. 394
5 KURUŞ

TAN

BAŞMUHARRİRİ: AHMET EMİN YALMAN

Antakya ve İskenderon

280 bin Türk için müstakil idare

Hariciye Vekili "TAN„ a dedi ki:

"İskenderon ve Antakya için müstakil bir idare düşünüldüğünü ümit etmek isterim„

Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras dün Cenevreye hareket ederken "Tan" muharriri, günün birinci plândaki siyasi mevzuları etrafında kendisile görüştü. Türk - İngiliz dostluğu, Suriye - Fransa muahedesi hakkında sualler sordu. Doktor Aras "Tan" muharririne, Fransa - Suriye muahedesinden bahsederken bilhassa şöyle dedi: "Ve hemen hepsi Türk olan iki yüz yetmiş bin nüfuslu İskenderun ve Antakya mıntakası için de mahallî müstakil bir idare derpiş edilmiş olduğunu ümit etmek isterim... Şimdi müllâkatın Oğuzyalısı:

— İngiltere ile bir muahede yapılmakta olduğuna dair haberler vardır. Bu hususta kısa temasa nâzır mısınız?

— Türkiye ile İngiltere münasebetlerinin çok dostane ve samimî bir surette devam ettiğini söylemek yeterdir. Siyasî bir muahede görüşülmesi bahse mevzu değildir.

— Fransa ile Suriye arasında bir itifak muahedesi paraf edildiğini ajanslar bildiriyorlar. Bu hususta malûmat verir misiniz?

— Söylediğimiz muahede etrafında müzakerat devam ettiği hakkında malûmatım vardır. Paraf edildiği hususu ise ancak gün, ajanslardan öğrendim. Metni hakkında bence kesin malûmatım yoktur. Şurasını tavsiye ederim ki, Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan parçalarda milliyet esasında müstakil devletler teşekkülünü, bir yeni Türkiye âlemi mevcudiyeti karşısında ve tamamen eski Lozan muahedesinde İmparatorluktan müdevver kısımlarının bulunmuşdan alınmadan lâhika devrettiği eski Osmanlı Suriyesinin de Irak gibi olmasaydı bizi ancak sevinderdi. Esasen bu hususta görüşmelerimi dört İrtibat Cemiyeti Ankara dâhilinde münasebetle söylediğim nutukta açıkça ifade etmiştim. Kendilerine karşı kanaatimiz ve vaziyetimiz bu olan Suriyelilerle, aramızdaki samimî çok derin olan Fransanın yapıdıkları itilâk muahedesinde ve hepsi hepsi Türk olan iki yüz altmış bin nüfuslu İskenderun ve Antakya mıntakası için de mahallî müstakil bir idare derpiş edilmiş olduğunu ümit etmek isterim.

— Balkan konseyi Cenevrede toplanacak mı?

— Şimdiye kadar muhtemel olduğu ilâve sûretile münasebetle Cenevrede toplanacaktır. Balkanlar arasında tabiî vaziyetin tahip etmekte olan birçok devletler münasebetlerini artık teyziz kanun var midir?

Doktor Aras Ona Cenevreye gelirken görülüyor

Suriyenin istiklâli ve Surivedeki Türkler

Fransa - Suriye muahedesi:

Telgrafların verdiği malûmata göre Fransa ile Suriye arasındaki bir dostluk ve itifak muahedesi imzalanmıştır ve bu muahede ile Suriye tam muhtariyetini kazanmıştır.

Suriye, Büyük Harbin neticesinde Osmanlı devletinden ayrılan ülkeler arasındadır. Türkiye Lozan muahedesini müzakere ederken bütün bu kısım memleketlerin müqadderatını müttefik galiplerin elinde bırakmış ve bunlara bu ülkelerin bir ve müstakil yaşamalarına taraftar olduğunu göstermişti.

Suriye esasen hudutsuzunda İngiliz bir kısım memleket olduğu için onun müqadderatile alâkadar olmamız tabiidir ve zaruridir. Bize ve Türkiye ile sarsılmaz dost olabileceği ve Türkiye ile en iyi komşuluk münasebetlerini idame ve inkişaf ettirebileceği için Suriyenin hürriyet ve istiklâline kavuşmasını, sevinç ile kaydedir ve Suriyelilere tebriklerimizi

Suriye ve Fransa:

Suriye büyük harpten evvel mürekkep devletlerin harp sahnesinde Merkez devletlerde verdikleri sözü tutarak müstakil bir Arap devleti vücude getirmelerini ve kendilerine bu müstakil Arap devletine mazhar olmaya beklerdiler. 1916 senesinde İngiltere ve Fransa hükümetleri Suriye ve İrak memleketlerinin bu memleketler halkına hürriyetlerini iade etmişler, fakat 1919 Kânûnunda Suriye vekâletini Fransaya, Suriye iç taraflarını Kral Faysala ve Suriye halkına bırakmam için uyuşmuşlar, 1920 de Sarpelleriyle istiklâllerini ilân etmişler ve Faysal Kral ilân etmeleri üzerine Fransa Şam şehrini kuvvetle yıkmış ve bu şehri İngal ederek müstakil hükümeti devirmiştir. Müttefik devletler daha evvelden Suriyeyi Fransa mandasına bırakmayı kabul etmişler. 1922 de Milletler Cemiyeti kararı bu kararı tasvip etmiş. 1923 te imzalanan Lozan muahedesinde, Türkiye Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan parçaların müqadderatını halkın irادesine bırakmıştır.

Fransa Mandasına bu şekilde girmiş Suriye, daha imzalanan muahedenin tasdikinden ve Milletler Cemiyetinin sonra müstakil bir devlet şeklinde Milletler Cemiyetine gireceek. Fransa ile müttefikanda itifak ederek müdafaa kuvvetlerini hazırlayacak ve milî hayatına hâkim olacaktır.

Suriye ve Türkiye:

Kısacası Suriye devletinin girmeyi ve yeni hayat devresinde ona başında muvaffak olmasını

[Arkası 3 üncü sayfada]

KARİKATÜRİST RAMİZ

Kıymetli karikatürcümüz Ramiz bu hafta da İkbaran bütün memleketi "Karikatür" mecmuasına bırakmıştır. Bugünkü Karikatür Ne Yazarak Ramiz'in ne ne eşyi mükemmel

Antakya ve İskenderonda yaşayan Türkler

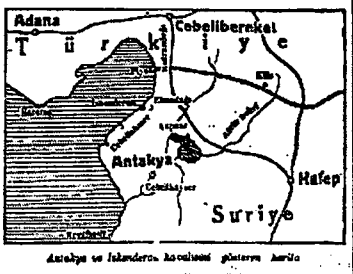

Antakya ve İskenderon kıtalarını gösteren harita

(Tamamı İkinci sayfada okunacak)

Başvekil İsmet İnönü

İngiltere ve Türkiye görüşmeleri

Siyasi ve askeri anlaşmalar beklendiği söyleniyor

Başvekil İsmet İnönünün İngiltere seyahati hakkında muhtelif Avrupa Ajansları neşriyata bulundular. Kahire radyosu dün gece yarısından sonra General İnönünün seyahati etrafında yeni malûmat verdi. Başvekilimizin Londra seyahati önümüzdeki İlkteşrin ayında vuku bulacaktır. İsmet İnönü bu seyahatte yanına siyasi işlerle meşgul zatlardan başkalarını ve bir de maliye müşavirlerinden mürekkep bir heyet alacaktır. Ayrıca Başvekilimize arkadaşımız ve dostumuz erkânından bazılarının da refakat edecekleri bildiriliyor.

Kahire radyosu, Türkiye Başvekilinin İngilterede yapacağı görüşmeler sonunda siyasi ve askeri anlaşmalar akde edilmesinin beklendiğini bildirmekte ve İsmet İnönünün Londradan sonra Parise gideceği de ilâve olunmaktadır.

Donanmamız Akdenize çıkarken

Türk donanmasının 1933 de İngilterede Akdeniz filosu komutanı tarafından yapılan ziyareti iade etmesi hususunda Malta'ya gideceğine dair verilen haberler dün Londra radyosu tarafından teyit ve tebliğ edilmiştir. Kahire radyosu Türk donanmasının Atatürk devrinde Akdeniz'de ilk çıkışına ait haberlerin çok iyi bir tesir bıraktığını söylemekte.

Bir

Italy mak

ne

İngiliz İspanyol posta salası kimat

Londr yor: C bilhass edilen tarafla

Bu konu mey Yahy mış bulunu bulunda ye dondu. Bahri Ahm sonra etmiş müzakere. Bu Bakiye H bu sa makta d. Yeniye kadar ediliş bir kan tanda müzakere kin ve Cenevre kin iki kısım ve kayıt vermiş Halaşılmamıştır on sene geçe dan sonra kadar İngiliz

Hit dür

Dedik gaye

Kemikmen

EK- 23

Cumhuriyet

Cuğğüncü yıl sayı: 4510

İSTANBUL — CAĞALOĞLU

Sancaktaki zulmü protesto için her taraf kapandı

Halkın heyecanı son raddede...

Antakyaya mütemadiyen asker getiriliyor. Silâh arama bahanesile Türklere eza ediliyor

Çetecilik siyaseti

Sancakta arkalarına resmî üniforma giydirilmiş adamların siyasi çetecilik yapmaları sabrımızı taşırmaktadır

Fransız hükumetinin gözü önünde cereyan eden bu hâdiselerin devamı, Türk vatandaşı, hiç ta hendisinin sebebiyet vermediği bir takım cinayetlere başvurmak mecburiyetinde bırakabilir.

Ankara: 30 sonteşrin

Antakya - İskenderun ve havalisi İşi Türkiye ile Fransa arasında doğrudan doğruya görüşülecek bir müzakere ile bitirilerek pek mühim ve esasa ait kestirme yolu bu iken Paris hükumetinin güç anlaşılır bir müddetten beriden Akvam Cemiyeti mecmuasine gösterdiği,

Ancak tarihî söylemeliyiz ki biz bu hal karşısında de memnuniyetle kabul etik ve, hakkımızda rağbet edenlerin mehem bir emniyetle Cemiyetin gidecegini, gözü davamızın doğruluğuna doğuş kadar Akvam Cemiyetinin hakkımızda itimadımız vardır. Metek o derecesinde, hakkımız o kadar aşikârdır ki Akvam Cemiyeti kendi kâmeti vücudini ifade etmekteyken bu Türk davaşı aşikâra çıkmıştır.

Fransa hükumeti, bu iki hal karşısında bizi tenzih etmeyiş teklif edenler karşısında hallarda yaşlıce ilham kayıtlığı olmak ikinin sonra dostluk siyaseti dahesinde gösterilmesinde samahatle ifade ettiğine göre Cenevrede Fransa hükumeti namına söz söyleyecek olanların bu dostluk havası dışına çıkmıyacaklarını kuvvetle tahmin ediyorum.

Mavzuyu Akvam Cemiyetine havale etmek hususundaki Fransız teklifine müsaade ve bulunuş sayesile kabul ettiğimizin bu sebebi de biz az zaman zarfında kaldıklarımızı kanaatinde bulunmamızdan. Vaziyetle birlikte gösteriler, bizi Akvam Cemiyetine gülümsemekle mesleyi uzatıbırakmalarını ve yakın bir esada müzakere ile mesgulken Sancakta bir takım emniyetler [illegible] edebiyatlarını zamandan bu hırsızlarında çok edemedim. Meclisin iki bir cemiyetde ve beş on vesikanın tetkiki sürecinde peydana çıkarılmalarak bir hazıktı diplomasinin bizim dolambaç yollarında gezdirecek yordukten ve yıpandıktan sonra bırakacak bir çıkmaza sağlamış bırakacaklarını düşünüler bizim bu dikkatleri de evvelden derin emniyetle bağlarlarla gördüren ve gelecekmiyen birli tiebi veyine kaza kadarınızı vakit ve zamanda kazanmamıza sağlamıyor bizim diyor.

Mümkün olduğu kadar bu hakkımızda hatırlatılmamıza rıdayisi müşkül ve zahmetli olur.

Mamafih bunlara bugünü siyaset sıdıkar olendir, ve yendikli bu nakta üzerinde Fransa hükumetinin müsaadeyetinden şüpha etmemeyi mürecaat bulunur.

Bugünün kisen en mühim, ve üzerinde en çok dikkat ve ehemmiyetle durulacak meselesi Antakya ve havalisi Türklerine yapılmakta olan ikrizerdir. Bir zamana dostluk havası kinde yeni bir müteahre sefhası bastıran diğer taraftan Türk varlığının mahdi ve mazeri azab çekmesi efsuf'arda endişe ve tehlike dolu hadıslar biriktirecek bir kadar ödünlüsü sarahatle kaydetmek lazım. Antakyanın resmî üniforma giydirilmiş, elleriner resmî bir tüfek verilmiş bir takım kimselerin lây lây, hasaba hasaba dolaşarak, bazan yoldan geçen masum Türk gençlerini tutup üzerinde ararak, bazan silâh taharrisi bahanesile kapıdan kırıp evlere girmek gibi, en hafif tabirile siyasi çetecilik yapmaktan tahammülümüzü yabmakta ve sabrımızı taşırmaktadır. Mamafih

İsmail Müştak MAYAKON

Devamı Sa. 2 sütun 1 de

Müntehibisaniler kaçıyor

Mahalli Fransız idaresi, intihaba iştirak etmiyecek müntehibi sanileri üçer sene hapse mahkûm edeceğini bildirdi

Antakyada protesto için kapanan dükkânlar

Beyrut 30 (Hususî muhabirimizden) — Hatayda intihab şüsü verilmek istenen ikazdal dolayısile Antakya müntehibleri tarafından Suriye frekalkde sancağına verilen son protestonun esasini bildiriyorum:

«Akvam her türlü tedbirlere rağmen Sancak halkının intihabata iştirak etmesinlerine rağmen 30 ikinciteşrin 1936 da silâhsız gene zabıta intihabı yapmak istiyor. Tabii halkın önüne eden Sancak halkına milli irade alayına emri vakiler yapılmak olan bu tecrübeli protesto mahvedile bozulu Sancak halkı ve kasabaları çarşıları kapanmamıştır. Bu protestonunun de alâkadar devletler hakkıyetlerine tebellüğüne tavassut buyurmanızı rica ederim.

Sancakta dükkânlar kapalı

Sam 30 (Hususî) — Türk halkı Hatayda yapılan mebusan intihabına yüzde 90 nisbetinde iştirak etmemiştir. Seçilen müntehibleri'nin milâlan her kasabada bitiş etmiştir. Ali Kemalere bu meseleye bakılmak Türk halkı tarafından birçok telgraflar gönderilmiştir. Jerbaba'da kasabaya ve ilen mevzu olmamasına rağmen halkı mebusu seçimlerinde arzu ettiğini anlaşılmıyor. Sancakta bu meseleden dolayı dükkânlar tamamen kapanmıştır.

Devamı Sa. 6 sütun 4 de

Halebli diyor ki

«Suriyeyi, Suriyelilere bağışlıyan Türkleri gücendirmemeliyiz»

Türk Antakyaya hakiki sahiblerine bırakalım ve Suriyenin İçinden parçalanmasına çalışalım!

Çankırı'yı gazetesi Başmuharrirliğine

Sayın:

Selâm ve saadet sonra şu bizim Suriye istiklâl münasebetile yüz görtüren Sancak davası hakkında birkaç sözümü söylemek istedim. Ben Halebliyim, şimdiki dilimiza ağzımın gün memleketinde Türk hayatını ahlıyorum geldim. Size Osmanlı diyorlarlı, bir bendeniz Türk tebaasıyım. [illegible] Türk elleriyle arabca ki. Fakat konuşulunur arabca ile memlekâ bu Halebliyi fikimizi çok güzel anlatabiliyordu. Türkler'le ne türkçe konuşup pek güzel anlamıyordu. Aşırı gayretine da yakın

Devamı Sa. 3 sütun 4 de

Yunan Kralı filomuzu bugün ziyaret edecek

Yunan gazeteleri donanmamızın ziyareti münasebetile Türk-Yunan dostluğu etrafında çok hararetli yazılar neşrediyorlar

Amiral Şükrü Okan, Amiral Sakellaryo ve maiyetile Yavuzun bordesinde

Atina 30 (Hususî surette aldığımız telgrafımızdan) — Amiral Şükrü Okan bu sabah Amiral Sakellario ile birlikte Marsian karşısına geçmiş ve bundan sonra Yunan Amiralı tarafından Kifissyada Sezi otelinde gezilme verilen ziyafette hazır bulunmuştur.

Ziyafet esnasında iki Amiral dostane sözler teati etmişlerdir.

Öğleden sonra saat 4 te Amiral Şükrü Okan tarafından Yavuz zırhlısında bir çay ziyafeti verilmiş ve Yunan bahriyesi

Devamı Sa. 7 sütun 1 de

BERL

Alman

ye Ing

Fransız gaze

yetleşme

Yapılan istihdama temsa ed

Yugoslav ilî

Dost memlek

gün 18 inci yıl

münü kutlu

Bugün dost ve müttefik

[illegible] 18 inci yıldönü

[illegible]

Devamı Sa. 8

A. fis - Ababa

Zeğiliz aske

geri çekili

Bunun İtalyan

tanımakla alâkası

Londra 30 (Hususî) —

[illegible] Mareşal Graziani

[illegible]

Hâdiye Naim M. Edi

[illegible]

Mareşal Graziani

[illegible]

Devamı Sa. 8

Millet Mecli

Kıymetli edib H

Rahmi şiddetli

arasında kabul

Ankara 30 (Telefonla) — Meclis bugün saat 15 te toplandı. Yeni seçilmiş olan Celâl ve büyük edib Hüseyin Rahmi Gökçenaz, tahlif edildiler. Kıymetli edib Yazıcı Hüseyin Rahmi tahlif için yerde bürüye giderken, yerde dinlerken çok alkışlandı. Bundan sonra bütün mebusanlar [illegible] edildi. Hüseyin Rahmi Demiraşlan Dersaadet İdaresi 1936 yılı bütçesine [illegible] muazam tahsisat konuşur. Sabiye ve Nafia Vekâletine de 1,750,000 lira [illegible] tahsisat kesilmesi [illegible] tahsisat kabul edildi. Kırmızı [illegible] maddesinin birinci müzakere [illegible] çarşamba günü [illegible] saat 15 te toplanmaya karar verildi.

EK- 24

Cumhuriyet

Tanzimat yıl sayı: 4512 İSTANBUL — CAĞALOĞLU Telgraf ve mektub adresi: Cumhuriyet, İstanbul • Posta kutusu: İstanbul, No 248 Telefon: Başmuharrir ve ofis: 22366. İdare müdürü: 24296. İdare ve matbaa kısmı: 24299 - 24291

Antakyada Türkleri Öldürme

Müretteb bir hâdise üzerine halka ateş edildi, yaralandı, Fransızlar Sancakta örfî idar

Antakya kadınlarına tecavüz edildi

Sahte meb'uslar zırhlı otomobillerle Halebe kaçırıldılar. Türk hududuna asker yığılıyor

Antakyada Türk kanı Döküldükten sonra

Fransanın malûmu olmalıdır ki bu cinayetlerin cezasını eğer kendisi vermezse onların bizim tarafımızdan cezasız bırakılmalarına imkân yoktur.

Dökülen masum kanlarından sonra Fransanın teklifi ile Milletler Cemiyetine gitmenin dahi nazarımızda pek büyük bir kıymeti kalmamıştır. Öldürülen masumların cesedleri üzerinden atlayarak Milletler Cemiyetine gitmenin ne mânası olur?

Bu sayımızda okumak bir Ankara haberinde Hariciye Vekâletinin Fransız müstemleke memurlarına karşı ciddî olarak ciddî ve ehemmiyetle, dolayı Fransa hükumetinin sarsılmaz kalbini celbetmesi gayretlerinden bahsediliyor. Demek ki Hariciyemiz ve hükumetimiz gösterdikleri cesaretle bu cinayet ve gayretleri hesabı Paris Fransası nezdinde büyük ehemmiyetle ele almıştır. Bu cinayetin Sancakta dökülen masum Türk kanlarının tek ve bitmiş eindi yerinde veya vazifesi üzere bulunmuştur Müsaadenize Hariciye Vekâletimiz!

— Çok ye!

Demeğe mecburuz. Hariciyemiz bahtlarımızdaki İskenderun - Antakya ve havalisinde vekâletler sayıda çıkan Fransız müstemleke memurlarının gelmesinden dolayı Türkiyeden yükselmekte olan feryadımızın Paris'te inildiği olacağını ve bunların bizim gördüklerimiz farzetmekle hiç ve yazıde olmayan bir hatasıl sivil göstermiştir. Kendi müstemleke memurlarına bu kadar fazla rolüne ve ehemmiyetine hakemiz olmak ve yalnız sekta heyecanlara tahrik olmamak hareketlerinin mahiyetinde hepsinden vaveylayı duymamak için Fransa hükumetinin sağır olması lâzımdır. İskenderun - Antakya ve havalisinde Türklere karşı irtikâb olunan mezâlimin vükûnüne feryad ve figan sağır olsan da dağda bir gizlikada olsa bir parçacık insaplık hissile Leon Blum hükumeti bu gayretleri durdurabilirdi. O halde Fransa merkezi idaresi hakkındaki bütün hürmet hislerimizi geriye atarak Antakyada dökülen masum kanlarımızdan dolayı yalnız Fransa müstemleke memurlarını değil doğrudan doğruya Paris Fransasını dahi ithama ediyoruz.

Hatay ilâkasında tahrik vaziyetinin intihalarına Türk halkının iştirak etmemesi maddesi Fransa memurlarına ve askerlerinin kanlı intifadaçılarını bir tarafta bırakmıştı, diğer tarafta kendilerini bu masum halkın kanlı kızılcan terbiyesine sevketti. Bunun neticesi olarak dün silâhsız ve müdafaasız halka karşı müretteb bir ateş açılarak üç kişi şehid edilmiş, otuzdan fazla Türk ile yaralanmıştır. Fransanın malûmu olmalıdır ki bu cinayetlerin cezasını eğer kendisi vermezse onların bizim tarafımızdan cezasız bırakılmalarına imkân yoktur. Müstemleke memuru Dorye de onun şu sözleri sarsılmazdır bu cinayetlerden dolayı yalnız ve bütün Fransa memurlarıdır. Bu kadar açık bir hak meselesinde hakkımızı ifaya ve tesbit için gösterdiğimiz müsaha ve yıldırım mülâyim, ihmal ve nihayet cinayetle cevab verildikten sonra Fransanın mahkemesi ve mezhum doktoruğu ilâ zaman tazelikle etmek kitle düşmesi ancak Leon Blum bülâmetile dahi bu dosyanın ne olduğu ve ne olacağı hâlâ türeh ve zarabelle anlaşılmıştır.

Dökülen masum kanlarımız sonra Fransanın telâffile Milletler Cemiyetine gitmenin dahi nazarımızda pek büyük bir kıymeti kalmamıştır. Ona ittikâb olunan cinayetlerle Türklerin masumlarının cesedleri üzerinden atlayarak Milletler Cemiyetine gitmenin ne manası olur? Hususile bizi tarafta Fransa müstemleke memurlarının ahkâmı terthalla Hatay Türklerine karşı zulumleri ve cinayetleri devam ve tevali edecek?

Bu vaziyet karşısında Fransaya söylecekimiz yazıya sırf kendi müstemleke memurlarının artık kendisince de pekâlâ malûm olduğuna şüphe olmayan şakavetleri devam ettiği müddetçe bizim Milletler Cemiyetine gitmeyi kabul etmeyecek olduğumuzdan ibarettir. Adana mukabilimizin bir telgrafında Fransa polislerinin ilâmlarının halka zulumunuz için gelen Türk askeri kıtaları daha ziyade Türk hududu havalisine yaraştırmakta olduğunu bildiriyor. İşte halkın hareketi bu kadar azim ve cesaretle karar vermelerin yapacakları o anlarda bundan ibaret olabilirdi. Demek ki İskenderun - Antakya ve havalisindeki masum ve mazlum halka zulüm ve ihanet kâfi değil, şimdi bize karşı da gıya tedafül bir tahrik siyasetine sevkedil ediliyor. Çok güzel! Ancak bu

YUNUS NADİ

Devamı sa. 2 sütun 1 de

Daha büyük hâdiseler çıkmasından korkuluyor

Halk her tarafta tazyik olunmaktadır. İntihaba halkın icbarı emrini veren ve bunu tatbik eden delege Doryodur. Bütün bu zulümlerden sonra dört kişinin meb'us seçildiği ilân edildi

Antakyada Köprübaşında toplanan Türkler

Adana 2 (Hususî muhabirimizden) — Dün öğlevin Antakyada mahalli hükûmetin Adalı Mehmed taraftarlarına tertib ettirdiği anlaşılan kanlı hâdiseden sonra şehirde idarei örfiye ilân edilmiştir.

Hâdise, Adalı Mehmed taraftarlarının mektubli gençlere hücumile başlamış, bunların haba ve ağabeylerinin müdahalelerile büyümüş, Fransızlar da bu müretteb hâdiseyi piyade ve mitralyöz a

devamı sa. 2 sütun 3 de

Dünkü hâdiselerin tafsilâtı

Sam 2 (Hususî) — İntihab günü akşamı Antakyada halk protesto mahkemesinde olmak üzere mühim tezahürat bir nümayiş yapmıştır. Kafileler intihaba iştirak edecek meb'us seçilen Adalı Mehmed ve Kuseyri Muntafasına evlerinin önünden sokmamağa çalışırken polisler ve bu ahkâma uymamak hatı kimseler tarafından atışa tutulmuşlardır. Üç kişi yaralanmıştır.

Halka ateş edildi

Haleb 2 (Hususî) — İntihab gecesi Antakyada yapılan nümayiş yüzünden hasıl olan heyecan ancak sabaha karşı biraz sükûn bulmuştur. Fakat dün sabah saat 7 de işlerine gitmek üzere yollardan geçen Türklere gene Mustafa Kuseyrinin evinden silâhla hücum edilmiştir. Halk bu silâhlı tecavüz üzerine Kuseyrinin evinin önüne toplanmıştır. Mezâlihi Hususiye müdürü maiyetindeki kuvvetlerle gelerek milis jandarma ve piyadelere halka silâhsız hücum etmelerini emretmiştir.

Silâhsız ve müdafaasız olan halk bu baskına karşı nefsini korumak için taş atmaktan başka çare bulamamıştır. Nihayet zırhlı otomo

devamı sa. 2 sütun 1 de

Yeni notalar

Hükûmetimiz Sancaktaki tazyikler için Fransa nezdinde teşebbüsatta bulunacak

Ankara 2 (Hususî) — Antakya ve İskenderun mesaleri hakkında Fransa ile vekâlet bulunmuş ve Hükûmetimiz bu vekâleti nasıl telâkki ettiği Hariciye Vekili tarafından Büyük Millet Meclisinde de izah edilmişti.

Fransa Hariciyesine bu Ecnemen vesid edeceğimiz bir nota vereceğiz.

devamı sa. 2 sütun 1 de

Yanlış bir haber

Atinada darbei hükûmet şayiasının aslı

Dün Akşam Londra radyosu Yunanistanda karışıklıklar çıkacağı, kral aleyhinde Naturlaşan Eşi denizcilerin ordusu sürülüklerini, kral siyasi ve askeri şahsiyetlerin ağırlıkla bir hükûmet darbesi tehdidinde bulunduğu haberini vermişti.

Atina 2 (A.A.) — Atina ajansı bildiriyor:

Evvelce zühine siyasi şahsiyetler arasında karışıklıklar çıkacağı, kral aleyhinde bir hükûmet darbesi tehdidinde bulunduğu haberini veren radyo şayiayı tavzih etmiştir.

Fakat Atina ajansı bahsi vaziyet Lâdişen aşağıdaki telgrafla bu yanlış şayiayı tavzih etmiştir.

devamı sa. 2 sütun 3 de

EK- 25

PERŞEMBE 7 2 INCIKÂNUN 1937

TANEVİ İstanbul Babıali caddesi TELEFON: İdare, Hususi, Müdür TELGRAF: TAN, İSTANBUL İKİNCİ YIL — No. 411 5 KURUŞ

TAN

BAŞMUHARRİRİ: AHMET EMİN YALMAN

Kupon 7 YENİ ÇOCUK Ansiklopedisi Bu kuponlar toplayınız. 10 kupon ile karşı Yeni Çocuk Ansiklopedisini 7 ½ kuruşa alabilirsiniz.

Eskişehirde Atatürkün Nezdinde Dört Saatlik Toplantı Yapıldı

Başvekil Celâl Bayar ve Reisicumhur

İnönü, Mareşal Fevzi, Hariciye ve Dahiliye Vekilleri iştirak etti

Sonra Atatürk Konyaya Hareket ettiler

Vekiller de Ankaraya döndüler, derhal Vekiller Heyeti toplandı

Eskişehir, 6 (Tan muhabirinden) Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Başvekil İsmet İnönü, Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya ve maiyetlerini getiren tren saat 10.30 da şehrimize muvasalat etmiştir. Mareşal ile İsmet İnönü ve vekiller istasyonda hususî vagonda kalıdar, İstanbulden gelecek olan Reisicumhur Atatürke intizar ettiler.

Başvekil İsmet İnönü'le Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, Vagonda bir müddet istirahatten sonra beraberce yaya olarak şehre indiler ve biraz gezdikten sonra tekrar istasyona döndüler.

[illegible]

DÖRT SAAT

[illegible]

Afyondan Geçerken

[illegible]

Konyada Sevinç

[illegible]

Her an yükseli işaretleri bekledikimiz Atatürk

Müstemlekeci Fransanın Entrikaları

Eğer günün birinde hâdiseler vuku bulursa bunun mes'uliyeti, hudutlarımızdaki yıkıcı ve entrikacı Fransayadır!

Ahmet Emin YALMAN

Cenup hududumuzda düşman bir kuvvet var: Müstemlekeci ruhlu Fransızlar...

Bunların yalnız Antakya ve İskendurunda zulüm ile kaldıklarını zannetmek hatadır. Bütün hudut boyunca istikrarsızlık, entrika, irtica saçıyorlar ve kaçakçılığı himaye ediyorlar.

[illegible]

[Devamı 13 üncü

Fransa Sancak için Tek Fransız feda edemez

[illegible]

Hatayın bayrağını taşıyanlara süngü ve dipçik işkencesi

MÜŞAHİTLERE KARŞI:

Sancaklılar "İstiklâl istiyoruz, Suriyenin mandası altına kat'iyyen giremeyiz!" diye bağırdılar, zulüm devam ediyor

Adana, 6 (TAN muhabirinden) — Dün Antakyada yine büyük bir hâdiseye yol açılıyordu. Hatay bayrağı şeklindeki bir rozeti yakasına takıp yerin küçük bir Türk çocuğu, devriyeler tarafından yakalanmış ve şiddetle dövülmüş, tekmelenmiş, dipçik yemiştir. Çocuğunu kurtarmaya koşan babası da fena halde dipçiklenmiştir.

Müşahitler, Antakyaya dönmüşlerdir. Antakyayı [illegible] merkezi İtilâf [illegible] Heyet dün bir iş[illegible] yapmış ve [illegible] tesbit etmiştir. Vekilen tabelelere [illegible] müşahitler evvelki gün Kırıkhana [illegible] tekrar yo[illegible] Heyet [illegible] [illegible]

[illegible]

Müşahitler, Antakyaya dönmüşlerdir. Antakyayı [illegible] merkezi İtilâf [illegible] Heyet dün bir iş[illegible] yapmış ve [illegible] tesbit etmiştir. Vekilen tabelelere [illegible] müşahitler evvelki gün Kırıkhana [illegible] tekrar yo[illegible] Heyet [illegible] [illegible]

[illegible]

[Devamı 10 uncu

Antakyayı Kurtaracağız!

Elli bin Adanalı Hatay kurtuluşu için and içti

Adana kurtuluşunun 24 yıldönümünden birinde tezahürat esnasında alınmış bir hatıra fotoğrafı

[Lütfen fotoğrafın devamı sayfada [illegible]

İç uzuvları ters olan vatandaş

Kalbi ve mideyi iç uzuvların [illegible] tamamen aksi [illegible] olan Bartolo Mavrogiğin Hikâyesi.

[Devamı 12 uncu sayfada okuyu[illegible]

Kumandanların Harp Hatıraları

"TAN, kumandanlarımızın geçirdiği kanlı ağır savaşlarda [illegible] mücadeleyi [illegible] yazılan hatıraları dinledi. Bunlar da bugünden itibaren yalnız sayfasında heyecanla ve [illegible] bir gazete okuyacaksınız. Bu hatıralar mühim [illegible] [illegible] Bayan Samia [illegible] General İsmet, yaşlı sayfasına, da [illegible] başlamaktadır.

[Devamı 10 uncu]

EK- 26

ÇARŞAMBA 27 2NCİ KÂNUN 1937

TANEVİ
TELEFON: 24318, 24319, 24310
TELGRAF: TAN, İSTANBUL
İKİNCİ YIL — No. 630
5 KURUŞ

TAN

BAŞMUHARRİRİ AHMET EMİN YALMAN

BÜYÜK MÜJDE: Hatay Davamızı Kazandık

RESMÎ DİL TÜRKCE

Büyük Müjde

Ahmet Emin Yalman

Murahhaslarımızdan "TAN„ okuyucularına

Hatay davamızın lehimize halledildiğini dün gece, haber alır almaz derhal telefonla Cenevredeki murahhas heyetimize müracaat ettik. Hotel de La Paix'yi bulduk. Murahhas heyetimizden salâhiyet sahibi bir zat ile konuştuk. Bize aynen şunları söyledi: "Hatay davamızdaki bütün pürüzler üzerinde Fransız heyetile tam bir anlaşmaya vâsıl olduk. Dil meselesi, Hatayda resmî dil Türkçe olarak kabul ve halledildi. Anlaşmanın kat'î metni heyetler arasında takarrür etti. Yarın (bugün) saat 13,30 da Milletler Cemiyeti Konseyi toplanacak, anlaşma projesi Konseye arzedilecek ve bu suretle kat'iyyet kazanacaktır„

Anlasmanın kat'î metni hazırlandı

Lisan meselesinde:

Konsey bu hususta tetkik yapabilecek

Şükrü Saracoğlu "TAN„ a mühim beyanatta bulundu

Ankara, 26 (Gece yarısı TAN muhabirinden) — Aylardanberi En Büyüğünden en küçüğüne kadar bütün Türk milletinin öğüsile bir hassasiyetle takip ettiği Hatay davamız, bu dakika lehimize tamamen halledilmiş bulunmaktadır.

... Hariciye Vekili Şükrü Saracoğlu

— "TAN„ okuyucularına büyük müjdeyi verebilir miyim?„ dedim.

Konsey Bugün Toplanıyor

KARTOPU KAHRAMANLARI

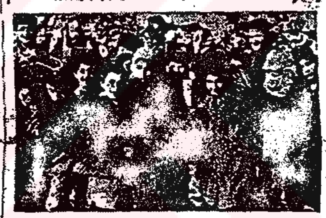

"Veyl„ saltanatı yıkılmaya mahkûm

Elektrik Şirketi

"Veyl„ in, rejiden sonra en yaman eseridir

Troçkistler

Siyasî Müsteşarlık

BIR İHTİYAÇ

Açık Söz Gazetesi Kapatıldı

Karar Dün Gece İnfaz Edildi

EK- 27

SALI 5 TEMMUZ 1938

TARZİ

TELGRAF: TAN, İSTANBUL

DÖRDÜNCÜ YIL

5 KURUŞ

TAN

BAŞMUHARRİRİ: AHMET EMİN YALMAN

İDEAL BÜRO

HATAYA GİRDİK

Askerlerimiz İskenderunda

İskenderun 4 (Hususî surette gönderdiğimiz arkadaşımızdan - sabaha karşı) - Mehmetçiklerin yanında İskenderuna geldim. Güneş doğmak üzere.. Kadın erkek, çoluk çocuk on binlerce kişi sokaklarda askerlerimizi alkışlıyor, kucaklıyor ve öpüyor. İskenderun, tarihinin en harikulâde saatlerini yaşıyor. Kadromuz 698 kişidir.

Yine gece yarısını beş dakika geç- Hassa bölüğünden Albay Kurmay Şükrünün idaresinde 1000 er Hatay topraklarına girdi.

Hataya ilk giren Türk Subay ve erlerinin isimleri şunlardır:

Binbaşı Süleyman Dinçsoy, 11 inci bölük komutanı yüzbaşı Celâl Dora, yüzbaşı Emin Alpan, üsteğmen Muzaffer Bingör, teğmen Rıdvan Erbakan, asteğmen Saim Özgür, Zeki ve ilk mangadan Zekeriya çavuş, Hasan onbaşı, Ahmet onbaşı er Ferhat, er Muharrem. TANGÜNER

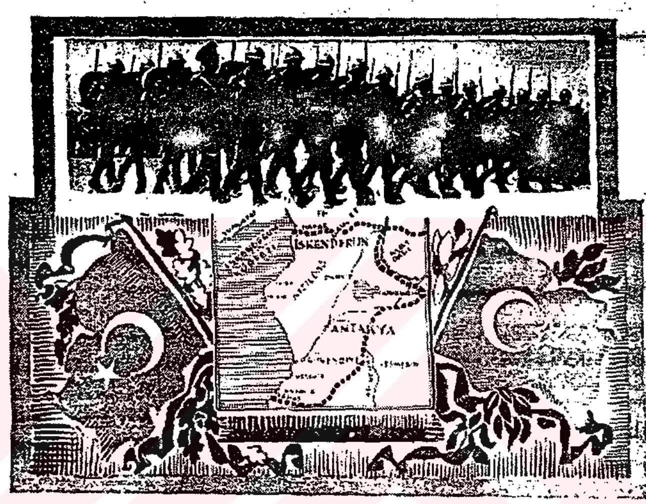

Dün Türk-Fransız Dostluk Muahedesi imzalandı

İmza Merasimi Çok Samimî Bir Hava İçinde Cereyan Etti

Rüştü Aras ve Fransız Elçisi Ponsot Güzel Nutuklar Teati Ettiler

Ankara, 4 (A.A.) — Bugün Hariciye Vekâletinde, Türk-Fransız dostluk muahedesi ile merbutatı olan müşterek beyanname ve protokolün imzası merasiminde Hariciye Vekili ve Fransız Büyük Elçisinden maada Hariciye Genel Sekreter Muavini Nebil Batı, Orta Elçi Cevat Açıkalın ve diğer hariciye erkânı ile Fransız Büyük Elçiliği Ataşemiliteri Albay de Courson ve Büyük Elçilik Sekreteri B. Roux ve gazeteciler bulunmuştur. İmzada, Suriye murahhası Emir Arslan da hazır bulunmuştur.

[illegible]

RESMÎ TEBLİĞ

Türk-Fransız Dostluk Muahedesi, Müşterek Beyanname ve Merbut Protokolün Tam Metinleri

[illegible]

Metinler

[illegible]

Eski ve Yeni Ölçüler

Ahmet Emin YALMAN

Hatay işi ilk ortaya çıktığı zaman bütün harici âlem aynı hükmü verdi: "Türkiye kuvvetlendi, toprak iştihaları uyanmaya başladı. [illegible]

[illegible]

Avam Kamarasında Türkiyeye Açılan Kredi Görüşüldü

[illegible]

Halk Pazarlarını Nerede Geçiriyor?

Yazan: NACİ SADULLAH

EK- 28

Salı 5 TEMMUZ 1938 5 KURUŞ

ULUS

ADIMIZ ANDIMIZDIR

Yakında:
Yeni ve meraklı bir macera romanını tefrikaya başlıyoruz

TÜRK ASKERLERİ HATAY'DA

İlk müfrezelerimiz dün akşam, asıl kuvetler de bu sabah girdiler

Resmî Tebliğ

Türk - Fransız dostluk muahedesi ve merbutları ve müşterek beyannameler dün Hariciye Vekâleti'nde imzalandı

Ankara, 4 a. a. — "Resmi tebliğ":

1. - Bugün saat 18 de Hariciye Vekâletinde Hariciye Vekili Doktor Aras ile fransız Büyük Elçisi Mösyö Henri Ponsot arasında dün "3 temmuz 1938" tarihinde müzakeresi [illegible] olan vesikalar imzalanmıştır. İmzalanan bütün vesikaların: Dostluk muahedesi, müşterek beyanname ve merbut protokolun derhal neşri kararlaştırılmıştır.

2. - Antakya'da 3 temmuz tarihinde [illegible] genel kurmaylar anlaşmalarına tevfikan Sancak'ta fransız kuvetleriyle iştirâki mesai edecek olan türk kuvetlerinin kendilerine tahsis edilen mıntakada [illegible] işgal etmek üzere [illegible] müfrezeleri bu akşam "4 temmuz 1938" de Hatay'a gireceklerdir. Türk kuvetleri yarın "3 temmuz 1938" de gündüz gireceklerdir.

Bugün Hatay'a giren kahraman türk askerlerinden bir parça geçit resminde

Türk Fransız dostluğu

Necmi BAYDAR

[illegible]

Müfrezeler girerken

[illegible]

Dün imzalanan vesikalar Türk - Fransız münasebetlerinde yeni bir dostluk devresinin hareket noktasını teşkil eyliyecektir

Hatay'da bayram

[illegible]

Hariciye Vekilimiz Dr. Aras muahedeyi ve protokolu imza ederken

Dün yapılan imza töreninin tafsilâtı

Fransız büyük elçisi de elde edilen anlaşmaları imza edebildiğinden dolayı derin sevinç duyduğunu söylüyor

Ankara, 4 a.a. - Bugün Hariciye Vekâletinde, türk - fransız dostluk muahedesiyle merbutatı olan müşterek beyannameler ve protokolun imzası merasiminde Hariciye Vekili ve fransız Büyük Elçisinden maada Hariciye Genel Sekreteri [illegible] Numan Rifat Menemencioğlu, [illegible] Ceva[d] Açıkalın ve diğer hariciye erkânı ile fransız Büyük Elçiliği ataşemiliteri Albay de Courson ve Büyük Elçilik Sekreteri B. Bour ve gazeteciler bulunmuşlardır. Ayrıca, Suriye mümessili Emir Arslan da hazır bulunmuştur.

Vesikaların imzasından sonra, doktor Tevfik Rüştü Aras fransız Büyük Elçisine hitaben, bu mühim vesikaların mesud bir surette akdedilmiş olmasından dolayı memnuniyetini bildirmiş ve [illegible]

(Sonu 2 inci sayfada)

Fransız Büyük Elçisi muahede ve protokolu imza ederken

Makineye verirken:

Payas, 5 (Hususî surette gönderdiğimiz arkadaşımızdan telefonla) — [illegible]

Türk askerî Hatay'da! [illegible] - Saffet Gürol

Fransızlarla imzalanan anlaşma ve protokolun metni 3 ncü sayfada

Celâl Bayar'ın teşekkürleri

[illegible]

CELÂL BAYAR

Balkan Antantı askerî heyetleri şehrimizde

[illegible]

Orgeneral Asım Gündüz şehrimizde

[illegible]